

მის. ხელთუბნელი

სალიტერატურო-საზოგადოებრივი

წ ა რ ს უ ლ ი დ ა ნ

(მიხეილ თუმანიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა)

თბილისი 1938 ფედერაცია

მხეიარ თუმანიანი

ავტორის აგან

მიხეილ ბირთველის-ძე თუმანიშვილი თავისი თაობისა და თავისი წრის ერთი გამოჩენილი ადამიანთაგანი იყო. მისი სახელი მჭიდროდ არის გადაბმული მისი თანადროული საქართველოს მრავალ საზოგადოებრივ და ლიტერატურულ მოვლენაზე. ჯერ კიდევ გიმნაზიის მონათვე იყო, რომ იგი მონაწილეობას იღებდა ლიტერატურის მოყვარულთა წრეშია. მან შეამჭიდროვა მოლიტერატორე ახალგაზრდობა მაშინდელი ხელნაწერი ჟურნალის გარშემო, რომელსაც იგი უშვებდა.

ახლად აღორძინებულმა ქართულმა თეატრმა მასში ჰპოვა ნამდვილი ერთობიასტი, რომელიც მონაწილეობას იღებდა პირველ წარმოდგენებში. იგი კალმით და სიტყვით მხარს უჭერდა თეატრის დამაარსებელს-გიორგი ერისთავს, ზრუნავდა თეატრის მუდმივი არსებობისათვის; მან დასტოვა ისტორიისათვის ქართული სცენის აღორძინების ნარკვევი. ქართული „სქელტანიანი“ ჟურნალის დაარსების იდეა წარმოიშვა ორმოცდაათიანი წლების ლიტერატურულ წრეში, რომლის ერთერთი წევრიც, იგი იყო; თვით ჟურნალის არსებობას კრიტიკულ მომენტში ხელი შეუწყო მის. თუმანიშვილის ახლო მონაწილეობამ. იგი იყო პირველი ქართველი ფელეტონისტი. მან შეინახა ქართული ლიტერატურისათვის ქართველი პოეტების ლექსთა აუარებელი ხელნაწერი ასლები და გადასცა გამოსაქვეყნებლად ილია ჭავჭავაძეს. სათავადაზნაურო დეპუტატთა საკრებულო იმის დროს ერთადერთი ასპარეზი იყო საზოგადოებრივი მოღვაწეობის გამოსაჩენად და ამიტომ იგი უახლოეს მონაწილეობას იღებდა თავადაზნაურობის ყველა საქმეში; ამასთანავე, მას თვალსაჩინო ადგილი ეჭირა ძველი თაობის პროგრესიულ წრეში.

მიხეილ თუმანიშვილის ბიოგრაფიას, როგორც პოეტისა და თეატრალისა, საზოგადო მოღვაწისა და პუბლიცისტისა, რომელსაც ახლო ურთიერთობა ჰქონდა თავისი დროის ყველა გამოჩენილ მწერალთან და მოღვაწესთან, შეუძლიან მოგვცეს თვალსაჩინო მასალა XIX საუკუნის საქართველოს ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი განვითარების ისტორიისათვის. მაგრამ მის. თუმანიშვილის მოღვაწეობის მეორე მხარეც იზიდავს წარსული საუკუნის მესამე მეოთხედის სოციალური ცხოვრების მკვლევართა ყურადღებას - ეს არის მის მიერ ჩატარებული უდიდესი მუშაობა საქართველოსა და ამიერკავკასიაში გლეხთა საკითხის მასალების შეკრებისა, შემუშავებისა და პრაქტიკული გამოყენებისათვის.

მის. თუმანიშვილის ბიოგრაფიის შედგენის ცდას საფუძვლად დაედვა, უმთავრესად, საარქივო მასალა, რომლის უდიდესი ნაწილი დღევანდლამდე გამოუქვეყნებელია. მაინც ამ ნაშრომში დღიურები, ოფიციალური დოკუმენტები და

ინტერესი და ამ წიგნის ფარგალი ზღუდავდა მასალების სივრცეს. განსაკუთრებით ნაკლებად არის გაშუქებული ის მომენტები, რაც გლეხთა საკითხს ეხება. ეს გასაგებიცაა: იმ მოღვაწის ბიოგრაფია, რომელმაც თავის ზურგით გადაიტანა სამომზადებლო მუშაობის მთელი სიმძიმე, და რომელიც ამ საკითხის პირველი ისტორიკოსი იყო, - მეტისმეტად მჭიდროდ არის დაკავშირებული მთლად რეფორმის მომზადებისა და ჩატარების მსვლელობასთან; ხოლო რეფორმის ისტორია საჭიროებს დამოუკიდებელ დამუშავებას და ეს კი ამ წიგნის ფარგალს სცილდება. ბიოგრაფიის დოკუმენტაციის თვალსაჩინო ნაწილისათვის გამოყენებულია საგვარეულო არქივი, რომელიც ამ ოთხი წლის წინათ საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერების ფონდს გადაეცა.

1937 წ. აპრილი.

თ ა ვ ი I

ოჯახი და მშობლები

ოჯახური ტრადიციები. წინამორბედნი ლიტერატურაში - გივი, დიმიტრი, ეგნატე, გიორგი თუმანიშვილები. სოციალური გარემო. პოლიტიკური მიმდინარეობანი ოჯახში XIX საუკ. წინ. კავშირი ბატონიშვილ ალექსანდრესთან. მონაწილეობა 1832 წლის შეთქმულებაში. რუსული ორიენტაცია: სულხან, ეგნატე. პაპა — გოგია. მამა — ბირთველ-მდივანი. დედა ანა.

ყოველ ადამიანს, რაც უნდა მრავალფეროვანი იყოს მისი საქმიანობა, აქვს ერთი რომელიმე საქმე, რომელსაც იგი თავის ცოდნასა და თავის შრომას უპირატესად უთმობს. ამათუიმ პიროვნებაში, სოციალური და ინდივიდუალური პირობების გავლენით, განსაკუთრებით ვითარდება მიღრეკილება ადამიანის აქტიობის ერთ რომელსამე სფეროსადმი. სწორედ ასევე იყო ხოლმე, რომ მთელი გვარი ეძლეოდა ერთსადაიმავე საქმიანობას და სრულყოფამდე ვითარდებოდა მოღვაწეობის განსაზღვრულ სფეროში. ფეოდალიზმის ეპოქაში და კარგა ხანს მისი დაშლის შემდეგაც, ზოგიერთი გვარი, თაობიდან თაობამდე, ხელიდან არ უშვებდა მმართველობის იმ სფეროს ან იმ თანამდებობას, რაც ოდითვე მის წინაპართ ეკუთვნოდათ. ასევე, თუმანიშვილებსაც საქართველოს ისტორიაში აქვთ თავიანთი ადგილი, რომელიც განისაზღვრება, როგორც კ ა ლ მ ო ს ა ნ თ ა (კალმის ადამიანთა) ადგილი. მათ შორის იყვნენ სამხედრო მოღვაწენიც, დიპლომატებიც, ბევრი მათგანი საქმიანობდა სამართლის სფეროშიც, მაგრამ მათი, ასე ვთქვათ, ძირითადი ხ ე ლ ო ბ ა იყო ნიშანდობლივ კ ა ლ ა მ ი . მრავალ მოდგმათა განმავლობაში ისინი იყვნენ სამეფო კარის მდივნები, სარგებლობდნენ რა „მდივნობის - მწიგნობრობის“ უფლებით.

მეფე გიორგი XIII ბრძანებაში, რომელიც გაცემულია 1799 წლის* მაისის 24-ს ეგნატე თუმანიშვილის სახელზე, იხსენიება, რომ, როდესაც საქართველოში ბაგრატიდების დინასტია გამეფდა, თუმანიშვილებს მიენიჭათ შთამომავლობით მეფის მდივანთა თანამდებობა.

ბაგრატიდების დამყარება საქართველოში 787 წელს მიეკუთვნება. მაშასადამე, თუ ამ ბრძანებას ვერწმუნეთ, თუმანიშვილები გამოჩენილან, სულ ცოტა, VIII საუკუნის ნახევარში. ასეთი მტკიცებისათვის საფუძველი არ არსებობს. რაც უნდა სიტყვაძვირი იყონ ძველი ქართული მათიანეები, მაინც ძნელი წარმოსადგენია, რომ მათში ეს გვარი არ იხსენიებოდეს, თუ კი მის წევრებს, მართლაც, ძველადვე შთამომავლობითი თანამდებობა ჰქონდათ.

იმ ოფიციალური დოკუმენტებიდან, რაც შენახულა და თუმანიშვილებს ასახელებს, ყველაზე უადრესი, დაახლოებით, 1405 წელს¹ ეკუთვნის; ამ დოკუმენტში აღნიშნულია, რომ სოფელი ახალდაბა, რომელზედაც ლაპარაკია დოკუმენტში, „ძველისგან“ ეკუთვნოდა თუმანიშვილებს. ჩუბინაშვილის მიერ მოყვანილი გადმოცემით, თუმანიშვილები გამოჩნდნენ საქართველოში XII საუკუნეს.² ჩვენამდე მოღწეულ სიგელებში მდივნები თუმანიშვილთაგან — სახელდობრ ზაქარია — პირველად 1454 და 1463 წლებში გამოდიან.

დაბოლოს, მთელი რიგი მოსაზრებანი, რომლებზედაც აქ ლაპარაკი ზედმეტია, გვაიძულებენ იმ დასკვნამდე მივიდეთ, რომ თუმანიშვილები საქართველოში გამოჩნდნენ, რასაკვირველია, არა უგვიანეს XIV საუკუნისა, ხოლო მდივნებად გახდნენ XV საუკუნეში მაინც, ყოველ შემთხვევაში არა ამაზე უგვიანეს.

მუდამ დოკუმენტებთან, წერილებთან და წიგნებთან საქმის ქონამ და ამით შექმნილ ატმოსფეროში ტრიალმა წარმოქმნა და განავითარა ლიტერატურული ინტერესები. საუცხოო მდივნობასთან ერთად თუმანიშვილები, როცა მოცლილები იყვნენ, თავისუფალ დროს კითხვასა და ლიტერატურულ საქმიანობას უთმობდნენ. ბევრი მათგანი პოეტი იყო და მწერლობა ამათუიმ სახით თითქმის ყოველი მათგანისათვის ღრმა სულიერ მოთხოვნილებას წარმოადგენდა. უფრო ელემენტარული სახით ეს მოთხოვნილება მჟღავნდებოდა სხვადასხვა ნაწარმოებთა გადაწერით საშინაო ბიბლიოთეკის შესავსებად, ხოლო შემოქმედების მაღლით მოსილი პიროვნებანი ამ მოთხოვნილებას ასახიერებდნენ საკუთარი დამოუკიდებელი თხზულებებით. მუდმივი ომებისა, თავდასხმებისა, აოხრებისა და სხვა ისტორიული პირობების გამო ძველი ბიბლიოთეკები დაილუპა, მაგრამ ის, რაც გადურჩა უამთა სიავეს, აშკარად გვიჩვენებს, რომ ეს გვარეულობა ნაყოფიერად თანაფიარა ქართულ მწერლობას.³ ცნობილია, მაგალითად, რომ მდივან-მწიგნობარი გივი თუმანიშვილი ეხმარებოდა ბატონიშვილს ვახუშტის საქართველოს გეოგრაფიული და სტატისტიკური აღწერის შედგენაში: თითონ იგი პოეტი ყოფილა და საკუთარი ხელით გადაუწერია „არჩი-

ლიანი". დავით თუმანიშვილის ლექსები ჩართულია ამირიძის კრებულში და სხვა ანთოლოგიებში. იოსებ-მდივნის შვილი — დ ი მ ი -

8

ტ რ ი მდივანი არა მარტო გამოჩენილი სახელმწიფო მოღვაწე ყოფილა, გიორგი XIII ⁵ ახლო კარისკაცი, მუდმივი მონაწილე იმ თათბირებისა, რომლებიც იმართებოდა ამ მეფისას გარსევან ჭავჭავაძის მიერ რუსეთიდან გამოგზავნილი წერილების განსახილველად, — არამედ აგრეთვე იგი ყოფილა პოეტი, რომლის ლექსებსაც საკმაო პოპულარობა თურმე ჰქონდა ხალხში. ⁶ წარსული საუკუნის დამდეგს იგი ბატონიშვილებთან ერთად რუსეთში გადასახლებულა და იქაც განაგრძობდა წერას. მისი ლექსი „ახალ აღნაგო სულო და“ ჩართულია XIX საუკუნის ბევრ ანთოლოგიაში, ისე, როგორც მისივე ლექსი, რომელიც ალექსანდრე უმეცრის ლამაზი ქალის შავ თვალებს და ადარებს მათ გიჟრის ნავეს გაშლილ ზღვაში. ირაკლი II და გიორგი XIII მდივანი და მდივანბეგი ე გ ნ ა ტ ე , თავის მრავალფეროვან სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობასთან ენათად, ხანდახან პოეზიასაც გუნდრუკს უკმევდა ხოლმე. მისი შვილი გ ი ო რ გ ი , ⁸ რომლის ეროტიკული ლირიკაც უყურადღებოდ დარჩათ ლიტერატურის ისტორიკოსებს, თითქმის თანამედროვე იყო მიხეილ ბირთველის-ძისა. დაბოლოს, მიხეილ ბირთველის-ძის უფროსმა ძმამ, ა ვ თ ა ნ დ ი ლ მ ა , რომელიც ახალგაზრდობაში დაიღუპა, დასტოვა თავის შემდეგ ლექსები და პროზა.

მიხეილ ბირთველის-ძის ოჯახი არ ეკუთვნოდა დიდ მემამულეთა წრეს. თვით საქმიანობის ხასიათი საშუალებას არ აძლევდა თუმანიშვილებს დიდი დრო და ენერჯია დაეთმოთ ქონებრივ საქმეთათვის. მათი ეკონომიური მდგომარეობის გაშლა-აყვავება XVII საუკუნის ნახევარზე მოდის, როდესაც მათ ხელში იყო მთელი რიგი სოფლები ქართლში და სომხეთში, ⁹ მაგრამ XVII საუკუნის ნახევარში მოხდა გაყრა მამუკას ოთხს შვილს შუა და ამიერიდან, განსაკუთრებით შთამომავლობის გამრავლების გამო, მათი შეძლებულება თანდათან კლებულობს. ერთი მამულის დაკარგვას მეორე მამულის დაკარგვა მოსდევს და წარსული საუკუნის დამდეგისათვის ისინი ინარჩუნებენ მხოლოდ თავიანთ ძირითად ბუდეს — სოფ. ხელთუბანს და აგრეთვე რამდენსამე მცირე ნაკვეთს სხვა ადგილებში; ამასთანავე, მთლი მათი ქონება დაქუცმაცებული იყო წვრილწვრილ ნაჭრებად მრავალრიცხოვან ცალკეულ ოჯახებს შორის. მიხეილის მამის ბირთველ-მდივნის განკარგულებაში იყო სულ 50-მდე დესეტინა მიწა და ხუთმეტრიოდე კომლი გლეხი, ხოლო თვით მიხეილმა მიიღო სამკვიდროდ სულ ექვსი კომლი და ამის შესაბამის ოდენობის სახნავი მიწა. ¹⁰ ბირთველის სამდივნო შემოსავალი, საქართვევოს რუსეთთან შეერ-

თებამდე, რაც უნდა გულუხვად გამოვთვალოთ, არ აღემატებოდა 2.000 მან. წლიურად, ხოლო რუსეთის სამსახურში გადასვლისას იგი ჰკარგავს ამ შემოსავალსაც, რაც, თავისთავად, თვალსაჩინო წყაროდ არ ჩაითვლება, თუ მხედველობაში მივიღებთ მრავალრიცხოვან ოჯახს.

9

სხვადასხვა მიმდინარეობათა შინაგანი ბრძოლა, რაც ბაგრატი-ღების დინასტიას ნათლეთებად ჰგლეჯდა, როგორც სარკვეში, ისე აირეკლება იმ ოჯახებზე, რომლებსაც ახლო კავშირი ჰქონდათ ამ დინასტიასთან. იმ მოძრაობის სოციალური ბაზის ანალიზი, რომელსაც მეთაურად ბატონიშვილი ალექსანდრე ჰყავდა, ფრიად საინტერესო დასკვნებამდე მიგვიყვანდა. ხოლო აქ შესაბამად მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ ალექსანდრე თავის მომხრეებს ჰპოვებდა სწორედ ქართლის არამდიდარ თავადაზნაურთა შორის. საქართველოს რუსეთთან შეერთების წინ და აგრეთვე შემდგომი ათწლეულების განმავლობაშიაც მიხეილის ოჯახში იბრძოდა ორი მიმართულება: აღმოსავლური, რომელისც ირანთან დაახლოებისაკენ იხრებოდა და რომელსაც ურჩი ალექსანდრეს ბანაკში თავისი წარმომადგენლები ჰყავდა, და რუსული, რომლის რიგებშიაც იყვნენ ისეთი დიდი წარმომადგენელი, როგორც სულხანი და ეგნატე.

ბირთველის ძმა, მამასადაამე, მიხეილის ღვიძლი ბიძა, ფ ა რ ს ა - დ ა ნ ი ანუ ფარსია, ალექსანდრეს აქტიურ მომხრეთა შორის იყო. თავის ნათესავ ზ ა ა ლ თუმანიშვილთან ერთად იგი სტოვებს ხელთუბანს და მიდის ალექსანდრესთან ირანის სამფლობელოში, რაც გორის საერობო მილიციის სამმართველომ გენ. ციციანოვს მოახსენა.

ბატონიშვილისაგან ქართლისა და ახალციხის მემამულეების სახელზე წერილების მიღებისას, ისინი გამოემგზავრნენ ერევნიდან და, რამდენიმე თავიანთი გლეხის თანხლებით საქართველოში შეიპარნენ რუსეთის მეფის მოხელეთა წინააღმდეგ აჯანყების მოსაწყობად. რუსეთის აგენტები თავს დაესხნენ მათ და დაიჭირეს. ასეთი გამოსვლისათვის მათ დაკარგეს თავიანთი ქონება: იმპერატორი ალექსანდრე I-ის 1803 წ. ნოემბრის 11-ის სპეციალური რესკრიპტით ციციანოვს წინადადება ეძლეოდა მიეღო სახაზინო მმართველობად ამირაჯიბთა, თუმანიშვილთა და თარხნიშვილთა სამი ოჯახის იმ წევრთა უძრავი ქონება, „რომელიც ეკუთვნის საზღვარგარეთ გასულ მფლობელთ“. ციციანოვი დაეპურა ამ ბრძანების აღსრულებას და უკვე 1804 წლის თებერვალში აუწყებდა წერილობით საქართველოს მოსახლეობას ფარსიას და ზაალის ქონების ჩამორთმევას და სახელმწიფო ხაზინაში გადაცემას, როგორც ისეთი პირებისას, რომელნიც რუსეთის მეფის წინააღმდეგ აღდგნენ.¹¹

ზოგიერთი თუმანიშვილი გარეული იყო აგრეთვე სხვა, რუსეთის

მეფის ძალა-უფლების სამტრო მოძრაობაში ჯერ კიდევ XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში, ¹² ხოლო უფრო გვიან, სახელდობრ 1832 წელს, პორუჩიკი გიორგი თუმანიშვილი, შეთქმულთა ჩვენებით, დანიშნული იყო პრაპორშჩიკ ერისთავთან, ვახტანგ ორბელიანთან, ბეჟან ამილახორთან და ივანე ერისთავთან ერთად, 50 კაცი, ორდონანს-

10

ჰაუზის * ხელში ჩასაგდებად გამოსვლის პირველსავე ღამეს. ¹² თუმცა მიხეილის მამა ბირთველი შეთქმულებაში პირდაპირ მონაწილეობას არ იღებდა, მაგრამ, ყოველ შემთხვევაში, როგორც ერისთავთან, ორბელიანთან და შეთქმულების სხვა მონაწილეებთან მჭიდრო ურთიერთობის მქონე ადამიანი, იგი ზედმინწევით გაცნობილი იყო შეთქმულების ყოველივე წვრილმანს და თანაუგრძნობდა მას. იგი დაჰკითხა 1833 წლის იანვრის 4-ს საგამომძიებლო კომისიამ. მან წარუდგინა კომისიას წერილობითი ჩვენება. მისი ჩვენებიდან სჩანს, რომ შეთქმულნი სთვლიდნენ მას თანამგრძნობლად, უზიარებდნენ თავიანთ გეგმებს, მაგრამ არ აძლევდნენ აქტიურ როლს მისი ღრმა მოხუცებულობის გამო. ¹⁴ ბირთველი პასუხისგებაში იქნა მიცემული, ხოლო იმის გამოს რომ მისი პირდაპირი მონაწილეობა შეთქმულებაში არ დამტკიცდა, სამხედრო მინისტრმა ჩერნიშევმა, რომელიც გაეცნო მთავარმართებლის როზენის მოხსენებას, 1833 წლის ნოემბრის 1-ს გასცა ბრძანება: „ტიტ, სოვ. თავ. ბირთველ თუმანიშვილი იყვეს სასტიკი მეთვალყურეობის ქვეშ“. ¹⁵

მეორეს მხრით, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ეპოქის თანამედროვე თუმანიშვილებს შორის ყველაზე გამოჩენილნი — სულხანი და ევნატე უახლოესი და საქმიანი თანამშრომელნი იყვნენ ირაკლი II-სა და გიორგი XIII-სა მათ რუსოფილურ პოლიტიკაში.

სულხანი - მდივანი გაგზავნილი იყო რუსეთში საქართველოს საგანგებო ელჩად ეკატერინე II კარის წინაშე. მას დიდად აფასებდა ყოვლადშემძლე პოტიომკინი. ¹⁶

ევნატე - მდივანი და მდივანბეგი, თავისი მორალური თვისებებით სრული ანტიპოდი თავდაჭერილი და დარბაისელი სულხანისა, იყო ოპორტუნისტული ყაიდის მოღვაწე, რომელიც მიზნის მისაღწევად არავითარ ხერხს არ დაგიღვედათ. ¹⁷ ორი მეფის უახლოესი მრჩეველი, ლიტერატურის მწყალობელი, თვით პოეტი და მამა პოეტისა, იგი იყო დიდი გავლენის კაცი და დიდი ძალაუფლების მქონე. ევნატე მიჰყვებოდა საერთო დენას და რუსულ რეჟიმში ეძიებდა პირად სარგებლობას, ამიტომ იგი მომხრე იყო რუსული ორიენტაციის და, რუსეთის მმართველობის დამყარებისთანავე, შვეიდა, სულხანთან ერთად, საქართველოს მთავრობის შედგენილობაში.

მიხეილ თუმანიშვილის გვარში, როგორც უკვე ვნახეთ, რუსული

ორიენტაცია არა სჭარბობდა. რაც შეეხება მიხეილის ჰაჰას გოგიას (გიორგის), რომელიც ცოცხალი იყო ჯერ კიდევ 1799 წელს¹⁸ და შეიძლება შემდეგაც, მისი ოჯახის სხვა წევრთაგან განსხვავებით, არაფრით არ გამოუჩინია თავი საერთოდ პოლიტიკაში. იგი მდივანი

* საკომენდანტო სამმართველო

არ იყო და მამულს უვლიდა ხელთუბანში. მისი აგებულია სახლთან სიმაგრე-კოშკი და გაშენებულია ბაღი, რომელშიაც ესტუმრებოდა ხოლმე გიორგი XIII. რუსეთის მეფის მოხელენი ხშირად აწუხებდნენ გოგიას ყოველგვარი ბეგართა და მოითხოვდნენ, რომ მას სურსათი მიეწოდებინა მეფის ჯარისათვის გორსა და სურამში. ქართლის სხვა მემამულეთა მსგავსად გოგია განსაკუთრებულ გულმოდგინებას არ იჩენდა მოხელეთა და სამხედრო ხელისუფალთა ბრძანების შესრულებაში, მაგრამ, როგორც სჩანს, მას არც მტრულ გამოსვლებში მიუღია მონაწილეობა. არ ვიცით, ცოცხალი იყო იგი თუ არა, როდესაც ერთერთი მისი შვილი — ფარსადანი (ფარსია) — ჩაება ბატონიშვილ ალექსანდრეს საქმეში, მაგრამ სრულიად შესაძლებელია, რომ ფარსადანს და ბირთველიც (ცნობები სხვა შვილებზე — რევაზზე და გრიგოლზე — მეტისმეტად მცირეა), რომლებმაც სახელი გაიტეხეს შეთქმულებებში მონაწილეობით, ამჟღავნებდნენ თავიანთი მოქმედებით სწორედ იმ სულისკვეთებას, რაც მათში შთაისახა არა უმამისგავლენოდ.

თუ გოგია დაშორებული იყო სახელმწიფო საქმეებს, სამაგიეროდ მიხეილის მამა, რომელიც ატარებდა მხოლოდ მისი გვარისათვის ჩვეულ სახელს, ბირთველს,¹⁹ სავსებით მისდევდა ოჯახის ტრადიციებს: დაიბადა რა ხელთუბანში 1760 წელს, იგი ახალგაზრდობიდანვე, ვიდრე საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე, იყო მდივანი ჯერ ირაკლის და გიორგისა, ხოლო 1800 და 1801 წლებში ბატონიშვილის ვახტანგ-ალმასხანისა, რომელიც მართავდა ქართლის ნაწილს და იმყოფებოდა ე. დუშეთში. რუსეთთან შეერთების შემდეგ ბირთველი გადარქმეულ იქნა გუბერნსკი სეკრეტრად და დაინიშნა დუშეთის მაზრის თანამსახურად (სუდებნი ზასედატელი — 1802 წ.). იგი წინანდელეებრ განაგრძობდა მჭიდრო ურთიერთობას ვახტანგ ბატონიშვილთან, რომელსაც, ამასთანავე, დაესვინა კიდევ (ვახტანგმა 1801 წელს მოუნათლა შვილი გიორგი). ბატონიშვილი რუსეთის ხელისუფლებას, ძველი ჩვეულებისამებრ, ისევ ბირთველის მეშვეობით მიმართავდა ხოლმე. რამდენიმე წლის განმავლობაში ბირთველი გოროდნიჩად იყო გორში, მერე სამსახურიდან გამოვიდა და ხელი მოჰკიდა შინაურ საქმეებს, რომლებიც არეულ-დარეული ჰქონდა იმის შემდეგ,

რაც სამდივნო შემოსავალი მოესპო და ოჯახის წევრნი კი გაუმრავლდნენ.²⁰ სასულიერო პირებთან მიწერმოწერა, რაც საკმაოდ ვრცელია, გვიჩვენებს, რომ იგი გავლენიანი კაცი იყო. მას იმდენად უწევდნენ ანგარიშს, რომ ერთხელ მასთან წაჩხუბებული სასულიერო ადმინისტრატორი აბარებულ იქნა თავისი ადგილიდან იმის შემდეგ, რაკი სასულიერო მთავრობამ ვერ მოახერხა საქმის მორიგებით დაგვირგვინება. ბირთველს რომ სასტიკი ზედამხედველობა განუჩინეს,

12

იგი 72 წლისა იყო. ოთხი წლის შემდეგ ბირთველი გარდაიცვალა; მას დარჩა ქვრივი და რამდენიმე შვილი, რომელთაგან ყველაზე უმცროსი — მიხეილი — 18 წლისა იყო.

ბირთველის სახეს საკმაოდ მკაფიოდ გვიხატავს მისი შვილის მიხეილის მიერ ფანქრით გაკეთებული მონასახი და აგრეთვე ოჯახში დარჩენილი მოგონებები. იგი ყოფილა ბუნებით მხიარული, სიცოცხლის მოყვარული ადამიანი, მჭირდავი, მოსწრებული სიტყვის პატრონი, უდრეკი ხასიათისა, და არც თუ დიდი მოყვარული საოჯახო საქმეებისა, თუმცა თავისგამოდების შემთხვევაში დავაქარობას არ უფრთხოდა. ხშირად უხდებოდა მას, სამსახურის გამო, ოჯახის დატოვება და საკმაო ხალისით უთმობდა თავის ცოლს ანას ოჯახის ტვირთის ზიდვას. ოჯახის საზრდოობის აუცილებლობამ ხელი მოაკიდინა ბირთველს სოფლის მეურნეობას, მაგრამ მან მაინც ვერ მოახერხა შეექმნა საკმაო შემოსავლის წყარო ხელთუბნის მამულში და, მარ-

თალი რომ ითქვას, მისი პატარა მეურნეობა ფრიალ უნუგემო მდგომარეობაში იყო. გულლია ხასიათი ხელს უწყობდა ბირთველს მეგობრულად ყოფილიყო მეზობელ მემამულეებთან და, როცა გაჭირვება მოითხოვდა, იგი, მათთან ერთად, ხელს ჰკიდებდა მახვილს თავის სამფლობელოთა დასაცავად თავდასხმისაგან, რაც ისე ხშირი იყო მაშინდელ შფოთიერ, საშიშარ დროსი.²¹ ამისდა მიუხედავად მიხეილის მამას უყვარდა წიგნები და იგი ბევრ დროსაც ანდომებდა მათ. საკუთარი ხელით გადასწერა ბირთველმა 1802 წელს რუსთველის პოემის საინტერესო ვარიანტი და აგრეთვე სხვა რამდენიმე წიგნი. მას შეგნებული ჰქონდა დროის ვითარება, მისი მოთხოვნილებანი; ცდილობდა მიეცა თავისი შვილებისათვის თანადროული განათლება და ხელს უწყობდა თავის ოჯახში ახალი ცხოვრების დამყარებას, რაც რუსულ და ევროპულ კულტურას მოჰქონდა.

შვილებთან, რაღა თქმა უნდა, უფრო მეტად დედა იყო; შვილების მამას შედარებით ნაკლებ იცნობდნენ და ბირთველი, რომელსაც მაგრერიგად არ უყვარდა წერილების წერა, ხშირად უსაყვედურებდა შვილებს, დიდის ხნობით აგვიანებთ წერილებსო.

ანამ, პირიქით, მთლად შვილებს დაუდვა თავი. სომხეთის მელიაქის ათანასე მირიმანოვის ქალი, მეორე ცოლი ბირთველისა და დედა მიხეილისა — ანა თავის დროისათვის საკმაოდ განვითარებული დედაკაცი იყო. გათხოვებამ შეიყვანა იგი ქმრის გორელი ნათესავების წრეში. გორელები XIX საუკუნის დასაწყისამდე თავგამოდებით იცავდნენ თავიანთ თვითმყოფობას გარეშე გავლენისაგან. ბირთველის უფროსი შვილის ავთანდილის სიტყვით (იგი ავტორია „საქართველოს ქალაქის გორის აღწერილობისა“) ²² თბილისის მოქალაქეთა ქალები არ მოჰყვანდათ გორელებს ცოლად და არც თავიანთ ქალებს ათ-

13

ხოვდნენ მათზე, „...ვინაიდან არა სთვლიდნენ მათ თავიანთი ნათესაობის ღირსად ზოგიერთი მათი საძაგელი ზნე-ჩვეულების გამო, ხოლო თუ ვინმე ამას საიდუმლოდ ჩაიდენდა, იგი საერთოდ აბუჩად აგდებულნი ჰყავდათ. ამის გამო ტფილისელებს არ შეეძლოთ გულნაკლულად არ ეყურებინათ გორელებისათვის და ყოველნაირად ცდილობდნენ ეს დამცირება თავიდან მოეშორებინათ. ბოლოს, მიმართეს თავიანთ მელიქს, ქალაქის უფროსს ავეტიქა ბებუთოვს და სთხოვეს დახმარებოდა მათ ამ საქმეში; ხოლო ამან სხვა საშუალება ვერა ჰპოვა რა, გარდა იმისა, რომ გამოსთხოვა გორელების მიერ დიდად პატივცემულს, თავად გიორგი თუმანიშვილს ქალი ცოლად ²³ და ამაში არც მოსტყუვდა, ვინაიდან თავადი თუმანიშვილის მაგალითს გორის სხვა მცხოვრებლებმაც მიბაძეს“.

ბირთველი მიჰყვა ნათესავის მაგალითს და ცოლი სხვაგნით მო-

იყვანა. ანა თავის თავს შევიწროებულად გრძნობდა გორელთა კარ-
დახშულ წრეში და თბილისისაკენ ისწრაფოდა. ძლიერმა ხასიათმა და
თავისი ოჯახის ინტერესების შეგნებამ შეაძლებინა ანას გაერღვია ეს
წრე. ბოლოს და ბოლოს მან თავისი გაიტანა და გაიყოლია ბირთვე-
ლი თბილისში. ხან თბილისში ცხოვრება, ხან ხელთუბანში, უფრო
თავისუფლად აგრძნობინებდა თავს, ვიდრე გორელ ქალებს, და
აფართოებდა მის სულიერ არსებას; იგი ზრდიდა შვილებს შედარე-
ბით უფრო მეტი თავისუფლების ატმოსფეროში და არ ჰბორკავდა
მათ ახალგაზრდულ გულისთქმათ. თავისი მხრით შვილები დედას
დიდი სიყვარულით და პატივისცემით ეპყრობოდნენ. თუ რა დედა იყო
იგი მიხეილისათვის — ყველაზე უმცროსისათვის, ამას მონშობს მისი
ჩანაწერი დღიურში: „დედაჩემი, რომელიც მხოლოდ ერთიღა გადარჩა,
იყო ჩემთვის ერთადერთი მთლად ჩემს მრავალ, ან გადასულ ნათე-
სავეებს შორის, და მან გამინია მაგიერობა ძმებისა, დისა და მა-
მისა“. მთელი თბილისი თანაგვიგრძნობდა ამ დანაკარგის გამო...
იგი სანატრელად გარდაიცვალა, დასტოვა რა თავის შემდეგ კეთილი,
ალალმართალი დედაკაცის სახელი“.

თავი II

ბავშვობა

ცხოვრების წყობილება მამულში. ხელთუბანი. სახლი და „კოშკი“.
დანყები თი სწავლება. და-ძმები. ძმა ავთანდილი და მისი ტრაგიკუ-
ლი ბედი: დავით ბატონიშვილთან წასვლა, ცხოვრება რუსეთში,
ნიგნი გორზე, ციხეში დამწყვდევა. ძმების ვასილისა და გიორგის
მეომრული ცხოვრება. ძმისა, გრიგოლის სიკვდილი. მისტიკური გან-
წყობილება.

მიხეილ ბირთველის-ძე თუმანიშვილი დაიბადა 1818 წლის მაისის
19-ს. მისი მამის ოჯახი ჯერ კიდევ ხელთუბანში ცხოვრობდა, ამი-
ტომ მიხეილის ბავშვობა დაკავშირებულია მშობლიურ სოფელთან და
ქალ. გორთან. გარეგნულად ოჯახის ცხოვრება ნაკლებად განესხვა-
ვებოდა ქართლის სხვა მემამულეთა ყოფაცხოვრებას: იგივე პატრიარ-
ქალური ბატონყმური ურთიერთობა გლეხებთან, „სულთა“ ყიდვა და
გაყიდვა, ნადირობა, ცხენით შორეული გასეირნება, მეზობლებისას
მიმოსვლა და მათთანვე ქონებრივი დავა; ქალების საქმიანობა და

ზრუნვა ოჯახზე და მათივე მითქმა-მოთქმა და ჭორი მეზობლებს შორის; მოზარდი თაობის სადა, მიამიტი სიხარული: კალოზე ნალენი ძნის ოქროსფერ კორიანტელში და მეხრე გლეხის „ჰამო-მამოს“ ძახილში კვერის ირგვლივ სრბოლა, ტოლ-ამხანაგებთან ერთფეროვანი, მაგრამ ხალისიანი თამაშობა, ქართლის შესანიშნავი ხილი — სურნელოვანი ვაშლები და ცვრიანი ატმები და კიდევ ბევრი რამ ამისთანა.

მაგრამ მიხეილის ოჯახში სხვა რამეც იყო; იმ გარდამავალ ხანაში ცხოვრებამ დააყენა ახალგაზრდობის წინაშე ახალი მოთხოვნანი. რუსეთთან შეერთებით იქმნებოდა შესაძლებლობა საერთო-საკაცობრიო კულტურაში ფეხის შედგმისათვის. თავადაზნაურობის ერთ ნაწილში, რომელიც მისი აზროვნების მიხედვით, შეიძლება ამ კლასის მოწინავე ნაწილად ჩათვლილიყო, დაიბადა მისწრაფება მიეცათ თავიანთი შვილებისათვის რუსული აღზრდა-განათლება. ეს მისწრაფება ნაკარნახევი იყო უპირატესად კლასობრივი ინტერესებით. ბევრ თავადაზნაურს, უმთავრესად საშუალო ფენიდან, უეჭველია, შეგნებული ჰქონდა, რომ რუსეთის თვითმპყრობელობას საქართველოსა და, საერთოდ, ამიერკავკასიაში აქვს თავისი განსაკუთრებული ინტერესები, რომლებიც ყოველთვის როდი ეგუება ადგილობრივ თავადაზნაურობის ინტერესებსა და მიზნებს; ამიტომ ამ თვითმპყრობელობის ბატონობის პირობებში თავადაზნაურობას, როგორც კლასს,

16

შეუძლიან შეინარჩუნოს თავისი პოზიცია ამა თუ იმ ფორმით მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მისი კულტურული დონე მაღლა იდგება.

მიხეილ თუმანიშვილის ოჯახი ყველაზე მეტად მომზადებული იყო ცხოვრების ამ ახალი მიმართულებისათვის, როგორც ეს შეგვიძლია დავასკვნათ მისი ტრადიციებისა და ქონებრივი მდგომარეობის მიხედვით, რაც ზევით ერთი თვალის გადავლებით ვნახეთ: მდივნობა აღარ სუფევდა, პატარა მამული საკმარისი არ იყო, როგორც არსებობისათვის საჭირო შემოსავლის წყარო, მაშასადამე, აუცილებელი იყო მეფის სამსახურში შესვლა. ხოლო ეს სამსახური კი მოითხოვდა რუსულ ყაიდაზე მომზადებას — ბირთველის უფროს შვილებს საკმარისი განათლება არ მიუღიათ; ამიტომ მათ არ შეეძლოთ ცხოვრების ახალ პირობებში შეექმნათ ისეთი მდგომარეობა, რაც შეადგენდა მშობლების ზრახვას: გრიგოლი მთელი თავისი სიცოცხლე, ისიც არა ხანგრძლივი, მცირე მოხელე იყო; ვასილი და გიორგი, რომელთაც სამხედრო სარბიელი აირჩიეს, სწორედ საჭირო განათლების უქონლობის გამო, იძულებულნი გახდნენ დაეწყათ იგი სამსახურის დაბალი საფეხურებიდან: გიორგის — იუნკრობით, ხოლო ვასილს — ჯარისკაცობით. ამიტომ ოჯახის მთელი იმედი დედის საყვარელ ნაბოლო-

ლარას — მიხეილს დაეყრდნო. ერთის მხრით — გონებრივი მუშაობისადმი სიყვარული, როგორც მამაპაპისეული მემკვიდრეობა, ხოლო მეორეს მხრით, დედისაგან გადასული სიმტკიცე ხასიათისა და მუყაითობა, რწმენას აღუძრავდა მშობლებს, რომ ამრიგობაზე უმცროსი შვილი იმედს არ გაუცრუებდათ. სოფლის ვითარება, რაც დაბადებიდან ცნობილი იყო მიხეილისათვის, ახალს არას წარმოადგენდა მის თვალში და თვით სოფ. ხელთუბანი საკმაო საზრდოს ვერ მისცემდა მის ცოდნის მოყვარულ გონებას.

ხელთუბანი დიდი სოფელი იყო და ახლაც დიდი სოფელია. იგი გორიდან ექვს კილომეტრზეა; მდებარეობს გაშლილ ადგილას, რომელიც მდიდარია მშვენიერი წყაროს წყლით, შესანიშნავი და მრავალნაირი ხილით და უგემრიელესი მახობლის პური, რომელსაც განსაკუთრებული ლურჯი ფერი დაჰკრავს.

თუმანიშვილების ხელში ხელთუბანი XVII საუკუნის დასაწყისიდან იყო. ხელთუბნის პირველი მფლობელი ამ ოჯახის წევრთა შორის, როგორც სჩანს, იყო მამუკა, რომელმაც სიკვდილის შემდეგ ოთხი შვილი დასტოვა. 1653 წელსა და 1658 წელს შუა მოხდა ხელთუბნისა და სხვა ადგილებში მდებარე მიწების და სახლების გაყოფა მამუკას მემკვიდრეებს შორის. ასეთი გაყრა მემამულეთა შორის იმ დროისათვის ფრიად იშვიათი მოვლენა იყო. ამიტომ იგი დიდის ზემოთ მოაწყეს. გასაყრელად სოფელში თვით როსტომ მეფე მივიდა ბატონიშვილი ვახტანგისა, სახლთუხუცესი ჩოლოყაშვილისა, თბილელი

16

ეპისკოპოსისა, მდივანი მერაბ ყორღანაშვილისა და სხვა პირთა თანხლებით. თუმცა იმ დროდან ხელთუბანს არა ერთხელ თავს ესხმოდნენ თურქები, ლეკები და სხვ.²⁴ და ასობით მცხოვრებნი ტყვედ წაუყვანიათ, მაგრამ მიხეილის წინაპარნი განაგრძობდნენ თავიანთ მამულში ცხოვრებას და სხვა სამფლობელოებზე გულაცრუებით იყვნენ. აქა და გორში²⁵ მათ ააშენეს რამდენიმე ეკლესია, რომელთა შორის ერთი აავო თბილელმა მიტროპოლიტმა ქრისტეფორე თუმანიშვილმა XVIII საუკუნის სამოციან თუ სამოცდაათიან წლებში.²⁶ აქვე, ხელთუბანში, ჰმარხავდნენ თუმანიშვილების უმეტეს ნაწილს. მიხეილის ოჯახში ბირთველი პირველი იყო, თბილისში რომ დაკრძალეს. მიხეილის ბავშვობისას ხელთუბანში 175-დან 200 კომლამდე უნდა ყოფილიყო; ამათგან ზოგი მემამულეებს ეკუთვნოდა, ზოგიც ეკლესიას.

მიხეილის ოჯახის საცხოვრებელი სახლი სოფლის შუაგულში იდგა. იგი დიდი შენობა არიყო და ოჯახი საკმაოდ ვიწროდ ცხოვრობდა. ზაფხულობით ბირთველი და ანა შვილებით გადასახლდებოდნენ ხოლმე კოშკში, რომელიც კარმიდამოს გვერდზე ეკრა. ხან-

დახან ისინი აქ გვიანობამდე რჩებოდნენ — შემოდგომის განმავლობაში მისი სქელი კედლები არც მზის სხივებს უშვებდნენ, არც სიცოცხეს. კოშკი თუ თავის განთქმულ პროტოტიპს — ბაბილონის გოდოლს არა ჰგავდა, მაინც, ყოველ შემთხვევაში, იგი იყო კოშკი დიდი უთანხმოების და აღრევისა ორ ძმას შუა — ბირთველსა და რევაზსა, რომელნიც არა სჯერდებოდნენ მართო შინაურ ჩხუბსა და უსიამოვნებას და არა იშვიათად მიმართავდნენ ხოლმე სამედიატორო და სასამართლო განჩინებას. ხელთუბნის კოშკი, რომელიც ახლა ნანგრევებად არის ქცეული (კარგახანია აღარც სახლი არსებობს), მრგვალი, სამ სართულიანი ფუნდამენტალური ნაგებობა იყო. დაბლა სართული (მარანი წყაროიანად) რევაზს ეკუთვნოდა; იმისვე ხელში იყო მესამე სართული საცხოვრებელი სადგომით. მეორე სართული ბირთველის საკუთრება იყო. კოშკს შიგნით ქვის ხვეული კიბე ჰქონდა, რომელიც სამსავე სართულს აერთებდა. ამას გარდა, გარედან მიდგმული იყო ხის მუხლოვანი კიბე, რომელიც მეორე სართულში აღიოდა. კოშკის სულ მაღლა, სახურავ ქვეშ, გამართული იყო ბაქანი, ისე მოფარებული, რომ იქ შეიძლებოდა დამალვა და კიბით შეუმჩნევლად ზევით ასვლა. თავდასხმის დროს ამ ბაქანზე იმალებოდნენ დამხდურნი ცულებით ხელში და თუ დამცემნი ზევით ასვლას განიზრახავდნენ, უმაღლესი თავგაჩეხილები უკანვე ვარდებოდნენ, ისე რომ, ვერც კი შენიშნავდნენ კოშკის დამცველთ.

ბავშვობისას მიხეილი არა ერთხელ ყოფილა მამისა და ბიძის უთანხმოების მოწმე, მაგრამ ახალი თაობა — ბირთველისა და რევაზის

შვილები არაფრად დაგიდევდნენ მშობლების დავიდარაბას. ბავშვობიდან დანწყებული, გულითადი მეგობრობა მათ მთელ თავიანთ სიცოცხლეში ნირშეუცვლელად შეინარჩუნეს.²⁷

ერთ გორელ მღვდელს, რომელიც თავისებურად განათლებულ კაცად ითვლებოდა, მშობლებმა მიანდეს მიხეილისათვის წერაკითხვისა და არითმეტიკის ელემენტარული საფუძვლების სწავლება. სოფლის უფერულ, გამოფიტულ ცხოვრებას არ შეეძლო მიხეილის მთელი ყურადღების მიზიდვა. მუშაობაში მუყაითობამ და ცოდნის დიდმა წყურვილმა ხელი შეუწყო ბავშვს მაღლე შეეთვისებინა დანწყებითი ცოდნა და, როდესაც იგი თბილისს ჩამოიყვანეს სასწავლებელში მისაბარებლად, აღმოჩნდა, რომ ბავშვი საკმაოდ კარგად არის მომზადებული საშუალო სასწავლებელში შესასვლელად.

მიხეილ თუმანიშვილის ოჯახურმა ვითარებამ და მისი ძმების ტრაგიკულმა ბედისწერამ, რომელმაც რამდენსამე წელიწადში ყველანი უღმობელად იმსხვერპლა, ძლიერი დაღი დაასვა მის პირველ დროის შემოქმედებას. სოციალური ხასიათის მოტივები მჭიდროდ გადა-

ეხლართა ამ შემოქმედებაში პირადი ხასიათის გრძნობებს. სევდა და მონყენილობა, რაც თუმანიშვილის იმ დროის პოეზიას ახასიათებს, ნაწილობრივ ღრმად ფესვებგადგმულია მძიმე პირად განცდებში, ხოლო ეს განცდები გამოწვეულია ცხოვრების მწვავე მოვლენებით. ერთერთ თავის ძმას — ავთანდილს — მიხეილი იცნობდა მხოლოდ შინაურთა გადმოცემით; მაინც მის დალუპვას იმ დროს, როცა მიხეილი ჯერ კიდევ ბავშვი იყო, არ შეეძლო არ გამოეწვია სულიერი ტკივილი მგრძნობიარე ყრმის არსებაში. დანარჩენი ძმები ბევრად უფროსნი იყვნენ მიხეილზე, მაგრამ დღიურის ჩანაწერები მოწმობენ მათ შორის არსებულ მეგობრობას.

1795 წლის იანვარში, სწორედ იმ წელს, როდესაც უღმობელი საჭურისის ალა-მაჰმად-ხანის მძვინვარე ურდოები გახელდებული ქარიშხალივით თავს დაატყდნენ საქართველოს დედა-ქალაქს, ბირთველს მიეცა პირველი ცოლისაგან პირველი და ამ ქორწინებაში ერთადერთი ვაჟი, რომელსაც ავთანდილი უწოდეს. ბირთველის პირმშო, უეჭველია, თავის კვალს დასტოვებდა ქართულ ლიტერატურაში, მწარე ხვედრი რომ არ სწვეოდა. იგი ყოფილა ფიცხი, ნიჭიერი, აჩქარებული და გრძნობით აღსავსე ჭაბუკი. თავისი ბავშვობა ავთანდილს ხელთუბანში გაუტარებია, ოჯახის წიაღში. იგი აქ დარჩენილა სულ უკანასკნელი 12 წლის ასაკამდე. საგვარეულო არქივში შენახულა იმერეთის მეფის სოლომონის მიერ სომხეთის კათოლიკოს სიმეონისათვის მიწერილი წერილის შავი, რომელიც, როგორც ეტყობა, შედგენილია ბირთველის მონაწილეობით. წერილის მესამე გვერდის ნახევარი (წერილი ქალაქის დიდ თაბახზეა) და მთლად მეოთხე

გვერდი აჭრელებულია ავთანდილის ნავარჯიშევით რუსულ და ქართულ ენაზე. ამ ნავარჯიშევიდან სჩანს, რომ ბავშვს უწერია ამ ორსავე ენაზე; ამასთანავე, მხედრულის გარდა, მას ხუცურიც სცოდნია. ცოლის ადრე სიკვდილს ძალიან დაუახლოებია მამა და შვილი. როგორც სჩანს, შვილის მოშორებაზე ბირთველი დაყაბულებულა ვილაცის რჩევით. ყრმა გაუგზავნიათ პეტერბურგს დავით ბატონიშვილთან, რომელიც 1803 წლიდან „საპატიო გაძევებაში“ იმყოფებოდა, და იქ ავთანდილი ბატონიშვილის მდივანი გამხდარა. დავითი განათლებული და თავის დროისათვის თავისუფლად მოაზროვნე კაცი ყოფილა და მის გავლენას კეთილნაყოფიერად უმოქმედნია ავთანდილზე. იგი გულმოდგინედ მეცადინეობდა და ძალიან ჩქარა სავსებით დაეუფლა რუსულ ენას. პეტერბურგს ის უნდა გადასულიყო ყოველ შემთხვევაში, არა უგვიანეს 1814 წლის ნახევრისა,²⁸ ხოლო ზოგიერთი ცნობა საბუთს გვაძლევს ვითუქროთ, რომ რუსეთში იგი გაჩნდა უფრო ადრე და მონაწილეობას იღებდა 1812 წლის ომში ნაპო-

ლეონთან, ²⁹ 17 წლის ასაკისა. ასეა თუ ისე, 1814 წლის ნახევარში იგი სენატის სამსახურშია რეგისტრატორის მცირე თანამდებობაზე. პეტერბურგში ყოფნისას ავთანდილმა გამოამუშავა შემოქმედებითი ნიჭი: მას დაუწერია მთელი რიგი ლექსები ლირიკული და სატირიკული ხასიათისა. დავით ბატონიშვილი, მისი წერილების მიხედვით, თვით აღეგნებდა თვალყურს თავისი მდივნის განათლებას.

1816 წელს იქვე, იმპერიის დედა-ქალაქში გამოვიდა ავთანდილის მიერ რუსულად დაწერილი პატარა წიგნაკი ამ სათაურით „საქართველოს ქალაქის გორის იატორია“ (История грузинского города Гории). ავტორი მაშინ 20 წლისა იყო, მაგრამ აღწერაში მოსჩანს პოეტური ნიჭი და დაკვირვების უნარი. ბუნების აღწერა ფერად-ფერადია და საამური, ³⁰ მცხოვრებთა დახასიათება — მკაფიო და ზედმიწევნითი. მთელ წიგნაკს ატყვია ბუკოლიკური იდილიის იერი, რაც იმ დროს დიდ მოდაში იყო. დღევანდლამდე არც ერთი დოკუმენტი არ არის აღმოჩენილი, რომელიც შექსა ჰფენდეს ავთანდილის შემდგომ სვე-ბედსა და იმ უბედურებას, რაც მას შეემთხვა. მაგრამ ფაქტი ფაქტად რჩება: ქალ. ბობრუისკიდან ერთ ვერსზე, ბელორუსიაში, სწორედ იმ ადგილას, სადაც პანია მდინარე ბობრუიკა ნაპოლეონის ლაშქრობით სახელგანთქმულ მდინარე ბერეზინას ერთვის, ბობრუისკის ციხე იდგა მაღლობზე. სამხედრო საქმიანობაში დაუცხრომელმა ოსტერმანმა დაითანხმა ალექსანდრე I-ლი, მისი მეფობის დასაწყისშივე, ბობრუისკის ციხის აგებაზე, და იგი არც შემცდარა. 1812 წლის ომში ამ ციხემ თვალსაჩინო სამსახური გაუწია რუსების მიერ ფრანგების მოგერიების საქმეს. ამ ციხის მნიშვნელობა წლითი-წლობით სულ უფრო და უფრო მატულობდა. ომის შემდეგ

ამ ციხეში ამწყვედნენ საშიშარ თავისუფალ-მოაზროვნეთ და მთავრობის მტერთ. სწორედ ამ პირქუშ ციხეში მოულოდნელად გაგზავნილ იქნა ავთანდილი და იმ დღიდან სრულიად მოისპო რაიმე ცნობა მის თაობაზე.

დავით ბატონიშვილს უთანხმოება ჰქონდა თავის ძმებთან, რომელნიც ედავებოდნენ მას გიორგის მემკვიდრეობის უფლებას, და აგრეთვე თავადაზნაურობასა და სამღვდელეობასთან, რომელთაც იგი მიაჩნდათ უღვთო ვოლტერის თანამიმდევრად. რუსეთის მთავრობაც აღმაცერად უყურებდა ბატონიშვილს და, თუმცა ჩინებსა და სხვადასხვა წყალობას არ იშურებდა მისთვის, მაგრამ მაინც სახიფათოდ სთვლიდა დავითის გავლენას საქართველოში. რა მოხდა? მეფის „ობრანიკების მსხვერპლი გახდა ავთანდილი, როგორც დავით ბატონიშვილის ახლო კაცი, თუ დაიღუპა, როგორც რუსეთის საიდუმლო საზოგადოებათა ან მასსონთა წევრი — ძნელი სათქმელია.

მაგრამ ორივე გარემოება თანაბრად საგულვებელია. ერთი რამ კი უეჭველია: ბობრუისკის ციხეში ამწყვედევდნენ მხოლოდ იმას, ვისაც მთავრობა უაღრესად მნიშვნელოვან სახელმწიფო დამნაშავედ სთვლიდა.

ბირთველის უფროსი შვილი მეორე ქორწინებაში — გიორგი, „ერევანის კარაბინელთა პოლკის ბ-ნი პოდპორუჩიკი და კავალერი" — როგორც იგი იხსენიება მიწერ-მონერაში, — დაიბადა 1801 წელს, როდესაც ბირთველი ვახტანგ ბატონიშვილის მდივანი იყო; ვახტანგ-მავე მონათლა გიორგი. გიორგიმ დაიწყო სამხედრო სამსახური ერევანის პოლკში იუნკრობით, ჩაატარა გენ. ბენკენდორფის უფროსობით ირანის კამპანია, მიიღო მონაწილეობა უამრავ ღიღსა და მცირე ბრძოლაში, ერევანისა, სარდარაბადისა და ყარსისათვის ალყის შემორტყმაში, თავრიზზე ლაშქრობაში და სხვა ამისთ. გიორგის რომანტიკული სვე-ბედი ნამდვილი ილუსტრაციაა ეპოქის ზნეწვეულებისა და ახასიათებს წარსული საუკუნის ოციანი და ოცდაათიანი წლების წრესა და ყოფაცხოვრებას. გიორგი ჯერ კიდევ მოზარდი იყო, რომ მისმა მშობლებმა და სააქ-ალა-მელიქ-ალამალოვმა გადასწყვიტეს ერთმანეთთან დამოყვრება. სააქ-ალა — ჭკვიანი და შეძლებული ერევნელი მემამულე იყო, არა მარტო ყველაზე გავლენიანი ადამიანი თავის წრეში, არამედ აგრეთვე — კარგად ცნობილი თბილისსა და თეირანში. მისი უფროსი ქალი ცოლად ჰყავდა მეფე ირაკლის შვილს — ალექსანდრე ბატონიშვილს, ხოლო ცხოვრობდა თავის მამისას, ვიდრე მისი ქმარი ირანში იმყოფებოდა. გიორგის ოჯახთან დამოყვრება, მელიქ-ალამალოვისათვის იმას ნიშნავდა, რომ იგი გააბამდა ახალ კავშირს თბილისთან, სადაც მისი მდგომარეობა ალექსანდრეს მარცხის შემდეგ საკმაოდ შეირყა; ხოლო გიორგის ოჯახისათვის მელიქ-

ალამალოვის ქალი მდგომარეობითაც და შეძლებითაც სავსებით შესაფერისი იყო. ქორწილის დრო რომ დადგა, გიორგი, რომელსაც არასდროს არ ენახა არც საცოლლე, არც მისი მშობლები, ხოლო ბევრი რამ სმენოდა ქალის სილამაზეზე და კარგ ზნე-ხასიათზე, გაემგზავრა ერევანისაკენ. მაგრამ აღმოჩნდა, რომ მას თურმე დაასწრო ერთმა მისმა შორეულმა ნათესავმა, რომელიც მასავით გიორგი თუმანიშვილი იყო და თანაც სამხედრო პირი. არც ქალის მშობლებს ენახათ ნამდვილი სასიძო და ამიტომ ქორწილი გადაეხადათ. გიორგიმ ვერ აიტანა სირცხვილი და სამუდამოდ განემორა სამშობლოს და ირანით ბაღდადს წავიდა. 1831 წლიდან იმისაგან არავითარი ცნობა არ მოსულა: ხმა გავარდა, ვითომც ირანელ-თურქთა ომში დაღუპულიყოს, ხოლო მეორე ცნობით, შავი ჭირისაგან მოკვდაო.

მიხეილის შემდეგი ძმა გრიგოლი, რომელიც 1807 წელს დაიბადა

და სამოქალაქო სამსახურში იმყოფებოდა საქართველოს უზენაეს სამმართველოსა და გორის საოლქო სამმართველოში, — ავად გახდა ფილტვებით, გამოვიდა სამსახურიდან 1835 წელს და გარდაიცვალა ამ სენისაგან 1838 წლის ოქტომბრის 12-ს.

ვასილი (1817-1845) შევიდა ჯარისკაცად ქართულ გრენადერთა პოლკში, ჩქარა დანინაურდა რამდენიმე ლაშქრობაში, გახდა ოფიცერი, დაიჭრა ნუხასთან. გამოვიდა სამსახურიდან, მსახურობდა ქალ. ღუშეთში ქალაქის კომისრად, მაგრამ ჭრილობას ვერ გადაურჩა და გარდაიცვალა 28 წლისა.

მიხეილის და ელისაბედი (დაიბადა 1806 წ.) გარდაიცვალა ახალგაზრდობაში. სხვა ძმები და და ნინიკა გარდაიცვალნენ სულ პატარები. მიხეილის დღიურის ჩანაწერი 1845 წ. მარტის 12-სა (ხელთუბანში) გვიჩვენებს, თუ რა მიზეზით დაიღუპა ახდენდა მასზე ძმების უბედურება. ვასილი თებერვლის 16-ს წასულა ხელთუბანში და მარტის 8-ს ღამეს იქ გარდაცვლილა. მიხეილს მიუღია დედის წერილი, სადაც იგი ატყობინებდა ძმის უიმედო მდგომარეობას. იგი მაშინვე, მარტის 9-ს, საღამოს — გამგზავრებულია ხელთუბანს.

„მთელ ღამეს მივაჭენებდი ფოსტის ცხენებს. ძლივს ინათა, რომ ხელთუბანში ვიყავი და ვაი, უბედურებავ! ვეღარ მივუსწარ ძმას, ან უკეთ რომ ვსთქვა, მივუსწარ უსულო გვამს, გაფითრებული, უსიცოცხლო შუბლით, ჩამქრალი თვალებით... [მრავალწერტილი დედნისაა]. ძნელია აღწერა იმ მწუხარებისა, რამაც მე შემბორკა, როდესაც დავინახე უდროოდ გამქრალი ჩემი ძმა. ვტიროდი უცრემლოდ; უნუგეშობის, უსიცოცხლობის ნალველმა გამიყინა ცრემლები; ხოლო ერთადერთი ნუგეში ჩემს საშინელ მდგომარეობაში იყო ის აზრი, რომ არა უცხო ხელი, არამედ ჩემი ხელი მიაყრიდა პირველ მუჭა მიწას ჩემი ძმის უსულო გვამს“.

ძმების სიკვდილი იწვევს მიხეილში მისტიკურ განწყობილებას და იგი მაშინვე იგონებს იმ შემთხვევას, რომელიც მას დაემართა 1835

წელს, აპრილში, როდესაც იგი უფროს ძმასთან გრიგოლთან ერთად გაემგზავრა თბილისის გიმნაზიაში, ხოლო გრიგოლი სამსახურში. გორიდან დილით ადრე გასულან საჯდომი ცხენებით. გრიგოლი დანინაურებულა, ხოლო მიხეილი და მოსამსახურე ცოტათი ჩამორჩენილან. მიხეილს უკან მიუხედნია და დაუნახავს, რომ რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე ცხენს მიაჭენებს მათი ძმა ვასილი: მიხეილს უკითხავს, სათქმელი ხომ არა გაქვს რაო, მაგრამ ვასილმა თურმე უპასუხა, არაფერიო, ისე ნალველი შემომანვა, ცხენზე შევჯექე და გამოვიფიქით, რათა რამდენსამე ვერსზე გაგაცილოთო. დაძრულან ერთად და როდესაც გრიგოლს დასწევინ, უნახავთ, რომ უფროსი ძმა მინაზე

გდია პირდაღმა და ხელში აღვირი უჭირავს.

„ახლა, როდესაც აღარც გრიგოლია, აღარც ვასილი და ერთიც და მეორეც სიკვდილმა მოგვტაცა, აი, საშინელი ახსნა (.....) მაშინ-დელი მათი კაეშნისა. გულმა იცის წინადგრძობა“.

იგონებს რა გრიგოლის სიკვდილს, რომელიც დამარხულია არა ხელთუბანში, არამედ თბილისში, ავლაბრის სასათულაოზე, მამის გვერდით, მიხეილი ამბობს:

„იქ შეიქმნა უკვე ახლობელთა ოჯახი; იქვე არიან დაკრძალულნი ორი ჩემი ქალი ლიზა და კატი და მათ ახლობელთა შორის არ შესცივათ“.

ყოველი ახალი სიკვდილი უღვიძებს მიხეილს უიმედობის გრძობას. მისი ქალის მარიამის გარდაცვალების შემდეგ, იგი 1845 წ. ივლისის 10-ს სწერს:

„კვლავ ახალი დანაკლისი! ღმერთო ჩემო! რა მდიდარი ვარ დანაკლისით. აი, კვლავ ჩამწყდა გულის ნაწილი... საყვარელი მაშო, ცოცხალი, ცქრიალა, მაგრამ ახლა უსულო ცივ სიკვდილს ჩახუტებული“.

თ ა ვ ი III

გ ი მ ნ ა ზ ი ა

კეთილშობილთა სასწავლებელი და გიმნაზია. აღზრდის რუსიფიკატორული მიზნები. ამხანაგთა წრე. ეპოქის გავლენა. მონინავე გიმნაზიელთა ჯგუფი. „ტფილისის გიმნაზიის ყვავილის“ („Цветок Тифлисской Гимназии“) გამოცემა — ჟურნალის აღორძინება, თანამშრომლები, გამოცემის სახე და ტენდენციები, რეაქცია რუსიფიკაციის წინააღმდეგ, ჟურნალის მოსპობა. გიმნაზიის გათავება.

1804 წელს თბილისში მთავარსარდალმა ციციანოვმა დააარსა „კეთილშობილთა სასწავლებელი“, რომლის მიზანსაც, როგორც ოფიციალურად იყო გამოთქმული, შეადგენდა: „ადგილობრივი უმაღლესი თავადაზნაურობისათვის მთავარ მეცნიერებათა შესახებ საერთო ცნო-

ბების მინიჭება სამხედრო და სამოქალაქო სამსახურისათვის მოსამზადებლად". ამ ზოგად უმნიშვნელო ფრაზას, რომელიც, შეიძლება საგულისხმოა მხოლოდ იმით, რომ მის ავტორთ ვერ წარმოედგინათ სხვა განათლება, თუ არა მხოლოდ „ადგილობრივი უმაღლესი თავადაზნაურობისათვის“, — ამოფარებული აქვს სრულიად განსაზღვრული აზრთ პოლკოვნიკი პოტოცკის ნაკლებად ცნობილი „წერილი სახალხო განათლებაზე კავკასიის იქით“, რომელსაც ოფიციალური ხასიათი ჰქონდა, ამჟღავნებს ამ აზრს; ამასთანავე, იგი საჭიროდ სთვლის („წერილი“ დაწერილია XIX საუკუნის ნახევარში, როდესაც კოლონიზატორები თავიანთ ამოცანებს შედარებით უფრო ფართოდ უყურებდნენ), — რათა განათლება ამიერკავკასიაში გულისხმობდეს არა მარტო „უმაღლეს თავადაზნაურობას“, არამედ აგრეთვე მოსახლეობის ყველა ფენას, „თუნდაც ყოველსავე იმას, რასაც შეუძლიან შეითვისოს განათლება, მთავრობის მზრუნველი ხელით წარმართული მის მიერ დანიშნული მიზნისაკენ“. ხოლო მთავრობის მიზანი — და სწორედ ეს აოის „წერილის“ არსი — „უნდა მიისწრაფოდეს იქითკენ, რათა აქაური მრავალფეროვანი მხარე მალე დაუახლოვდეს რუსეთს, რათა რუსული ენა და შეგნება დამკვიდრდეს ჩვენი მთავრობის თვალსაზრისის შესაბამისად, და რათა ისწავლებოდეს ის, რაც ამ მხარის ყველა მოქალაქისათვის სასარგებლოა".³¹

რაც შეიძლება მეტ მონათფეთა მისაზიდად, მათი შენახვა უსასყიდლო იყო; უფრო მეტიც, მათ ჯიბის ფულსაც უნიშნავდნენ. რუსეთიკაცია აქ აშკარად და უხეშად მიმდინარეობდა. მომავალი მოხელეები და გენერლები ივინყებდნენ იმას, რომ გამარუსებელთა თვალში ისინი ყოველთვის „ტუზემცებად“ რჩებიან, სულ ერთია რა თანამდებობაც უნდა დაიჭირონ შემდეგში, და დიდი გულმოდგინებით ჰბაძავდნენ გამოთქმაში და მანერებში თავიანთ რუს ამხანაგებს, ოცნებობდნენ რა კარიერაზე. მაგრამ უფრო მგზნებარე ბუნებისანი მათ შორის არ ჰკარგავდნენ მთლად თავიანთ ადამიანურ ღირსებას და იცავდნენ თავიანთ პიროვნებას მკვახე პასუხით განსაკუთრებულად გულმოდგინე რუსიფიკატორების მიმართ.

უხეში რუსიფიკაცია გრძელდებოდა სკოლის გარეშეც. მომავალი სარდლის ვასილ ოსეთას-ძე ბებუთოვის ძმამ დავითმა,³² ფიცხმა და თავქეფიფა ჭაბუკმა, რომელიც სკოლიდან გასვლისას მაშინვე სამსახურში შევიდა, იქ გახურებული სილა სტკიცა ერთ თავხედ მოხელეს ეროვნული გრძობის შეურაცხყოფისათვის და ამის შემდეგ სამუდამოდ თავი დაანება სამოქალაქო სამსახურს. ამისთანები იშვიათნი იყვნენ. ხოლო უმრავლესობა ახალგაზრდათა შორის, პანსიონიდან რომ რუსულ დაწესებულებებში შედიოდა, ან დროთა ვითარებაშივე ჰვარავდა თავის ნამდვილ გრძობებს (როგორც, მაგალითად,

1832 წლის შეთქმულების მონაწილენი), ან მხოლოდ ერთი რამისადმი მიისწრაფოდა: ეჩვენებინათ მთავრობისასათვის, რომ ისინი მოახერხებენ რუსეთის თვითმპყრობელთა პოლიტიკის გატარებას თავიანთ რუს ამხანაგებზე არა უხეიროდ.

იმ დროისათვის, როდესაც მიხეილ თუმანიშვილი სასწავლებელში შევიდა (1831 წ. თებერვლის 24-ს) ვითარება რაომდენადმე შეიცვალა. 1829 წელს დამტკიცდა დებულება ამიერკავკასიის სასწავლებლების შესახებ: თბილისში — გიმნაზიისა, და ამიერკავკასიის სხვა ქალაქებში — 19 სამაზრო სასწავლებლისა, და 1830 წელს კეთილშობილთა სასწავლებელი გადაკეთებულ იქნა გიმნაზიად კეთილშობილთა პანსიონით და 7 კლასით, ფაქტიურად კი 6 კლასით, რადგანაც, რუსეთის გიმნაზიებისაგან განსხვავებით, პირველი კლასი მიჩენილი იყო რუსული კითხვისა, წერისა და არითმეტიკის საფუძვლების სწავლებისათვის სამრევლო სკოლების მსგავსად. ამის გარდა, რუსეთის გიმნაზიებისაგან განსხვავებითვე, შემდგომ კლასებში (პირველის შემდეგ) 11 „გაკვეთილი კვირაში მიკუთვნებული ჰქონდა ადგილობრივ ენებს და 16 გაკვეთილი კვირაში — რუსეთის სამართლის მცოდნეობას. მალე ვიწრო სადგომი ახლანდელ კომინტერნის ქუჩაზე შესცვალეს ფართო, ნათელი და განყოფილი შენობით, რომელიც სპეციალურად აგებული იყო გოლოვინის პროსპექტზე (ახლა რუსთველის პროსპექტი). რუსიფიკაციას ანხორციელებდნენ უფრო ფაქიზად, მოხერხებით და აქ უკვე არა მხოლოდ „ადგილობრივი უმაღლესი თავადაზნაურობის“ შვილები იღებდნენ განათლებას.

ქართველი და სომეხი, რუსი და თათარი — მემამულეებისა, მოხელეებისა, სამხედრო პირებისა და საპატიო მოქალაქეების ბავშვები — ყველანი რუსული კაზიონური კულტურის ერთ ტაფაში იწვოდნენ. რუსულ სიტყვიერებას აქ წარმოადგენდნენ ხერასკოვი, დერჟავინი, ტრედიაკოვსკი მთელი მისი უცნაური პოეზიით, და მეტისმეტი სიძუნწით — პუშკინი და ლერმონტოვი. ისტორია და გეოგრაფია მოგვითხრობდა მეფეთა და მხედართმთავართა გმირობას, ევროპის სატახტო ქალაქებსა და რუსეთის მოსაწყენ ქალაქებზე; „ღვთისმოსავი დეკანოზები“ ასწავლიდნენ „ზნეთა მაღალთა“ და ტაბლანაგემი პირით აუწყებდნენ სასწაულთ „საღმართო. წერილიდან“.

ქართულ ენას ასწავლიდა დოდაევ-მაღაროელი (დოდაშვილი), რომელსაც უნარიც შესწევდა და სურვილიც დიდი ჰქონდა მთავგონებინა ბავშვებისათვის სიყვარული სამშობლო ქვეყნის ისტორიისადმი, მაგრამ 1832 წლის შეთქმულების შემდეგ იგი დაპატიმრებულ იქნა. რუსლი ენის მასწავლებელი დემენტიევი ცდილობდა მიეცა მონათვეთათვის ლიტერატურის საფუძვლიანი ცოდნა „კაზიონური“ პროგ-

ლოზ ბარათაშვილი, მიხეილ თუმანიშვილი და სხვა გიმნაზიელნი ირჩეოდნენ რუსული ენისა და ლიტერატურის მშვენიერი ცოდნით.

როგორც აღამიანთა ყოველ კოლექტივში — თბილისის გიმნაზიაშიაც თანდათან ხდებოდა ბუნებრივი შერჩევა: იმ მონაფეთა გვერდით, რომელნიც ყელამდე ეფლობოდნენ სკოლის ფორმალისმისა და ოფიციალური „მეცნიერების“ საფლობში, გამოიყოფოდა ახალგაზრდობის ისეთი ჯგუფები, რომელთაც აინტერესებდათ საზოგადოებრივი და სალიტერატურო საკითხები, ჯგუფები, რომლებშიაც იზრდებოდა პროტესტი სასწავლებლის ადმინისტრაციის რუსიფიკატორულ და რეაქციულ მისწრაფებათა წინააღმდეგ.

რუსეთი ნიკოლოზის ჟანდარმერიის მუხრუჭში ფართხალებდა, მაგრამ მთელი ატმოსფერო გაჟღენთილი იყო თავისუფლებამოყვარეობის იდეებით; დრო ისეთი იყო, რომ განმანთავისუფლებელი მოძრაობის ლოზუნგები ნოყიერ ნიადაგს ადვილად პოულობდა. საფრანგეთის დიდი ბურჟუაზიული რევოლუციის ეპოქამ, რომელიც დირექტორიამ და ნაპოლეონმა შესცვალა, თითქო გაათხვიერა ძველი ევროპის ნიადაგი, გასწმინდა დახაშმული ჰაერი და ღონიერი ბიძგით შეარხია ხალხის სიღრმე-სიგანე. პოლიტიკურ რევოლუციას და მძაფრ ომებს უამრავი ხალხის მონაწილეობით — კვალდაკვალ მიჰყვა მხატვრული ლიტერატურის რევოლუციაც. XIX საუკუნის პირველმა მეოთხედმა მისცა ევროპას ისეთი სახელები, რომელთა ბრწყინვალეობაც თვალსა სჭრიდა მთელ საუკუნეს, ისეთი სახელები, რომელთა ხვედრიც გახდა საუკუნეთა წიაღში არსებობა. ანალიტიკურმა რომანმა პროზაში და ინდივიდუალურმა გმირობამ პოეზიაში განსაზღვრა ეპოქის ლიტერატურული სახე და წესი აუგო ავანტურულ რომანტიკას: ბუმბერაზი გოეთე გერმანიის ჰორიზონტზე; მგზნებარე ბაირონი, ძველი ინგლისის ამაფორიანებელი; შორსმჭვრეტელი სტენდალი და მისი მონაცვლე ბალზაკი, დაუღალავი დოსტაქრები, რომელნიც ჰკვეთდნენ საფრანგეთის სოციალური ცხოვრების შუაგულს; პესიმისტური გენია ლეოპარდისა, იტალიის ჟამთა-სიავის ღვიძლი შვილისა; შუქმფენი გენია პუშკინისა და ყრუდ მოამბოხე ლერმონტოვი; მონუმენტალური მიცკევიჩი — მგოსანი დათრგუნვილი პოლონეთისა;³³ კიდევ და კიდევ მთელი პლეადა პოეტებისა და რომანისტებისა, რომელნიც თანავარსკვლავედად გარს შემოხვეოდნენ ლიტერატურული ჰორიზონტის თვითეულ ამ ვარსკვლავს — ჰაინე გერმანიაში, შელლი ინგლისში, მერიმე და ამომავალი მნათობი ჰიუგო საფრანგეთში, მანცონი იტალიაში, გრიბოედოვი და გოგოლი რუსეთში; მხატვრობისა და მექანდაკეობის გენიოსნი — დელაკრუა, დავიდი, კანოვა; მუსიკის კლასი-

კოსები — მენდელსონი, ბერლიოზი, ³⁴ ყველა სფერო ადამიანის შემოქმედებისა თავისი გაფურჩქვნისა და განვითარების უმაღლეს მწვერვალზე იყო.

25

და ამიერკავკასიაშიაც — საქართველოს მზიურ ხეობებში იზრდებოდა და თავისი მონოდების საათს ელოდა ქართველი ბრწყინვალე პოეტების მთელი პლეადა, ხოლო სომხეთის მკაცრ მთებში — „სომხეთის (ჭრილობათა“ მგზნებარე შემოქმედი აბოვიანი. ³⁵

ოციანი და ოცდაათიანი წლების თბილისში მკაფიოდ სცემდა ლიტერატურული ეპოქის მაჯა: მგონობის ასპარეზზე გამოდის ალექსანდრე ჭავჭავაძე; მზად არის თავისი ქნარის სიმებს ხელი ჩამოკრას გრიგოლ ორბელიანმა. ³⁶ აქ ევლინებათ გენიოსი გრიბოედოვი და მისი სათვალეებოდან გამონაკრთობი გამჭრიახი და ბასრი გამოხედვა სამუდამოდ იბეჭდება იმათ მესხიერებაში, ვინც კი ერთხელ მაინც შეხვედრია მას. თვით პუშკინი, ალექსანდრე სერგეის-ძე პუშკინი, სამეფო კარის მიერ გარისხული და მისი უღმობელი დამცინავი, ამხიარულებს თბილისის საზოგადოებას თავისი ექსცენტრიკული საქციელით: ფარო ფარფლიანი შლასპით და ბენვაბურძენული ნაბდით, თითქო საპარადოდ გამოსულიყოს, დადის თბილისის ქუჩებში და ემზადება არბრუმში გასამგზავრებლად. აქ სტუმრად არიან ჯერ კიდევ ნაკლებად ცნობილი, ნიჟეგოროდის პოლკის ოფიცერი ლერმონტოვი ³⁷ და მოკისკისე, მოქეიფე, მაგრამ ნიჭიერი კალამბურისტი ლევ სერგეის-ძე პუშკინი — მარჯვე დრაგუნი; ³⁸ ბელუკულმართი პოეტი და დუელზე გადამკვდარი იაკუბოვსკი; ³⁹ ჯარისკაცის უღელში გაბმული მარლინსკი; ⁴⁰ ათეულობით დეკაბრისტები, უმაღლესი კულტურით მოსილნი; ხოლო 1831 წლის აჯანყების შემდეგ, მიცკევიჩის პოეზიაზე აღზრდილი მთელი გუნდი გადმოსახლებული პოლონელებისა: სამი ათასი ახალგაზრდა პოლონელი პასკევიჩმა გამოგზავნა თბილისში, აქედან კი მთელ ამიერკავკასიაში მიმოჰფანტეს ისინი. ⁴¹

თითქო თბილისში თვით ჰაერიც კი ფეთქავდა განთქმულ სახელთა ლიტერატურული დიდებით და შორეული ბაირონი ისევე უხვად იმკიდა თვისადმი აღტაცებას, როგორც დასავლეთ ევროპის ყოველ კუთხეში ან მოსკოვსა და პეტერბურგის სალონებში თუ დეკაბრისტთა წრეებში. ⁴²

ამ ატმოსფეროში იზრდება მიხეილ თუმანიშვილი და ამავე ატმოსფეროში, რომელიც გაუღენთილი იყო ლიტერატურისადმი სიყვარულით და თავისუფლებისადმი მისწრაფების სიოთი, მოხდა მიხეილ თუმანიშვილის დაახლოება ნიკოლოზ ბარათაშვილთან. ნიკოლოზი უფროსი იყო მიხეილზე ასაკით მხოლოდ ორის წლით და სწავლით — ერთის კლასით. ორივენი ისეთი ადამიანის შვილები იყვნენ, რომელ-

თა ოჯახშიაც ინტელექტუალურ და სულიერ მოთხოვნილებათა ტრადიციები მეტად მტკიცე იყო. ორივეს ეუცხოებოდა თავადაზნაურული ტრაბახი და ზვიადობა; ორივენი ბავშვობიდანვე მიჩვეულნი იყვნენ პატივისცემას წიგნისადმი; ორივენი ხედავდნენ თავიანთი სამ-

შობლოს ბედნიერ მომავალს პოლიტიკური და სულიერი ხუნდებისაგან განთავისუფლებაში. ნიკოლოზ ბარათაშვილი ყოველთვის ხვდებოდა თავისი მამის მელიტონის ოჯახში ისეთ ხალხს, რომელთაც ლიტერატურა უყვარდათ, და პატარაობიდანვე იღუმლად ოცნებობდა თავის მოწოდებაზე. თვით მელიტონიც აცოდვნილებდა კალამს და არ იყო ურიგოდ განათლებული. ქართული ლიტერატურის გარდა, მან იცოდა ნაწილობრივ რუსული და დასავლეთევროპის ლიტერატურაც. მის სახლში საკმაოდ თვალსაჩინო ადგილი ეთმობოდა გონებრივ ინტერესებს. მომავალი პოეტი და ადმინისტრატორი გრიგოლ ორბელიანი, რომლის დაცვად ცოლად ჰყავდა მელიტონ ბარათაშვილს და რომელსაც მიხეილ თუმანიშვილი ბავშვობიდან იცნობდა, ჰქმნიდა თავის დის ოჯახში სულიერ აღტყინებას და ინვევდა ინტერესს, საზოგადოებრივი საკითხებისადმი, რამაც წარუშლელი კვალი დააჩნია ტატოს⁴³ ნორჩ ნიჭსა.

1832 წელს, როდესაც გამოაშკარავებულ იქნა თავადაზნაურული შეთქმულება, ნიკოლოზი 16 წლის ძლივს იყო, ხოლო მისი მეგობარი მიხეილი — 14-სა. უფროსნი, რასაკვირველია, არ განდობიან ამ ნორჩ მახლობლებს შეთქმულების თაობაზე, რადგანაც იგი მზადდებოდა სასტიკი კონსპირაციის პირობებში, ხოლო ხანდახან ესა თუ ის წაცდენილი სიტყვა, თავშეკავებული, მაგრამ მგზნებარე მრისხანება რუსი მოხელეობის თვითნებობის გამო, ვერ გამოეპარებოდათ გათვითცნობიერებულ და მგრძობიარე გიმნაზიელებს: ერთსაც და მეორესაც პირველი ხნის შემოქმედებაში ემჩნევა წარსულის იდეალიზაცია, თითქმის სალმობიერი სიყვარული ამ, ან უკუდაუბრუნებელი წარსულისადმი და ასეთი სულიერი განწყობილება სრულიად ბუნებრივი იყო, ვინაიდან იგი სავსებით შეესაბამებოდა ეპოქის საერთო რომანტიკულ მსოფლმხედველობას. ეს განწყობილება უმკლავდებოდა სკოლის რუსიფიკატორულ გავლენას და იგი, პირველ ყოვლისა, გამოიხატა „თბილისის გიმნაზიის ყვავილში“ და მთლად იმ წრეში, რომლის წიაღშიაც აღორძინდა „ყვავილის“ გამოცემა.

ჟურნალის გამოცემის აზრი, რასაკვირველია, ერთბაშად არ დაბადებულა. საქმის ინიციატორების გონებაში, ალბათ, უკვე კარგა ხანი ინასკვებოდა ქართველი ავტორების სალიტერატურო ნაწარმოებთა შეკრება და შენახვა. ჯერ კიდევ დაბალ კლასებში ყოფნის დროს მიხ. თუმანიშვილს შეუდგენია ანთოლოგია. პირველი ცნობები ამის

შესახებ გამოაქვეყნა ს. გორგაძემ „დროშა“-ში (1924 წ. № 16-17). ხელნაწერი საქართველოს სსრ-ის მთავრობას გადაუცია ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საზოგადოებისათვის ე. თაყაიშვილის ბიბლიო-თეკასთან ერთად და ამჟამად ინახება საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში 2684 №-ით. ანთოლოგიის 22 გვერდი-

27

დან გადარჩენილია მხოლოდ 20 გვერდი (აკლია მე-11 და მე-12 გვ.). ანთოლოგიაში გადანერვილია მიხ. თუმანიშვილის ხელით ქართულად გრიგოლ ორბელიანოვისა, * ნიკოლოზ ბარათოვისა, ალექსანდრე ორბელიანოვისა, დავით ყორღანოვისა, დავ. მაჩაბლისა, გიორგი ქსნის-ერისთავისა და თვით მიხ. თუმანიშვილის ლექსები. მიხ. თუმანიშვილის ნაწარმოებთ ანთოლოგიაში ბლომა ადგილი უჭირავთ: აქ არის ორიგინალური ლექსები „კახეთი“ და „მირტილი“, ნათარგმნი „ბაყაყნი, მთხოველნი მეფისა“, რუსულიდან ნათარგმნი „ფოთოლნი და თესუნი“, „სირი და ჭვინტა“; აქვეა პირველად თუმანიშვილის მიერ ნათარგმნი პუშკინის „Кавказ. Пленник“-ის ნაწყვეტები. ანთოლოგიის ზოგიერთ გვერდზე ვილაცის უცხო ხელს აღუნიშნავს ფანქრით „1832“. ეს კრებული, მართლაც, უნდა მიეკუთვნოს თუ არა 1832 წელს (ქალაქდზე წლის ნიშანი „18832 გვიჩვენებს), 1833 წელს მაინც, რადგანაც იაკობ ბალახაშვილის ცნობით, რომელმაც პირველმა გამოაქვეყნა „Кавказ. Плен.“-ის თარგმანი („საბჭოთა ხელოვნება“, 1937 წ., № 1), ანთოლოგიაში არ არის ამ თარიღზე უგვიანეს დაწერილი ლექსები. **

კრებულში მოთავსებული ლექსები განაწილებულია „რიტორიკულ“, „დიდაქტიკურ“, ბუკოლიკურ და „აპოლოგურ“ განყოფილებებად. ასეთი განაწილება იმის საუკეთესო საბუთია, რომ ხელნაწერი „სასკოლო“ წარმოშობისაა. თუმანიშვილის ნაწარმოებნი, რაც მისი, ცნობილი, პირველი ლიტერატურული ცდაა, შეტანილია აპოლოგურ („ფოთოლნი“, „სირი“, „ბაყაყნი“), ბუკოლიკურ (იდილია „მირტილი“) და დიდაქტიკურ განყოფილებაში („კახეთი“).

ლიტერატურის მოყვარულთა წრე შეიქმნა უფროსი კლასების ყველა ეროვნების გიმნაზიელებისაგან და ეს მისი ერთერთი დამახასიათებელი თვისებაა. არაერთი კვალი წესდებისა ან სხვა რამ ნიშანი ფორმალური საზოგადოებისა დღემდე აღმოჩენილი არ არის. წრის მოქმედება არცა საჭიროებდა მის უეჭველად გაფორმებას. წარსული საუკუნის ოციანი და ოცდაათიანი წლები სწორედ ლიტერატურული წრეებისა და სალონების გავრცელების დრო იყო. საკმარისია გავიხსენოთ „არზამასი“, „მწვანე ლამფა“ („Зеленая Лампа“) და სხვა ლიტერატურულ-პოლიტიკური ჯგუფები: ⁴⁴ თვითმპყრობელობის წინაშე „ცოდვათა“ მონანიებისათვის თბილისში გამოგზავნილ დეკაბრის-

ტებმა და პოლონელებმა შემოიტანეს აქ თავიანთი იდეებიც, თავიანთი განწყობილებანიც. ისინი, მართალია, შიშობდნენ პროპაგანდის

* გვარების მართლწერა დაცულია ანთოლოგიის მიხედვით. ** გორგაძის აზრით, კრებული შედგენილია 1833 და 1836 წელთა შუა, უფრო ზედმიწევნით — 1834 ან 1835 წელს.

28

განევას, მაგრამ თვით მათი მოვლენის ფაქტს და მათთან ურთიერთობას არ შეეძლო არ აღეძრა ახალგაზრდობის მონინავე ნაწილში ინტერესი მოძრაობისადმი და ამ მოძრაობაში მომქმედ ხალხისადმი. ძნელია, რასაკვირველია, იმის მტკიცება, რომ თბილისის გიმნაზიის წრეში საკმაოდ და განსაბჭობად გამოტანილი იყო ხოლმე პოლიტიკური საკითხები, მაგრამ საკმარისია ოდნავ თვალი გადავაფლოთ, „ყვავილის“ შინაარსს, რათა დავრწმუნდეთ, რომ არც უამისობა იყო: მართლაც და, მართო ერთი ის, რომ „ყვავილში“ ათავსებდნენ დოდაშვილი-მალაროელის⁴⁵ წერილებს, მართო ერთი ეს ფაქტი — პირდაპირი გამოწვევა იყო სკოლის მართებლობისა და, რასაკვირველია, გამოწვევა, არა მისთვის საამური. დოდაშვილი ხომ თვალსაჩინო მოღვაწე იყო იმ შეთქმულებისა, რომლის ლიკვიდაციაც მხოლოდ სამის წლით ადრე მოხდა შურნალის წარმოშობამდე. გიმნაზიის ადმინისტრაციამ ეს გამოწვევა „თეთრი კბილით და შავი გულით“ მიიღო, ვინაიდან ეს „ზევიდან“ ჰქონდა ნაკარნახევი: იმ დროს შეთქმულთა მიმართ ახალ პოლიტიკას ანხორციელებდნენ.

მთელი რიგი სხვა ნიშნები, რომლებზედაც ქვემოთ გვექნება ლაპარაკი, აგრეთვე იმას მოწმობს, რომ გიმნაზიის წრის წევრებს აინტერესებდათ არა მართო ხელოვნება, მეცნიერება და მრეწველობა (როგორც აღნიშნულია შურნალის ქვესათაურში), თუმცა, აუცილებლობის გამო, სწორედ ამას აყენებდნენ პირველ რიგში.

საჭირო როდია ბევრი კვლევაძიება იმის გამოსარკვევად, თუ ვინ შეადგენდა წრეს,⁴⁶ რომელშიაც მიხეილ თუმანიშვილს („ბირთველიჩს“, როგორც მეგობრები ეძახდნენ) თვალსაჩინო ავტორიტეტი ჰქონდა: წრის ყველა წევრი დასახელებულია შურნალის სატიტულო გვერდზე. უნდა განსაკუთრებით აღინიშნოს, რომ სწორედ ყ ვ ე ლ ა ა აქ ნაჩვენები და რომ ამ გვარებით შემოიფარგლებოდა ამხანაგობის მონაწილეთა წრე, ყოველ შემთხვევაში, შურნალის გამოცემის მომენტისათვის: შურნალის პირველ ნომერში გამოცხადებულია იმ პირთა გვარები, ვინც დაუთანხმებიათ შურნალში მონაწილეობაზე; ზოგიერთი ამ გმირთაგანი ამოშლილია თვით სიიდან; იმიტომ არიან ამოშლილნი, რომ გამომცემელმა ვერ მიიღო მათგან მასალა, თუ სხვა რამ მიზეზით, — ეს არა სჩანს. ეჭვი არ არის, ყოველ შემთხვევაში, რომ განზრახული იყო მათი მონაწილეობა, როგორც ისეთი ახალ-

გაზრდებისა, რომელნიც გაერთიანებული იყვნენ სხვებთან მისწრაფებათა და იდეათა ერთობით. ამიტომ, გამორკვეულად უნდა ჩაითვალოს, რომ თბილისის გიმნაზიის უფროს კლასებიდან, სახელდობრ მეექვსესა და მეშვიდედან (შესაძლებელია, წრის ვინმე მონაწილეთაგანი ამ დროს ჯერ კიდევ მეხუთე კლასში იყო, ხოლო ამაზე დაბალ კლასებში ყოფნა კი საეჭვოა) 1835 და 1836 წელს იმ წრეში, რომ-

29

ლის წიაღიდანაც „ყვავილი“ გამოვიდა, შედიოდნენ (ალფაბეტის მიხედვით: * იესე ანდრონიკოვი, ნიკოლოზ ბარათოვი, მიხეილ ბებუთოვი, ბ. ბეჟანოვი, გარსევან ვარლამოვი, ეგორ ვილემსი, ა. იზიუმსკი, ალექსანდრე მონასტირსკი, ლევან მელიქოვი, დანიილ პოდორი (?) ⁴⁷ ივან ტიტკოვი, მიხეილ თუმანოვი „და სხვანი“. გამომცემელს, ალბათ, იმედი ჰქონია მიეზიდა ჟურნალში ვინმე „სხვანიც“, ე. ი. ისინი, ვინც პირდაპირ წრეში არ შედიოდა, მაგრამ ვისაც შეეძლო გამოეჩინა ინტერესი წრის ამოცანებისა და მიზნებისადმი. და, მართლაც, შემდეგში გვხვდებიან გიორგი გასპაროვი და მირიან ჭყონიევი.

ყველა თუ არა, ყოველ შემთხვევაში, უდიდესი ნაწილი ზემოდ ჩამოთვლილ პირთაგან როდი დასჯერდა თავის ურთიერთობას სხვა ამხანაგებთან მხოლოდ სიჭაბუკის წლებში: ყველასათვის ცნობილია ნიკოლოზ ბარათოვილისა და მიხეილ თუმანიშვილის ურთიერთობა გიმნაზიის გათავების შემდეგაც. მათი გულითადი მეგობრობა გიმნაზიის წრის ფარგლებს გადასცდა და მაშინაც გაგრძელდა, როდესაც ისინი ცხოვრებაში დამოუკიდებელ ადამიანებად მოქმედებდნენ.

მიხეილ თუმანიშვილის მიწერ-მოწერა ლევან მელიქიშვილთან, რომელიც უფროსი იყო მასზე ერთი წლით (დაიბადა 1817 წ.), გაგრძელდა შემდგომი წლების განმავლობაშიაც, თუმცა იგი არ იყო აგრერივად გაცხოველებული.

გარსევან ვარლამოვი, რომელიც თბილისელ კათოლიკეთა ოჯახს ეკუთვნოდა, გიმნაზიაში ძალიან იყო გატაცებული ლიტერატურით და გადათარგმნა კიდევ ქართულად „ევგენი ონეგინი“, თუმცა ძალიან უხეიროდ.

ეგორ ხრისტიანის-ძევილემსს, ეროვნებით, ალბათ, გერმანელს, უეჭველი ლიტერატურული ნიჭი ჰქონდა და იგი, მიხეილ თუმანიშვილის გარდა, ყველაზე ნაყოფიერი იყო „ყვავილის“ თანამშრომელთაგან. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ გიმნაზიის წრეშიაც იგი მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა. ვილემსმა აირჩია მოხელის სარბიელი და იგი მსახურობდა თბილისის საკომისარიატო კომისიაში 1849 წელს (ამავე კომისიაში მსახურობდა მისი ძმა ალექსი — ბუხჰალტრად). განაგრძობდა თუ არა ვილემსი თავის გიმნაზიურ ლიტერატურულ ცდებს შემდგევაც, არ ვიცით.

ალექსანდრე კონსტანტინეს-ძე მონასტირსკიმ და გიორგი (ეგორ) სიმონის-ძე გასპაროვმა ხელი მოჰკიდეს პედაგოგიურ მუშაობას: მონასტირსკი 1849 წელს იყო თბილისის სამაზრო სასწავლებლის ზედამხედველის თანამდებობის აღმასრულებელი, ასწავლიდა ბუნებისმეტყველებას ქალთა ამიერკავკასიის ინსტიტუტსა და წმინდა

* გვარების მართლწერა „ყვავილის“ მიხედვითაა.

30

წინოს სასწავლებელში, ხოლო შემდეგ მსახურობდა გზათა მე-8 (თბილისის) ოლქში. გასპაროვიც მასწავლებელი იყო ინსტიტუტისა და იმავე თბილისის გიმნაზიისა, რომლის მონაწევრ იგი ოდესღაც იყო.

მირიან ბეჟანისძე ჩკონიძე, იგივე ჩკონიევი და ჭყონია სამხედრო სამსახურში შევიდა, მსახურობდა პოლონეთში და შემდეგ გადავიდა ამიერკავკასიის ადმინისტრაციაში. მისი შვილი ილია ჭყონია, ლიტერატორი (გარდ. 1927 წ.) თავის მოგონებებში „ჩემი დღე და სოფელი“, რომლებიც დაბეჭდილია 1932 წელს „მნათობის“ მე-5 – 6 №-ში, ადასტურებს, რომ მირიანთან ერთად, ერთსადამიჯნე კლასში, სწავლობდნენ ლევან მელიქიშვილი, იესე ანდრონიკაშვილი და მამაცაშვილი, ხოლო „ერთი კლასით წინ“ — ბარათაშვილი; ამასთანავე, იგი ამბობს, მირიანმა გიმნაზია 1837 წელს გაათავაო. რადგანაც ლევან მელიქიშვილმა და იესე ანდრონიკაშვილმა, ისე, როგორც მიხეილ თუმანიშვილმაც, გიმნაზია 1836 წელს გაათავეს, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ჭყონია ან მათთან ერთად გამოსულა გიმნაზიიდან 1836 წელს, ან ამხანაგებს ჩამორჩენია. 1849 წელს მირიან ჭყონია შტაბს-როტმისტრის ხარისხით ოზურგეთის მაზრის უფროსის თანამდებობაზე იყო, მსახურობდა შემდეგ ამიერკავკასიის სხვა რაიონებშიც.

1853 წელს იგი იყო ახალციხის მაზრის უფროსის თანამემწედ და ასრულებდა უფროსის მოვალეობას. მიხეილ თუმანიშვილს ჰქონდა ურთიერთობა მასთან გიმნაზიის გათავების შემდეგაც, მაგრამ ამ ურთიერთობას არც ლიტერატურული, არც საზოგადოებრივი ხასიათი არა ჰქონია; მათი მიწერ-მოწერა ეხება საერთოდ მხოლოდ სამსახურის საქმეებს, კერძოდ- კი მიხ. თუმანიშვილის მოგზაურობას ახალციხეში 1853 წელს, სამსახურისავე გამო. ახალციხეში ყოფნისას 1853 წელს მიხ. თუმანიშვილს უნახავს ჭყონია, დასწრებია მის მიერ გამართულ ბალს, რომლის იუმორისტული ანერილობა შენახულა მის ქალაქლებში (იხ. შემდეგ მ. თ. მოგზაურობის აღწერა), ხოლო გაჩერებით მასთან არ გაჩერებულა. ეს გასაგებიცაა, რადგანაც თუმანიშვილი სამსახურებრივი მივლინებით იყო „რევიზორის“ როლში, ჭყონია კი — თუმანიშვილისადმი „ერთგული და აღტაცებული მეგობრული განწყობილებით“* — იდგა ადგილობრივი ადმინისტრაციის სათავეში, რომელსაც თ-ლი რევიზიას უკეთებდა. თუმცა მათი მიწერ-

მონერა ღარიბია საინტერესო ფაქტებით, მაგრამ მაინც ეს მინერ-
მონერა გვიჩვენებს, რომ ჭყონიას კავშირი ჰქონია ისეთ პირებთან,
რომელნიც ახლო იყვნენ ნიკ. ბარათაშვილთან და მიხ. თუმანიშვილთან.
იმავე, 1853 წლის მარტის 31-ის წერილში ჭყონია მოკითხვას უთვლის
ლუკა პავლეს-ძეს ** (ისარლიშვილი) და ადამ ლვოვიჩს (?) და უგზავნის

* ჭყონიას 1853 წ. მარტის 31-ის წერილიდან. ** სტეფანეს-ძეს?

31

ისარლოვს „კავკაზ“-ის 3544 №-ს (?), ხოლო თვით თუმანიშვილს თბი-
ლისიდან მიღებულ წერილებს, ჭყონია იწერება, რომ მიუღია თუმანი-
შვილის წერილი ანყურიდან (სადაც იმ დროს თუმანიშვილი იყო) და მად-
ლობას უცხადებს რაღაც ახალი ამბისათვის, * რომელიც „დიდი ხანია
აინტერესებდათ ახალციხის მცხოვრებთა“ო. იგი გადასცემს მას ახალ-
ციხელი ნაცნობების სალაშს და მათი სახელით სთხოვს, კვლავ შეი-
აროს ახალციხეში ანყურიდან თბილისში წასვლის წინ.

როდესაც თბილისის გუბერნატორის კანცელარიიდან მიღებული
იყო ესტაფეტით მეორე სასწრაფო განწვევა თუმანიშვილისა თბილისში
დედის ავადმყოფობის გამო (თუმცა ცნობაში მიზეზი არ იყო ნაჩვე-
ნები), მირიან ჭყონიამ მაშინვე გადაუგზავნა თუმანიშვილს ესტაფე-
ტით მიღებული „კონვერტი და წერილი“ შიკრიკის ხელით ანყურში.

მიხეილ ბე ბუთოვს (გარდ. 1882 წ.) ჰქონდა სალიტერატურო
ნაშრომები; მან გადათარგმნა და გამოსცა ქართულად კრილოვის
არაკები.

ივან ტიტიკოვი, რომელიც ერთი ბეჭითი მონაწილეთაგანი იყო,
„ყვავილის“ წრისა, გიმნაზიის გათავების შემდეგ არავითარი ცნობები
არ მოიპოვება.

დაბოლოს, იესე (იასე) ანდრონიკაშვილი, რომელიც მთელი
სიცოცხლის განმავლობაში ყველაზე ახლო მეგობრად დარჩა მიხ.
თუმანიშვილისა, ძალიან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მთელ
წრესთან.

მაშინდელ დროს საზოგადოებრივი ხასიათის გართობა არ არსე-
ბობდა, არ იყო არც თეატრები, არც კინო, არც კლუბები; ამიტომ
ახალგაზრდობას ბევრი თავისუფალი დრო ჰქონდა იმ საათების გა-
რეშე, რასაც ისინი სამსახურში მუშაობას ანდომებდნენ. კი მამა-
ცაშვილის მოგონებებიდან ვიცით, რომ სკოლადამთავრებული და
უკვე ცხოვრებაში ფეხმედგმული ახალგაზრდა თავს ირთობდა თანა-
ზიარი სადილებით, ბანქოს და ნარდის თამაშობით, მთვარიან ღამეს
ბაღებში სეირნობით; ბაღები ხომ თბილისში იმ დროს აუარებელი
იყო. კერძოდ, ნიკ. ბარათაშვილის ძველი ამხანაგები იკრიბებოდნენ
ხოლმე ხან ტატოს ოჯახში, ხან ლევან მელიქიშვილთან და აქ დროს
ატარებდნენ საუბარში, ჩვეულებრივად სალიტერატურო და საზოგა-

ზოგადოებრივ წრეში მონაწილეობისათვის იმ საათების გარეშე, რაც მათთვის საჭირო იყო გაკვეთილების მოსამზადებლად, და ნამდვილადაც უფროსი კლასების გიმნაზიელნი იკრიბებოდნენ ერთმანეთისას სასაუბროდ. წრის მონაწილეთა არავითარი მოგონება არ დარჩენილა და ჩვენ ხელთ არ არის ზედმიწევნითი ცნობები, თუ რა საკითხებზე ბჭობდნენ მეგობრები და როგორ ანაწილებდნენ თავიანთ დროს მიხეილ თუმანიშვილი და მისი ამხანაგები თბილისში. რაც არდადეგებს შეეხება, ივანე ტიტკოვის „წერილი სოფლიდან“ „ყვავილის“ ერთერთ ნომერში შესაძლებელ ხდის წარმოვიდგინოთ, როგორ ატარებდნენ დროს წრის მონაწილენი. ტიტკოვი არ ასახელებს სოფელს და თავის მასპინძელ მეგობარს და აღნიშნავს მხოლოდ, რომ ესტუმრა „ერთერთ ჩვენს ახლობელ ნაცნობს“. მამასადამე, თუ ვიგულისხმებთ წრეში მყოფ ამხანაგთა შორის არსებულ ახლო ურთიერთობას და ტიტკოვის მუყაით თანამშრომლობას „ყვავილში“, უნდა დავასკვნათ, რომ იგი სტუმრად იყო წრისა და უურნალის რომელიღაც მონაწილისას, შეიძლება თვით გამოცემელ მიხეილ თუმანიშვილისას, რომელსაც ჩვეულებად ჰქონდა არდადეგების ხელთუბანში გატარება და რომელიც 1835 წლის აპრილში (სააღდგომო არდადეგები?) სოფლად იყო. „დილით, მზის ამოსვლისას, 11 საათამდე — სწერს ტიტკოვი — ჩვენ ჩვეულებრივად ვაკეთებთ საკლასო ლექციების რეპეტიციებს; თერთმეტზე ვსაუბრობთ, პირველზე — ვსადილობთ, სადილობამდე და სადილის შემდეგ დროს ვანდომებთ ლექსებსა და პროზაში პრაქტიკულ ვარჯიშობას. თამაშობა, განსაკუთრებით კი ცხენით გასეირნება ლამაზი სანახაობის მქონე მინდვრებში ან მაცოცხლებელი ჩანჩქერის ნაპირად, აწოვებს გონებასა და გულს საკმაო სიციხოველეს. საღამოობით ვკითხულობთ პერიოდულ გამოცემებს ან საშინაო ბიბლიოთეკას ვჩხრეკავთ. მიყვარს ავდარში საუბარი მოხუცებთან ან ტკაცუნა ცეცხლთან მამაპაპური ამბების მოსმენა, მათი ნაციონალური სიმღერებისა და თქმულებათათვის ყურისგდება. მოწყენას არა ვგრძნობ იმის გამო, რომ მოშორებული ვარ ქალაქის მყვირალა ცხოვრებას და ხშირად დავცინი იმათ, ვინც მოწყენილობას გრძნობს სოფლად და სთვლის მას საპყრობილედ“.

ზემოდ ნათქვამიდან ცხადია, რომ თბილისის გიმნაზიელთა წრე არ იყო შემთხვევითი ადამიანების შემთხვევითი კრებული. ყველა ამ ახალგაზრდას ჰქონდა თავისი საკუთარი ინტერესი, მაგრამ, ამასთან ერთად, ყველანი დაუახლოვდნენ ერთმანეთს ლიტერატურისადმი სიყვარულისა და რაღაც, სოციალური და პოლიტიკური ხასიათის, იდეალთა ერთობის ნიადაგზე.

თუ როგორი იყო წრის წევრების იდეალები და მისწრაფებანი,

ერთადერთი, მათთვის მისაწვდომი ორგანოსი აზრთა განწყობილებათა გამოსავლინებლად. „ტფილისის გიმნაზიის ყვავილი — სიტყვიერებისა, მეცნიერებათა, მხატვრობათა, მრეწველობისა და ახალ ამბავთა ჟურნალი, შედგენილი საკლასო სავარჯიშოებისაგან“ („Цветок Тифлисской Гимназии – журнал словесности, наук, художеств, промышленности и новостей, составленный изиклассных упражнений“) — გამოვიდა პირველად 1835 წელს. პირველი ნომერი დათარიღებულია მაისით. უნდა ვითქვითოთ, რომ ფაქტიურად მან მიაღწია მკითხველამდე მხოლოდ ივნისში: ჯერ ერთი, პირველი ნომრის გარეკანზე აღნიშნულია „1835... მაისს. თავ. მ. ბებუთოვი. გამოცემა თ. მ. თუმანოვისა“ — მაშასადამე თარიღი ზუსტი არ არის; მეორე — შემდეგი ნომერი დათარიღებულია „ივლის-აგვისტო“-თი; ყველა შემდეგი ნომერი მოიცავს ორ-ორ თვეს.

სრულიად ნათლად სჩანს რუსული პოპულარული ყოველთვიური ჟურნალის „Библиотека для чтения“-ს გავლენა წრის მონაწილეებზე. „ბიბლიოთეკა“ პირველად გამოვიდა 1834 წელს და, რასაკვირველია, თბილისში მას გაეცნენ არა მაშინვე. „ყვავილის“ ქვესათაურის პირველი ნაწილი („სიტყვიერებისა, მეცნიერებათა, მხატვრობათა, მრეწველობისა და ახალ ამბავთა“) იმავე რიგზე იმეორებს „ბიბლიოთეკის“ ქვესათაურს, „ახალ ამბავთა“ გამოკლებით („ბიბლიოთეკა“-ში „ახალ ამბავთა“ ნაცვლად იყო „მოღების“).

ძნელი სათქმელია, არსებობდა თუ არა გიმნაზიის მართებლობის სანქცია უკვე 1-ლი ნომერისათვის, ხოლო, დანყებული 2 №-დან, გარეკანზე გამოჩნდა სანებართვო წარწერა: „წერა ნებადართულია, ისე კი, რომ ყვავილში შეტანამდე ყოველი თბზულება წარდგენილი იყოს თბილისის გიმნაზიის ბ-ნი ინსპექტორის წინასწარი განხილვისათვის“ („Писать позволяется с тем однако, чтобы прежде внесения в Цветок, каждое сочинение представлено было на предварительное рассмотрение г-на Инспектора Тифлисской гимназии“).

მიხეილ თუმანიშვილი იყო ჟურნალის არა მხოლოდ გამომცემელი, არამედ, ყველა საბუთის მიხედვით, აგრეთვე ინიციატორიც: ყოველ შემთხვევაში ჟურნალის ორი მესამედი მის ნაწარმოებთ ეჭირა; თუმცა „რედაქტორიც“ იყო — მ. ბებუთოვი, — მაგრამ გამომცემლობის საპროგრამო და საინფორმაციო შენიშვნებით გამოდიოდა მის. თუმანიშვილი, იგი ზრუნავდა თანამშრომლების შოვნაზე, იგი განსაზღვრავდა ჟურნალის გამოცემის ვადას და ანაწილებდა მასალას. 1-ელ №-ში მკითხველთ აუწყებენ, რომ „ამ ჟურნალში მონაწილეობას იღებს

თბილისის გიმნაზიის თითქმის ყველა ის მონაფე, რომელიც ცნობილია თავისი ნიჭით და ნაწარმოებებით ლექსად და პროზად;

34

[ჟურნალს) საგნად აქვს ერთი ზოგადი სარგებლობა: განავითაროს მოსწავლეთა გონებრივი ნიჭიერებანი⁴⁸ და მით მიაღწიოს აღმზრდელების მიერ დანიშნულ მიზანს". მე-5 №-ში გამომცემელი იუნცება, რომ სტატიების ნაკლებობის გამო „ან უკეთ რომ ვთქვათ, თავისი თანამშრომლების სისუსტის გამო“ ჟურნალი გამოიცემა სამ თვეში ერთხელ. (გამომცემლის პირვანდელი განზრახვა იყო ყოველთვიური ჟურნალის გამოშვება — „არა ნაკლებ 12 ფურცლისა თითო რვეულში“, ფაქტიურად კი იგი უშვებდა ჟურნალს ორ თვეში ერთხელ: 1-ლი №-ი დათარიღებულია 1835 წლის მაისით, მე-2 №-ი — ივლის-აგვისტოთი, მე-3 №-ი — სექტემბერ-ოქტომბერით, მე-4 №-ი ნოემბერ-დეკემბერით, მე-5 №-ი — 1836 წ. იანვარ-თებერვლით). უცხადებს რა მადლობას „მისი [ჟურნალის] ერთსულოვან და შრომისმოყვარე თანამშრომლებს ეგორ ვილემსს და გრაფ ვალერიან გორსკის“ (თითონ მიხეილ თუმანიშვილი), გამომცემელი აღნიშნავს, რომ ამ უკანასკნელის (ე. ი. თითონ მისმა) ნაწარმოებებმა ხელი შეუწყო „ყვავილის“ და ფუძნებას და ღირსებას და თავის დროზე თვით ჟურნალი გახდება საგანი თუ მიბაძვისა არა, ყოველ შემთხვევაში, ახალი თანამშრომლების აღძვრისა მუშაობისათვის.⁴⁹

გარეგნულად „ყვავილი“ წარმოადგენდა ფაქიზ რვეულებს საშუალოდ სამოც-სამოც გვერდიანს თვითთელი, ჩვეულებრივად ფერადი გარეკანით, რომელზედაც გამოხატული იყო ლარნაკის (ვაზა) მსგავსი რამ. აქვე აღნიშნული იყო ან სრული სია გამოცემაში ჩაბმული ყველა პირისა (№ 1) ან იმ გიმნაზიელთა გვარები, რომელთა ნაწარმოებნიც შედიოდნენ უწყებულ ნომერში. მე-2 №-ის სატიტულო ფურცლის სათაური აღნიშნავს „ყვავილი“ ან ცდები ლექსად და პროზად თბილისის გიმნაზიის VII კლასის მოსწავლეებისა — ანდრონიკოვის, ბებუთოვის, ვილემსის გორსკის, მონასტირსკის, ტიტკოვის და ჩკონიევსისა», მე-4 №-ი ნაპოვნი არ არის (იხ. 49 შენიშვნა); ხოლო დანარჩენი რვეულები აღმოაჩინა მიხეილ თუმანიშვილის შვილმა გიორგიმ მამის არქივში.⁵⁰ სტატიები და ლექსები გადანერილია ნაწილობრივ გამომცემლის ხელით, ნაწილობრივ სხვა პირების მიერ.

შენიშვნებს და აგრეთვე სარედაქციო უწყებებსა და ინფორმაციას მასალების შესახებ ხელს აწერს ჩვეულებრივად გამომცემელი და არა რედაქტორი.⁵¹ სატიტულო ფურცელზე, დაწყებული მე-2 ნომრიდან, მოყვანილია ნ. კუკოლნიკიდან ეპიგრაფია, რაც წრის მონაწილეთა განწყობილებას ახასიათებს:

„И что такое школа, об'ясните!

Отсутствие талантов самобытных,
Посредственных художников толпа,
Ряд подражаний, неудач – вот школа!"

35

(თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ კუკოლნიკი გულისხმობდა „სკოლას“, რასაკვირველია, როგორც ლიტერატურულ ჯგუფს ან ლიტერატურულ მიმართულებას და არა, როგორც სასწავლებელს).

ჟურნალის ნაპოვნ რევეულებისა და დაკარგული მე-4 №-ის შინა-რისის გადათვალისწინება საშუალებას გვაძლევს დავადგინოთ ამ გამოცემის შემდეგი დამახასიათებელი თვისებანი.

1. თ ა ნ ა მ შ რ ო მ ე ლ თ ა ე რ ო ვ ნ უ ლ ი შ ე დ გ ე ნ ი ლ ო ბ ა შ ე რ ე უ ლ ი ა , ა რ ც ე რ თ ი ე რ ო ვ ნ ე ბ ა ა რ ს ჭ ა რ ბ ო ბ ს რ ი ც ხ ო ბ რ ი ვ ; მიუხედავად ამისა და იმ გარემოებისა, რომ არის თემები სხვა ეროვნებათა შესახებაც (მაგალითად, „მგზავრობა სომხეთში“ და სხვ.), მაინც ჟურნალის საერთო ტონი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, „ქართულია“; ხოლო საინტერესოა, რომ ქართული სიტყვიერების ნარკვევები და სხვა ქართული მასალა მოთავსებულია „უცხოეთის სიტყვიერების“ განყოფილებაში.

2. ისტორიული მასალის სიჭარბე სპეციალურად ისტორიული თემების შემცველ სტატიებზე რომ არა ვთქვათ რა, მოგონებანი მშობლიურ წარსულზე გვხვდება აგრეთვე სამგზავრო შენიშვნებშიაც (მაგალითად „წერილებში კახეთზე“ — ი. ანდრონიკაშვილისა). მასალა, რაც საქართველოს ეხება, გამსჭვალულია მკაფიო პატრიოტიზმით თავადაზნაურული გაგებით. საქართველოს წარსულის იდეალიზაცია ახასიათებს არა მარტო ნათარგმნ ნაშრომებს, როგორც, მაგალითად, ირაკლი II მეფობა, საქართველოს სამეფოს ისტორიიდან (№ 3) (თარგმანი „ტფილისის უწყებათა“ ქართული ლიტერატურული განყოფილებიდან, რომელსაც სცემდა თბილისში სოლომონ დოდაშვილი-მალაროელი). თარგმანის ავტორი მიხეილ თუმანიშვილი (გრაფ ვორსკი) შენიშვნაში ბოდიშს იხდის იმის გამო, რომ ნარკვევი სრული არ არის, რადგანაც არა გვაქვს ცნობები ირაკლის შემდგომ ცხოვრებაზე და ამბობს:

„ბევრი ქართველი ისტორიკოსი ცდილობდა დაეხატა ირაკლის ცხოვრება უფრო სწორედ და უფრო სრულად, მაგრამ ვერც ერთი მათგანის სურვილმა ვერ მიაღწია დასახულ მიზანს. ეს ხდება თანამემამულეთა უყურადღებობით თავიანთი ქვეყნის ისტორიისა და თავიანთი წინაპრებისადმი“...

ასეთივე პატრიოტული თვალსაზრისით და წარსულის იდეალიზაციით ფეთქავს ორიგინალური მასალებიც — კერძოდ ზემოდ აღნიშ-

ნული ნარკვევი იესე ანდრონიკაშვილისა, რომელიც გადმოგვცემს ირაკლი მეფის სასახლის ნანგრევებით მონაბერ შთაბეჭდილებას.

ირაკლის ცხოვრების ნარკვევის გარდა, ჟურნალში აგრეთვე მოთავსებულია დოდაშვილის მეორე ნაწარმოები „ქართული ლიტერატურის მოკლე მიმოხილვა“, ნათარგმნი მიხეილ თუმანიშვილისა და

მის მიერვე შენიშვნადართული: „ეს თხუზულეა ბ-ნ დოდაშვილი-მადაროელისა მოთავსებული იყო „თბილისის უწყებათა ლიტერატურული განყოფილების“ 1832 წ. 1-ელ №-ში, რომელსაც სცემდა თვით მთხზველი“.

ზევით უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ სახელმწიფო დანაშაული-სათვის მეფის ადმინისტრატორების მიერ მსჯავრდადებული ჟურნალისტის ნაშრომის ჟურნალში მოთავსება შეფასებულ უნდა იქნეს, როგორც ახალგაზრდობის დემონსტრაცია, და ეს მით უფრო, რომ „ყვავილი“, როგორც საერთო წესი, არაორიგინალურ ნაწარმოებთ არ ათავსებდა (გამონაკლისს შეადგენდა, დოდაშვილის ნაშრომთა გარდა ორი ნაწყვეტი სარგის თმოგველის „ვისრამიანისა“ — ერთი ნიკ. ბარათაშვილის მიერ ნათარგმნი, ხოლო მეორე — მიხ. თუმანიშვილის მიერ).

3. თუმცა მეფისეულ პედაგოგიკას სრულიად გარკვეული რუსიფიკატორული ტენდენციები ჰქონდა და იგი სცდილობდა მოსწავლეებში რუსული დამუშავებული პატრიოტიზმი შთაენერგა, — მაინც „ყვა-ვილის“ არც ერთ გადარჩენილ ნომერში არ მოიპოვება არამც თუ არც ერთი ლექსი ან სხვა პროზაიკული ნაწარმოები ეგრედწოდებული „კაზიონური“ ხასიათისა, არამედ აგრეთვე არავითარი ხსენება არც „მართლმადიდებლობისა“, „არც თვითმპყრობელობისა“, არც „ეროვნებისა“ არ არის. პირიქით, როგორც ზევითაც იყო ნათქვამი, სკოლის რუსიფიკატორული ტენდენციები იწვევდნენ „ყვავილის“ თანამშრომლებში სრულიად სანინააღმდეგო გრძნობებს, ნიშანდობლივ მიკერძებას წარსულისადმი და უარყოფითს დამოკიდებულებას სახელმწიფო სკოლისადმი.

4. მთლად ავტორების შემოქმედებას ეტყობა მაშინდელი მოდური რომანტიზმის ძლიერი გავლენა — სენტიმენტალიზმი ბუნების ანერილობაში, სტილის მეტისმეტი ჩუქურთმიანობა და კილოშევიდებულება, ქალაქის ფუქსავატური ცხოვრების უარყოფა და სოფლურ იდილიაში სულიერ სავანეთა ძებნა, წარსულის არაკრიტიკული შეფასება, ისტორიის იდეალისტური ფილოსოფია და მეგობრობის კულტი. პოეზია წარმოდგენილია ჟურნალში, უმთავრესად, თუმანიშვილის სახით, მაგრამ სხვა თანამშრომლების ნაწარმოებებშიაც რომანტიზმი თვალსაჩინოდ გამოსჭვივის. ბარატინ-

სკიმ⁵² ჰპოვა აქ გულმოდგინე მიმბაძველნი ვილემისა და სხვათა სახით. ამ მხრით დამახასიათებელია ვილემის ლექსი, მიხეილ თუმანიშვილისადმი ნაძღვნივე —

„Кн. М. Т. ****ву“:
„Спеши, друг, жить, — пока ленины
Зарею юности горят, —
Пока и музы и хариты
С улыбкой на тебя глядят...“

37

Налей бокал вином кипящтм!
Беапечно дружбе руку дай, —
И наслждаясь настоящим,
О будущем не помышляй“.

მე-5 №-ის უწყება, რომელიც ბრალსა სდებს თანამშრომლებს, არ გინდათ ხელი შეუწყოთ უურნალსაო, — ალბათ, გამომცემლის გედის სიმღერა იყო. ყოველ შემთხვევაში არავითარი კვალი უურნალის შემდგომი გამოცემისა არც თვით გამომცემლის არქივში, არც სხვა ვისიმე მოგონებაში არ დარჩენილა. უურნალის უდროოდ გარდაცვალების მიზეზი უნდა ვეძიოთ არა თანამშრომელთა ინდიფერენტიზმში და არა იმაში, რომ ენერგია აღარ გასწვდა გამომცემელს, რომელიც თავისი ზურგით ზიდავდა გამოცემის მთელ ტვირთს: 1836 წელს თვით მიხეილ თუმანიშვილი და მისი მეგობრების უმრავლესობა გიმნაზიის კურსს ათავებდა და გამოსაშვები გამოცდების მოახლოებამ დაბლდა დასცა მათ სალიტერატურო მოღვაწეობას. უნდა შეეჯამებინათ ის, რაც გაეგლოთ, ყური ეთხოვებინათ „კაზიონური“ პროგრამისათვის და სათანადოდ აღჭურვილი ყოფილიყვნენ იმ მომენტისათვის, როდესაც პედაგოგები საპასუხოდ გაიწვევდნენ. მიხეილ თუმანიშვილის მომზადების შედეგები: ატესტატი 1836 წლის ნოემბრის 30-ის თარიღით და 1461. №-ით, დაბეჭდილი სტამბაში ბრისტოლის კარტონზე, ხელმოწერილი დირექტორისა და ყველა მასწავლებლის მიერ და ზავთიან ბეჭედდასმული -

წ ა რ მ ა ტ ე ბ ა ნ ი

ყოფაქცევა — სამაგალითო;
საღმრთო სჯული და საღმრთო წერილი — ძალიან კარგი;
რუსული სიტყვიერება — ძალიან კარგი;
ლოგიკა — კარგი;
ზოგადი ისტორია და გეოგრაფია — კარგი;

სტატისტიკა — კარგი;
რუსეთის სამართლისმცოდნეობა — კარგი;
მათემატიკა და ფიზიკა — საშუალო;
ხატვა და ხაზვა — ძალიან კარგი;
ენები ფრანგული, გერმანული, თათრული — საშუალო;
ქართული და სომხური — ძალიან კარგი.

გიმნაზიის ჭაპანი მოხსნილია, „ყვავილნი“ დასტკნენ და 1837 წლის იანვრის 23-ს მიხეილ თუმანიშვილი შედის საქართველოს სახაზინო ექსპედიციაში (შემდგომ სახაზინო პალატა), ხოლო ერთი წლის შემდეგ, ამიერკავკასიის მხარის მმართველობის დებულების პროექტის შემდგენელი კომისიის სათავემჭდომარეოდ პეტერბურგიდან ჩამოსული სენატორი განის⁵³ წინადადებით, იგი მივლინებულ იქნა ამ კომისიაში, სადაც დიდ მუშაობაში ჩაება.

38

თ ა ვ ი IV

შემოქმედებითი მუშაობა ახალგაზრდობაში

პოეტი, მოზარდი და ჭაბუკი: ლექსები და პროზა „ყვავილში“.
იდეალისტური ფილოსოფია. „თელეთობა“. „ვისრამიანის“ თარგმანი.
რუსული და ევროპული პოეზიის გავლენა. მეგობრობა და მიწერ-
მოწერა ნიკ. ბარათაშვილთან და ფ. ლადა-ზაბლოცკისთან. თვით-
განათლება.

მიხეილ თუმანიშვილის სიჭაბუკის პერიოდის (16-17 ასაკი) მრავალი ნაწარმოები გაერთიანებულია ნაკვთთა თანაზიარობით, ზოგადობით, რაც ახასიათებს „ყვავილის“ სახეს.* ამ წლების პოეტურ შემოქმედებაში სჭარბობს ბუნების მშვენებათა აღწერა, რასაც უეჭველად აჩნევია პუშკინისა და ლერმონტოვის გავლენის კვალი და კავკასიის ბუნების დიალოგით გატაცება.

Недостигаемый Кавказ в моих очах!
Ровесник двух миров⁵⁴ стоит передо мною!
К нему парю я в сладостных мечтах,
Обвороженный весь пустынных скал красою.

Громады вечных льдов на каменных хребтах —
Казбек и Эльбрус там высятся главами, —
Утесы там стоят друг другу на плечах,
Как будто меж земли и неба сторонами.

Растянуты поля пестреющим ковром,
Под исполинскими высокими гор стопами;
Шумят расплавленным в пучине серебром
Каскады дивные под мшистыми скалами;

Я здесь, друзья, — и мне-ли выше вас не быть,
Кавказа дивного всей гордой вышиною?
Завидуйте, мне мир прекрасный сей открыт,
Открыт мне счастья блистательной зарею!

.....
Отрадно мне порой от мира убежать, —
Порою покидать приличия оковы, —
Порою бурю городскую забывать,
И уходить в тиши в пустынные дубровы.

И по твоим, Кавказ, по девственным снегам
На крыльях молодой фантазии носиться, —

* აქ მოყვანილი რუსული ლექსები მოთავსებულია „ყვავილოს“ სხვადასხვა ნომრებში და პირველად იბეჭდება.

С утесов на утес пустынной налетать,
Дохнуть свободой, и радугой упиться!..

Люблю высокие картины бурь твоих,
Когда грохочет гром в твоей тиши священной,
И молнии с кользят на раменах крутых,
И шумные потоки мечутся над бездной.

.....
Кавказ! будь ввек наперсником моей души,
Предметом будь моих ты вдохновений!
И мне везде, где-б ни был я —внуши
Полет высоких дум и сладость воспоминаний!

(მ. თ-ის ლექსიდან „კავკასი“ — „ყვავილი“, № 2.

თანაც, ქედს იხრის რა საერთო გატაცების წინაშე, მიხეილ თუმანიშვილი უბრუნდება მეგობრობის ჰანგებს (ლექსი „К другу“

„ყვავილი“, № 5) .

მაგრამ უფრო ძლიერად ჰუღერენ მისი ლექსები, რომლებიც შემოქმედებითს პროცესს ეხებიან, და კაემური ჰანგები, განმარტობისაკენ რომ მოუნოდებენ.

ЭЛЕГИЯ

К чему друзья, дары фортуны?
К чему нам слава юных лет?
Изменчив славы блеск мишурный,
Опасен счастья обет.

Кто ведает, с какой звездою
К нам радость резвая слетит, —
И чем, какую суетою —
Нас голос дружбы веселит?

Быть может, завтра пир беспечный,
И этот шумный песней, глас,
И чаш заздравных звук сердечный, —
Не усладят уж боле нас.

И вместо ленты плющ могильный
Над грудью нашей будет цвель,
И вместо дружбы месяц бледный
Прольет свой луч на нашу персть.

(„ყვავილი“, № 3)

დიდი რუსი პოეტების გამოცხილი გაისმის აგრეთვე მის. თუ-მანიშვილის პროზაშიაც:

„ღლის მნათობი უკვე დასავლეთისაკენ იხრებოდა, როდესაც მე ვიდექი მგრგვინვარე მტკვრის კლდოვან ნაპირზე, ხელში მეჭირა ჩემი გაცოფებული ცხენის ალვირი და ხამუმ-ხამუმ ხელით ვუალერსებდი მის ჩამო-

ვარცხნილ ფაფარს. ჩემს თვალწინ რბოდნენ არაგვი და მტკვარი ერთმანეთისაკენ. გინახავთ კი როდისმე ამ ორი მთის მდინარის ჰაემნის ადგილი? ⁵⁵ გამახარებელია იგი, ცოცხალია იგი! ჩემი გაფიცებული ცხენი თითქო მონაწილეობას იღებდა მათ აღტაცებაში. გაბერილი ნესტოები, აცქვეტილი ყურები, განცვიფრებული, ჩასისხლიანებული თვალები, ტანზე მომსქდარი ოფლი და

ქათვი: ყოველივე ეს ბუმბერაზულ სანახაობას აძლევდა მას; ბალანაშლილი, იგი ხვებინებდა და ტორებს სცემდა გრანიტოვან კლდეს.

ბინდ-ბუნდი გაცილებით უფრო მშვენიერია და საგრძნობი მთებში. ცის ლაუვარდი თითქო ფეთქავს შავმოსფრო ჰაერით. სალამოს დაისი, რომელიც უკვე ჩაქრა მტკვარში, ლამპრის შუქივით ანთია მთების მწვანე ქორრებზე. თვალწინ სინათლე ჰქრება და მოგვაგონებს ყავაში შერეულ რძისფერს, და ცის თვალები ციალებენ ბრილიანტის ბრწყინვალეებით. შორეულ მთებს ეფინება ხშირი ნისლის საბურავი. საგნები და მიდამოები შორს, შორს მისცურავენ... აღარა სჩანან... და აჰა... აი, ლამეც!..."

(„ყვაფილი“ № 1 — „ქართლში გადასვლა“)

მიხეილ თუმანიშვილის თანამედროვე ახალგაზრდობა ინვრთნე-ბოდა გონებრივად იდეალისტური ფილოსოფიის საფუძვლებზე და მისი მსოფლმხედველობა მოსილია ყველა იმ თვისების საბურავით, რაც ახასიათებს ამ ფილოსოფიას. ამ მხრივ ძალიან საინტერესოა გამო-თქმანი პოლიტიკაზე და მორალზე.

„სამეფო ტახტთა და ხალხთა პოლიტიკურ ყოფას — ამბობს ჯერ კიდევ თითქმის ყრმა მიხ. თუმანიშვილი „ყვაფილის“ მე-3 №-ის სტატიაში „თვალის გადავლება ძველ მსოფლიოს მოვლენებზე“ — ამტკიცებენ მარტოოდენ წმინდა ზნეობისა და სალი გონიერების წესები, რწმენა და ჭეშმა-რიტება... ცრუაზროვნება და მორწმუნეობა, ბინიერება და სათნოება, განათლება და უმეცრება, — აი ის სტიქიონები, რომლებსაგანაც შესდგება საზოგადოებრივი ცხოვრების მასსა, — საფუძვლები, რომლებიც აუცილებელია მისი (ცხოვრების) კერძობითი წარმატებისათვის“.

ამ, ცოტა არ იყოს, ბუნდოვან მსოფლმხედველობას შეესაბამება შეხედულება ისტორიაზე, გამოთქმული იმავე სტატიაში, რომელსაც ეპიგრაფად აქვს: „ხალხთა ძლიერება არის მართო ჩამომავლობის მემკვიდრეობა, გრძნობები და აზრები — მთელი კაცობრიობის მემკვიდრეობა“.⁵⁶

„კაცობრიობა — ამბობს მ. თ.-ლი, — იზრდება, როგორც ადამიანი, როგორც თვითეული ჩვენთაგანი ცალკე. იგი იყო ჩჩვილობაში, სრულ ასაკში; ჩვენ მას ვხედავთ ახლა ჭალარა სიბერეში. საუკუნოები მისთვის კიბეა თავისი თავის შეგნებისა და სრულყოფისათვის, როგორც ფიზიკურად, ისე ზნეობრივად. თვითეული საუკუნე აძლევს მას განსაკუთრებულ ფორმას, განსაკუთრებულად სცვლის მას და, მისდევს-რა თანდათანობით დროთა სვლას, იგი ინარჩუნებს შემდგომისათვის გაკვეთილს, რომელიც ეჭვგარეშეა შეთვისებული აქვს წინანდელისაგან და რამდენად მწყობრია, რამდენად მრავალფეროვანია ადამიანის ცხოვრების განვითარების სურათი!.

„ისტორია საზრდოა გონებისა და გულისათვის — ვკითხულობთ მ. თ. მერვე სტატიში⁵⁷ — დიდსულოვნობის იშვიათი მაგალითები — სათნოებისა და წმინდა ზნეობის გაკვეთილებია... ისტორია გვხდის ჩვენ ყველა საუკუნეთა და პირთა თანამედროვეებად“.

ნარკვევი „თელეთობის დღეობა“ აგვიწერს სახალხო დღესასწაულს სოფ. თელეთში („ყვავილის“ მე-2 №-ი). აქ ჩვენ ვხედავთ ყრმა გიმნაზიელს ხალხთან შესისლხორცებულს: იგი გაერევა მლოცველთა ბრბოში, რომელიც, როგორც სჩანს, გაცილებით ნაკლებ ფიქრობს დღესასწაულის მიზეზზე, ვიდრე იმ მცირე სიხარულზე, რაც მას მოელოდა; ხალხში გარეული, იგი თვალყურს ადევნებს საერთო მხიარულების სურათს და ფერადოვანად აგვიწერს თავის შთაბეჭდილებას. ნარკვევი — 8-9 გვერდი — გვიჩვენებს, რომ ეს შთაბეჭდილება ზემოური, წარმავალი როდია. მართლაც და

„დიდი გულგრილობაა საჭირო, რომ თვალყური ადევნო თელეთობის მლოცველთა ჭრელ და განუსაზღვრელ მრავალფეროვანებას. ცხენოსანი ცხენოსანს მისდევს, ქვეითი — ქვეითს, ყველანი მიისწრაფიან, მიბლოტავენ, მიცოცავენ, ერთმანეთს ეხეთქებიან ვიწრო გზაზე. მებაღეები ვარდისა და სხვა ყვავილების თაიგულებს ისვრიან ხალხში. პანია გოგო-ბიჭები გროვა-გროვა დაჯგუფულან გზის გვერდებზე ჭრელი ბალდახინებით გაყოლებული ბაღების ღობეებზე გადმოხრილი თუთის ტოტებქვეშ (როგორც ბუზები თაფლის წვეთთან) და ჟღერტულობენ, ბლლატუნაობენ. მზის მოელვარე სხივებით ალაპლაპებულ მტვრის კორიანტელში გრძელ რიგებად სხედან დაღვრემილი სახეებით საზანდრები და აშულები — ეს მათხოვარანი, უფრო კი უგზო-უკვლოთ მატანტალანი, და მონყალებას თხოულობენ. ბუნებისაგან დასჭილნი, ისინი სწავლობენ ჩონგურზე დაკვრას, დაწრნიან ხატობიდან ხატობაში, ბაზრიდან ბაზარში და სახლიდან სახლში და სიმღერით ქებას ასხავენ გამგლეელ-გამომგლეელთ და სოვდაგრებს.

ვისაც უნახავს ეს მხიარული, უდარდებლობით და შეუგნებელი აღტაცებით გაცხოველებული დღესასწაული, განსაკუთრებით იმ დროს, როდესაც მზე უკვე დასავლეთისაკენ იხრება, — მას საშუალება ეძლევა გაართოს თავისი მოცლილი წარმოდგენა.“

მიხეილ თუმანიშვილის აღძრული ინტერესი დღესასწაულისადმი შემთხვევითი არ არის. ჩვენ კიდევ ვნახავთ, თუ რა დიდ ცნობისმოყვარეობას იჩენს იგი კავკასიის ხალხთა, მათ ჩვეულებათა და ზნეთა მიმართ თავისი სიცოცხლის განმავლობაში — ახალგაზრდობაშიაც და ხნიერებაშიაც.

სარგის თმოგველის „ვისრამიანის“ ნაწყვეტმა, რომელიც მოთავსებულია „ყვავილის“ მე-2 №-ში, მრავალგზის გამოიწვია ლიტერატურის ისტორიკოსების ინტერესი. „ყვავილში“ მოთავსებული იყო ორი

ნაწყვეტის თარგმანი — მე-2 №-ში, რომელიც შენახულია მიხეილ თუმანიშვილის არქივში, და მე-4 №-ში, რომელიც დღევანდლამდე ნაპოვნი არ არის. მე-2 №-ში შეტანილი ნაწყვეტის თარგმანი ხელ-

42

მოუწერელია. ამიტომ გვრჩება მხოლოდ ვარაუდი თარგმნის ავტორის ვინაობაზე ცოტა-თუ ბევრი ზედმინევილობით. მიხეილ თუმანიშვილის შვილმა — გიორგიმ, რომელმაც პირველმა გამოაქვეყნა 1916 წელს ცნობები „ყვავილის“ ნაპოვნ რეველებზე, ის აზრი გამოსთქვა უკვე ზევით აღნიშნულ შენიშვნაში, რომ თარგმანი ნიკ. ბარათაშვილს ეკუთვნისო (ყველა ხუთი ნომრის საერთო სარჩევში ერთი ნაწყვეტის მთარგმნელად დასახელებულია ბარათაშვილი, ხოლო მეორისა — თუმანიშვილი, იმის აღუნიშვნელად, სახელდობრ რომელ ნომრებშია მოთავსებული მათი თარგმანები), მაგრამ მისივე გამოუქვეყნებელ შენიშვნებში, რომლებიც მისი სიკვდილის შემდეგ დარჩა და 1918 წლის დროისაა, იგი გაკვრით აღნიშნავს, რომ არცერთ ნაპოვნ რეველში არაფრითაა მასალა არ მოიპოვება, რომელიც ნიკ. ბარათაშვილის კალამს ეკუთვნოდეს და რომ ყოველივე, რაც ბარათაშვილს დაუწერია „ყვავილისათვის“, მოთავსებულია არანაპოვნ მე-4 №-შიო. ი. გრიშაშვილის აზრით (იხ. 50 შენიშვნა), თარგმანის ავტორი შეიძლება ბარათაშვილი იყოს, მაგრამ იგი თავის აზრს გადაჭრით არ ადგია. ა. განერელია „ლიტერატურული საქართველოს“ 1936 წლის მე-12 №-ში კატეგორიულად სთვლის, რომ თარგმანი ეკუთვნის სწორედ „ბედი ქართლისა“-ს ავტორს.

„ყვავილის“ რეველების დაკვირვებით გადასინჯვა ჰქმნის მტკიცე რწმენას, რომ მე-2 №-ში მოთავსებული თარგმანი ბარათაშვილისა კი არ არის, არამედ მისი უმცროსი მეგობრის მიხეილ თუმანიშვილისაა. მართლაც და, მხოლოდ ერთი 1-ლი №-ის გარეკანზე აღნიშნულია ყველა იმ პირის გვარი, ვინც თუმანიშვილის გამოცემაშია ჩაბმული, იმის მიუხედავად, მოთავსებულია თუ არა ამ ნომერში მათი ნაშრომი. დანარჩენ ნომრებში დასახელებულია ყველა ის თანამშრომელი, რომლის ნაშრომიც მოთავსებულია განსაზღვრულ ნომერში. სწორედ ასევე „ყვავილის“ მე-2 №-ში პირდაპირ არის ნაჩვენები, რომ იგი შეიცავს „ცდებს ლექსად და პროზად ანდრონიკოვისა, ბებუთოვისა, ვილემისისა, გრაფ გორსკისა, მონასტირსკისა, ტიტკოვისა და ჩკონიევისას“, ხოლო ბარათაშვილი დასახელებული არ არის. სწორედ ეს უკანასკნელი გარემოება გვარწმუნებს, რომ არსებული თარგმანი ეკუთვნის არა ბარათაშვილს, არამედ თუმანიშვილს. ასეა თუ ისეა, „ვისრამიანის“ ნაწყვეტის თარგმნის ავტორის ვინაობის საკითხის საბოლოო გადაწყვეტა შეიძლება მხოლოდ მე-4 ნომრის პოვნის შემდეგ.

ცხადია, რაღა თქმა უნდა, რომ თექვსმეტი და ჩვიდმეტი წლის ასაკში დაწერილი, მიხეილ თუმანიშვილის ლექსები განხილულ უნდა იქნეს, როგორც ჯერ კიდევ უმწიფარი კალმის ნაწარმოებნი. ხოლო მათზე, შედარებით, დიდხანს გაჩერება საჭიროა იმ მოსაზრებით,

43

რომ, უპირველეს ყოვლისა, ეს ლექსები მოწმობენ ავტორის თვალსაჩინო ნიჭს. ამას გარდა, მათი შესწავლა ხელს უწყობს იმ გავლენათა გამორკვევას, რასაც განიცდიდნენ თვით თუმანიშვილი და მისი თანამოაზრენი, კერძოდ ბარათაშვილიც. რუსული პოეზიის გავლენის კვალი, რაც აშკარად ეტყობა თუმანიშვილის ადრეულ ნაწარმოებებს, მოსჩანს აგრეთვე შემდგომი ხნის ქართულ ლექსებშიაც. პუშკინის ანარეკლს ვხედავთ მიხეილ თუმანიშვილის ლექსის მეტრულ თავისებურებაშიაც, ხოლო ზოგიერთი სახე ნასესხები აქვს ლერმონტოვისაგან. ბარათინსკი და იაზიკოვი — წყაროა მისი ზემთაგონებისა, როდესაც მეგობრებს მიმართავს. თავის მხრით ბაირონმაც, რომელიც ბატონობდა XIX საუკუნის ოციანი და ოცდაათიანი წლების თაობათა აზრსა და ოცნებაზე, დაასვა თვალსაჩინო დაღი თუმანიშვილის პოეტურ შემოქმედებას — არა მარტო მის ადრეულ რუსულ ნაწარმოებებს, არამედ აგრეთვე მის მერმინდელ ქართულ ლექსებსაც (იხ. ამ წიგნის VIII თავი).

XIX საუკუნის რომანტიკული ლიტერატურის სოციალური ფესვები საკმარისად გამოამზევა მარქსისტულმა კრიტიკამ და საჭირო აღარ არის აქ დაუვბრუნდეთ მათ ანალიზს; ხოლო საქართველოს სპეციფიკურ პირობათა და სოციალურ თავისებურებათა როლს თბილისის გიმნაზიის წრის იდეოლოგიის ჩამოყალიბებაში ჩვენ უკვე ზოგადად შევხებით. აქ საჭიროა აღინიშნოს, რომ თუმანიშვილის პოეტური ნაწარმოებნი თითქმის მთლად ოცდაათიანი წლების პერიოდს ეკუთვნიან: ორიგინალური ქართული ლექსები დაწერილია ყველა არა უგვიანეს 1838 წლისა;⁵⁸ ეს გარემოება მხედველობაში უნდა გვექონდეს მიხეილ თუმანიშვილის შემოქმედების ანალიზისა და მის პოეზიაზე სხვადასხვა გავლენათა ელემენტების გამორკვევის დროს. იმავე წელს ეკუთვნის პუშკინის ნაწარმოებთა თარგმნები — როგორც მოდილო, მაგალითად, „ბაღჩისარაის შადრევანი“, ისე მომცრო — „ადელ“ და სხვა.

აგრეთვე არ შეიძლება გზა აექცეს პირადი მომენტების როლს მიხეილ თუმანიშვილის ცხოვრებაში (საყვარელი ძმების დალუპვას და შევიწროებულ მატერიალურ მდგომარეობას, რამაც ხელი შეუშალა განათლების განკრძობას); მათი გავლენა მისი პოეტური შემოქმედების ხასიათსა და მიმართულებაზე უეჭველია.

მეგობრული ურთიერთობა თუმანიშვილსა და ბარათაშვილს შო-

რის არ განელებულა გიმნაზიიდან გამოსვლისას. პირიქით, იგი განმტკიცდა და ხანგრძლივ გულითად მეგობრობად გადაიქცა. ბარათაშვილის ბიოგრაფიაში (გვ. 55) გამოთქმულია ის მოსაზრება, რომ ამ მეგობრობის საფუძველი იყო საერთო განწყობილება, რაც მათ სულიერად ანათესავებდა.

44

ახალგაზრდანი ხვდებიან ერთიმეორეს, დაიარებიან საერთო მეგობრებისას და ანდობენ ერთმანეთს თავიანთ რომანიულ თავგადასავალს. ორივენი გატაცებულნი არიან ალექსანდრე ჭავჭავაძის ასულით ეკატერინეთი და სიამოვნებით ისწრაფიან სტუმართმოყვარე წინანდალში. ორივენი ლექსებს სწერენ ალბომში — იმ დროის მოდური სენი და აბამენ ურთიერთ შორის მიწერ-მოწერას ლექსებით. ერთად ოინბაზობენ, ერთად მიმართავენ მარიამ ფალავანდიშვილისას⁵⁹ დამცინავი ეპიგრამებით და მათრახის გადაკვრით მის ხანდამულობაზე და ისიც ლექსებით მწვავედ უპასუხებს მათ ცალ-ცალკე („მიხეილს“ და „ტატოს“), თანაც ნიშნისმოგებით მათი რომანიული ისტორიის გამო ვიღაც პოლონელ ქალთან.

ორივე მეგობარი⁶⁰ ოცნებობდა სწავლის განგრძობაზე, მაგრამ ამ მხრით ორივეს წილად ხვდა იმედის გაცრუება. გიმნაზიის გათავებისას ბარათაშვილს სურვილი ჰქონდა აერჩია სამხედრო კარიერა, რაც უფრო მეტად შეეფერებოდა საერთო მისწრაფებას მაღალი საზოგადოების ბრწყინვალე ცხოვრებისაკენ, მაშინდელ ახალგაზრდობას რომ თვალს უჭრელეებდა და თავბრუს ახვევდა, მაგრამ ფიზიკურმა ნაკლოვანებამ (ფეხის მოტეხამ) აიძულა იგი უარი ეთქვა თავის სურვილზე⁶¹ და მან უნივერსიტეტზე დაიწყო ფიქრი. მამის გაღარიბებამ ამაზედაც ხელი ააღებინა: იგი შევიდა სამოქალაქო და სისხლის სამართლის სასამართლო პალატის ექსპედიციაში და შემდეგ სამაზრო ადმინისტრაციაში გადავიდა: ნახიჩევანში 1844 წელს მაზრას განაგებდა ლევან მელიქიშვილი; ტატო მისი თანამემწე გახდა; 1845 წელს ელისავეტპოლში (განჯა) გადაიყვანეს იმავე თანამდებობაზე და იმავე წელს იგი გარდაიცვალა. „70-იან წლებში — სწერს გ. ი. თუმანიშვილი თავისი „დახასიათებანი და მოგონებანი“-ს („Характеристики и воспоминания“) პირველი ტომის მე-2 გამოცემაში (გვ. 151) — მე და ქართული ლიტერატურის რამდენმამე მოყვარულმა მოვანყეთ ტფილისში პატარა ამხანაგობა — ქართველი კლასიკოსების გამოცემის მიზნით. პირველყოვლისა შევეუდექით ნიკოლოზ ბარათაშვილის იმ ლექსების შეგროვებას, რომელიც გაფანტული იყო სხვადასხვა პერიოდულ გამოცემებში, და აგრეთვე ჯერ კიდევ პრესაში გამოუქვეყნებელი ლექსებისა. ჩვენ გვინდოდა მოგვეთავსებინა განზრახულ კრებულში პოეტის ბიოგრაფია და სურათი, მაგრამ იმ დროს თბილისში

არ აღმოჩნდნენ მისი მახლობელი ნათესავები, რომელთაგანაც მხოლოდ შეგვეძლო გაგვეგო საჭირო ბიოგრაფიული ცნობები, სურათი ხომ სრულიადაც ვერ ვიპოვეთ. იგი ნათესავებსაც არ აღმოაჩნდათ. მამიჩემის ქალაქებში ვპოვეთ ფანქრული მონასახი წარწერით „ნ. ბ.“ (H. B.) პოეტის თანამედროვეებმა სცნეს, რომ ეს მისი სურათია, ხოლო არა მთლად ხეირიანი. მონასახი, მათი სიტყვით, უფრო მის

ბიძას გენერალ ილია ორბელიანს მოგვაგონებს, ვიდრე თვით იმასაო. ასე გვითხრა ილ. გრ. ჭავჭავაძემ, რომელმაც გამოგვართო მამიჩემის მონასახი, რათა პოეტის დისათვის და სხვა ნათესავებისათვის ეჩვენებინა. ეს მონასახი ხელიდან-ხელთ გადადიოდა და, ბოლოს, დაიკარგა. ამრიგად, ნიკოლოზ ბარათაშვილის ლექსების პირველი გამოცემა გამოვიდა უბიოგრაფიოდ და უსურათოდ. შემდგომ გამოცემებში მოთავსებული იყო სურათი, მაგრამ საკმაოდ ფანტასტიური. ამბობენ, რომ პოეტი ძალიან ჰგავდა ერთერთ თავის დას, რომელმაც თურმე ძმის შემდეგ დიდხანს იცოცხლა; და აი, სწორეთ დის სახის ნაკვთების მიხედვით მხატვარმა აღადგინა პოეტის სახეო. მამიჩემი, რასაკვირველია, ნამდვილი მხატვარი არ იყო, მაგრამ მისი დილეტანტური ფანქრული მონასახები უმეტეს შემთხვევაში ემსგავსებოდნენ თავიანთ ორიგინალებს. ამის გამო, ჩემის აზრით, ნ. ბარათაშვილის გამომცემლებს მართებდათ გამოეყენებინათ ეს მონასახი, ვიდრე მიემართნათ ზემოხსენებული ფანტასტიური ხერხისათვის, ან გამოეცათ წიგნი სრულიად უსურათოდ, როგორც ჩვენ, ბარათაშვილის პირველი გამომცემელნი მოვიქცეთ. ამას მოითხოვდა პატივისცემა როგორც პოეტის ხსოვნისადმი, ისე მისი თაყვანისმცემლებისადმი“.

მიხეილ თუმანიშვილის მიერ გაკეთებული მონასახი, რომელზედაც აღნიშნულია „ნ. ბ.“, მაინც არ დაკარგულა და პირველად წარმოსახულია გაზეთებში 1916 წელს ბარათაშვილის დაბადებიდან ასი წლის შესრულების გამო. იგი საკუთრება იყო ანასტასია მიხეილის ასულის თუმანიშვილის-წერეთლისა და ამ უამად მეტეხის მუზეუმშია. ბარათაშვილის სურათის მეორე გვერდზე სხვა მონასახია ასოებით „გ. პ.“ („3. II.“) და, გიორგი თუმანიშვილის აზრით (იხ. ბარათაშვილის ბიოგრაფია 1922 წ.), იგი გამოხატავს 1845 წელს გარდაცვალებულ ლიტერატორ ზაქარია ფალავანდიშვილს.

თუმანიშვილისა და ბარათაშვილის ურთიერთისადმი მიწერილი მონერიდან დღემდე აღმოჩენილია მხოლოდ ერთი წერილი, სახელდობრ ბარათაშვილისა 1838 წ. აგვისტოს 6-ის თარიღით, რომელიც არაერთხელ იყო გამოქვეყნებული.⁶² მაგრამ ამ საპასუხო წერილიდან ცხადად სჩანს, რომ მეგობართ შორის ცოტად თუ ბევრად ხანგძლივი მიწერ-მოწერა ყოფილა.

„Милый друг! не пеняй на меня за молчание. Право, в нашем скучном от жаров, душном от пыли городе нет ничего любопытного. Я оживляюсь только по вечерам лунным, так прекрасным в Тифлисе. Вчера, в один из этих вечеров, пошел я бродить к Московской заставе; вдруг я очутился на кладбище. Признаюсь, немного смутился, когда я взглянул на это онемение. 11-ть часов ночи. Ни души. Кругом пустота вечная; луна тускло освещает могилы, как дорогая лампада усопшего. Тихо и медленно протекает Кура, как будто боясь нарушить покой в

46

этом унылом мире... Ты теперь в раздолье и я не хочу смущать тебя мрпчными думами, которые навело мне на душу это зрелище небесно-земное! Но скажу, что прекрасное изобретение кладбище, а это необходимо, чтобы смертный порою читывал-бы по нему свою жизнь; утешение несчастного, конец счастью! Ну, обратимся к тебе. Спасибо брат за п и с ь м а,* — за удовольствие. П о с л е д н е е из н и х читали мы с Захарием Орбелиановым.⁶³ Это была критика, или лучше, послание к сочинителю „ასტრა“. Прекрасно! Только, кажется, оно не достигнет цели, то есть ты не узнаешь, кто это неведомое „ასტრა“. Это тайна сочинителя! Он писал не для тебя, ни для света, писал для н е я одной, о н а его понимает и он этим доволен. Что-ж ему больше? Нужды нет, понял ли ты его, или нет? Мы все знаем только, что предмет украшает стихи. А если хочешь знать одно только значение слова „ასტრა“, то это очень просто: оно взято с французского *astre*, которое по нашему, ძმაო თავყანა, значит, მთიები, — ასე, ჩემო ბატონო!

Скажу тебе новость, თუ არ გაჯავრდები. Я еду сегодня вечером в д. Мцкнети — зачем? — А затем, что о н а там. Мать ея просила меня про-весть с ними несколько дней. Каковы должны быть эти дни? მამ მოჰყვდი, ბბ.! Однакож, кончим беседу, а то прозеваю на почту, ты знаеь, я не люблю заготовлять заранее письма.

Прощай, пустынный Алазанской долины! Поведай мне что-нибудь о д е в е твоей земли!

Весь твой Н. Баратов.

P. S. Не успел написать особо к Варламову. Если увидишься с ним скажи ему, что дело его обработано, как он хотел, и представлен к чину. Пусть теперь примирится с светом“.

ეს წერილი გაგზავნილი იყო „დედოფლის წყაროში“ (ყოფ. Царские Колодцы“, ახლა „წითელი წყარო“ კახეთში), სადაც მიხეილ თუმანიშვილი ზაფხულს ატარებდა. აღრესატს, როგორც მისი ნაწერი გვიჩვენებს, იგი მიუღია აგვისტოს 10-ს (ავტოგრაფი საქართველოს მუზეუმშია 2484 №-ით).

მჭიდრო ურთიერთობა ბარათაშვილსა და თუმანიშვილს შორის რომ ამის შემდეგაც გაგრძელდა — ეს აშკარად სჩანს სხვა პირთა

წერილებიდან თუმანიშვილის სახელზე. 1839 წლის ივლისის 29-ს პოლონელი პოეტი ლადა-ზაბლოცკი თავისი ვრცელი წერილის ბოლოს (წერილი გამოგზავნილია ყუბიდან თბილისში) სთხოვს მიხეილ თუმანიშვილს გადასცეს მისი გულითადი მადლობა თავ. ბარათაშვილს ხსოვნისათვის და ღრმა პატივისცემა — სხვანაირად რომ ვთქვათ, ლადა-ზაბლოცკიმ იცოდა, რომ მ. თუმანიშვილი და ნიკ. ბარათაშვილი ხშირად ხვდებოდნენ ერთმანეთს. ამაზე უფრო გვიან, 1841 წლის დეკემბრის 15-ს, ლუკა ისარლიშვილი სთხოვს თავის წერილებში თუმანიშვილისადმი, გადასცეს სალამი („привет“) „ ბ ა რ ა თ ო ვ ს , ვ ა რ ლ ა მ ო ვ ს და მ ე ლ ი ქ ო ვ ს “.

* კურსივი ყველგან წერილის ავტორისაა.

47

ბარათაშვილის ზევით მოყვანილ წერილში (1838 წ. აგვისტოს 6) ნახსენებია „ასტრა“. ბარათაშვილის წერილიდან სჩანს, რომ მას მიუღია თუმანიშვილისაგან „კრიტიკა, ან უკეთ, უსტარი „ასტრას“ მთხზველისადმი.“ ვინ არის ეს „ასტრა“ — ეს მთხზველის საიდუმლოა: „იგი სწერდა არც შენთვის, არც ქვეყნისთვის; იგი სწერდა მხოლოდ მისთვის; მას ესმის მისი და იგი ამით კმაყოფილია; სხვა რაღა უნდა? რაში ენაღვლეება, იცანი შენ იგი თუ არა?“

უნდა ვითქვით, რომ ბარათაშვილმა „შეთხზა“ რაღაცა იდუმალ „ვარსკვლავზე“, ხოლო თუმანიშვილმა ამის საპასუხოდ დასწერა ლექსი — „კრიტიკა, ან უკეთ, — უსტარი მთხზველისადმი - „ასტრა“.

ბარათაშვილის სიკვდილის შემდეგ არ დარჩენილა ლექსი „ასტრა“-ს სათაურით: მაგრამ ერთი მისი ნაწარმოები, სახელდობრ ის, რომელიც მიძღვნილია „კ[ნეინა] დ[არია] ჩ[ოლოყაშვილი]-სადმი“ * და რომელიც იწყება „მთიებო“... -თი, როგორც ეტყობა, ძალიან ახლოა შინაარსით „ასტრაზე“, თუ იგივე „ასტრა“ არ არის. მეორეს მხრით, მიხეილ თუმანიშვილს აქვს ნაკლებად ცნობილი ლექსი „ასტრა“, პირვანდელი რედაქციით მას ერქვა „ასტრაზედ“. იგი პირველად გამოქვეყნდა ჟურნალ „თეატრი და ცხოვრების“ 1918 წლის მე-9 №-ში სათაურით „ასტრას“ და შემდეგი შენიშვნით: „ამ ლექსის საგანს ეხება ნ. ბარათაშვილი თავის წიგნში, რომელიც მიწერილი იყო მისგან მიხეილ თუმანიშვილთან (იხ. ბარათაშვილის თხზულებაში)“. თვით ლექსის პირვანდელი სათაურიდან და გადაკვრით გამოთქმული სიტყვებიდან სჩანს, რომ ნამდვილად იგი არის სწორედ „კრიტიკა“, ან უკეთ, უსტარი „ასტრას“ მთხზველისადმი“.

„ასტრავ, ასტრავ, უცნაურო კაცთათვის!
სადაური, სად მოსულხარ ან რისთვის?“

უსულო ხარ, სულიერი, ვინ იცის?
ეს სახელი არ ჰსმენია არავის?
ნუთუ ხარ შენ ანგელოსი ციური,
ან ყვავილი უსახელო, ველური?
ანუ თვალი უძვირფასესი ზღვისა?
მკითხველთათვის ხარ მარად უცნაური.
მოტრენილი შორეულისა ქვეყნით,
კარგის სიტყვით, კარგის სტიხით, კარგის ხმით.
ვერავისგან შეწყნარებას ვერ ჰპოებ,
მიუხედავად, ასტრავ, შენის წოდებით.
გაისარჯე, წახვედ შენსა დამწერთან,
ოდესცა სცნობ შენსა სახელსა მისგან,
მაშინ გაქვნიდეს უეჭველი იმედი,
რომ იქნები წაკითხული ყველასგან".

* იხ. ი. ბალახაშვილის სტატია „ლიტერ. საქართვე“. 1936 წ. მე-2 №-ში,
ლექსი პირველად მოთავსებულია „ცისკრის“ 1862 წლის თებერვლის ნომერში,
მაგრამ მაშინ ლექსი შეუმჩნეველი დარჩა. ლექსი ხელმოწერილია ასე: „თ. ნ. ბ.“

48

მ. ბ. თუმანიშვილი
(მისივე ფანქრით ნახატი)

უსტარი, ალბათ, დართული ჰქონდა თუმანიშვილის წერილს. თარიღებსა და ადგილს რომ მივმართოთ, „ასტრა“, როგორც მის დედან-ზეა აღნიშნული, დაწერილია 1838 წლის ივლისის 15-ს, საღამოს 7

საათზე წინანდალში; ხოლო ბარათაშვილის პასუხი დათარიღებულია 6 აგვისტოთი და გაგზავნილია დედოფლის-წყაროს, სადაც თუმანიშვილი გადავიდა. ამნაირად, თარიღთა დაპირისპირება ადასტურებს ზევით გამოთქმულ მოსაზრებას.

მიხეილ თუმანიშვილი განიცდიდა იმ დროს ტრფობის აღს. წინანდალში მოგზაურობა და დღემდე გამოუქვეყნებელი მისი ლექსი, რომელიც ეძღვნა „კ. ჭ.“, * ნათლად გვიჩვენებს, რომ იგი ვერ გადურჩა მისი წრის ახალგაზრდების საერთო ხვედრს და ეძიებდა ზეშთაგონებას ალექსანდრე ჭავჭავაძის სახლში, სადაც ოცდაათიან წლებში ლიტერატურა, სიჭაბუკე და სილამაზე ერთი მეორეს ჰმეტოქეობდა „გულთა“ მიზიდვის ასპარეზზე. თვით ბრათაშვილმაც უძღვნა ეკატერინეს (1816-1882) ლექსი „საყურე“.

„კ. ჭ.“-სთვის — ამ „წინანდლის ვარდისათვის“ ** — მიძღვნილი ლექსი, ყველა ნიშნის მიხედვით, 1838 წლის ზაფხულს ან შემოდგომას ეკუთვნის. იგი ავტორს გაუმართავი დარჩა:

თ. კ. ჭ. ალბომზე

არ სასახელოდ, არა საქებრად
წარმოსთქვამს ენა სახელსა შენსა:
მხოლოდ ტურფა... რა მადლობელად
გიძღვნის მელეექსე ამა ლექსებსა:
რომ ვიქმენ ღირსი ნაზად ჭვრეტისა,
რომ მოისმინე ყარიბი მღერა,
რომ განაზვიეღე ალი გრძნობისა
და უდაბური ჩანგისა ჟღერა.
არა საქებრად, არა სახსოვრად,
მხოლოდ კრძალვითა ითხოვს მელეექსე,
რათა მიიღოთ სამადლობელად
თქვენსა ალბომში ლექსები ესე.

მიხეილ თუმანიშვილის სწორედ ამ გატაცებას გულისხმობს ნიკ. ბარათაშვილი, როდესაც სიტყვის გადაკვრით სთხოვს ალაზნის ხეობის მეუღაბნოეს, — ასეთი ნართაული სახელი უწოდა მან თავის მეგობარს, — აუნყოს რამ თავისი მიწა-წყლის (ე. ი. ალაზნის ხეობის) ქალღმერთი.

* ეს ასოები უნდა ნიშნავდეს ან „კატო ჭავჭავაძეს“, ან რაც — მეტად საეჭვოა — კნინა“ თუ „კნიაუნა ჭავჭავაძეს“. ** ამ სათაურით მასვე უძღვნა ლექსი გრ. ორბელიანმა.

ახალგაზრდის მეგობრობა უფრო და უფრო მტკიცდება. ამ მეგობრობას ასაზრდოებს საერთო სულიერი ინტერესები, ორივეს მიდრეკილება ლიტერატურისადმი. შინაური საქმეები, სამსახური დიდ დროს ართმევთ მათ, მაგრამ ყოველ თავისუფალ წუთს ისინი იყენებენ ცოდნის განვრცობისა და კითხვისათვის.

თუმანიშვილის ქორწინებამ როდი ჩამოაშორა იგი ლიტერატურულ ინტერესებს. ვიდრე ბარათაშვილი პროვინციაში არ წავიდა სამსახურის გამო, მეგობრები ერთად დადიოდნენ დიმიტრი ყიფიანისას და მონაწილეობას იღებდნენ კერძო ბიბლიოთეკის შექმნაში. ისინი ხშირად არიან მანანა ორბელიანის სალონში, სადაც კითხულობენ თავიანთ ნაწარმოებთ და ისმენენ სხვებისას. ბარათაშვილი ნახულობს თავის მეგობარს მის ახალ სახლში გარეთუბანს და იქ ისინი ბჭობენ სალიტერატურო გეგმებზე.

დიმიტრი ჯორჯაძის ერთერთი წერილი მრავალთაგან მიხეილ თუმანიშვილისადმი თვალნათლივად მოწმობს იმას, რომ მჭიდრო კავშირი ბარათაშვილსა და თუმანიშვილს შორის არ შეწყვეტილა ბარათაშვილის სიკვდილამდე. ეს წერილი მნიშვნელოვანია კიდევ იმით, რომ ადასტურებს ბარათაშვილის თბილისში ჩამოსვლას ელისავეტპოლში წასვლის წინ. როგორც ყველა წერილს დიმიტრი ჯორჯაძისას, ამ წერილსაც თარიღი არა აქვს, მაგრამ იგი დაწერილია მიხეილ თუმანიშვილის ძმის ვასილის სიკვდილის გამო და სწორედ ამ უბედურების რამდენიმე დღის შემდეგ მიხეილ თუმანიშვილი გაემგზავრა გორს და ხელთუბანს და ჯორჯაძე ჰგზავნის წერილს შემდეგი მისამართით: ქ. გორს ანუ სადაც ბრძანდებოდეს". ვასილი გარდაიცვალა 1845 წლის მარტის 8-ს, მაშასადამე წერილი დაწერილია არა უგვიანეს იმავე წლის მარტის 12-15-სა. ჯორჯაძე სამძიმარს უთვლის ვასილის გარდაცვალების გამო, ანუგეშებს თავის მეგობარს და ატყობინებს, რომ გუბერნატორმა (ივ. მალხ. ანდრონიკაშვილმა), რა გაიგო მისი უბედურება, განკარგულება გასცა, ნუ შეაწუხებთ მიხ. თუმანიშვილს ქალაქდებიტაო. „ამ წიგნს აბესალომოვი მოგიტანდა. აქაურს ამბებს ყველა ამისგან შეიტყობთ. დღეს სულხანოვი ნახჩევანს გავისტუმრეთ ნაჩაღნიკათ ლევანის [მელიქიშვილი] ადგილს. ის და ტატო [ბარათაშვილი] აქავ მოდიან... ვინძლო თქვენები ისევ შენ ანუგეშო და არ დაემორჩილო მწუხარებას და იმასაც გირჩევ ესენი რომ დაბრუნდნენ ან თან გამოჰყვე და ან ორიოდღე დღეს უკან ჩამოხვიდე"...

მეორე წერილიდან" მიხ. თუმანიშვილის სახელზე 1852 წლის თარიღით, რომელიც, როგორც სჩანს, ვახტანგ ერისთავისაგან არის (ხელმოწერა მეტად გაურკვეველია), ერთხელ კიდევ მტკიცდება, რომ

მიხ. თუმანიშვილი ღონისძიებას ხმარობდა ნიკ. ბარათაშვილის ლიტერატურული მემკვიდრეობის დასაცავად და აგროვებდა მისი ლექსების პირებს.

„სასურველო ძმაო მიხეილ,

ის გადაწერილი, რომელიც მანდ მოგიტანე ჩემმა სიმამრმა წამართვა (თუ ვინცობა არის შეგხვდეთ, ნუ ეტყვი, თორემ გამლანძღავს) და აი ძმაო სასურველო, კიდევ გადავსწერე და მოგართვი. რაც არის ნათქვამი საწყლის ტატოსავან, სულ ეს არის. ამაზე მეტი აღარ არის და სწორეთაც არის გადაწერილი, ყოველივე ლექსი ასო ასოზედ არის გადმოღებული.

ნება მომეც, სასურველო ძმაო, ჩემს სასურველს პირს მრავალი გაკოცო და დავუთები უერთგულესი მონა და ძმა, თქვენი

თ. ვახტ. ერისთავი.

1845 წელში რომ პახოდში იყვნენ ჩვენი თავადიშვილები, იმაზედ დასწერა იელო არ ვიპოვნე ის აკლია. იმასაც, სადაც იქნება ვიპოვნი და მოგართმევ.

11

18 – 52

29

ირტოსა".

ის ლექსი (1844 წ. სექტ. 23), რომელსაც ერისთავი მინაწერში იხსენიებს, დედნად შენახულა (ავტოგრაფი) მიხ. თუმანიშვილის არქივში და მისი მემკვიდრეების მიერ გადაეცა შემდეგ საქართველოს მწერალთა მუზეუმს. თუ იგი 1852 წელს მიხეილ თუმანიშვილის ხელთ იყო, აშკარაა, რომ ერისთავი, რომელმაც ეს არ იცოდა, ვერ იპოვნიდა ამ ლექსს ბარათაშვილის ქალაქლებში.

ნიკ. ბარათაშვილის ლექსთა ასლები, მიხეილ თუმანიშვილის არქივში დარჩენილი, ყველაზე სრული კრებულია — ლექსები რამდენიმე რვეულია. ისინი გამოუყენებია ილია ჭავჭავაძეს „საქართველოს მოამბისათვის", ხოლო შემდეგ — ახალგაზრდობის ერთ წრეს პოეტის ნაწარმოებთა პირველი გამოცემისათვის. მიხეილ თუმანიშვილის მიერ გიმნაზიაში შედგენილ ანთოლოგიას შეუნახავს შთამოებისათვის ბარათაშვილის ხუთი ლექსი, რომელთა შორის სამი სრულიად უცნობი იყო ლიტერატურაში, ვიდრე ანთოლოგიას ყურადღება არ მიაქცია ს. გორგაძემ, ხოლო ორი წარმოადგენს უცნობ ვარიანტს.

ნიკ. ბარათაშვილის ბიოგრაფიისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს მიხ. თუმანიშვილის მოკლე ჩანაწერს, ვინაიდან პოეტის დაბადების წელი დღევანდლამდე ზედმიწევნით გამორკვეული არ არის. ეს ჩანაწერი აღმოჩნდა მიხ. თუმანიშვილის იმ შენიშვნაში, რომლებიც მას გაუკეთებია ელისავეტპოლში (განჯა — ახლა კიროვანაბადი) ყოფნის

დროს 1851 წელს, მამუკა ორბელიანთან ერთად ამ ქალაქის დათვა-
ლიერებისას.

51

„ელისავეტპოლის ციხეში, მართლმადიდებელთა ეკლესიის გვერდით დასაფლავებულია შირვანის ქვეითი პოლკის (ამ უამად გრაფის პოლკი) პოდპოლკოვნიკი ევგრაფ ვასილის-ძე გ რ ე კ ო ვ ი , სპარსელების მიერ მოკლული ელისავეტპოლთან 1826 წლის სექტემბრის 13-ს, და ნიკოლოზ მელიტ[ონის-ძე] ბარათოვი, გარდაცვალებული 1845 წელს დაბადები-
დან 29 (ოცდამეცხრე) წელს“.

მიხ. თუმანიშვილის სამახსოვრო ჩანაწერების დიდი ღირსება იყო სრული ზედმინევილობა ადგილისა, თარიღისა, ციფრისა და სხვა ცნობების მხრით, რაც საჭიროა ამა თუ იმ შემთხვევის დროის გამო-სარკვევად. ნიკ. ბარათაშვილის წლოვანება არ შეიძლება მას კარგად არ სცოდნოდა, რადგანაც ბავშვობიდანვე ახლო კავშირი ჰქონდათ. ამრიგად, ლიტერატურის იმ ისტორიკოსების საბუთებს, რომელნიც „მერანის“ ავტორის დაბადებას 1816 წელს აკუთვნებენ, ემატება კი-დევე ერთერთი მისი ახლო მეგობრის მოწმობაც. *

იმავე 1838-1842 წლების პერიოდს ეკუთვნის მიხეილ თუმანი-შვილისა და პოლონელი პოეტის ლადა-ზაბლოცკის ნაცნობობა, რაც თვალსაჩინოდ ახასიათებს იმ წრის გონებრივ განწყობილებას, რომელ-შიაც ტრიალებდნენ ნიკოლოზ ბარათაშვილი და მიხეილ თუმანი-შვილი.

1831 წლის აჯანყების შემდეგ ერთიერთმანეთზე თანმიყოლით თბილისში გამოჩნდნენ პოლონელი ენთუზიასტები — უპირატესად ახალგაზრდობა, უკვე დაზიანებული, მაგრამ ჯერ კიდევ ფრთებმეუ-კვეცელი. მათ მოიტანეს თან განმათავისუფლებული ოცნების სიო, მათ მოიტანეს თან კულტი ადამ მიცკევიჩისა, რომელზედაც იმ დრომდე კავკასიაში არაფერი იცოდნენ. მიცკევიჩი — როგორც საბრძოლო დროშა, ბაირონი — როგორც გულგატეხილობის ანარეკლი — არ შორ-დებოდნენ მათ ბაგეთ. ნიკ. ბარათაშვილი და მიხ. თუმანიშვილი ხვდებოდნენ ახალგაზრდა პოლონელებს ნაცნობ ოჯახებში, იღებდნენ მათ თავისას და მეგობრულად დაუკავშირდნენ ზოგიერთ მათგანს. ნიჭიერი პოეტი ზაბლოცკი ყველაზე გვიან მოვიდა თბილისს. მან ხანგრძლივი მეგობრული კავშირი გააბა ახალგაზრდა პოეტებთან.

ფადღეი ლადა-ზაბლოცკი ვიტებსკის გუბერნიიდან იყო, სწავლობ-და მოსკოვის უნივერსიტეტში; 1834 წელს იგი დაატუსაღეს სხვა მრავალ სტუდენტთან ერთად და გადმოასახლეს კავკასიას, ერთერთ სადილში მონაწილეობისათვის, სადაც წარმოთქმული თურმე იყო მთავრობის სანაწილმდეგო სიტყვები. კავკასიაში მოსვლისას ზაბ-ლოცკი „გასალდაათეს“. პირველ ხანს იგი დედოფლის წყაროში იყო

და, გვგონია, შეცდომა არ იქნება, ვთქვათ, რომ სწორედ აქ გაიყვნო

* ნიკ. ბარათაშვილისა და მიხ. თუმანიშვილის შემოქმედების საერთო მოტივების როლის შესახებ იხ. ამ წიგნის VIII თავი.

52

იგი მიხ. თუმანიშვილმა, რომელიც ნიშანდობლივ 1838 წლის აგვისტოში აქ ისვენებდა. თბილისში დაბრუნებისას მან სექტემბერში ზაბლოცკის წერილი მისწერა, სადაც გამოსთქვამდა მისდამი მეგობრულ განწყობილებას, უზიარებდა თავის მწუხარებას (თავისი ძმის გრიგოლის საბედისწერო ავადმყოფობას), აწვდიდა ქართული ლიტერატურის ისტორიის მასალას, რომლითაც ზაბლოცკი ძალიან დაინტერესებული იყო, და ეკითხებოდა, აპირებს თუ არა პოლონელი პოეტი თბილისში ჩამოსვლას. საუბარი დედოფლის წყაროში ეხებოდა უმთავრესად ზაბლოცკის მუშაობას ქართული ლიტერატურისა და ისტორიის გარშემო. ცხადია, არც პოლიტიკას აუქცევდნენ გზას. თუმცა მათ მიწერ-მონერაში ადვილად მისახვედრი მიზნის გამო, პოლიტიკა არა სჩანს, მაგრამ იმავე 1838 წლის ოქტომბრის 1-ის საპასუხო წერილში ზაბლოცკი არა ერთხელ ქარაგმულად აღნიშნავს თავის მძიმე მდგომარეობას, როგორც გაძევებული ადამიანისას. იგი მხურვალე მადლობას უთვლის ახალ მეგობარს კეთილი განწყობილებისა და გულითადი მიდრეკილებისათვის „უბედური გაძევებულისადმი“. ურთიერთობა მათ შორის სწრაფად მტკიცდება. არ გაუვლია დიდხანს დედოფლის წყაროდან თუმანიშვილის წასვლის შემდეგ, რომ ზაბლოცკის გადაუთარგმნია თავის სამშობლო ენაზე იქვე აგვისტოს 3-ს მიხ. თუმანიშვილის მიერ დანერგულ ლექსი „ფიალა“ და გადაუთარგმნია, მისივე სიტყვით, „თითქო საკმაოდ მარჯვედ“. ⁶⁵

პოლონელი და ქართველი პოეტების გაცნობა დაემთხვა მიხეილ თუმანიშვილის გატაცებას „ქალწულით“, რომელზედაც ეკილოკავება მას ნიკ. ბარათაშვილი თავის წერილში აგვისტოს 6-ის თარიღით. ამ გარემოებამ უფრო დააახლოვა ახალგაზრდა პოეტები, გაუღვიძარა ზაბლოცკისაც მოგონებანი წარსულ (წარსული მხოლოდ?) სიყვარულზე მას დღეთა „ოქროს ოცნებისათა.“

იმავე ოქტომბრის ბოლოს მიხეილ თუმანიშვილი ატყობინებს ზაბლოცკის თავისი ძმის გარდაცვალებას (გრიგოლი გარდაიცვალა ჭლეჩით ოქტომბრის 12-ს) და თანაც სთხოვს გამოუგზავნოს „ფიალის“ თარგმანი. ზაბლოცკი ისწრაფის ნოემბრის 6-ს უპასუხოს წერილით, სადაც, ნუგეშისცემასთან ერთად, აცნობებს, მალე თბილისში ვაპირებ ჩამოსვლას და შევუდგები ქართული ენის შესწავლას. იგი უგზავნის თუმანიშვილს თარგმანს და ქებათა-ქებას ასხამს „ფიალას“.

ნიკ. ბარათაშვილი, ვარლამოვი და სტოცკი ⁶⁶ (ეს უკანასკნელი თუმანიშვილისათვის გაუცვნია ზაბლოცკის) უთვლიან თუმანიშვილის მეშვეობით პოლონელ პოეტს სალამს და იგიც ამითვე უპასუხებს მათ.

53

თავის წერილს ზაბლოცკიმ დაურთო არა მარტო პოლონური თარგმანი, რაც, მისი სიტყვით, რამოდენადმე დაშორებულია დედანს, არამედ აგრეთვე რუსული სტრიქონ-სტრიქონობითი თარგმანიც; აქედან აშკარაა, რომ ეს უკანასკნელი გაუკეთებია არა თვით ავტორს, არამედ სხვა ვისმე, თორემ ზაბლოცკი რად გაუგზავნიდა ამ თარგმანს?!: „Люблю хрустальную чашу, когда в ней вино шумит и кипит, когда пурпурной волной бежит, пылает, брызжет искрами. Люблю уста дев Кавказа, исполненные любовного напитка, когда он проливается в огненном поцелуе. Но на уста ветхой бабы, на которых сгорел пурпур жизни — я смотрю с отвращением, как будто-бы на порожнюю, вышедшую из употребления чашу“.

სიტყვა „ნაბы“, რასაკვირველია, თარგმანში, არ იქნებოდა, იგი რომ თვით ავტორს გაეკეთებინა.

მინერ-მონერაში ორ პოეტს შორის ხარვეზია: ცნობილია, რომ 1839 წელს ზაბლოცკიმ მიმართა თუმანიშვილს რაღაც თხოვნით მშობლებთან მინერ-მონერის გამო და მიხ. თუმანიშვილმა ივლისის 22-ს აცნობა თავის მეგობარს, რომ მისი თხოვნა შესრულებულია. ზაბლოცკი ივლისის 29-ის წერილით ყუბის ციხე-სიმაგრეიდან მადლობას უთვლის თუმანიშვილს და აცნობებს, მალე თბილისს დაგბრუნდებიო. ეს წერილი გამსჭვალულია ღრმა მელანქოლიით და ჩივილით იმის გამო, რომ მთებში უხდება გამანყალელები ლაშქრობა უბრალო სალდათის ვითარებაში, „მთლად დაზურგულს ჩანთა-გუდანაბადით, თოფით ხელში ხოხვა და ცოცვა მწვერვალებსა და უფსკრულებში“; იგი წყევლა-კრულვით იხსენიებს კავკასიის მთებს. ზაბლოცკი მადლობას უხდის მიხ. თუმანიშვილს ნიკოლოზ ბარათაშვილის სახელით გადაცემული სალამისათვის და, თავისი მხრით, სთხოვს მას მიესალმოს სოლტანოვსკისა ⁶⁷ და ბარათაშვილს.

პოლონელი პოეტის წერილები, ყოველ შემთხვევაში, ის წერილები, რომლებმაც ჩვენამდე მოაღწიეს, დანერვილია მთლად გავსებულ ფოსტის ქალაქდზე წერილი, მიჯრით მიმსხდარი თანაზომიერი ასოებით, რაც მათი პატრონის მშვიდ და წყნარ ხასიათს ამჟღავნებს. ხოლო წერილების შინაარსი გვიჩვენებს, რომ ზაბლოცკი გადმოხვეწილობის პირველ წლებში განიცდიდა მძიმე სულიერ ტანჯვას. სარედაქციო შენიშვნა, რომელიც თან ახლავს გიორგი თუმანიშვილის მიერ

აღმოჩენილ და 1911 წელს გაზეთ „ზაკავკაზიში“ გამოქვეყნებულ ზაბლოცკის სამ წერილს“ (შენიშვნა, როგორც ყოველი ცნობიდან სჩანს, დაწერილია გ. თუმანიშვილის მიერვე), სხვათა შორის, აღნიშნავს, რომ „მისი (ზაბლოცკის) პოეტური ნიჭი გამოსჭვივის აქ დაბეჭდილ წერილებშიაც, განსაკუთრებით უკანასკნელში“.

54

დაბოლოს, როგორც იყო, პოლონელმა პოეტმა მოახერხა „საღ-დათობის“ ტვირთის მოშორება და იგი დაბინავდა თბილისში.

არსებობს ცნობები, ⁶⁸ რომ 1846 წელს იგი გულმოდგინედ სთარგმნიდა უკრაინულ სიმღერებს ფრანგულ ენაზე, რისთვისაც პეტერბურგიდან იწერდა „მალოროსიულ“ და „ჩერვონო-რუსული“ ხალხური შემოქმედების კრებულებს. უკრაინელი პატრიოტები დიდ იმედებს ამყარებდნენ ზაბლოცკის მუშაობაზე და პ. ა. კულეში, ცნობილი უკრაინოფილი, 1846 წლის აგვისტოს 21-ს სწერდა. ო. მ. ბოდიანსკის, რომ ზაბლოცკის გამოცემა „გამოვა პარიზში და ჩვენს პოეზიას და ისტორიას (შესავალი ვრცელი იქნება) მთელს ევროპას გააცნობს, რაც აუცილებლად საჭიროა“-ო.

ზაბლოცკის ნაწარმოებნი იბეჭდებოდნენ ჯერ ცნობილი პოლონელი მწერლის კრაშევსკის „ათენეუმში“, პოდბერეცკის წელიწდეულში და სხვ. ხოლო შემდეგ, 1845 წელს, გამოიცა ცალკე წიგნად პეტერბურგში.

1847 წელს ზაბლოცკი კულპის მარილის სარეწაოს ზედამხედველი იყო, გარდაიცვალა იქ და იქვეა დასაფლავებული (ხოლო „ზაკავკაზიის“ სარედაქციო შენიშვნის ავტორის ცნობით — „ზაბლოცკი გარდაიცვალა თბილისში 1847 წელს სულ ახალგაზდა“). ზაბლოცკი, თუ ვარაუდში მივიღებთ, რომ 1834 წელს იგი სტუდენტი იყო, სიკვდილის უამს 30-31 ასაკისა უნდა ყოფილიყო.

ზაბლოცკის წერილები საკმარისი სიციხადით გვიჩვენებენ, ვისთან იყო დაახლოვებული მ. თუმანიშვილი ახალგაზრდობის პერიოდში, გიმნაზიის გათავების შემდეგ. ხოლო ამ მისი მახლობელი ადამიანების ნუსხა ნათელყოფს, თუ რა ინტერესები აკავშირებდა მას მეგობრებთან სკოლიდან გამოსვლის შემდეგაც, როდესაც ჩვეულებრივ სკოლის მსწრაფლ წარმავალი ნაცნობობა ადვილად ჰქრება და სასკოლო ინტერესების ნიადაგზე შეკრული ურთიერთობის კვანძები თანდათან იხსნება და იშლება. ბარათაშვილთან, ვარლამოვთან, ზაბლოცკისთან ⁷⁰ და, შეიძლება, სხვა პოლონელებთანაც — სოლტანოვსკისთან და სტოცკისთან * მიხეილ თუმანიშვილს აახლოებდა ლიტე-

* ინგლისელი ოფიცერი Wilbraham (Travels in the Trans-Caucasian provinces“, London, 1839), რომელიც ყოფილა ყარაგაჩში 1837 წელს ზამთარში, ე. ი. ნახევარი წლით იმაზე ადრე, მ. თუმანიშვილი რომ დედოფლის წყაროში

იყო დასასვენებლად, — იტყობინება, რომ ამ დროს ნიჟეგოროდის პოლკში მსახურობდა რამდენიმე ახალგაზრდა პოლონელი, არისტოკრატიული ოჯახებიდან, მათ შორის გრაფი პლიატერიო. ყველა მათგანი „გასალდათებული“ იყო აჯანყებაში მონაწილეობისათვის, მაგრამ ოფიცერთა წრეში მათ ისე იღებდნენ, როგორც თავიანთ თანასწორებსაო.

ყარაგაჩი სულ რამდენსამე კილომეტრზეა დედოფლის წყაროდან. ზაბლოცკის, უნდა ვიფიქროთ, კავშირი ჰქონდა ამ თავის თანამემამულეებთან. თუმცა აქე-

რატურული, საზოგადოებრივი და, სრულიად საჯეროა, აგრეთვე პოლიტიკური ხასიათის ინტერესები. ახალგაზრდანი ხშირად ხვდებოდნენ ერთმანეთს და განშორებისას მიწერმოწერას ჰმართავდნენ. როდესაც უნივერსიტეტში შესვლის იმედი გაუცრუვდათ, ბარათაშვილი და თუმანიშვილი იძულებულნი იყვნენ სახელმწიფო სამსახურს დასჯერებოდნენ, ვინაიდან მათ დროს ლიტერატურულ მუშაობაში სასყიდელს არ იძლეოდნენ და, მაშასადამე, ისინი ამ მუშაობით არსებობის წყაროს ვერ გაიჩენდნენ. პირიქით, სახელმწიფო მოსამსახურის კარიერის არჩევით ისინი იმედოვნებდნენ თავიდან აეცილებინათ მომბეზრებელი ფიქრი სამუდამდღეო ლუკმა-პურზე და თავისუფალი დრო მოენდომებინათ ნანითნანატრი საქმისათვის.

თუმცა მიხილ თუმანიშვილმა ძალაუნებურად ხელი აიღო უმაღლეს სასწავლებელში შესვლაზე, მაინც იგი გულხელდაკრეფილი არ გაჩერებულა სწავლის განგრძობის დაბრკოლებათა წინაშე. მისთვის ჩვეული ნებისყოფით და ენერგიით მოჰკიდა მან ხელი იმ ფრიად მცირე ცოდნის შევსებას, რაც გიმნაზიის კურსიდან გამოიტანა. იგი აღრმავეს ამიერკავკასიის ხალხთა ისტორიისა და ლიტერატურის შესწავლას, რასაც იგი ჯერ კიდევ გიმნაზიის წლებში შეუდგა და აგროვებს მასალას, რომელიც შემდგომ გამოადგა ამიერკავკასიის საგზისმარვენებლო კრებულის („Путеводитель“) ისტორიული ნაწილის შედგენისათვის. იგი მუშაობს ფრანგული ენის შესწავლაზე (ლექსთა რვეულში, რომელიც ამჟამად საქართველოს მწერალთა მუზეუმშია, გვხვდება ასეთი ჩანაწერი: „ფრანგული ენის სწავლა დავიწყე 1838 წლის ნოემბრიდან, გაკვეთილები: ნოემბერში — 10, 15, 17, 19, 22, 24, 28...“) და დიდის წყურვილით ენათება რუსულ და ევროპულ ლიტერატურას და ისტორიას. პუშკინის, ლერმონტოვის, ბაირონის, დერჟავინის, ბარატინსკის, ჟუკოვსკის, მარლინსკის მიერ შექმნილი სახეები გვემცნაურებიან მის ლექსებსა და პროზაში.

1838 წელი მისთვის დიდად ნაყოფიერი მუშაობის წელიწადი იყო. ძმის სიკვდილმა, მართალია არა მოულოდნელმა, მაგრამ ღრმად განაცაღმა, არ შესწყვიტა ეს მუშაობა, თუმცა-ღა ძლიერი სევდის დალი დაასვა მის ისედაც მელანქოლიას მიჩვეულ სულიერ განწყობილებას. მიხილ თუმანიშვილის გონებრივ ინტერესთა ფარგალი

ფრიად ფართო იყო და ჯერ კიდევ პირველ წლებშივე გიმნაზიის

დან არავითარი საბოლოო დასკვნა არ გამოგვეყავს, მაინც შეიძლება ვიფიქროთ, რომ თუმანიშვილი, შესაძლოა, ხედებოდა ახალგაზრდა პოლონელებს ნიჟეგოროდის პოლკიდან დედოფლის წყაროში ყოფნის დროს, — როგორც ხედებოდა ზაბლოცკისა და სხვებსაც, „თავისი წრის“ ახალგაზრდებს (ზაბლოცკიც ხომ „ჯარისკაცად“ იყო დედოფლის წყაროში, მაგრამ ეს არ უშლიდა მას ნაცნობობა ჰქონოდა ადგილობრივ თავადაზნაურულ ახალგაზრდობასთან).

56

გათავების შემდეგ მან მკვიდრი საძირკველი გაუდგა ჰუმანიტარულ და საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სხვადასხვა დარგის ვრცელ ცოდნათა ათვისებას, რაც ასე ემჩნეოდა მას მონიჭულობის ხანში.

აღრეულად დაქორწინებამ, ალბათ დედის გავლენის გამო, საოჯახო საქმეების მოწესრიგების აუცილებლობამ და გაძლიერებულმა მუშაობამ სამსახურში ხანგრძლივად შესწყვიტეს მისი ლიტერატურული შემოქმედება.

თავი V

შინაური საქმეები და სახელმწიფო სამსახური

ცოლის შერთვა. სახლი და სამიწო საქმეები. სამსახური თბილისის სამხედრო გუბერნატორის სამმართველოში. ლაშქრობა ოსეთში და ივანე მალხაზის-ძე ანდრონიკაშვილი. მიმოსვლა ამიერკავკასიაში. სამგზავრო შენიშვნები ახალციხეზე. რევიზიები და გამოკვლევები. „დიადი რეფორმები“ კავკასიაში. პეტერბურგში წასვლა. ბარონ ნიკოლაი. საგლეხო საქმეები რეფორმის შემდეგ.

პოლკოვნიკი მირზა-ატრიაში ანუ აბრაამ ენიკოლოფოვი, შვილი დიპლომატის, საქართველოს საგანგებო ელჩისა თურქეთში მირზა-გურგენისა, ⁷¹ თავისი დროის და თავისი წრის ერთი გამოჩენილი ადამიანთაგანი იყო. მან იცოდა მშვენივრად თურქული, სპარსული, არაბული და ყველაზე უფრო გავრცელებული კავკასიური ენები. მას ღრმად შესწავლილი ჰქონდა ადგილობრივი ცხოვრების პირობები და ამიტომ არა ერთხელ მიუღია კავკასიის ადმინისტრაციისაგან პასუხსაგები დავალებანი. 1835 წელს იგი გაიგზავნა დიპლომატური-

მინდობილობით ირანში, სადაც მას ბევრთან პირადი კავშირი ჰქონდა.⁷²

ამიერკავკასიის მთავარმართებლის სამოქალაქო კანცელარიის დიპლომატურ განყოფილებაში სამსახურმა ენიკოლოფოვი შეახვედრა გრიბოედოვს, რომლის ხელქვეითადაც იგი გახდა. მათი ურთიერთობა მარტო სამსახურით არ იყო შეზღუდული და ისინი კარგი ნაცნობები იყვნენ ოჯახობითაც.⁷³

ოთხმა წელიწადმა გაიარა მირზა-აფრიაშის სიკვდილის შემდეგ, რომ მისი ქალი სოფიო მიხეილ თუმანიშვილს მისთხოვდა: 1840 წლის თებერვლის 24-ს * მათ ჯვარი დაინერეს და მეჯვარეთ ჰყავდათ იაკინთე დიმიტრის-ძე ალექსიშვილი.⁷⁴

* სახარების წიგნში (იოანეს) ჩანანერის მიხედვით ქორწილი 1840 წლის თებერვლის 13-ს იყო.

57

ქორწინების პირველი ოთხი წელი მიხეილ თუმანიშვილისათვის დიდი ზრუნვის წლები იყო პირადი მდგომარეობის მოსაწყობად. მიეცა შვილები,⁷⁵ ხელთუბნის მამულის შემოსავალი კი მეტად მცირე იყო; აგრეთვე მცირე ჯამაგირიც, რასაც სამსახურში იღებდა, არა კმაროდა ოჯახის უზრუნველსაყოფად; ოჯახში კი ცოლშვილის გარდა იყვნენ აგრეთვე მოხუცი დედა და რძალი — გრიგოლის ქვრივი დარია.⁷⁶ მიღებული მზითევი (6.000 მან. ვერცხლით და სხვადასხვაგვარი მოძრავი ქონება) მაშინდელი დროსთვის თვალსაჩინო უფრო იყო, ვიდრე მცირე; რათა იგი წვრილწვრილად არ შემოხარჯოდა, მიხეილ თუმანიშვილმა განიზრახა მიღებული კაპიტალი სახლში მოეთავსებინა. მისი ოჯახი, როგორც ყველა იმდროინდელი თბილისური ოჯახი, ქალაქის ძველს ნაწილში ცხოვრობდა, მაგრამ სამსახური და ქალაქის მომავალი იზიდავდა მას ახალი რაიონისაკენ (გარეთუბნისაკენ). სწორედ აქ, ძველი თბილისის ფარგლებს გარეთ, სადაც სულ ცოტა ხნის წინ მოსახლეობა სრულიად არ იყო, ცარიელ ადგილებში, მინით ამოვსებულ ხრამებში და წინანდელ ბალებში, რომლებიც სწრაფად ჰქრებოდა, გადაინაცვლა ქალაქის ცენტრმა, გადაინაცვლეს მატერიალურმა და ინტელექტუალურმა ინტერესებმაც. შენდებოდა მთელი უბნები იმ ადგილებში, რომლებიც ის-ის იყო შეეტანათ ქალაქის ფარგლებში, და თანდათან ირკვევოდა მომავალი ქუჩების მიმართულება. მოსჩანდნენ ხელოსნები, მთელი გროვა აგური და ხე-ტყე, ქვა, კირი და მინეულობა, მოზიდული ურმებით, რუსული საზიდავებით და ჯერ კიდევ თვალისათვის უჩვეულო ფურგონებით. სდულდა და გადმოდიოდა მშენებლობა და ერთი მეორის მიყოლით იგებოდა ლამაზი სახლები — ორსართულიანი და სამსართულიანიც, განიერი აივნებით, დაქანებული რკინის-სახე-

რავებით. სახლების ახალი მფლობელები იყვნენ რუსი მოხელენი, სამსახურგადამდგარი სამხედრო პირნი, სამხედრო „ფოდრადზე“ გადღიდრებული ვაჭარნი, ქართლ-კახეთის თავადაზნაურნი, რომელთაც დაევირავებინათ თავიანთ სოფლის მამულები, რათა საერთო ურია-მულს არ ჩამორჩენოდნენ და ქალაქში სახლები აეგოთ. მიხეილ თუმანიშვილის ოჯახის მომავალი საცხოვრებელი სახლის ადგილი ახალი ქალაქის განაპირას იყო, იქ, სადაც ახლახან წარმოქმნილიყო ინჟენერნაია ქუჩა, შემდეგ ბარიატინსკის ქუჩად გადარქმეული (ხოლო ახლა ჯორჯიაშვილის ქუჩა). აქ 1842 წლის ოქტომბერში მიხეილ თუმანიშვილის ცოლმა შეიძინა პატარა სახლი სტატსკი სოვეტნიკის ცოლის ეკატერინე გავრილენკოვასაგან (შთამომავლობით თავადის ასულის მელიქიშვილისაგან). ნაწილობრივ მზითევში მიღებული ფულით და დიდი ნაწილი კი ახლად დაარსებული საზოგადოებრივი მზრუნველობის „პრიკაზიდან“ აღებული სესხით ამ სახლის გვერდით

58

ააშენეს დიდი სახლი (შემდეგში ეს ორი სახლი გააერთიანეს). სახლები შენდებოდა ძველ ნასაფლარზე, რომელიც ქვაშვეთის ეკლესიას ეკვროდა და მუშაობის დროს მუშები პოულობდნენ მრავლობით ადამიანის თავის ქალას, ძვლებს და დამპალ ქსოვილებს. ამის ქვემოთ ერთი ვერანა უშენო ადგილი იყო, სადაც გაჰქონდათ ყოველგვარი დამპალ-დუმპალი ნარჩენი და ნაგავი. ამ ვებართელა ადგილას, სადაც ახლა ბაღის ქვედა ნაწილია, იმართებოდა თურმე ხალხური დოლი. მიხეილ თუმანიშვილის მიერ აშენებულ სახლს შესამჩნევი ისტორია აქვს: იგი დაკავშირებულია ბევრი გამოჩენილი ადამიანის სახელთან და საზოგადოებრივ ორგანიზაციასთან.⁷⁷

მიხეილ თუმანიშვილი სახელმწიფო სამსახურში ისე შევიდა, რომ არც გავლენის მქონე ნათესავები ჰყოლია, არც შეძლება ჰქონია, რაც ხელს უწყობს ხოლმე კარიერას. მას თავისი ძალღონით უხდებოდა ცხოვრების გზის გაკვალვა ისეთ წრეში, რომელიც აღზრდილი იყო პროტექციონიზმზე და ქედმოხრილობაზე. მისი დამსახურება სწორედ ის იყო, რომ უპროტექციობა მან ნიჭით და შრომით შეავსო და ამასთანავე შესძლო სამსახურში მალლა დაეყენებინა მოქალაქის ღირსება და მოეპოვებინა საყოველთაო პატივისცემა ხასიათის სიმტკიცით და დამოუკიდებლობით.

მეთვის ნაცვლის მთავარი სამმართველო 1860 წელს, აძლევს რა უმაღლეს ინსტანციებს მიხეილ თუმანიშვილის მუშაობის დახასიათებას, აღნიშნავს, რომ „თავ. თუმანოვის მიერ ყველა აღსრულებულ საქმეში სჩანს ჩინებული სამსახურებრივი გამოცდილებისა და საქმის ცოდნის შეფარდება; სჩანს მოფიქრება და სიზუსტე“, მაგრამ მთავარი სამმართველოს დახასიათებაში გამოთქმულია მხო-

ლოდ ის თვისებანი, რითაც განირჩეოდა თუმანიშვილის ადმინისტრაციული მოღვაწეობა წმინდა სამსახურებრივი თვალსაზრისით. ხოლო მთლად მისი მოღვაწეობა თბილისის სამხედრო გუბერნატორის კანცელარიაში და შემდგომ საფეხურებზე იმის ცხოველი მაჩვენებელია, რომ მას ჰქონდა უნარი ისე შეეთავსებინა გამოჩენილი ინტელექტუალური ძალღონე სამსახურის მოთხოვნათათვის ამა თუ იმ მიწოდობილ საქმეში, რომ თვალნათლივად წინ ყოფილიყო წამოწეული ამ საქმის საზოგადოებრივი მხარე. მთავარი სამმართველოს მიერ აღნიშნულ თვისებათა მეოხებით მიხვილ თუმანიშვილი მალე დაწინაურდა; მას აძლევენ ყველაზე უფრო პასუხსაგებ მინდობილებათ; მას ჰგზავნიან ადგილობრივი ადმინისტრაციის ბოროტმოქმედებათა გამოსაკვლევად, დიდ დანაშაულთა გამოსარკვევად; მის ენერგიას, ტაქტს, სწრაფად მოქმედებას და პატიოსნებას იყენებენ იქ, სადაც საჭიროა მოუსყიდავი კონტროლი.

59

სხვადასხვა დაწესებულების ⁷⁸ ერთი საფეხურიდან მეორე საფეხურზე, ერთი თანამდებობიდან მეორე თანამდებობაზე გადასვლისას, — იგი ოც წელზე მეტი დროის განმავლობაში, ე. ი. 1838 წლიდან სამოციან წლებამდე, თავის სამსახურებრივ საქმეებზე მიმოსვლას იყენებს ცხოვრებაში მეტი გამოცდილების შესაძენად: მას ყველგან აინტერესებს იმ ადგილის ხალხი, სადაც იგი მიდის, იგი სწავლობს მათ ურთიერთობათ, მათ ყოფაცხოვრებას. სწორედ აქედანაა საქმის ღრმა ცოდნა და საფუძვლიანობა, რითაც განსხვავდებიან მრავალი მისი მოხსენებანი, მიმოხილვანი, ანგარიშები. ერთერთი თავისი მგზავრობის დროს (სიღნაღის მაზრის მულანლოს სადგურზე) 1840 წლის აგვისტოში იგი მძიმედ ავად გახდა „კლიმატური სენით“ — ასე უწოდებს თავის დღიურში, ალბათ, მალარიას. დაავადება როდი აძლევს მას მგზავრობას და იწვევს მხოლოდ ერთადერთ სურვილს — მალე ფეხზე დადგეს:

„ეჭიმი [ბასტამოვი] მაიმედებს, რომ მალე სრულიად კარგად ვიქნები. ღმერთმა ქნას! უნდა გამოვტყდე, მომწყინდა! ჯანი, ჯანი, მომეცით ჯანსალობა! ნახევარი სამეფო ჯანსალობაში! ჯანსალობა — სიცოცხლეა, სხვა ყველაფერი — სიკვდილი!...“

1846 წ. სექტემბრის 27, პარასკევი.

ოსეთში მგზავრობა და ადგილობრივ შრომის მოყვარე ოსი ხალხის გაცნობა იწვევს თუმანიშვილში ლიტერატურულ განზრახვებს, რომლებიც სამწუხაროდ, განხორციელებულ ვერ იქნა. 1850 წელს ოსეთში იფეთქა გლეხთა აჯანყებამ (ოფიციალური ტერმინით — „ბუნტმა“) თავად მაჩაბელთა წინააღმდეგ, რომელთაც მეფის მთავრობამ

მიაკუთვნა ჯავის რაიონის ოსებისათვის მათ მიერ ომით წართმეული მიწები. აჯანყების დასათრგუნად თბილისიდან და სხვა ადგილებიდან გაგზავნილ იქნენ თვალსაჩინო სამხედრო ძალები, რომელთა მეთაურადაც მეფის ნაცვალმა დანიშნა თბილისის სამხედრო გუბერნატორი ლენერალი ივანე მალხაზის-ძე ანდრონიკაშვილი. მეფის მთავრობა ამ ექსპედიციას დიდ მნიშვნელობას აკუთვნებდა.

მიხეილ თუმანიშვილის ქალაქებს შორის ჩარჩენილ ჩანაწერებში არის ასეთი შენიშვნა:

„კავკასიის მხარის მმართველობის საბჭომ 1846 წლის ნოემბრის 22-ს დასდვა: უკეთუ ის გლეხები, რომელთა საჩივრებიც მემამულეებზე ცნობილია არა სამართლიანად, კვლავ გაიმეორებენ ამას, დაისაჯენ ისინი თავიანთ საცხოვრებელ ადგილას, თავიანთ თანამესოფლეთა წრეში პოლიციური გამასწორებელი სასჯელით სისხლის სამართლისა და გამასწორებელ სასჯელთა დებულების 1908 და 1909 მუხლების მიხედვით, ხოლო უკეთუ ისინი შემდგომ კვლავ შეეცდებიან წინააღმდეგობა გაუწიონ მემამულეთა ძალა-უფლებას, გასამართლებულ იქნენ სამხედრო სამართლით დანაშაულთა წინასწარ აღმკვეთ ღონისძიებათა მე-14 წესდების თანახმად. დებულება ესე მოყვანილია აღსრულებაში.“

60

თუ ასეთი იყო მეფის მთავრობის პოლიტიკა მემამულეთა ძალა-უფლებისათვის უბრალო „წინააღმდეგობის განწევის ცდის“ გამო, გასაკვირველი არა არის რა, რომ პირველსავე ცნობაზე აშკარა ბუნტის შესახებ ფეხზე დააყენეს მთელი რაზმი არტილერიით და გამოცდილი მეომრის მეთაურობით.

მიხეილ თუმანიშვილი, თავისი სამსახურებრივი მდგომარეობით თბილისის სამხედრო გუბერნატორთან, უნდა გაჰყოლოდა ანდრონიკაშვილს, რომლის სალაშქრო კანცელარიის გამგეთაც იგი იყო დანიშნული ამ ექსპედიციაში. მისი დღიური გვიჩვენებს, რომ ექსპედიციას ნამდვილი ომის ხასიათი ჰქონდა:

„ივნისის 3. ჩვენ დავიძარით ჯავიდან დილის 3 საათზე. ძილი თითქმის ჯერ კიდევ თვალებზე მენვა, რადგანაც საათნახვერის დასვენებას არ შეეძლო საკმარისად აღედგინა ჩემი ძალღონე წუხანდელი გარჯილობის შემდეგ. ძლივს მოვასწარი გამოვწყობილიყავ ჩემს წაბლისფერ ჩოხაში ყოველგვარი რაღაც-რაღაცეებით, რომ მთავარი ქარაფანი უკვე დაიძრა. მე და ექიმი დავედევნეთ ჩორთით ოსურ ჯანდაგი ცხენებით. მშვენიერი დილა იყო, რომელიც ჯერ კიდევ არ განთავისუფლებულიყო რიჟრაჟის ლევა ელფერისაგან და მერე სად? მწვანით მთლად აბიბინებულ ღრმა ხეობაში, სადაც დიდი-ლიახვი ხმაურით მიაქანებდა თავის მღვრიე ტალღებს გრანიტოვან კალაპოტში.

.....

მტერთან საშინელი ბრძოლის სიახლოვე და თვით ბრძოლა არა-
ფრითა ჰგავს შიშის ან ავადმყოფობის გრძნობას. ეს გრძნობა, რომელიც,
თავისთავად, არ შეჰშვენის ბრძოლის წამის სიღიადეს, საეჭვოა დაისად-
გურებდეს თვით გამოუცდელის გულშიაც კი, პირველად რომ ჰყნოსავს
თოფის წამლის სუნს. ეს მე ჩემს თავზე გამოვცადე, თუმცა, არ დაფარავ,
გადამწყვეტი წამის მოახლოებისას, გული რაღაც გამოურკვეველად მიცემდა,
თითქო იმის მსგავსად, როდესაც განიცდი საშინელი საქმის სიახლოეს,
მაგრამ ეს გულისცემა გამოწვეული იყო უფრო ალტაცებით. მით უმეტესად
წარმოდგენილი მაქვს, რა ხდებოდა გრენადერებისა და სხვათა გულში,
რომელნიც ამობრძმედილნი არიან, ასე ვთქვათ, ყოველდღიური შეხვედრით
პირისპირ სიკვდილთან.“

.....
იენისის 26. რა საოცარი ღილა იყო! რუხი-ფერის ღრუბლის ნაგ-
ლეჯები, რომლითაც დაჩითული იყო მთელ ღამეს ცის თალი, მზის პირ-
ველი სხივების გამოჩენისთანავე, აიკრიფნენ და გაიფანტნენ, გაანთავისუფ-
ლეს რა მინასავით კრიალა ლაჟვარდი ცისა. ჰაერი მთლად გაუღენთილი
იყო ძლიერი სიგრილით. თითქო ციდან რაღაც მადლი გადმოდიოდა და
ავსებდა ადამიანს სათნოებით. ყოველივე ღვთის გაჩენილია, მაშ რატომ
მხოლოდ ადამიანი — ეს საუკეთესო გვირგვინი მისი — მარტო ერთადერთი
ბრძოლაშია თავის თავთანვე, — ვფიქრობდი მე: თავის თავთანვე, იმიტომ
რომ ყველა ადამიანი — მტერიც და მოყვარეც — განა შემოქმედის დანიშნუ-
ლებისამებრ ძმები არ არიან ერთმანეთისა? ედავებიან ერთმანეთს სისხლის

და სიცოცხლის ფასად, ღმერთმა უწყის, რას. ერთის ბატონობა შეიძინება
მეორის მონობით. პატივისცემა მოყვასისადმი, ეგოისტური ანგარიშების
გარეშე, რაც ადამიანს დაბადებიდანვე თანდაყოლილი აქვს, მხეცთა შო-
რის უფრო ხშირია...”

ექსპედიცია ძალიან გაჭიანურდა, რაზმის უფროსმა ანდრონიკა-
შვილმა მიიღო საყვედური მოქმედებათა დაყოვნებისათვის, ⁷⁹ თუმცა
სამხედრო ოპერაციები შეუწყვეტლად მიმდინარეობდა. მუდმივი მო-
ძრაობის პირობებში დღიურის ჩანაწერები კონსპექტის ხასიათს ღე-
ბულობს. თემების ფარგლის სიფართოვე გვიჩვენებს, რომ მიხეილ
თუმანიშვილს განზრახვად ჰქონდა ლაშქრობის სრული სურათი შეექმნა.

იენისის 28. ბანაკის გაღვიძება ჯერ კიდევ ღამით. ზეკარზე ასვლა
ბილიკი ყინულსა და თოვლზე მისახვევ-მოსახვევებით. სკარლოვი. თოვლ-
სა და ყინულის კიბე საფეხურებით. ზეკარის თავი. თოვლის ვიწრო ხეო-
ბა. ხის ჯვარი და ძეგლი ხეებში სრიალი. ნაპრალებია. საათი. გენათის
ბნელი ხეობა. გზა ყინულზე, კამარასავით გადაკიდული ჩქარ გენათზე.
კოშკები. ზვავი და გუმათის ნანგრევები. სევდიანი ფიქრები. თვრამეტი,

ჯერ კიდევ ამოუღებელი ადამიანის გვამი. მუჯვე წყალი. სოფ. ბაბლათი. ბანაკი მინდვრად. მდინარე გენათი. კოშკები იქითა ნაპირზე. მწუხრის კოცონები. თიკანი. მისი გასუქება, მისი არსებობის დასასრული.“

ივნისის 30. ადრე ადგომა. როკის ქედთან მიახლოება. ქედის ქიმზე სვლა. თოვლი მწვერვალზე და საშიში მგზავრობა. იმერლების უუნარობა, როგორც ცვალებადი ხალხისა. ისინი და ჩინელები. უღელტეხილი. ხეობა და მასში როკი თავისი კოშკებით. შორიდან ბრუსაბძელი. ბინების განლაგება მოჰამედ თომავეის სახლში. მიმოსვლის გახსნა ლიახვის ხეობით. პოდპოლკოვნიკი დრეერი.

ივლისის 1. დღესასწაული როკში. სადილი რაზმის უფროსისას. მეგრელები, გურულები, იმერლები. როკოკო. გურული ცეკვა. ნ. კოლიუბაკინი. რუსი მომღერლები.

ივლისის 2, 3, 4, 5 და 6. ბანაკის ცხოვრება. უწესოება გურულების გამო. ამანათები. ილუმინაცია. ხანძარი როკში. რაზმის გამოსვლა. ქვემო-კოშკში ჩამოსვლა. ხანიკატკაუსაკენ შებრუნება. მაჰომედ და დეხჩინო თომავეები. სვეტლოვის საფლავი. საერთო ბანაკი. საღამო. ქართული მუსიკა და მისი ჰარმონია მთელ მიდამოში“.

შემდგომი ჩანაწერები ლაშქრობის დროს, ცნობები ოსეთის გზებზე და თავისი კორესპონდენტებისაგან მიღებული სხვადასხვა ცნობები — ადასტურებენ აქ გამოთქმულ მოსაზრებათ, რომ მიხ. თუმანიშვილს განზრახვა ჰქონდა ეძღვნა ოსეთისათვის საფუძვლიანი სალიტერატურო ნაშრომი.

მიხ. თუმანიშვილის დამოკიდებულება ოსეთის ექსპედიციის მიმართ, დღიურის ჩანაწერების მიხედვით, ერთნაირი როდია: ლაშქრობის პირველმა დღეებმა გაიტაცეს იგი თავისი სიახლით. საომარი ვითარება, რაც აქამდე მისთვის უცნობი იყო, იწვევს მასში სულიერ აღძვრას და იგი, როგორც იმედი უნდა გვექონოდა, ანგარიშს

62

არ აძლევს თავის თავს „ბუნტის“ ნამდვილ მნიშვნელობაზე. მაგრამ სრულიად კერძო ხასიათის წერილი 1850 წ. მაისის 17-ის თარიღით (ქართულ ენაზე) იოსებ ქრისტეფორის-ძე დოდაშვილისათვის * მიწერილი — მისიანებისათვის სხვადასხვა დავალების გადაცემის შესახებ, გვიჩვენებს, რომ უკვე მაშინ, ექსპედიციის სამზადისის პერიოდში, იგი ფრიად შენუხებული იყო მომხდარი ამბების გამო. იგი მიდიოდა ექსპედიციაში მქენჯნავი გრძნობით, მიხვედრილი იყო რა იმ რაზმის ნამდვილ მნიშვნელობას, რომელსაც მოვალეობა აყოლებდა. თვით დღიურშიაც ძალიან მალე თავს იჩენს ფიქრი იმაზე, რაც ხდება. „ერთის ბატონობა [ადამიანთა შორის] შეიძლება მეორის მონობით“ — სწერს იგი ივნისის 26-ს. „ზვაგი და გენათის ნანგრევები. სევდიანი ფიქრები“ — აღნიშნავს იგი ივნისის 28-ს.

ბორჩალოს მაზრაში მიმოსვლას მიხეილ თუმანიშვილი იყენებს

არა ერთხელ რუხი-ციხის („Серый замок“) ⁸⁰ სანახავად, რომელიც იზიდავს მის ყურადღებას ისტორიული და არქიტექტორული თვალსაზრისით. მის ქალაქებში შენახული და არსად არ გამოქვეყნებული აღწერა ციხის მდგომარეობისა წარსული საუკუნის ორმოციან წლებში საკმაო ინტერესს წარმოადგენს ჩვენი ქვეყნის მკვლევართათვის, როგორც ძველი შენობის ნაშთთა კარგად შემსწავლელი პირის მონუმობას.

„სამსახურის გამო მოგზაურობის დროს ხშირად ვყოფილვარ რუხ-ციხეში“. იგი აგებულება კლდეზე, რომელიც თითქო განგებ ამისთვის აღმოზიდულა მიწიდანაო. ირგვლივ იგი ხრამებიანია, სამხრეთით მისავალი აქვს ხელოვნურად გაკეთებული აღმართით. ციხის ფართობი უსწორმასწოროა. მისი წრე 200 საუენს უდრის. კედლები ცუდად შენახულა. კედლებში რვა კოშკია; აქედან მხოლოდ ოთხი გადარჩენილა. ციხის შიგნით ბერძენთა ეკლესიის ნანგრევებია; სასახლის საძირკვლებზე სხვადასხვა შენობაა საუბნო მმართველობისა. ციხის შიგნით კვალი მოსჩანს წყალსადენის მილებისა; აგრეთვე არის კვალი გვირაბისა, რომელიც აღმოსავლეთით ზემიდან ქვევით ჩამოდის; იგი მიწიდან ორი საუენის სიმაღლეზეა; ხვრელი ვიწროა. შესასვლელში და ეკლესიის ზემოდ ქვაზე ასობია, რომლებიც ბერძნულსა ჰგავს, არც ციხის აშენების დრო და არც ამშენებელის ვინაობა არავინ იცის. სახელწოდება აღჯა-ქალა (ე. ი. რუხი-ციხე) თათრებს მიუციათ ციხის ფერისა და დაღვრემილობის გამო. ფიქრობენ, აქ ბერძნებს უცხოვრიათ. სამხრეთით მთებია, ხოლო ყველა სხვა მხრით — ვაკე, იქვე დაღმართიდან ვაკე იწყება; ორმოცდაათ ნაბიჯზე პანია მდინარეა ყარა-სუ, ჭადრებშემორიგებული; აქვეა მდინ. დებელი მდინ. ხრამამდე ექვსიოდე ვერსი იქნება. ჭილყვავები და ყვავები ბუდეს იკეთებენ ციხეში და ზაფხულიდან მოყოლებული ვიდრე გადასულ შემოდგომამდე ირგვლივ ისმის მხოლოდ-ღა მათი გაუთავებელი ჩხავილი“.

* მ. თუმანიშვილს მიწერ-მოწერა ჰქონდა ი. დოდაშვილთან შემდეგშიაც (იხ. მ. ჭყონიას წერილი მიხ. თუმანიშვილისადმი 1853 წ. აპრილის 3-სა).

ქუთაისში და შემდეგ ბორჯომ-ახალციხე-საფარის მონასტერი-ხერთვის-ახალქალაქის მარშრუტით მოგზაურობა, რომელიც მიხ. თუმანიშვილმა ჩაატარა თვით ვორონცოვის პირადი დავალებით ახალქალაქის მცხოვრებთა მიერ ადგილობრივ მმართველობაზე შეტანილი საჩივრების გამოსაძიებლად, — იწვევს მასში სურვილს ასწეროს ნანახი ადგილები. დაწვრილებითი აღწერა მას შემდეგი, უფრო ხელსაყრელი დროისათვის გადააქვს და თავის „საგზაო რეგულაჟში“ შეაქვს მხოლოდ ნაწყვეტ-ნაწყვეტი შთაბეჭდილებანი.

მაისის 6, 7, 8 და შემდგომი დღეებით „რეგულაჟი“ შეტანილია ქუთაისისა, მისი მიდამოებისა და ბაგრატის ტაძრის კონსპექტური

აღწერილობა. ივნისის 9-ს მიხ. თუმანიშვილი მოდის სოფ. არაგვში, ახალქალაქიდან 7 ვერსზე და აქ ყურადღებით აკვირდება თურქეთიდან გადმოსახლებულ მოსახლეთ, მათ ყოფაცხოვრებას და მდგომარეობას. „საგზაო რეგულში“ იგი აღნიშნავს „მათ შესანიშნავ შრომისმოყვარეობას და საქმიანობას ბუნების მშვენიერ და უხვ სიმდიდრეთა შორის“. მას აინტერესებს მინათმოქმედება და მესაქონლეობა, ბუნების სანახაობა, დეკანოზი და მისი ცოლი — 70 წლის მოხუცნი, მათი პიროვნება და მათი მოთხოვნები, გადმოსახლებულთა მიერ აგებული არაგვის ეკლესიის ლამაზი არქიტექტურა. ჩანაწერიდან სჩანს, რომ მ. თუმანიშვილი ყოფილა ვარძიაში, რომელსაც მასზე დიდი შთაბეჭდილება მოუხდენია და იგი განაგრძობს გზას ამ შთაბეჭდილებით შეპყრობილი.

„ბინდუნდი. მთვარე. ღამე ხერთვისში. ორი მდინარის — არტაანისა და ჯავახეთის მტკვრის ხმაური ღამის წყვდიადში — მათი საღამო [შ ე მ დ ე გ ი ს ი ტ ყ ვ ა გ ა უ რ კ ვ ე ვ ე ლ ი ა] გმირობისათვის მთელ საქართველოს“.

შემდეგ ახალციხე, აბასთუმანი მისი აბაზანებით, ბორჯომი, სურამი და ივნისის 16-ს თბილისში დაბრუნება. ყველგან, სადაც კი მიხეილ თუმანიშვილი გაივლის, იგი არ სჯერდება ბუნებისა და მოსახლეობის აწერას და მუყაითად იწერს ცნობებს გზების მდგომარეობის შესახებ და ეკონომიური ხასიათისას.

მიხეილ თუმანიშვილის შენიშვნებში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ცნობებს ახალქალაქის გადმოსახლებულებზე, რაც მისი ცხოველი ინტერესის საგანს შეადგენს, კერძოდ — ყოფილ მუსლიმანებზე, რომელნიც ქრისტიანებთან ერთად მოსულან. ახალქალაქის და ახალციხის რაიონებში თურქეთის სომხეთიდან გადმოსახლებულმა 16.000 ოჯახმა (95.000 კაცი) მოიყვანა თავისთან ახალ საცხოვრებელ ადგილას 75 თურქთა ოჯახი (ან მუსლიმანები, რომელნიც თავიანთ თავს თურქს უძახიან); ესენი ნებაყოფლობით გამოჰყოლიან და აქ მონათლულან. მიხეილ თუმანიშვილის ერთერთი ქალის ნათლია ყო-

64

ფილა ერთი ასეთი „ყოფილი თურქი“ ჯერ კიდევ ახალქალაქში მოგზაურობამდე, მაგრამ რა გარემოებამ შეახვედრა თუმანიშვილი ამ „თურქს“ — ეს გამოურკვეველია. თუმანიშვილის მიერ სამსახურებრივი მოგზაურობის დროს განზრახულ სალიტერატურო გეგმებს შორის ნარკვევს ახალციხის შესახებ უკანასკნელი ადგილი როდი უჭირავს. ეს ნარკვევი დაუმთავრებელი დარჩა და არსად ყოფილა დაბეჭდილი. იგი ეკუთვნის იმავე 1853 წელს. თუმანიშვილი მივიდა ახალციხის რაიონს თებერვალსა თუ მარტში. აქ იგი მიიღებს დედის მძიმე ავად-

მყოფობის ამბავს, დაუყოვნებლივ, მარტის 20-ს, გაეშურება თბილისს და ხუთი დღის შემდეგ კვლავ ახალციხეს დაბრუნდება, დედის მდგომარეობის გაუმჯობესების გამო. მაგრამ აპრილის 4-ს იგი კვლავ გაინვიეს თბილისში გუბერნატორის კანცელარიის ესტაფეტით მიზღვის დაუსახელებლად. თბილისში დედა მომაკვდავი დახვდა. დასათვლავების შემდეგ თუმანიშვილი კვლავ განაგრძობს თბილისის გუბერნიაში მიმოსვლას. „საგზაო შენიშვნები ახალციხეზე“ იმ ქალაქს შორის აღმოჩნდა, რომელთა ხვეულისაც სათაურად „ყოველგვარი რამე-რამე“ („Всякая всячина“) ჰქონდა.

„... მე დავტოვე თბილისი ჩემთვის ყველაზე არასახარბიელო დროს: ის იყო ყველიერი იწყებოდა, ახმაურებული, გახელებული, მთელი მისი იონებით; ის იყო თბილისელები პირველად ისმენდნენ რობერტს * და, განიცდიდნენ რა ამ დემონის მეოხებით ღრმა ესთეტიკურ სიტკბობას, დაუშრეტელი წყურვილით და გატაცებით მიმართავდნენ მას. მაგრამ თბილისი მისი ყველიერით და მისი რობერტით მალე გამოიღვენა ჩემის თავიდან სხვა სურათებისა და სხვა შთაბეჭდილებათა გავლენით. როდესაც სურათივით აფერადებულ ქართლით მივდიოდი, სადაც თვალწინ ხეობა ხეობაზე გეშლება, ხოლო როდესაც შემდეგ ბორჯომის ვიწროებში მოვექეცი, უნდა გამოვტყდე, გაცილებით მეტი სიყვარულით შევცქეროდი ბუნების დეკორაციებს, მშვენივრებს თვით ზამთრის სიტყვულეშიაც კი, ვიდრე დორბების დეკორაციებს; ხის ხუხულა მუშებისა ასწლოვან ტყის შუაგულში უფრო მიზიდავდა, ვიდრე სიცილიელი ჰერცოგის ბანაკი; რომელიღაც დანგრეული საყდარი ტყით შემოსილ კლდეზე უფრო მეტ პატივისცემას იწვევდა ჩემში, ვიდრე წმინდა როზალის ტაძარი. მაგრამ გზის სურათებზე და მგზავრის შთაბეჭდილებებზე შემდეგ იყოს. გადმოცემთ რამდენსამე შენიშვნას ახალციხეზე, სადაც მე სწორედ ყველიერის დღეებში მოვხვდი. ორ-სამ დღეს ამ ქალაქში ყოფნამ ამ თავანწყვეტილ დროს შესაძლებლობა მომცა ახლო გავცნობოდი მისი ცხოვრების ზოგიერთ მთავარ მხარეს“.

[მეორე ნაწყვეტი] „... მე მოვხვდი ახალციხეში სწორედ ყველიერობას. სხვისა არ ვიცი, ხოლო, ჩემთავად, მე გადაჭრით მგონია, რომ თუ ვისმე სურს გაიგოს ახალი რამ უცნობი ქალაქისა, ისიც ანაზღვეულად გავლის დროს, აუცილებლად საჭიროა, იქ ყველიერში მოხვდეს. ეს დრო გულღიაობისა და გულმართლობის დროა; ამ დროს ყველაფერი გამომ-

* ჯაკომო მეიერბერის ოპერა „რობერტ ეშმაკი“.

ზევებუღია, ყველაფერი გაბედული და თავისუფალი ენით ლაპარაკობს, ყველაფერი უფრო ადვილად, უფრო მალე ... მამ ასე, მე მოვხვდი ახალციხეში ყველიერობას. ბლინები ცხვებოდა თითქმის ყველა ტაფაზე და ყველა კერაზე, რასაკვირველია, რუსულზე. ახალციხე მდიდარია საზოგადოებით და მარტოოდენ რუსთა საზოგადოებით. ყველა ესენი —

მოსამსახურეები არიან. თქვენ თითონ განსაჯეთ, რა ფართო უნდა იყოს აქაური მომსახურე მოსახლეობა, როდესაც ამდენი ადგილობრივი დაწესებულებაა: საკომენდატო, საკარანტინო-საბაჟო, საკორდონო, სასწავლო, საფოსტო, საპოლიციო და, ამას გარდა, ბრიგადისა და ბატალიონის უფროსთა შტაბები, ორი-სამი ექიმი, ორი-სამი ინჟინერი და სხვ. ახალციხეს ერთი ხელსაყრელი თვისება კიდევ ისაა აქვს, რომ აქაური მოსამსახურეები ყველა ოჯახიანია. ბლინები ხომ ბლინებია, მაგრამ სწორედ ეს იყო საბაბი მთელი რიგი უხვი, მაძლარი სადილებისა რამდენჯერმე განმეორებით სხვადასხვა ოჯახში, სადილებისა, რომლებიც განსაკუთრებით საამონი იმით იყვნენ, რომ მათ თან სდევდა მუსიკა და თავდებოდნენ კეთილგონიერი ცეკვით. მე ვნახე ახალციხის მანდილოსანთა საზოგადოება სრული მისი ბრწყინვალეობით მაზრის მმართველის [ჭყონიას] მიერ გამართულ ბალში. მშვენიერ სტუმართა რიცხვი იმდენად დიდი იყო, რომ შესაძლებელი შეიქმნა თორმეტი წყვილის შედგენა ფრანგული კადრილისათვის. რას იტყვით — განა ეს საუცხოო არ არის?! მაგრამ თქვენ უფრო განცვიფრდებით, როდესაც მე დავუმატებ, რომ, როგორც დამარწმუნეს, ეს იყო მხოლოდ მესამედი იმ ქალთა წოდებისა, რომელნიც ამშვენებენ ახალციხის დღევანდლამდე განთქმული, რასაკვირველია, სულ სხვა რამით, ციხე-სიმაგრის კედლებს...

ჭ-ს ბალი რადაც უნდა ღირდა. თავისთავად იგულისხმება, სახლის მისავალ კარზე ჩამწკრივებული არ იყო ეკიპაჟები, არა ბრწყინავდა ფანრები, კიბე როდი მიიმართებოდა ლიმონის ხეებს შუა, შიგნით არ იშლებოდა დარბაზთა ამფილადები, პლაფონის ანარეკლი არ მოსჩანდა სარკესავით კრიალა პარკეტში, თვალს არა ჰლლიდა ათასობით სანთლის შუქი. მთელი საზოგადოება თავს იყრიდა ორ არც თუ ხალვათ ოთახში, მაგრამ იქ, სადაც ვინრობაა — მით უფრო მახლობლობაა, უფრო გულწრფელია მხიარულება... მეორეს მხრით, ყურს რომ უგდებთ ამ მითქმა-მოთქმა..."

[გაგრძელება არ არის]

[წ ე რ ი ლ ი დ ა ნ] „... ახალციხე მდიდარია მოსამსახურეთა საზოგადოებით. აქ რა ხარისხის სამმართველოებიც გინდათ არის". [შემდეგ, პირველი ნაწილის ვარიანტი სულ მცირედით განიჩევა ზემომოყვანილიდან. შემდგომ მისდევს გაგრძელება]

„ვიდაცას ოდესღაც უთქვამს, ბალი გამოხატავს უაღრესად მთელი საზოგადოების ფიზიონომიის სწორე ანარეკლსო. ეს სრული სიმართლეა. და მე რომ ახალციხის ბალის აღწერა წარმოგიდგინოთ, ამით მოგცემთ სწორე წარმოდგენას ახალციხის საზოგადოებაზე. მაგრამ რა ვუყოთ, რომ აქაური ბალი გამონაკლისი არ არის სხვა დანარჩენი პროვინციული ბალებისა, რომ მან შეინარჩუნა იგივე ელფერი, იგივე იერი, რომ ბალში ყველა მანდილოსანი, ისიც კი, ვინც „ჩეფჩიკით“ * არის დაგვირგვინებული, ცდი-

* ქალის თავსაბურავი.

იმას, ვისაც ამის უფლება აქვს; რომ ბევრი მათგანი გადაეშვება ცეკვაში და იმას კი ივინყებს, რომ მისმა წყვილმა ფეხმა კარგახანია დაჰკარგა ძველი ჰაეროვნება და გრაცია; ახლა რა ვუყოთ, რომ ყველა ამ უცნაურობას იქვე თითზე იხვევს ის, ვისთვისაც ეს საჭიროა, რათა შემდეგ ჭორისა და მითქმა-მოთქმის მთელი ქსელი გააბას ბაფთასავით და თითქმის მთელ ქალაქს მოსდოს? მთავარი ის არის, რომ არსებობს საზოგადოება, რომ სჩანს საზოგადოებრივი ცხოვრების ნიშნები, მისადმი მისწრაფება, რასაც იჩენს დროებითი, ე. ი. მომსახურეთა მოსახლეობა და რაც, ეჭვი არ არის, თავის დროზე ადგილობრივ მოსახლეობაშიაც გადავა და ნელნელა მის მოთხოვნილებათაც გადაიქცევა!“...

.....
„... ახლა რა ვუყოთ [„ჩ ე ფ ჩ ი კ ე ბ ი ა ნ “ მ ა ნ დ ი ლ ო ს ნ ე ბ ზ ე]...
რომ ესა თუ ის ვაუბატონი მოვიდა თითქმის ბალის დასასრულს, ხოლო ესა თუ ის ქალბატონი, მისი მოსვლისთანავე, გარეთ გავარდა; რომ იყვნენ ისეთებიც, ვინც მზად იყო ყური მიეპყრო თვით რომელიმე გოგონას ჭიკჭიკისათვისაც მაღალზნობრივი წოდების წარმომადგენელთან, რათა მეორე დღეს ყოველივე უფროსთათვის მოეხსენებინა დასასმენად? ახლა რა ვუყოთ, რომ კავალრები ვერ დაიქადნიდნენ თავიანთი ხელთათმანების სისპეტაკეს, ხოლო მანდილოსნები თავიანთი სამკაულის სიახლეს? პროვინცია ხომ იმიტომ არის პროვინცია, რომ ყველა ისე გრძნობდეს თავის თავს, როგორც შინ, რომ ყველაფერს ძალდაუტანებლად აკეთებდეს? ახლა რა ვუყოთ, რომ ზოგიერთი ქალის ფერხნი მსუბუქად არ მისრიალებდნენ, ხოლო ზოგიერთი ვაჟის ჩექმების ბრახუნი აყრუებდა ისედაც მჭლე ორკესტრს? — ამის მიზეზია უპარკეტობა და იატაკის უსწორმასწორობა, თუმცა იგი ახალი გაშალაშინებული იყო. მაგრამ რა იყო კარგი, საქებური და მისაბაძავი ამ პანია ბალში, ეს — ძალდაუტანებლობა, ყველას საერთო სურვილი სულით და გულით მოლხენისა, რასაც ხელს უწყობდა და ზედერთვოდა მასპინძლის იშვიათი გულგაშლილობა და მისი მეუღლის თავაზიანობა, და ეს კი ცოტა რამ არ არის, სწორედ ეს არის აქ საჭირო“.

გვიხატავს რა იუმორისტული შტრიხების მოსმით მოხელეთა „საზოგადოების“ ცხოვრებას, მიხეილ თუმანიშვილი მაშინათვე სერიოზულ კილოზე გადადის, როდესაც ადგილობრივ მოსახლეობაზე იწყებს საუბარს. იგი ცნობისმოყვარე მგზავრია, ყურადღებას აქცევს მოსახლეობის დამახასიათებელ ყოველ თავისებურებას, დაინტერესებულია მისი ყოფაცხოვრებით, სულიერი განწყობილებით:

„მაგრამ თქვენ, ალბათ, მოისურვებთ გაიგოთ, როგორ მხიარულობდა იმ დროს იქაური მოსახლეობა. ამ მხრივ ძნელია თქვენი დაკმაყოფილება, რადგანაც იგი ან სრულიადაც არ მხიარულობდა, ან მხიარულობდა ჩუმად, შეუმჩნევლად. მართალია, საყველიერო დღეებში დუქნები დაკეტილი იყო, მაგრამ ქუჩებსა და მოედნებზე არა სჩანდა არც ის უსაქმური მოძრაობა, არ ისმოდა არც ის უივილ-ხივილი, რითაც ჩვეულებრივ გამოიხატება აღმოსავლეთ ქვეყნის ადამიანის ცხოვრება. ახალციხის მკვიდრ მოსახლეობას შეადგენენ ქართველები, სომხები, სომეხ-კათოლიკეები და ებ-

რაელები, ხოლო მათ შორის მთავარი არიან არზრუმიდან გადმოსახლებული სომხები, რომლებითაც დასახლებულია თითქმის მთელი ახალი

ქალაქი. მთელი საუკუნოების განმავლობაში თურქთა შემავიწროებელი ბატონობის ქვეშ მყოფთ, მათ ვერ მოასწრეს დაჰფიქრებოდნენ საფასებით იმ ცხოვრებას, რაც განუმზადა მათ ჩვენს ფარგლებში გადმოსახლებამ: მათ მხოლოდ ძლივს გაგლიჯეს ის ფარდა, რომლითაც ჰფარავდა მათ თურქთა უმეცრება და ჩაგვრა და ნამძინარევი თვალებით ძლივს დაინახეს ქვეყნიერება. ჯერ კიდევ რაღაც შიშის მსგავსი დაღი აზის ყველაფერს მათში, თვით დროს გატარებასაც კი. აი, ამის დამამტკიცებელი მაგალითი: ერთხელ ცხენით ვსივრნობდი ქალაქის ფართო ქუჩებში, რომ უცბად შემომესმა ნაცინონალური მუსიკის ხმა, რომელიც თითქო რამდენისამე სახლიდან მოისმოდა. მართლაც და თვითვეულ სახლში ცალკე უკრავდნენ. სურვილმა წამძლია მენახა ხალხის ქეიფი; ცხენიდან გადმოვხტი და პირველ სახლში შევედი. ძლივ-ძლივით გავადე მაგრად მოხურული კარი და ვიხილე, რომ დაბალჭერიანი მომცრო ოთახი ხალხით სავსეა. ზურნისა და დოლის ხმაზე მამაკაცები — მოხუცნიც და ახალგაზრდანიც — თავიანთ ჭრელ თურქულ ტანისამოსში, ცეკვავდნენ რაღაც ზანტ ფერხულურ ცეკვას და ფეხს ძლივსა სდგამდნენ საერთო ვიწროობაში. რამდენიმე ქალი უჩადროთ კუთხიდან იჭვრიტებოდა. უცხო რომ დამინახეს, ერთბაშად ყველაფერი და ყველანი გაჩერდნენ — ზურნაც, დოლიც, მოცეკვავენიც. ესევე ვნახე სხვა სახლებშიაც და იგივე განმეორდა ჩემს მისვლაზე. რამდენი ვეხვეწე განეგრძოთ თავიანთი მოღვინა, მაგრამ ამაოდ. ძლივ-ძლივით დავითანხმე დამკვრელები, ისიც რამდენიმე ბ ა ღ დ ა დ უ რ ი თ — ადგილობრივი ფულია — შეხებოდნენ საკრავებს. ზურნა გაუბედავად, მწუხარედ ზუზუნებდა, დოლიც ასევე მწუხარების ხმას გამოსცემდა და ორივე კი ერთად ზედმიწევნით გამოხატავდა თვით მოსახლეთა განწყობილებას. თუმცა ასევე არ ითქმის აქაურ საპატიო სომხებზე; ისინი, მართალია, ჯერ კიდევ ცოტანი არიან; მათ შეიგნეს თავიანთი დანიშნულება და მიიღეს ახალი ცხოვრების პირობები, რაშიაც მათ ხელს უწყობს ერთგვარი შეძლებულება“.

ქალაქისა და მისი ქუჩების გარეგანი სანახაობის აწერილობა, სხვადასხვა ნაწყვეტი ადგილობრივ ზნე-ჩვეულებათა შესახებ, სტატისტიკური ცნობები მოსახლეობის შედგენილობაზე — ყოველივე ეს თან მოსდევს ზემოდ მოყვანილ შენიშვნებს და წარმოადგენს დანწყებული, მაგრამ დაუმთავრებელი ნარკვევის ჩონჩხს.

მიხეილ თუმანიშვილის პირადი ღირსების გრძნობისა და დამოუკიდებელი ხასიათის გამოსამჟღავნებლად აქ საჭიროა აღინიშნოს შემდეგი შემთხვევა:

ვორონცოვის პირადი განკარგულებით, თუმანიშვილი 1852 წლის ბოლოს იკვლევდა საქმეს 23.261 მან. თანხის დაკარგვაზე თბილისიდან ერევანში ფოსტით გაგზავნის დროს. მივიდა რა ყაზახის მაზრაში, თუმანიშვილი სულ ოთხ დღეს მოუნდა მთელი ამ საქმის გა-

მორკვევას. მან ამ თანხიდან დაიბრუნა 21.535 მან. ცხრა ახალგაზრდა მუსლიმანმა მწყემსმა, რომელთაც დამალეს თურმე ეს ფული, აღიარეს თავიანთი დანაშაული და უჩვენეს კიდევ ადგილი, სადაც ფული ჰქონდათ შენახული. ეს გამოტეხა გამოიწვია თუმანიშვილის შეჯერებამ და დაპირებამ, რომ იშუამდგომლებდა მათი ხვედრის შემსუბუქებაზე.

68

საეჭვოა, ვისმე სხვა მოხელეს, რომელიც ყველაზე მაღლა თავისი კარიერის ინტერესებს აყენებს, წარედგინა საქმე თავისთვის არა ხელსაყრელად; იგი, უეჭველია მჭერმეტყველურად ასახავდა მთლად იმ სიძნელეს, რის დაძლევაც მას დასჭირდა საქმის გამოსარკვევად და, რაღა თქმა უნდა, მაშინვე დაივიწყებდა თავის დაპირებას, დამნაშავეებს რომ აღუთქვა, სასჯელის შემსუბუქებაზე ვიშუამდგომლებო. მიხეილ თუმანიშვილმა კი 1853 წლის თებერვლის 22-ის მოხსენებაში პირდაპირ აღნიშნა, დამნაშავეები რომ არ გამოტეხილიყვნენ, საეჭვოა ფული გვეპოვნაო. იგი მხურვალედ გამოექომაგა მწყემსებს, მოითხოვდა სრულიად გაენთავისუფლებინათ სასჯელისაგან ერთერთი მათგანი, რომელიც პირველი გამოტყდა („იგი ჯერ სულ ახალგაზრდაა, წარსულში რაიმე დანაშაული არ მიუძღვის და კარგი ყოფაქცევისაა“) და შემსუბუქებინათ დანარჩენების ხვედრი, გაენთავისუფლებინათ ისინი დაუყოვნებლივ თავდებით. თუმანიშვილი დაბეჯითებით მოითხოვდა, მწყემსებს სასტიკად ნუ დაესჯით, რათა ამით გავამართლოთ მათი რწმენა სამართლიანობისადმი, რაც მე დაკითხვის დროს შთაუვინერგე, და აგრეთვე ჩემი დაპირებისადმი, რომ ვიშუამდგომლებ მათი ხვედრის შემსუბუქებასაო.

მიხეილ თუმანიშვილმა იმსახურა საგუბერნიო სამმართველოში 1858 წლის ბოლომდე და გაიარა სამსახურის ყველა საფეხური, დანეყებული განსაკუთრებულ მინდობილობათა უმცროსი მოხელიდან (1842 წ.) ვიდრე განყოფილების გამგე მრჩეველამდე (1858 წ.). სულ 16 წელი. ამ ხნის განმავლობაში მან შეაგროვა აუარებელი მასალა გლეხთა საკითხზე, საფუძვლიანად შეისწავლა მოსახლეობის ყოფაცხოვრება და ეკონომიური მდგომარეობა, გზები, სახალხო განათლებისა და მედიცინის მდგომარეობა, ძველი დროის ძეგლები და ხალხის საჭიროებანი (მის საგზაო რეგულაციებში გვხვდება სამახსოვრო შენიშვნები მოსახლეობის საჩივრების გამო გუბერნატორისათვის მოსახსენებლად ადგილობრივი ხელისუფლების ბოროტმოქმედებაზე).

თბილისის გუბერნიის დანვრილებითი საგზისმარეგულაციო მრავალი ეთნოგრაფიული, ისტორიული და ეკონომიური ხასიათის ცნობებით — მან შეადგინა შემდგომ იმ მასალის საფუძველზე, რაც შეგროვილი ჰქონდა „საგუბერნიო“ სამსახურის პერიოდში. 1857 წელს,

რუსეთის საგეოგრაფიო საზოგადოების მინდობილობით, მან შეადგინა თბილისის გუბერნიისა და ჭარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქის ვრცელი აღწერილობა. მიხეილ თუმანიშვილის მიერ წარდგენილი მრავალი მოხსენებითი წერილი, როგორც მისგან ჩატარებულ რევიზიათა და გამოკვლევათა შედეგი, შეიცავს აგრეთვე უმდიდრეს ცნობებს მისი თანამედროვე ადმინისტრაციისა და მოსახლეობის ეკონომიური მდგომარეობის დახასიათებისათვის. იგი სწერდა ხოლმე თბილისის გუბერ-

ნიის მართვ-აგამგებლობის წლიურ ანგარიშებს. 1857 წელს სილნალის მაზრის უფროსის ბოროტმოქმედებათა გამო საიდუმლო გამოძიების დროს მიხეილ თუმანიშვილმა შეჰკრიფა დიდი მასალა მევახშეობაზე სილნალის მაზრაში; დაკითხულია მოსახლეობა, გამორკვეულია ამ მაზრაში მევახშეთა განსაკუთრებულად განვითარებული საქმიანობის მიზეზები და გამომჟღავნებულ არიან ამ მევახშეების მთავრულნი ადგილობრივი ადმინისტრაციიდან; დაწერილია, მევახშეობასთან დაკავშირებით, სილნალის მაზრის ეკონომიური მდგომარეობის გამოკვლევა.

გუბერნიის სამმართველოში მიხეილ თუმანიშვილის მიერ ჩატარებული მუშაობა თითქო კარიბჭე იყო მისი ახალი მოღვაწეობის პერიოდისა, რომელიც ეგრედწოდებულ „ღიად რეფორმათა ეპოქას“ უკავშირდება.

კაპიტალისტური წარმოების განვითარებამ რუსეთში XIX საუკუნის ნახევარს ისეთ დონეს მიაღწია, რომ ბატონყმურ ურთიერთობათა არსებობა უკვე აშკარად ხელს უშლიდა ამ განვითარებას. იგი აბრკოლებდა შინაგანი ბაზრის გაფართოების ბუნებრივ პროცესს, ვინაიდან, ერთის მხრით ნებაყოფლობით დაქირავებულ მუშათა უმეტესობა, რომელიც ყმების რიცხვს ეკუთვნოდა, იურიდიულად დამოკიდებული იყო თავისი მემამულეებისაგან და ეს კი მეფაბრიკეებისათვის დიდ უხერხულობას ჰქმნიდა; ხოლო, მეორეს მხრით, შინაგანი ბაზრის ტევადობის პროგრესი მიმდინარეობდა მეტად ნელი ტემპით. იმის გამო, რომ საბატონო გლეხები, რომელნიც რუსეთის ევროპული ნაწილის მთელი გლეხი-მოსახლეობის 40⁰/₀-მდე * შეადგენდნენ, თვინათ შრომას მემამულეებისათვის ნატურალური ფორმით ეწეოდნენ და თითქმის ბაზარს არ ეკარებოდნენ.

ბატონყმურ წყობილებასა და კაპიტალისტურ ურთიერთობას შორის ჩამოვარდნილ წინააღმდეგობათა ზრდამ გამოიწვია აგრეთვე მემამულეების მიერ გლეხთა ექსპლოატაციის გაძლიერება, ხოლო ექსპლოატაციის ამ გაძლიერებას გლეხთა არეულობის გახშირება მოჰყვა.

1826 წლიდან, ვიდრე 1860 წლამდე (ამ წლის ჩართვით) შინაგან

საქმეთა სამინისტროს ცნობებით, რაც, რასაკვირველია, სრული არ არის, მოხდა 1.200 შემთხვევა გლეხთა არეულობისა. ყირიმის ომის მარცხმა თვალნათლივად გვიჩვენა, აგრეთვე, არმიის მომმარაგებელი მრეწველობის სწორედ იმ დარგების ტექნიკური ჩამორჩენილობა, რომლებიც უპირატესად საბატონო გლეხ-მუშათა შრომას ემყარებოდნენ. საერთო აფეთქების საშიშროება სულ უფრო და უფრო თვალსაჩინო ხდებოდა.

* ე. ა. მ რ ო ხ ო ვ ე ც ი, „Крестьянская реформа“ 1861 г. მ. 1937 წ. გვ. 49.

70

დეკაბრისტების აჩრდილი, რომელსაც ბენკენდორფის უანდარმები გახელებით უქმევდნენ, კვლავ მზად იყო მოვლენოდა რუსეთს ალექსანდრე II მეფობაშიაც, და ამ რიგობაზე არა ერთი მუჭა აზნაურების სახით, არამედ გლეხთა მასური აჯანყების სახით. გარემოებათა იძულებით მეფეს უნდა დაეთმო, რათა თვითმპყრობელობა დროებით მაინც გადაერჩინა დალუპვისაგან. ყველაზე შეგნებულნი და შორსმჭვრეტელნი იმ მოღვაწეთაგან, მეფეს რომ გარს ეხვივნენ, ურჩევდნენ მას შემოეღო რეფორმები, ვინაიდან ეს რეფორმებია შენი მოწოდება და მომავალი ღიდება შენი მეფობისაო.

„Какая сила — снѣрда ვ. ი. ლენინი,* — заставила крепостников взяться за реформу?“ „Сила экономического развития, втягивавшего Россию на путь капитализма Помещики-креиостники ие могли помешать росту товарного обмена России с Европой, не могли удержатъ старых, рушившихся форм хозяйства. Крымская война показала гнилость и бессилие крепостной России. Крестьянские „бунты“, возрастая с каждым десятилетием перед освобождением, заставили первого помещика, Александра II, признать, что лучше освободить сверху, чем ждать, пока свергнут с и з у“.

თუმცა ალექსანდრე II მუდამ მერყეობდა, ხან ავინროებდა, ხან აფართოებდა განზრახულ ცვლილებათ იმის კვალობაზე, თუ საითკენ გადასძლევდა მის გარშემო მებრძოლ ძალთა ესა თუ ის მხარე, — ამ ცვლილებათა სამზადისი მაინც ცოცხლად მიმდინარეობდა.

მეფის ნაცვალი ბარიათინსკი, პეტერბურგიდან მიღებული ღირეტივების მიხედვით, შეუდგა ასეთსავე სამზადისს კავკასიისათვის. ბრძოლა ჯერ კიდევ დაუმორჩილებელ მთიელ ტომებთან და რეფორმების განმზადება უკვე დამშვიდებულ ოლქებში პარალელურად მიმდინარეობდა. ადგილობრივი რთული პირობები რთულსავე მუშაობას საჭიროებდა. ბარიათინსკი, ისე, როგორც მის წინ ვორონცოვი, ფიქრობდა, რომ ნდობა ადგილობრივ მოღვაწეისადმი უფრო სასარგებლო ნაყოფს მოიტანდა, ვიდრე მათი დევნა. მან მოუწოდა მუშაო-

ბისათვის ყველაზე მეტად მომზადებულ ძალებს და მათ შორის მიხეილ თუმანიშვილსაც. 1858 წლის დეკემბრიდან მიხეილ თუმანიშვილი უკვე რედაქტორია კავკასიისა და ამიერკავკასიის მხარის სამოქალაქო მონაცემების საქმეთა ახლად დაარსებული განყოფილებისა და ამ წამიდან იწყება მისი უშუალო მუშაობა კავკასიაში საგლეხო რეფორმისათვის მასალების მოსამზადებლად. მის ხელში უნდა გაიაროს,

* ლ ე ნ ი ნ ი „საგლეხო რეფორმა და პროლეტარულ-გლეხური რევოლუცია“. (თხზ. ტ. XV, გვ. 143)

71

ერთის მხრით, საგლეხო საქმეთა კანონების პროექტებმა, ხოლო მეორეს მხრით სამოქალაქო მმართველობის გარდაქმნის პროექტებმა.

ორი წლის შემდეგ პეტერბურგული „კავკასიის კომიტეტი“ (ცენტრალურ მთავრობასთან არსებული დაწესებულება, რომელიც გამგებლობდა კავკასიის საქმეებს), 1861 წლის მარტის 5-ის თარიღისა და 208 №-ის ფრიად საიდუმლო წერილით აცნობებდა ბარიათინსკის, რომ თუმცა 1861 წლის თებერვლის 19-ის რეფორმა ამიერკავკასიის მხარეზე არა ვრცელდება, მაგრამ „ვინაიდან საჭიროა თანდათანობითი მოქმედება ამ წოდების [გლეხთა] აქაც განთავისუფლებისათვის, ხოლო მოქმედება სათანადო სიფრთხილით, მისმა უდიდებულესობამ იწვებს სურვილის გამოთქმა — იქონიოს თქვენი ბრწყინვალეობის აზრი იმ წესის შესახებ, რომლითაც შეიძლება შევუდგეთ ამ საქმეს ამიერკავკასიის მხარეშიც“ (აქტები, ტ. XII, ნაწ. 1). ამ წერილის შედეგად ბარიათინსკიმ დააარსა თბილისში მემამულეთა გლეხების მომწყობი ამიერკავკასიის კომიტეტი, ხოლო მაზრებში — სამაზრო კომისიები. ამიერკავკასიის კომიტეტს უნდა წარემართა სამაზრო კომისიების მოქმედება და ხელმძღვანელობა გაეწია მათთვის, ხოლო შემდგომ — განეხილა საბოლოოდ ყველა ის წინადადება, რასაც ეს კომისიები წარუდგენდნენ. ამიერკავკასიის კომიტეტის საქმეთა მმართველად იყო მიხეილ თუმანიშვილი. ამასთან ერთად მასვე დაევალა საგლეხო საქმეთა მთავარი სამმართველოს მთელი საქმისწარმოება.

საგლეხო რეფორმის მთელი სამზადისი თავმოყრილი იყო ამ კომიტეტში, რომელსაც თავმჯდომარეობდა მეფის ნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსი (ჯერ სენატორი კრუზენშტერნი, ⁸¹ ხოლო შემდეგ ბარონ ა. ნიკოლი ⁸²). როდესაც საგლეხო საქმეთა ყველა შეგროვილი მასალა სისტემატიზებული იყო და მემამულეთა გლეხების ბატონყმობისაგან განთავისუფლებისა და მათი მდგომარეობის მოწყობის დებულებათა პროექტები უკვე დამზადებული, ⁸³ მიხეილ თუმანიშვილი 1864 წლის ივლისში გაიგზავნა პეტერბურგს, თავ. გ. კ. ბაგრატიონ-მუხრანსკისთან ერთად, პროექტების წარდგენისა და პირადი მოხსენებისათვის. თბილისიდან იგი გაემგზავრა გრაფ ვ. ვ.

ლევაშოვთან ერთად (ქუთაისის გუბერნატორი სამოციან წლებში). ბაგრატიონ-მუხრანსკი იმ დროს უკვე იქ იყო. ცოლისათვის აგვისტოს 5-ს გამოგზავნილ წერილში მიხ. თუმანიშვილი ასწერს მოკლედ თავის მოგზაურობას და პეტერბურგში განცდილ პირველ შთაბეჭდილებას. თუმცა თუმანიშვილს თითქმის მთელი ამიერკავკასია მოვლილი ჰქონდა, მაინც იგი მის ფარგლებს არ გასცილებია და, სრულიად ბუნებრივია, რომ მოსკოვმა, სადაც იგი უკან დაბრუნების დროს გაჩერდა და განსაკუთრებით- კი პეტერბურგმა, იმპერიის სატახტო ქალაქმა და პოლიტიკური და ინტელექტუალური ცხოვრების ცენტრმა,

72

გამოიწვიეს მასში ძლიერი ემოციები. ყოველთვის დინჯი და ზედმიწევნით მომთხრობი თავის წერილებში ამა თუ იმ ამბისა, ამ რიგობაზე იგი თითქო სათანადო სიტყვებს ვერ ჰპოებს თავისი გრძნობების გამოსათქმელად: „надо втдетъ все на самом деле“ -ალტაცებით ეუბნება თავის ქალს ბარბარეს იმავე წერილის მინაწერში.

„პეტერბურგი, 5-ს აგვისტოს, 1864 წელსა, ოთხშაბათს.

საყვარელო სოფიო, დღეს ერთი კ ვ ი რ ე ა, რაც პეტერბურგში ვარ. რადგანაც ტელეგრაფით გაცნობეთ ჩემი მოსვლა, ამისთვის აღარ ავჩქარდი წიგნის მოწერას. დღეს- კი ფოშტით გაცნობებ ჩემს ვითარებას.

ჯერ კიდევ ყაზბეგშივე გავშორდით მე და ლევაშოვი; იმას ძალიან ეჩქარებოდა, და მე-კი წამოველი აუჩქარებელივ ასე, რომ იმან ერთის დღით ადრე მომასწრო პეტერბურგს. ვლადიკავკაზიდან წამოველ ფოშტის ხან ომნიბუსით და ხან კარეტით ხარკოვამდინ. ხარკოვიდან მოსკოვამდინ ქირის ტარანტასით. და გამოვრიცხო ორი დღე, რომელიც ავდარმა შემაყენა მთაში, აქ მოველ სულ მეთერთმეტე დღეზე, ესე იგი 29 ივლისს, ოთხშაბათს დილით. მაშინვე ვიპოვე გიორგი მუხრანსკი და ერთათა ვდგევართ გამოჩენილს გოსტინიცაში, რომელსაც აქვიან კ ლ უ. რა მოგწერო პეტერბურგისა, კაცი დაიკარგება. დავდივართ, ვჰსჩხრეკთ, ვკვირობთ, მაგრამ ბოლო არაფერს არ აქვს. ყოველ დღე მივდივართ ჭალა კებში, ქალაქს გარეთ, როგორც მანდ ვოქსალში, ნათლულში, მარტყობში, მაგრამ ცოტა რითმე ჩამოგვა ეგ ადგილები აქაურებს. ახლო-მახლო ადგილები სულ შემოვიარეთ, ახლა ვაპირებთ ცოტა შორი ადგილების ნახვას, კრასნის სელოში წასვლას, საცა ხელმწიფეა, ცარსკის სელოში, კრონშტატში. ლევაშოვმა დამპატიჟა თავის დაჩაში, რომელიც არის აქედან ოცდა ხუთს ვერსტზე. ასე, სოფიო, ვჰხედავ აქ ბევრი საქმე არ მაქვს რა. ამ თვის ოცამდინ დავრჩები პეტერბურგს, მერმე მოვალ მოსკოვში, იქაც ხუთი დღე და ენკენისთვის ათამდის შინ დავიკრავთ თავს. თუ მოწერა მოინდომეთ, მგონი წიგნმა ველარ მომისწროს და ვერც ადგილობრივ სადმე მომაგნოს. მაინც და მაინც თუ საჭირო იყოს, მომწერეთ და ზედ დააწერეთ: в Петербург, такому-то. в гостинице Клу, № 63. თუნდ რომ წამოსული ვიყო, ან მოსკოვს ვიყო გადმოსული, მუხრანსკი გამომიგზავნის. ჩემი ფიქრი და ნაღველი ნურა გეყენებათ რა. გიორგი დაამზადე უეჭველად ყიფიანთან მისაცემად. ნუ მოინ-

ყენთ, დრო კარგათ გაატარეთ და სახლ-კარიც რიგიანათ შეინახეთ.

Дорогая Варенька. Что тебе сказать о Москве, Петербурге, которые тебе известны по книжному. Но надо видеть все это на самом деле; но так как не знаю, когда это тебе удастся, то остается рассказать тебе обо всем, но конечно не теперь, несколькими писанными строками, а изустно, когда возвращусь к Вам. Покуда имей терпение, а мне предоставь побольше видеть и побольше набрать впечатлений. Напиши обо мне Насте, перецелуй братьевую ყველანი, ყველანი მომიკითხე. მშვიდობით, ნახვამდინ. მიხაილ.

ერთ წიგნსაც წამოსვლის დროს მოგწერთ და ერთსაც მოსკოვიდან".

პეტერბურგიდან დაბრუნებისას მიხეილ თუმანიშვილს ახალი ასპარეზი ეხსენება სამსახურებრივი გამოცდილების გამოსაყენებლად: 1864 წლის ნოემბერს მეფის ნაცვლის მთავარი სამმართველოს შედგენი-

73

ლობაში არსდება გლეხების მოწყობის საქმეთა კანცელარია და „გლეხთა მოწყობის კომიტეტი“. მიხეილ თუმანიშვილი ხდება ახალი კანცელარიის დირექტორი და კომიტეტის საქმეთა გამგე. 1866 წლის მაისში იგი ხდება ახლად დაარსებული, კავკასიის მთიელ ტომებში დამოკიდებულ წოდებათა განთავისუფლების კომიტეტის წევრი, შემდეგ „გლეხთა მოწყობის კომიტეტის“ წევრი და თანაც ინარჩუნებს წინანდელ თანამდებობათ კანცელარიის დირექტორისა და საქმეთა გამგისას.⁸⁴ 1874 წელს მას ჰნიშნავენ მეფის ნაცვლის მთავარი სამმართველოს საბჭოს წევრად, ყველა სხვა მისი თანამდებობის შენარჩუნებით.

ბატონყმობისაგან ამიერკავკასიის გლეხების განთავისუფლების მომენტიდან, ე. ი. 1864 წლიდან, ყველა დებულება გლეხთა საქმეებზე ამიერკავკასიისა და კავკასიისათვის და მრავალი მოხსენება წოდებათა უფლების შესახებ შედგენილია მიხ. თუმანიშვილის მიერ, რასაც მოწმობს მის არქივში დარჩენილი ამ ნაწერების შავი. არ უნდა ვიფიქროთ, რასაკვირველია, რომ მთლად საგლეხო რეფორმა ამიერკავკასიაში ნაყოფია მიხეილ თუმანიშვილის უდიდესი შრომაუნარიანობისა, — ამისათვის ერთი ადამიანის ძალღონე არა კმაროდა. ამ საქმეში უახლოეს მონაწილეობას იღებდნენ მეფის ნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსი ბარ. ალ. ნიკოლაი და მთავარი სამმართველოს საბჭოს წევრნი - გ. კ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი⁸⁵ და ე. პ. სტარიცკი.⁸⁶ მაგრამ თითქმის მთელი სამომზადებლო მუშაობა მიხეილ თუმანიშვილის მიერ არის შესრულებული. „თავ. თუმანიშვილმა — სწერს პროფ. ალ. ხახანაშვილი თავის ნარკვევში „ქართული სიტყვიერების ისტორია“ (ტ. IV, გვ. 118) — თავის მხრებზე გადაიტანა კავკასიაში საგლეხო რეფორმის შემოღებისათვის საჭირო შავი მუშაობის თვალ-

საჩინო ნაწილი. ეს შრომა კოლოსალური იყო, რადგანაც საეჭვოა, კიდევ სხვაგან სადმე არსებობდეს მიწათმფლობელობის ისეთი სიჭრელე და ჩვეულებათა ისეთი გაურკვეველობა, როგორც კავკასიაში, სადაც შედარებით მცირე სივრცეზე ცხოვრობს 30-ზე მეტი ტომი, რომელნიც ლაპარაკობენ ამდენსავე კილოზე".

თავის მოგონებებში („Русский Архив“, 1892 წ., წიგნი მე-8) ბარონ ნიკოლაი სწერს, რომ სამეგრელოს მაზრებში ბატონყმობის მოსპობის პროექტის შედგენის დამთავრებისას მეფის ნაცვალმა დ. მთ. მიხეილ ნიკოლოზის-ძემ მიანდო „გლეხთა მოწყობის კომიტეტს“ გადაეხინჯა დებულებანი, რომლებითაც განისაზღვრებოდა მიწათმფლობელთა ურთიერთობა მოსახლეებთან ელისავეტპოლისა, ბაქოს და ერევნის გუბერნიებში და თბილისის გუბერნიის იმ ნაწილებში, სადაც ბატონყმობა არ არსებობდა. „წინასწარ, ვიდრე კომიტეტი შეუდგებოდა მის წინაშე მდგარ შრომას, — გვაუწყებს იგი, — კომი-

74

ტეტმა საჭიროდ სცნო დაწვრილებით გასცნობოდა მუსლიმანურ პროვინციებში ქონებრივ ურთიერთობათა საქმის ისტორიულ მსვლელობას და ახლანდელ ფაქტიურ მდგომარეობას. სათანადო მოხსენების შედგენა, რაც მოითხოვდა ცნობების ამოკრეფას მეფის ნაცვლის მთავარი სამმართველოს საარქივო საქმეებიდან, დაკისრებული ჰქონდა კომიტეტის წევრს და მის საქმეთა მმართველს, დ. ს. ს. თავ. მიხეილ ბირთველის-ძე თუმანოვს, ამ უამად გარდაცვალებულს. არ შემძლიან ამ შემთხვევაში არ გავიხსენო გულითადი პატივისცემით ეს დაუღალავი, კეთილსინდისიერი მუშაკი, რომელიც მთელი იმ დროის განმავლობაში, რაც მე კომიტეტს ვთავაზდომარეობდი, მისი დაარსების დღიდან, იყო ჩემი ყველაზე სასარგებლო და მოვალეობის ერთგული თანაშემწე. მის მიერ გულდასმითი ძიებით მოპოებული ცნობები მასალად გაუხდა იმ გადმოცემას, რომელიც წინ უძღვის ამ სიტყვებს. ამ სამომზადებლო სამუშაოების სიდიდის გამო კომიტეტის სხდომების დაწყება 1869 წლის იანვარზე აღრე შეუძლებელი იყო".

ნიკოლაის ფორმალურად მეფის ნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსის პოსტი ეჭირა, ხოლო ნამდვილად მისი გავლენა მთავარი სამმართველოს ფარგლებს სცილდებოდა და იგი მრავალი წლის განმავლობაში ხელმძღვანელობდა, საერთოდ, კავკასიის მთელ ადმინისტრაციულ ცხოვრებას. ნიკოლაი კულტურულ ოჯახს ეკუთვნოდა (მისი ბებია იყო ცნობილი ფრანგი მწერალი დე-სტალ, ხოლო ბებუის მამა საფრანგეთის ფინანსთა დირექტორი დიდ რევოლუციამდე და რევოლუციის დროს — ნეკკერი). ნიკოლაი, ევროპული განათლების მქონე ადამიანი, დიდ ხანს მსახურობდა კავკასიაში, ჯერ კიდევ მაშინ, ვიდრე სახალხო განათლების მინისტრის ამხანაგის თანამდებო-

ბიდან მთავარი სამმართველოს უფროსის თანამდებობაზე გადაიყვანდნენ (1848 წელს იგი იყო მეფის ნაცვლის სალამქრო კანცელარიის დირექტორი, 1852-59 წლებში — კავკასიის სასწავლო ოლქის მმრუნველი, 1860 წ. — სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის სამმართველოს უფროსი კავკასიაში); ნიკოლაის, ამასთანავე, ცოლად ჰყავდა ალექსანდრე გარსევანის-ძე ჭავჭავაძის ქალი. ყველა ეს გარემოება ხელს უწყობდა მას კარგად გარკვეულიყო კავკასიის ვითარებაში. იგი ზომიერი ლიბერალი იყო, მაგრამ ის კლასობრივი ინტერესები, რაც მას ადგილობრივი თავადაზნაურობის რეაქციულ ნაწილთან აკავშირებდა, გავლენას ახდენდა მის პოლიტიკაზე. ნიკოლაიმ დააბრკოლა გლეხთა გამოსყიდვის საქმე და ადგილობრივი გლეხები-კიდევ ბევრ ხანს დარჩნენ ყოფილი მემამულეების დროებით-ვალდებულთა მდგომარეობაში. მასვე სინილის უმძიმეს ის გარემოება, რომ იგი იცავდა ვორონცოვის პოლიტიკას, რომლითაც მუსლიმანთა უმაღლეს წოდებას მიეკუთვნა მიწები, მაშინ როდესაც ირანისა

75

და თურქეთის ბატონობის დროს ეს წოდება მიწებით სარგებლობდა მხოლოდ დროებითი მფლობელობის უფლებით. ეს იყო მისი სამსახურის ჭილდო. ამნაირად, თავისუფალი მოსახლენი მუსლიმანურ და სომხურ ოლქებში ყმებს გაუთანაბრეს. სხვათრე კი ნიკოლაი ცდილობდა მხარი დაეჭირა საერთო თვალსაზრისისათვის რეფორმების საქმეში, რომელიც კავკასიაში ისეთი დიდი დაგვიანებით ხორციელდებოდა.

მიხეილ თუმანიშვილისა და ნიკოლაის ერთად მუშაობა თორმეტ წელიწადს გაგრძელდა. მიხეილ თუმანიშვილის არქივში დარჩენილი ასამდე წერილი და ბარათი (რომელთა უმეტესი ნაწილი დაწერილია ნიკოლაის მამულ ბეთანიასა და კოჯორში, უმაღლესი ადმინისტრაციის მაშინდელ საზაფხულო ადასტურებს ნიკოლაის რეზიდენციაში) სიტყვებს. ძალიან აფასებდა რა თუმანიშვილის აზრს საგლეხო საკითხში და მისსავე გამოცდილებას საადმინისტრაციო საქმეებში, ეს ძველი და დიდად მომზადებული მოხელე მართო დირექტივების მიცემას როდი სჭერდებოდა, არამედ თათბირობდა კიდევ თავის თანაშემწესთან საგლეხო და საადმინისტრაციო რეფორმის ყველა წერილმანზე. ასევე ექცეოდა მას ნიკოლაის წინამოადგილე კრუზენშტერნიც. მეფის ნაცვლის ერთ-ერთ მოხსენებაში 1861 წელს ვკითხულობთ, რომ „მეფის ნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსის, სტატს-სეკრეტრის კრუზენშტერნის განსაკუთრებული ნდობით თავ. თუმანოვი მონოდებულა ამიერკავკასიის მხარეში საგლეხო საქმის ცენტრალური კომიტეტის საქმეთა მმართველის უაღრესად მნიშვნელოვანი და ძნელი მოვალეობის აღსრულებისა და იმავე საკითხზე მთავარი სამმართველოს მინერ-მონერის წარმოებისათვის, მის, ბ. კრუზენშტერნის, უშუ-

ლო გამგებლობით. თავ. თუმანოვის მიერ უკვე განმზადებულია ცნობების თვალსაჩინო მასა, რასაც შეუძლიან გააადვილოს ყოველად ძნელი და თავისებური საგლეხო საქმის გადაწყვეტა ამ მხარეში“. მეფის ნაცვალი აღნიშნავს მოფიქრების უნარს და სიზუსტეს მის. თუმანიშვილის მუშაობაში, მის განუწყვეტელ არსებობას და „მეტისმეტად სასარგებლო შრომას“. მართლაც, მთავარი სამმართველოს უფროსის ვრცელი ანგარიში კომიტეტის მუშაობის დამთავრების შესახებ (1864 წ. ივნისი) დაწერილია მთლად მიხილ თუმანიშვილის მიერ. მასვე შეუდგენია 1862 წლის ოქტომბრის 31-ით დათარიღებული „ისტორიული წერილი“ (записка) საგლეხო სამართალზე საქართველოში (იმერეთისა და გურიის ჩართვით). ამ წერილის შესავალში თუმანიშვილი თვით განსაზღვრავს მის შინაარსს:

„ბატონყმობა საქართველოში, ჩვენის გამოკვლევით, მოიცავს ორ ისტორიულ ეპოქას: ეს არის დრო საქართველოს მმართველობისა და რუსეთის მმართველობისა. ამიტომ თვით გამოკვლევაც გაყოფილ უნდა იქნეს ორ ნაწილად, რომელთაგან პირველი გადმოგვცემს ბატონყმობის დასა-

76

ყის და დედაარსს, ხოლო მეორე მოიცავს მის მსვლელობას რუსეთის მთავრობის დროს და მის ახლანდელ ან თანადროულ მდგომარეობას“.

გამონაკვლევში შედის არა მარტო ბატონყმობის წარმოშობისა და განვითარების ისტორიული ნარკვევი, არამედ აგრეთვე ვახტანგ VI-ის კანონების ანალიზი და საქართველოს მმართველობის დროს გლეხების ვალდებულებათა ანალიზი, ხოლო იმ ნაწილში, რომელიც რუსეთის მმართველობის პერიოდს ეხება, შედის მხარის უფროსთა, თავადაზნაურობისა, სხვადასხვა დაწესებულებათა და პირთა აზრი, იმის აღწერილობა, თუ როგორი ცდები იყო, რათა საქართველოს ბატონყმობა გაეზარებინათ რუსეთის ბატონყმობასთან; მითითება ადგილობრივ ბატონყმობის თავისებურებაზე და მფლობელთა უფლებების შეზღუდვასა და დაცვაზე; ღონისძიებანი გლეხთა თავისუფალ მდგომარეობაში გადასვლისათვის. *

* მის. თუმანიშვილის მიერვე შედგენილი იყო მოხსენებითი წერილები: საქართველოში ხიზანთა წოდების შესახებ (1862 წლის სექტ. 4-ს); ბაქოს და თბილისის გუბერნიებისა და დარუბანდის ოლქის ხანების, ბეგების, მელოქებისა და ალაღარების საადგილმამულო უფლებათა და მათ და მათ მიწებზე მცხოვრები მოსახლეების ურთიერთობათა შესახებ; ერევნის გუბერნიისა და ქუთაისის გუბერნიის ახალციხის მაზრაში მიწათმფლობელთა და მოსახლეთა საადგილმამულო ურთიერთობის შესახებ; დაწერილებითი საორგანიზაციო პროგრამა თბილისის გუბერნიაში საგლეხო საქმის კანონდებულებათა მომზადებისა და სამოქმედოდ შემოღებისათვის; სასოფლო მმართველობის დებულების პროექტი, რომელიც მთლად იქნა მი-

ღებულის; მიხ. თუმანიშვილი საკუთარი ხელით აწარმოებდა „გლეხთა მომწყობი კომიტეტის“ რთულ ჟურნალებს და სხვ.

1864 წელს მიხ. თუმანიშვილი ბეჭით მონაწილეობას იღებდა კავკასიასა და ამიერკავკასიაში სამოქალაქო მმართველობის გარდაქმნისათვის დაარსებულ კომისიაში და ამაზე უფრო ადრე (1858 წ.) წვერი იყო მიწების გამმიჯნავი კომისიისა.

კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის თავმჯდომარის ა. პ. ბერუეს არქივში შენახულა მიხ. თუმანიშვილის საკუთარი ხელით დანერილი წერილები, რომლებიც ეხება ბაქოს გუბერნიაში მოსახლეთა მოწყობის კანონის თურქულ ენაზე გადათარგმნას და ლიტერატურული საშუალებით გამრავლებას. ეს წერილები, ისე, როგორც მიწერ-მოწერა ბარონ ნიკოლაისთან, იმ მხრივ არის დამახასიათებელი, რომ მიხ. თუმანიშვილი, როდესაც უკვე საგლეხო საქმეთა კანცელარიის დირექტორი იყო, პირადად ზრუნავდა ყველა წვრილმანზე, რათა მოსახლეობა ახალ კანონებს გასცნობოდა.

მოხსენებითი წერილი საქართველოში ბატონყმობაზე პირველად პრესაში გამოქვეყნდა ოფიციალურ კრებულში თბილისის გუბერნიის შესახებ (1870-71 წ.) და დიდად იშვიათი შესახვედრია. იგი შეტანილია კავკ. არქეოგრ. კომისიის აქტების XII ტომის 1-ელ ნაწ. (გვ. 679-727), ისე, როგორც მოხსენებითი წერილები ხიზნებზე, საადგილმამულო ურთიერთობაზე და საგლეხო რეფორმაზე კავკასიის ყოფილ მუსლიმანურ და სომხეთის პროვინციებში. იგი გამოყენებულია მ. ნ. კუჩავის ნაშრომში („ამიერკავკასიის სახელმწიფო გლეხთა ეკონომიური ყოფაცხოვრების შესწავლის მასალათა კრებულში“, 1886 წ.).

77

გიორგი თუმანიშვილი თავის გამოუქვეყნებელ შენიშვნებში აღნიშნავს, რომ თუმცა ნაშრომებს ბატონყმობასა და საგლეხო რეფორმაზე ფორმალურად „ამიერკავკასიაში გლეხთა მოწყობის საქმეთა კანცელარიის“ მიერ შედგენილი ოფიციალური მოხსენებების ხასიათი აქვთ, მაგრამ ნამდვილად ყველა ეს მოხსენება „თავიდან ბოლომდე შედგენილია მ. ბ. თუმანიშვილის მიერ, რომელიც აღნიშნული კანცელარიის მმართველი იყო; ამას მოწმობს ნაწერების შავი, განსვენებული თუმანიშვილის ქალაქებში დარჩენილი. ჩვენა გვგონია, რომ ამ წერილებს აქვთ ინტერესი თანამედროვე მკითხველისათვის (1918 წ.), ვინაიდან დღემდე არა გვაქვს კაპიტალური, სრულიად დამოუკიდებელი ნაშრომი საგლეხო რეფორმის ისტორიისათვის და თუმცა ამ საგნის შემდგომ მკვლევართ (კუჩავს,⁸⁷ ავალიანს,⁸⁸ ესაძეს⁸⁹) უხვად მოჰყავთ ციტატები თუმანიშვილის მოხსენებებიდან, მაგრამ ისინი არ იძლევიან ისეთ მდიდარ მასალას, როგორც თუმანიშვილის ნაშრომები. ამავე აზრისაა ავალიანის ნაშრომზე პროფ. ჯავახიშვილი (იხ. „გრანატის ენციკლოპედიური ლექსიკონი“)“.

უნდა აღინიშნოს აგრეთვე, რომ მიხილ თუმანიშვილის მიერ შემუშავებული მასალა გამოყენებული აქვს გ. ა. კალანთაროვსაც⁹⁰ თავის ნაშრომში ბატონყმობის შესახებ.

თავი VI

საზოგადო საქმეები

ქართველი თავადაზნაურობა და საგლეხო რეფორმის სამზადისი. დიმიტრი ყიფიანი. მიხ. თუმანიშვილის დამოკიდებულება საგლეხო რეფორმისადმი. პროგრესისტ თავადაზნაურთა წრე. მიხ. თუმანიშვილის როლი ამ წრეში. სათავადაზნაურო ბანკის საკითხი. დიმ. ჯორჯაძე. გიორგი ბაგრატიონ-მუხრანსკი. ბრძოლა უმაღლესი სასწავლებლის გარშემო. ლევან მელიქიშვილი. ილია ჭავჭავაძე. გრიგოლ ორბელიანი. მიხეილ თუმანიშვილის მოღვაწეობა საქალაქო მმართველობაში, საზოგადოებრივ და სამეცნიერო ორგანიზაციებში.

საგლეხო რეფორმის წინა ეპოქაში მეტისმეტად გაძლიერდა ბატონყმური ტენდენციები, როგორც რეაქცია რუსეთის თავადაზნაურობის მონინავე ნაწილის ლიბერალურ მისწრაფებათა წინააღმდეგ. უკვე ნათქვამი იყო, თუ ამიერკავკასიაში როგორ გაასამართლეს სამხედრო წესით ის გლეხები, რომლებიც არ იშლიდნენ ჩივილს მემამულეებზე. მემამულენი ყოველგვარი ღონით ცდილობდნენ დაეყოვნებინათ რეფორმა, იგონებდნენ ამათუიმ საბაბს თავიანთი გლეხების განთავისუფლების სრულიად უარყოფისათვის თუ არა (რაც შეუძლებელი იქნებოდა), იმისთვის მაინც, რომ დიდის ხნით დაებრკოლებინათ რეფორმის შემოღება.

78

მიხეილ თუმანიშვილის არქივში შენახულა მეგრელ მემამულეთა მიერ 1861 წ. თებერვლის 19-ის აქტის (რუსეთში გლეხების განთავისუფლების შესახებ) შემდეგ იმავე წლის სექტემბრის 21-ს მეფის სახელზე შეტანილი არზა (დედანი) და დასკვნა მაიორი წილოსნისა, რომელსაც, ალბათ, მინდობილი ჰქონდა ამ არზასთან დაკავშირებულ გარემოებათა გამოკვლევა. მეგრელი მემამულენი სთხოვენ მეფეს გადასდოს საგლეხო რეფორმის შემოღება მათი ყოფილი მთავრის ნიკოლოზ დავითისძე დადიანის სრულწლოვანებამდე; თანაც ისინი აღნიშნავენ თავიანთ ერთგულებას რუსეთისადმი თვით ისეთ დროს, როდესაც „სხვა ბევრი საზოგადოება ამ მხრივ მერყეობდაო“. მათი თხოვნის ერთი უაღრესი საბუთთაგანი ის არის, რომ „სამეგრელოში მემამულენი და გლეხნი შეერთებულნი არიან განუყრელი კავშირითო“.

მაიორი წილოსანი, ურდგენს რა მმართველობას თავისი გამოკვლევის შედეგს, იმ დასკვნას გამოსთქვამს, რომ არზა, როგორც სჩანს, შეტანილია არა ყველა მემამულის თანხმობით. მაგრამ, ასეა თუ ისე, არზას ხელს აწერს ფრიად ბევრი თავადაზნაური და თვით თხოვნა დამახასიათებელია იმ საბაბებისა, რასაც ბატონყმობის მოტრფიალენი მიმართავდნენ ხოლმე თავიანთი ინტერესების დასაცავად. თავადაზნაურთა შორის, მართლაც, თანხმობა არა სუფევდა და თებერვლის 19-ის მანიფესტის წინაშე საქართველოს და ამიერკავკასიის თავადაზნაურნი მთლად დაიბნენ. მიხეილ თუმანიშვილის სამშობლოში, გორში, მშფოთვარე კრებები ხდებოდა, რაც იმას გვიჩვენებს, თუ როგორი არევიანობა გამოიწვია რეფორმამ ადგილობრივ მემამულეთა შორის, ვინაიდან მოელოდათ საფრთხე რუსეთში უკვე შემოღებული კანონის მათზედაც გავრცელებისა.

თავადაზნაურობის საქმეებში მონაწილე ა. თარხნიშვილი, აცნობებს რა მიხ. თუმანიშვილს 1861 წლის ივლისის 7-ს, რომ გორში კრება მოხდა, სწერს (რუსულად):

„მონყალეო ხელმწიფე, მიხეილ ბირთველის-ძე.

კომიტეტი გლეხთა საკითხებზე არ შესდგა. თავადაზნაურობამ დაადგინა ოქმი — ეს საქმე საერთო კრებამ გადასწყვიტოსო. კრების სსდომამ, ჩემის ვარაუდით, იქნებოდა 300-მდე კაცი, მაგრამ ყველანი ერთის აზრისანი არ იყვნენ: ოქმს ხელი მოაწერა ასამდე კაცმა, ხოლო დანარჩენნი ისე დაიშალნენ რომ ხელი არ მოუწერიათ. ადგენდა რა საქმის საერთო კრებაზე გადაწყვეტას, თავადაზნაურობა ან თავადაზნაურობის ის ნაწილი, რომელიც კომიტეტის დაარსებას ეწინააღმდეგებოდა, ხელმძღვანელობდა პროგრამით, სადაც სახელდობრ ნათქვამია, ეს საგანი განხილულ იქნეს კომიტეტში ან საერთო ყრილობაშიო, * აგრეთვე უნდა ითქვას, რომ ისინი, ვინც კომი-

* ამ სიტყვების გასწვრივ კიდევ მიხ. თუმანიშვილის ხელით აღნიშნულია: „ეს ნათქვამია გუბერნიის ყრილობაზე“.

ტეტის წინააღმდეგ მიდიოდა, ძალიან [„ეჭვიანობდნენ“? — გაურკვეველია] იმ ბატონებზე, რომელთაც შეუძლიანთ ამ საქმის იმნაირად შემუშავება, როგორც ჯერ არს, მაგრამ თავადაზნაურობა ამაში ძალიან სცდება და ახლა არ ვიცი, ვის შეუძლიანთ ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი საქმე დააბოლოოს, რაკი არ უნდათ, რომ იგი დაამუშაოს იმან, ვინც ოსტატია. თავადი გიორგი დავითის-ძე ერისთავი, როგორც იმ ბრბოს მეთაური, რომელიც კომიტეტის წინააღმდეგ მიდიოდა, ბევრს არწმუნებდა, ოქტომბრისათვის თავადაზნაურობას წარვედგენ გლეხთა მდგომარეობის გაუმჯობესების პროექტსაო და თავადაზნაურობა ამით დაიშალა. მაგრამ მე დარწმუნებული ვარ, თავადი გიორგი ვერ შესძლებს იმის განხორციელებას, რასაც მთავრობა მოითხოვს. ჩემის აზრით, ერთადერთი რაღება — მიანდონ ვისმე, სახელდობრ — დ. ი. ყიფიანს, რათა მან მოჰკიდოს ამ საქმეს ხელი და, დამ-

თავრებისას, წაუკითხოს თავადაზნაურობას, რომელიც მხოლოდ მაშინ დარწმუნდება ამ კაცის კეთილსაიმედოობაში. მაგრამ ჩემი აზრი აქ უადგილოა. თქვენ უკეთ შეგიძლიანთ განსჯა.

მაშ რაღა მრჩება გასაკეთებელი? მე აქ უკვე საქმე აღარა მაქვს, თუმცა მთხოვენ დარჩენას მიწერ-მონერისათვის ცნობების შესაკრებად, მაგრამ, რაკი თავი არ არის, არც ფეხებს შეუძლიანთ ყოფნა. სულ სხვა იქნება, საქმე რომ დ. ი. [ციფიანისათვის] მიენდოთ და მე მივლინებული ვყოფილიყავ მასთან დასახმარებლად.

მართლაც, დ ი მ ი ტ რ ი ყ ი ფ ი ა ნ ი გულს არ იტყვდა და მუშაობდა რეფორმის შემოღებით მოსალოდნელ შედეგთა შესაძლებელი ნეიტრალიზაციისათვის. თავისი საზოგადოებრივი მუშაობის დაწყებისთანავე მან სცადა მიეზიდა თანამშრომლობაში მის. თუმანიშვილი, როგორც გლეხთა საქმეების ღრმა მცოდნე.

„უძვირფასესო კნიაზო

მიხაილ ბირთველის ძეო!

ერთს ქუჰეყანაში ამბობენ: აზრი რომ აზრსა ჰხედებაო, სიმართლე იქა ჩნდებაო. — ჩუჰენს საზოგადო საქმეში თუ ერთმანეთს ყოველი აზრი დაურიღებლად არ გამოუცხადეთ და ერთმანეთს თუ ხელი არ მივეცით, ცალკე ვერავინ რას მოვახერხებთ და სიმართლეს ვერავინ გამოვაჩენთ. ამის გამო მე თითქმის თვითოეულის მეტატონესაგან ვითხოვ აზრსა; მაგრამ თქვენ განსაკუთრებით მოგმართავთ უგულითადესის თხოვნით, რომ ამ საზოგადოს საქმეში ხელი გამიმართოთ თქვენის განათლებულის აზრითა და რჩევით და მიზიაროთ თქვენი ცოდნა საქმისა და ღონისძიება საზოგადოს სურვილის კეთილად შესასრულებელი. დარწმუნებული ვარ ნებას მიბოძებთ, რომ შემდგომშიაც დაურიღებლად მოგმართოთ ხოლმე და ახლა ამასა გთხოვთ, აქ რომ 14 კითხუა მომირთმეგია იმის ჰასუხებად თქვენი აზრი გამომიგზავნოთ სურამს, რადგან იქ ახლოს მექნება ამ ზაფხულის ბინა მომავალის ივნისის 20-ითგან.

წრფელის ერთგულებით და გულითადის პატივისცემით

ვჰვიე თქვენი უმორჩილესი მოსამსახურე

დიმიტრი ციფიანი.

16 მაისი 1862

ტფილისი.

80

შინაური, ლმობიერი მოლაპარაკება ისე არსად დაგვჭირდება, როგორც ამ საქმეში; და სადაც ღვთიური გრძნობა უნდა ჰმოქმედებდეს, იქ ჩვენის ქვეყნის ქალებზედ უკეთესი მრჩეველი არავინ დაბადებულა. მოველაპარაკოთ მშობელ დედასაცა, ერთსისხლს დასაცა და ერთხორც მეუღლესაცა, რომ საქმე ჩვენი ღვთის სათნოდ წაგვემართოს".

ერთი კვირის შემდეგ იგი ჰგზავნის ოფიციალურ წერილს:

„მონყალეო ხელმწიფევე

კნიაზო მიხაილ ბირთველისძევე.

საზოგადოებისაგან ჩემთვის მონღობა ბატონყმობის საქმისა ვაი თუ კნიაზმა ნამესტნიკმა იწყინოს და ამითი საქმესაც ევნოს. ჩემის მხრით პატიოსნების ვალად ვრაცხ უარის ყოფასა და გთხოვთ, ამ თთვის 16-ის წიგნით რომ დარიგებასა გკითხავდით, პასუხისათვის აღარ შესწუხდეთ.

თქვენის ბრწყინვალეების უმორჩილესი

მოსამსახურე დიმიტრი ყიფიანი.

24 მაისი 1862“

მინერ-მონერა რეფორმის საკითხების გამო გრძელდება მათ შორის მთელ ზათხულს და შემოდგომას. აგვისტოს 18-ს სწერს მიხ. თუმანიშვილი, ხოლო აგვისტოს 23-ს დიმ. ყიფიანი უპასუხებს დანვრილებითი ინფორმაციით თავის მუშაობაზე მომავალი რეფორმის დებულებათა შესწავლისათვის. ყიფიანი სჩივის, რომ პასუხი ვერ მიუღია ბევრ თავადთა და აზნაურთაგან შეკითხვებზე ადგილობრივი მასალის შესახებ. გუბერნიის თავადაზნაურობის წინამძღოლის მიერ მასალების შეგროვების დაყოვნება მას აჯავრებს და იგი მორიდებული კილოთი გამოსთქვამს უკმაყოფილებას იმის გამო, რომ წინამძღოლი არასერიოზულად ეკიდება ასეთ უაღრესად მნიშვნელოვან საქმეს (აგვისტოს 23-ის წერილი გამოქვეყნებულია ქართულად ერთერთ წიგნში ი. ჭავჭავაძეზე და გადაბეჭდილია ს. ხუნდაძის მონოგრაფიაში დიმ. ყიფიანზე).

„Вы, конечно, простите меня, что не известил Вас о получении присланных Вами бумаг — сწერს სხვა წერილში დიმ. ყიფიანი იმავე 1862 წ. დეკემბრის 30-ს ზუგდიდიდან. — Письменная моя работа и без того трудная, увеличивается еще необходимостью повторять мои просьбы о сообщении мне материалов. Между ними главное место принадлежит мнениям, затребуемым от помещиков изо всех уездов. Пока я не получу ото всех — или, по крайней мере от всех тех, кои могут сказать что-либо дельное, я не могу разработать дела, т. к. я должен не сочинить, а составить. Из Тифлисского уезда никто, решительно ни кто еще не прислал мне ответов на мои вопросы, посланные от 16-го мая. Из Горийского уезда на такие-же вопросы, адресованные к 28 лицам, от 7 октября, я получил ответы только от 5 особ. Сигнахский уезд все еще обещает. Только Телавский уезд выказал в этом деле исправность и единомыслие, которого я ожидать не мог. Жду и от Вас, дорогой князь, как мнения Вашего, так и тех сведений, которых не достаёт по переданным 25 сентября заметкам.

за мною стой минуты, как материалы будут все под рукой, а до того времени всякий срок неуместен. Чувствую вдали лихорадочное состояние Тифлиса, но кризис миновал благополучно и если теперь не предвидеть хорошей будущности, то не предвидеть ее никогда. Напишите, что найдете возможным: Вы у самого источника всех электрических для нас токов.

Искренно и д шевно Вам преданный
и покорнейший слуга
Д. К и п и а н и “.*

დომ. ყიფიანმა ამ ხანებში თავი დაანება მეფის ნაცვლის საბჭოს წევრის თანამდებობას; იგი გამოვიდა სამსახურიდან და საზოგადოებრივ მოღვაწეობას მიეცა.⁹¹ დიმიტრი ყიფიანი იყო სრულიად გამორკვეულ შეხედულებათა მქონე ადამიანი, დამოუკიდებელი პროგრამით და ძლიერი ნებისყოფით. მისი და თუმანიშვილის ნაცნობობა დიდი ხნის ამბავი იყო. ეს ნაცნობობა ჯერ კიდევ გიმნაზიის პერიოდის დანიყო, თუმცა იგი ოთხის წლით თუმანიშვილზე უფროსი იყო (დომ. ყიფიანს კარგი ნაცნობობა ჰქონდა ბერთველთან თავისი სიჭაბუკის ხანაში).

მეფის ნაცვლის მთავარ სამმართველოში სამსახურის გამო იგი მუდამ ხვდებოდა მის. თუმანიშვილს. მათი ურთიერთობა, როგორც სჩანს, არ გადაქცეულა მჭიდრო პირადი მეგობრობის გრძობად, რაც მიხეილ თუმანიშვილს სხვა მრავალ საზოგადო და ლიტერატორ მოღვაწესთან აკავშირებდა. მაგრამ მუდმივი შეხვედრა სამსახურში და ორივეს სიყვარული ლიტერატურისადმი (როგორც ცნობილია, დომ. ყიფიანმა გადათარგმნა მოლიერისა და შექსპირის რამდენიმე პიესა და შეადგინა ქართული გრამატიკა), აგრეთვე ერთად მუშაობა საზოგადოებრივ ასპარეზზე — ჯერ სათავადაზნაურო სადეპუტატო საკრებულოში, ხოლო შემდეგ საქალაქო-საბჭოში — ჰქმნიდა ურთიერთისადმი ღრმა პატივისცემას.

თავის მემუარებში დომ. ყიფიანი იხსენიებს მის. თუმანიშვილს მხოლოდ ერთხელ — კერძო ბიბლიოთეკის დაარსების გამო, თუმცა ორივენი მუდმივი თანამოზიარენი იყვნენ მოღვაწეობის სხვადასხვა სფეროში. ეს გარემოება შეიძლება იმით აიხსნას, რომ მოღვაწეობის სწორედ იმ სფეროებს, რომლებშიაც ისინი ერთად იღებდნენ მონაწილეობას (საგლეხო საქმე, თეატრი, ლიტერატურა) ყიფიანი მემუარებში მხოლოდ გაკვრით ეხება.

* ზოგიერთი ამონაწერი ამ წერილისა მოიპოვება ზემოხსენებულ წიგნში იჭავჭავაძეზე (1914 წ., გვ. 105 და ს. ხუნდაძეს მონოგრაფიაში დომ. ყიფიანზე (1936 წ., გვ. 123).

დიმიტრი ყიფიანის შეხედულებანი საგლეხო საკითხზე და, საერთოდ, მისი მსოფლმხედველობა განესხვავებოდა მიხეილ თუმანიშვილის შეხედულებათ.

სიმ. ხუნდაძე დაწვრილებით აანალიზებს თავის მონოგრაფიაში („დიმიტრი ყიფიანი“ — თბილისი, 1936 წ.) დიმიტრი ყიფიანის საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ შეხედულებათ და იმ დასკვნას ადგება, რომ ყიფიანი არ იყო ბატონყმობის პრინციპიალური მონინააღმდეგე, მაგრამ საჭიროდ სთვლიდა, ასე ვთქვათ, ბატონყმობის „ჰუმანიზაციას“ და შერბილებას. ხუნდაძის დასკვნას სავსებით ადასტურებს საარქივო მასალა ყიფიანის მოღვაწეობის შესახებ. რაც თუმანიშვილს შეეხება, ის, რასაკვირველია, ღვიძლი შვილი იყო თავისი კლასისა და თავისი ეპოქისა, აღიზარდა ბატონყმურ საზოგადოებაში და არ უნდა ვიფიქროთ, რომ მას სავსებით ეუცხოებოდა ამ საზოგადოების თსიქოლოგია. იგი ზედმინევნით აღრიცხავდა თავისი მამულის მეურნეობას, იცავდა თავის მემამულურ ინტერესებს და ახალგაზრდობისას ფეოდალურ ურთიერთობას სთვლიდა, როგორც ჯეროვანად არსებულ რასმე. მას როდი მიაჩნდა უცნაურად, არამედ სრულიად ბუნებრივად, ასეთი რამის ჩანერა დღიურში:

„29 сентября 1846 г. Сегодня крестьянин мой Пепан Тер-Маркозов привез мне сына своего Гево, 10 лет, для домашней прислуги.

.....
„22 февраля 1847 г. Из моей деревни привели мне крестьянина моего Моисея Зурабова Чолобашвили, от роду 10 лет, для домашней прислуги“.

მას სათანადოდ მიაჩნია, რომ მისი გამდელი მარინე ნაყიდი იყო მისი მამის მიერ მეზობელ მემამულე დავით ერისთავისაგან, ⁹² როგორც ქონება რამ და, ალბათ, მონყვეტილი თავის ოჯახს. ამავე დროს უყვარს თავისი გამდელი, პატივსა სცემს და 1852 წლის კავკასიის კალენდრის სამახსოვრო შენიშვნებში ნალვლიანად სწერს:

И ю л ь , с у б б о т а 12-го. В 10 часов вечера разбило параличем няню мою Марину.

И ю л ь , п о н е д е л ь н и к 21-го. В 5^{1/2} часов по-полудни не стало Марины.

И ю л ь , в т о р н и к 21-го. Сегодня в день Марии Магдалины мы Марину похоронили“.

თუმცა მიხ. თუმანიშვილი იზიარებდა თავისი კლასის იდეოლოგიას, მაგრამ, ამასთან ერთად, იგი იყო იმ მცირერიცხოვან თავადაზნაურთა ჯგუფში, რომელნიც თანაგრძნობით ეგებებოდნენ საგლეხო რეფორმას, დარწმუნებულნი, რომ იგი სამართლიანია და რომ

საჭიროა ერთგვარი მსხვერპლის შეწირვა თავადაზნაურობის მხრით. ეს მსხვერპლი არც ისე დიდი იყო, როგორც ბატონყმობის მომხრეთ ეჩვენებოდათ, და „რადიკალიზმი“ თავადაზნაურობის ლიბერალური ჯგუფისა, რომელსაც მიხ. თუმანიშვილი ეკუთვნოდა, ფრიალ მოკრძა-

ლებული იყო. 1861 წლის თებერვლის 19-ის რეფორმამ „მიანიჭა“ რუს გლეხს ზოგიერთი მოქალაქეობრივი უფლება, მაგრამ აქაც იგი შუაგზაზე გაჩერდა — ვინაიდან მემამულეებს შეუნარჩუნეს ბევრი ის უფლება, რაც მათ რეფორმამდე ეკუთვნოდათ. თებერვლის 19-ის აქტი სრულიადაც არ შეესაბამებოდა გლეხობის მოლოდინს, გლეხობისა, რომელიც მონყურებული იყო იმას, რომ მემამულეთა მთელი მიწა მის ხელში გადასულიყო გამოუსყიდლად, და რომ იგი მთლად გაენთავისუფლებინათ მემამულეთა ბატონობისაგან. აქ, საქართველოში, როდესაც იგი რუსეთმა მიიერთა, მემამულეებზე გავრცელებულ იქნა იგივე უფლებანი, რაც რუსეთში არსებობდა. ფულ-საქონლის ურთიერთობათა განვითარებასთან ერთად ქართველმა მემამულეებმა, ისე, როგორც მათმა რუსმა მოძმეებმა, გააძლიერეს გლეხთა ექსპლოატაცია; ხოლო, რადგანაც ისინი თავიანთ მეურნეობას მეტად ვიწრო ფარგლებში აწარმოებდნენ, ამიტომ ექსპლოატაციის გაძლიერება უპირატესად იმაში გამოიხატა, რომ მათ გაადიდეს ღაღები და სხვადასხვა ფეოდალური გამოსაღები. როგორც რუსეთში, ისე საქართველოშიაც რეფორმის განხორციელების მთავარი მიზნები გლეხთა მოძრაობის ზრდა იყო.

რეფორმის პირვანდელი პროექტების შემუშავება, როგორც უკვე ზევით აღვნიშნეთ, ბარიათინსკიმ ადგილობრივ თავადაზნაურობას მიანდო. რადგანაც საქართველოში კაპიტალიზმი უფრო სუსტად იყო განვითარებული, ვიდრე რუსეთში, ამიტომ ქართველი თავადაზნაურობის პროექტს უფრო ფეოდალური ხასიათი ჰქონდა. ამის გავლენა დაეტყო საკანონმდებლო აქტებსაც, რომლებშიაც შენარჩუნებულ იქნა ბატონყმობის უფრო მეტი ელემენტები, ვიდრე 1861 წლის თებერვლის 19-ის აქტში. თანაც, ეს ნახევრული რეფორმა განხორციელდა საქართველოში ნაწილ-ნაწილ: 1864 წლის ოქტომბრის 13-ს — აღმოსავლეთ საქართველოში; 1865 წლის ოქტომბრის 13-ს — იმერეთსა და გურიაში; 1866 წლის დეკემბრის 1-ს — სამეგრელოში და 1871 წლის ოქტომბრის 8-ს — სვანეთში. სხვა დეტალებს რომ არ შევეხოთ, მაინც უნდა აღინიშნოს, რომ რეფორმის შედეგად საგლეხო მიწათსარგებლობა, მაგალითად, აღმოსავლეთ საქართველოში, შემცირდა საშუალოდ 5,9 დესეტინიდან „კომლზე 3,9 დესეტინამდე, ხოლო ბეგარა საშუალოდ გადიდდა ერთიორად“ .

მცირერიცხოვან ქართველ ლიბერალთა იდეოლოგია თავისი საერ-

თო ხასიათით (არას ვამბობთ ზოგიერთ კერძობაზე და იერზე, რაც გამოწვეული იყო ადგილობრივი პირობებით) თანაემთხვეოდა რუს-ლიბერალთა იდეოლოგიას, რომლებზედაც ლენინი (ib. გვ. 143-144)

* მოროხოვეცი, გვ. 145.

84

სწერდა, რომ ისინი „так-же, как и крепостники, стояли на почве признания собственности и власти помещиков, осуждая с негодованием всякие революционные мысли об уничтожении этой собственности, о полном свержении этой власти... Либералы хотели „освободить“ Россию „сверху“, не разрушая ни монархии царя, ни землевладения и власти помещиков, побуждая их только к „уступкам“ духу времени“. ყველა ამასთან ერთად, მაინც „содержание крестьянской реформы было буржуазное — ამბობს ლენინი (ib. გვ. 143), — и это содержание выступало наружу тем сильнее, чем меньше урезывались крестьянские земли, чем полнее отделялись они от помещичьих, чем и же был размер дани крепостникам (т. е. „выкупа“,) чем свободнее от влияния и от давления крепостников устраивались крестьяне той или иной местности. По сколько к крестьянин вырывался из под власти крепостника, постольку он становился под власть денег, попадал в условия товарного производства, оказывался в зависимости от нарождавшегося капитала“.

მის. თუმანიშვილის პოზიცია გლეხთა საკითხში განსაზღვრული იყო არა მარტო მისი მდგომარეობით, როგორც სახელმწიფო სამსახურში მყოფი ხელმოკლე მემამულისა. ოჯახის ტრადიციები, ფართო სულიერი მოთხოვნები და ხასიათის ერთგვარი დამოუკიდებლობა ხელს უწყობდნენ იმას, რომ იგი მტკიცედ იდგა ერთხელ-და-ერთხელ ათვისებული ზომიერი ლიბერალიზმის პოზიციაზე.

გლეხთა საკითხი მის. თუმანიშვილს ახალგაზრდობიდანვე აინტერესებდა. ესა თუ ის შენიშვნა დღიურში, ოსეთის ექსპედიციის გამო აღძრული ეჭვები, ერთერთ კერძო წერილში გამოთქმული, ხალხის ცხოვრების გულხმიერებით შესწავლა, ის არაჩვეულებრივი ენერჯია, რომლითაც მან ხელი მოჰკიდა რეფორმის სამზადისსა და განხორციელების საქმეს — ყოველივე ეს გვიჩვენებს, რომ ბატონყმობისაგან გლეხთა განთავისუფლების საკითხი როდი იყო მისთვის მხოლოდ ოფიციალურ-სამსახურებრივი ხასიათის საკითხი. მიხეილ თუმანიშვილის ცხოვრება ისე მოეწყო, რომ მას არ შეეძლო მთელი თავისი ძალღონე საყვარელი საგნებისათვის — ლიტერატურისა და ისტორიისათვის — შეენირა. მაგრამ მთელი მისი ბუნების აგზნება, მოღვაწეობის ამ სფეროებში გამოუყენებელი, მიიქცა გლეხთა პრობლემისა-

კენ, რასაც მან უწილადა აგრეთვე თავისი უდიდესი შრომაუნარი-
ანობა და თავისი ცხოვრების მდიდარი გამოცდილება.

რაც დრო გადის მიხ. თუმანიშვილი სულ უფრო და უფრო სძლევს
თავის არსებაში ყველა იმ თვისებას, რაც ახასიათებს ბატონყმურ
საზოგადოებას, და ისწრაფის ნაწილობრივ მაინც დაიკმაყოფილოს

85

თავისი საზოგადოებრივი მოთხოვნებიანი გლეხთა მძიმე სოციალუ-
რი ტვირთის შემსუბუქებით. „მოხარული ვარ, რომ [სამსახურში]
ამაღლებსას არ ვშორდები ჩემს საყვარელ და სპეციალურ საქმეს -
საგლეხოსას" — ატყობინებს იგი თავის შვილს რამდენიმე თვით ად-
რე სიკვდილამდე. „როგორც პუბლიცისტი, იგი არ შეუშინდა მაშინ-
დელი ყოვლადძლიერი ფეოდალების რისხვას და მიესალმა „საგლეხო
რეფორმას". არ დაკმაყოფილდა რა ამით, იგი თავისი ჩვეულებრივი
გაბედულებით შოლტავდა ცხოვრების დუხჭირ ვითარებას, ილაშ-
ქრებდა სოციალური უსამართლობის წინააღმდეგ" (ლევ. ასათიანი
„ქართულ ენაზე პუშკინის პირველი თარგმნების ისტორიისათვის" —
„ზარია ვოსტოკა" 1937 ივნისის 6).

1847 წლის მარტის 2-ს, ლაპარაკობს რა თბილისის თავადაზნა-
ურობაზე, მიხ. თუმანიშვილი სწერს თავის დღიურში, რომ უმაღლესი

„...общество гадкое, а среднее еще хуже. Люди, принадлежащие
к мелкому дворянству, не понимая своего родового достоинства, или
лучше сказать, не сознавая его оттого-ли, что класс этот слишком
обширен и сливается с классом разночинцев, ищут личных прав и
преимуществ, и очень довольны, если плечи их украсились эполетами,
петлица блеснула ленточкой, а бедро украсилось темдячком: все это
для того, чтобы их не билиа.

მემამულეთა გლეხების მდგომარეობის გაუმჯობესების თაობაზე
დიმიტრი ყიფიანის მიერ თბილისის თავადაზნაურობისათვის წარ-
დგენილი ფართო მოხსენების გადასინჯვის დროს მიხ. თუმანიშვილი
(მაშინ „მემამულეთა გლეხების მონცობის ცენტრალური კომიტეტის"
საქმეთა მმართველი) მრავალი შენიშვნებით აჭრელებს ნაწერის კიდე-
ებს; ამ შენიშვნებიდან სჩანს, რომ იგი არ ეთანხმება მოხსენების სა-
ერთო თვალსაზრისს. იმ სიტყვების გასწვრივ, რომლებიც „საერთო
განსაცდელს“ („общая беда“) ეხება (დიმ. ყიფიანი „საერთო განსაც-
დელად" ბატონყმობისაგან გლეხების განთავისუფლებას გულისხმობ-
და), მიხ. თუმანიშვილი ნაწერის კიდებზე სვამს კითხვითი ნიშანს.

დიმიტრი ყიფიანისა და მიხეილ თუმანიშვილის შეუთანხმებლობა
ზოგიერთ საკითხში სრულიად არ უშლიდა იმას, რომ თბილისის
თავადაზნაურობის მეთაურს (დიმ. ყიფიანი რეფორმის მომენტში

თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობის წინამძღოლი იყო) ყველა სერიოზულ საქმედებებზე ეთათბირნა მის. თუმანიშვილთან, რომელსაც თბილისის თავადაზნაურები უცულობლივ ირჩევდნენ ყველა პასუხისმგებელ კომისიაში. თავადაზნაურობის „წერილს“ („записка“) გლეხთა განთავისუფლების შესახებ რედაქციას უკეთებდა თუმანიშვილი. იგი გულდასმით ემზადებოდა რეფორმისათვის. ვესტ-ინდოეთის კოლონიის მდგომარეობას მონათა მიმართ, საამისო კანონებს და ჩვეულებებს,

86

ინგლისის მიერ თავის კოლონიებში მონობისაგან განთავისუფლებას ცოტა ადვილი არ უჭირავს მის შენიშვნებში. იგი ეცნობა უახლეს ნაწარმოებებს მონათმფლობელობაზე, დიდის ყურადღებით კითხულობს 1862 წელს „Современная летопись“-ში როგორც კომუნის ახალი ნაშრომის შინაარსს („მონობის მოსპობა“ - ფრანგულ ენაზე).

„Система барщинных работ тягостная и несостоятельная“ — აღნიშნავს იგი თავის ჩანაწერებში. უკეთესი იქნებოდა მისი აზრი ისე მოხდეს, როგორც გერმანიაში ყველაზე გაკეთებული და როგორც მოიქცა ახლახან ინგლისი კანადაშიო, ე. ი. — „оценить повинности крестьян в отношении к их владельцам и выплатить сим последним капитал с э того процента, в виде земских облигаций или кредитных билетов, обеспечив ежегодные взносы с поземельного долга повинностями крестьян, которые выкупили-бы свои участки по системе срочного погашения...“

1867 წლის მაისში თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობამ აარჩია მიხეილ თუმანიშვილი იმ კომიტეტის წევრად, რომელსაც უნდა შეედგინა სათავადაზნაურო ბანკის წესდების პროექტი. საბოლოო დამუშავებისათვის კომიტეტში გადაცემული პროექტი მიხეილ თუმანიშვილმა დიდის გულმოდგინებით განიხილა, რასაც მოწმობს მისი მრავალი შენიშვნა ნაწერის კიდებებზე. შემდეგ იგი ხდება უმაღლესი სასწავლებლის დაარსებისათვის შედგენილი კომისიის წევრი. 1871 წლის სექტემბერში, როდესაც მეფემ თბილისი ინახულა, წარმოიქმნა ხელსაყრელი მომენტი უმაღლესი სასწავლებლის დაარსების უამდგომლობისათვის. თუმანიშვილი კვლავ არჩეულ იქნა კომისიაში უმაღლეს სკოლაზე მზრუნველობისათვის. ჯერ კიდევ ამაზე ადრე, როდესაც აღიძრა საკითხი გამსესხებელ ამხანაგობებზე, იგი იღებდა მონაწილეობას პროექტის შემუშავებასა და რედაქციაში.

თავისი მხრით თუმანიშვილიც ეთათბირება დიმ. ყიფიანს გლეხთა პრობლემის იმტორიის საკითხებზე. 1864 წელს იგი უგზავნის დიმ. ყიფიანს წინასწარი გადასინჯვისათვის თავის წერილს („запис-

ка“) ხიზანთა წოდებაზე და მაისის 18-ს ყიფიანი სწერს მას:

„Исправив, по тому, что мне положительно известно, записку о хизанском состоянии, имею честь препроводить ее к глубокоуважаемому князю Михаилу Биртвеловичу“ .

მიხეილ თუმანიშვილი მონაწილეობას იღებდა იმ პირთა წრეში, რომელთაც ორმოციანი წლების დასაწყისს დააარსეს თბილისში პირველი კერძო ბიბლიოთეკა. მთავარი როლი ამ საქმეში, როგორც ეტყობა, ეკუთვნოდა დიმიტრი ყიფიანს, რომლის ბინაზედაც ეს ბიბლიოთეკა იყო. „ამ პირველი საამხანაგო ბიბლიოთეკის დაარსება და ხელმძღვა-

87

ნელობა იკისრა დიმი ყიფიანმა, — ამბობს ს. ხუნდაძე თავის მონოგრაფიაში ყიფიანზე (გვ. 180) — ხოლო მას დახმარებას უწევდნენ მაშინდელი ჩვენი ინტელიგენციის საუკეთესო წარმომადგენელნი და მათ შორის ნ. ბარათაშვილი, ვ. ორბელიანი, გრ. ორბელიანი, მ. თუმანიშვილი და სხვები“.

შესდგა წიგნის თვალსაჩინო ფონდი კავკასიისმცოდნეობისა და სხვა საკითხებზე. ეს ფონდი შემდგომ თბილისის საჯარო ბიბლიოთეკას გადაეცა. ამ ბიბლიოთეკის „მოკლე კატალოგში“, რომელიც, სხვათა შორის, დიდტანიანი ტომია 1138 გვერდით (გამოც. 1861 წ. ა. ბერუეს რედაქტორობით) ნათქვამია, რომ ყველაზე კაპიტალური მონაპოვარი 1848 წელს არის (გვ. VII) „მიერთება საჯარო ბიბლიოთეკისათვის ბ-ნი ყიფიანის კერძო ბიბლიოთეკისა, რომელიც შესდგებოდა 233 თხზულებისაგან ან 510 ტომისაგან, და განსაკუთრებით, ბიბლიოთეკის ყიდვა დ.ს.ს. დეგუროვისაგან“. იმ სიტყვების გასწვრივ, რომლებიც ყიფიანს ეხება, მიხ. თუმანიშვილს კატალოგის თავისი ეკზემპლიარის კიდებზე ფანქრით აღუნიშნავს: „ეს მარტო ყიფიანისა კი არა, არამედ თბილისელ ახალგაზრდათა მთელი საზოგადოებისაა“.

თითონ დიმიტრი ყიფიანი თავის „მემუარებში“ (1930 წ. გვ. 104-105) იხსენიებს იმ გარემოებას, თუ როგორ წარმოიქმნა პირველი ბიბლიოთეკა. იგი ჩამოსთვლის „ამ ბიბლიოთეკის დამაარსებელთა სახელებს“ და მათ შორისაოა: „გუბ. სეკრ. თ-დი მიხეილ თუმანიშვილი, გარდაცვლილი ტაინ. სოვ-ის ჩინით“.

დიმი. ყიფიანის მიერ მოყვანილი სია მეტისმეტად საინტერესოა მით, რომ გვიჩვენებს იმ ახალგაზრდათა წრეს, რომელნიც ორმოციანი წლების პირველ ნახევარში გაერთიანდნენ დიდი კულტურული საქმის გარშემო. ამ წრესა და თბილისის გიმნაზიის ლიტერატურულ წრეს შორის არსებობს პირდაპირი მემკვიდრეობითი კავშირი. უდიდესი უმრავლესობა მათ შორის ისევ ის პირნი არიან, რომელთაც ჩვენ ვხედავთ ჯერ „ყვავილში“ და ნაწილობრივ წინანდალში, შემდეგ ურ-

თიერთისადმი გახურებულ მიწერ-მოწერაში და მერე მანანა ორბელიანის წრეში. აქ არიან იგივე დიმ. ყიფიანი, ნ. ბარათაშვილი, მიხ. თუმანიშვილი, დიმ. ჯორჯაძე, გრ. და ვახტ. ორბელიანები, ლევ. მელიქიშვილი (ამათ გარდა სიაში ირიცხებიან: ზაქარია ერისთავი, ზაქარია თვალავანდიშვილი, ელიზბარ ერისთავი, ზაქარია ორბელიანი, კონსტ. დადიანი, ალექს. ონიკაშვილი, ფეოლორ კოცებუ, ზნაჩკო-იავორსკი, ნიკ. ბეზაკი, კონსტ. ორლოვსკი, დავით არზანოვი, სერგეი ვასილკოვსკი, დავით ჭავჭავაძე, ივანე ორბელიანი). ლ. ისარლიშვილის წერილიდან (მოყვანილია ამ წიგნის VIII თავში) სჩანს, რომ 1841 წელს მიხ. თუმანიშვილი და დიმ. ყიფიანი აგროვებდნენ მასალას ქართული ალმანახის გამოსაცემად.

88

დიმ. ყიფიანი და მიხ. თუმანიშვილი თუ დაკავშირებულნი იყვნენ ერთმანეთისადმი მარტო პატივისცემით და საქმიანი ურთიერთობით, სამაგიეროდ ნამდვილი იდეური კავშირი თუმანიშვილს ორმოცდაათიან და სამოციან წლებში სხვა პირებთან ჰქონდა. გიორგი თუმანიშვილის შემდეგ დარჩა მოკლე გამოუქვეყნებელი შენიშვნები იმის თაობაზე, თუ რა როლს თამაშობდა მიხ. თუმანიშვილი თავადაზნაურობის საქმეებში და რა ურთიერთობა ჰქონდა თბილისის თავადაზნაურობის ზომიერ-პროგრესიულ წრესთან.*

„სამოციან წლებში, გლეხთა განთავისუფლების შემდეგ, თბილისის და ქუთაისის გუბერნიებში დაიბადა თავადაზნაურობისათვის ბანკების დაარსების აზრი. ამ ბანკებმა, როგორც სწერს მიხეილ თუმანიშვილს დ. დ. ჯორჯაძე, უნდა გაუმთელონ თავადაზნაურობას საგლეხო რეფორმით მიყენებული იარა. თავადაზნაურთა წრეებში ადგენენ პროექტებს, მაგრამ ყველაზე ძალიან ხელი მოჰკვიდა ამ პროექტებს იმ წრემ, რომლის სულის ჩამდგმელიც იყო გიორგი კონსტანტინეს-ძე ბაგრატიონ-მუხრანსკი, სენატორი, მეფის ნაცვალთან განწესებული. ამ წრეში შედიოდნენ მეფის ნაცვლის სამმართველოში მაღალ პოსტებზე მდგარი ადგილობრივი თავადაზნაურნი: სამმართველოს საბჭოს წევრი დიმ. დავ. ჯორჯაძე, მიხ. ბირთვ. თუმანიშვილი, რომელსაც ეჭირა გლეხების მოწყობის საქმეთა კანცელარიის მმართველის თანამდებობა, და თბილისის სამოსამართლო პალატის წევრი ი. ა. ანდრონიკაშვილი. ამ წრეს დიდი გავლენა ჰქონდა ადგილობრივ თავადაზნაურობაში. ზემოდ ჩამოთვლილი პირნი არჩეულნი იყვნენ თავადაზნაურობის მიერ განსაკუთრებულ კომიტეტში სათავადაზნაურო ბანკის წესდების შესამუშავებლად. მართალია, მათი პროექტი არ მიიღო თავადაზნაურობის საერთო კრებამ. თავადაზნაურობის ყოფილი წინამძღოლის დიმიტრი ყიფიანისა და ახალგაზრდობის წარმომადგენლის ი. გ. ჭავჭავაძის გავლენამ გაიმარჯვა. მიღებულ იქნა უფრო ფართო პროგრამა გრძელვადიან კრედიტისა და დაარსდა იპოტეკური ბანკი (ანინდელი სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკი). მაგრამ ზემოხსენებული კომიტეტის

მუშაობას უქმად არ ჩაუვლია ეს კომიტეტი თუ წრე ცოტას არ მუშაობდა. მის სხდომებზე იწვევდნენ საბანკო საქმის ისეთ მცოდნეებს, როგორც იყო, მაგალითად, ვ. ი. კაიდანოვი, სახელმწიფო ბანკის თბილისის განყოფილების მმართველი. იგივე კაიდანოვი ხელმძღვანელი იყო კერძო ბანკებისა — კომერციულისა და საურთიერთო კრედიტის საზოგადოებისა, რომლებიც იმ დროს იქმნებოდნენ. კომიტეტის მუშაობამ გააყენო ადგილობრივ საზოგადოებას სხვადასხვა სახის კრედიტი, რაც იმ დრომდე უცნობი იყო. კომიტეტის შთამბეჭობელი გ. ვ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი იყო. ხოლო რა როლს თამაშობდა მ. ბ. თუმანიშვილი, ეს ირკვევა კომიტეტის მეორე წევრის, დ. ჯორჯაძის წერილიდან მიხ. თუმანიშვილისადმი: უგზავნის რა „წერილს („записка“) გამსესხებელ ამხანაგობებზე, ჯორჯაძე სწერს თუმანიშვილს: „ძმარ მიხეილ. მე და შენ თითქოს სხვადასხვა ქალაქში ვსდგევართ, ისე იშვიათად ვნახავთ ხოლმე ერთმანეთს. მე უსაქმო მოდარბაზეები მაბრკოლებენ და შენ შენი თანამდებობის მოვალეობა.

* შენიშვნები აქ მთლად არის მოყვანილი. დაწერილია 1918 წელს.

89

ამასთან გიგზავნი გადათეთრებულს ზაპისკას ჩვენი უბედური მეტატონეების იარების მალამოს შეზავების საგანზედ [გამსესხებელი ამხანაგობანი].

შეიკეტე კარები და ერთი შენი რედაქტორული თვალი გაადაავლე გუნებიერათ, სადმე მძიმე წერტილი აკლდეს შეავსე და თუ ცოტა რამ რუსული ენის მოთხოვნილებებისამებრ გასასწორებელი ნახო, ისიც შენიშნე და როცა მაცნობებ, ჩამოვალ.

Князь Георгий очень торопит, Р е в а з еще больше и поэтому ты-б ы очень обязал, если-б кончил просмотр к утру

ჩემი ძველი ვალი, по театру, მომირთმეგია.

შენი დიმიტრი ჯორჯაძე.

შ ა ბ ა თ ს .

ამ წერილიდან სჩანს, რომ მიხ. თუმანიშვილი იყო აღნიშნული წრის არა მარტო ერთი მთავარი წევრთავანი, არამედ აგრეთვე პროექტების რედაქტორიც, რომელსაც გზას ვერ აუქცევდნენ ამ პროექტების საბოლოო შემუშავების დროს. საერთოდ, თავადაზნაურობა ირჩევდა ხოლმე მას ყველა კომისიაში, როდესაც რაიმე მნიშვნელოვანი პროექტისა და შუამდგომლობის შედგენა უხდებოდათ“.

მიხ. თუმანიშვილის არქივში შენახულა დიმ. ჯორჯაძის რამდენიმე სხვა წერილი და ბარათი, რომლებშიაც იგი სწერს თავადაზნაურობის სხვადასხვა შუამდგომლობებზე და საერთოდ თავადაზნაურობის საქმეებზე. ერთერთ ასეთ ბარათში, რასაკვირველია, მისი ჩვეულებისამებრ, უთარილოდ, იგი ეკითხება თუმანიშვილს ბანკის საქმეებზე:

„ძმაო მიხეილ. Третьяго дня ночью и вчерашнюю ночь у меня была лихорадка и потому я до сих пор не мог согласиться с тобою о времени нашего доклада кн. Георгию [ბაგრატიონ-მუხრანსკი] банковых бумаг.

Сегодня я не предвижу возобновления пароксизма и если-бы ты нашел время пожаловать ко мне, мы-бы еще потолковали по этому делу.

До того-же подари мне ч е т в е р т ь часа, перечти составленную мною „Записку“ от Предводителя Губернатору и сделав замечания, которые найдешь нужными, возврати сегодня-же или принеси сам.

შენი დიმიტრი.

П о н е д е л ь н и к . Проект записки я перебелил, кроме первого листа .

Просительный пункт ანუ ბოლო თხოვნას შენ გამიკეთე. მე ვერ მოვახერხე ისე, როგორც ემერბომებოდა“.

ხელმოუწერელ და უთარილო ბარათში ჯორჯაძე სწერს:

„ძმაო მიხეილ! მოდი ამაღამ მიუხდეთ კნიაზ გიორგის და მოვრჩეთ ჩვენი კუპაჭია ბანკების საქმეს.

90

დღეს საყვადური მივიღე იმისგან დაგვიანებისათვის. გარდა ამისა აი რა ვეება воззвание о банке მოგვარტყა მამაცოვმა. მაცნობე როდის ჩამოვიარო თუ წამოხვალ“.

მეორე ბარათში იგი აცნობებს:

„Михаил, мне хотелось-бы отправить в Шуру адрес от нашего Дворянства — для сведения. Если можно — вели н а с к о р о списать копии с твоего и с Бороздиновского адресов и пришли мне с сим-же посланным. Если-же тебе не до того, теперь-же уведомя.

Слышал ли ты о новой телеграмме, пришедшей сегодня: „Шеф жандармов Долгорукий сменен, назначен Шувалов, генерал-губернатор Прибалтийской губернии.

Председателем следственной Комиссии по делу о покушении на жизнь, государь назначил Муравьева-Виленского. ⁹⁴

შენი დიმიტრი ჯორჯაძე“.

ბანკის საკითხი ერთი უმთავრესი საკითხთაგანი იყო ქართველი საზოგადოებისათვის სამოციან წლებში და სამოცდაათიანი წლების დასაწყისში. თუმცა ერთის შეხედვით მასში პოლიტიკური არა იყო რა, მაგრამ ნამდვილად კი იგი გადაიქცა ბრძოლის მოედნის წინაარედა, რომელზედაც ახალმა თაობამ, ილია ჭავჭავაძის მეთაურობით, გამა-

ლა თავისი ძალები „ბებრებთან“ პირისპირ შესაბამელად. ამ უკანასკნელთა სათავეში გრიგოლ ორბელიანი ედგათ. სადაო ის იყო, შეეცმნათ დიდი ბანკი გრძელვადიანი კრედიტისა გირავნობის ფურცლებით, თუ დასჯერებოდნენ მოკლევადიანი კრედიტის უფრო მცირე დანესებულებას. ზურგგამაგრებული ძველი თაობის ისეთი გამოჩენილი წარმომადგენლის მიერ, როგორც დიმიტრი ყიფიანი იყო, ახალგაზრდობა გრძელვადიანი კრედიტის დიდ ბანკს იცავდა, ხოლო ორბელიანის პარტია, რომელსაც ამ შემთხვევაში მიხეილ თუმანიშვილიც ემხრობოდა, მცირე ბანკის პროექტს ამჭობინებდა, სთვლიდა რა, რომ დიდი ბანკი არ განეწონება თავადაზნაურობის ძალღონესაო. როგორც ვიცი, ახალგაზრდობამ გაიმარჯვა და დაარსდა საადგილმამულო ბანკი.⁹⁵

თანამედროვენი მოწმობენ, თუ რა ალგზებით მიმდინარეობდა ბრძოლა. ბანკის საკითხის გარშემო შექმნილი შეხუთული ატმოსფერო მაშინდელ პრესაში ნათლად აღიბეჭდა, მაგრამ ეს ციებ-ცხელება თავადაზნაურობის ფართო წრესაც მოედვა. მიხეილ თუმანიშვილის უფროსი ქალიშვილი ბარბარე,⁹⁶ ნიჭიერი ადამიანი, რომელიც მთლად გატაცებული იყო საზოგადოებრივი და ლიტერატურული საკითხებით, 1872 წლის დეკემბრის 14-ის წერილში ატყობინებს თავის ძმას გიორგის ოდესაში, სადაც იგი იქაური უნივერსიტეტის სტუდენტად იყო, ბანკის ამბებს. ეს წერილი საკმაოდ ახასიათებს მძაფრი ბრძოლის ცხარე დღეებს.

91

„ჩემო ძვირფასო გიორგი! ამას წინად გწერდი, თუ რა გამოცოცხლება გამოიწვია ბანკის საკითხმა. ახლა ეს საკითხი თითქმის უკვე გადაწყვეტილია, ე. ი. ახალი წესდება მიღებულია უმეტესობით, მაგრამ კანონიერად დამტკიცებისათვის ჯერ არ წარუდგენიათ. მალე გადაიხდებიან თავიანთ ზეიმს, მე მგონია, ჯერ ნაადრევს, გრიგოლ ორბელიანის საპატიოთ, იმისათვის, რომ მან გამოსთხოვა ხელმწიფეს 100.000 * — ბანკის მთავარი კაპიტალი, და წინამძღოლი რევამ ანდრონიკაშვილის საპატიოთ — არ ვიცი კი, რისთვის. იქნება იმისთვის, რომ იგი მუდამ მჭერმეტყველურად სდუმდა ან ჭკვათამყოფელობით ხან ერთი პარტიისაკენ გადადიოდა, ხან მეორისაკენ და, დასასრულ, უმრავლესობას მიემხრო. ამბობენ, ეს სხდომები ძალიან საინტერესო იყო. ჩვენ დავესწარიტ სულ უკანასკნელს, როდესაც ყველაფერი უკვე გადაწყვეტილი იყონ. კითხულობდნენ ახალ წესდებას, მერე დაიწყეს კენჭისყრა, მაგრამ წინათვე შეიძლებოდა იმის თქმა, რომ უმეტესობა კარგად მიიღებდა [წესდებას], რადგანაც ყველა იქ მყოფთა მეტი ნაწილი მომხრენი იყვნენ ილია ჭავჭავაძისა, რომლის დანერვილიცაა წესდება. წესდების ცალცალკე პუნქტების გარჩევის დროს თითქმის არავის ხმა არ ამოუღია, მხოლოდ ერთმა აბამელიძემ აი, ბიჭების ადვოკატი რომ არის, იმან დაიწყო ლაპარაკი წინასწარ მომზადებული სიტყვით, მაგრამ ისეთ აბდაუბდას მოჰყვა, რომ ხმაურობა ასტეხეს და არ დაათავებინეს.

ყველა წინანდელ სხლომაზე იმას თურმე კამათობდნენ, რა ბანკი მიეღოთ მოკლევადიანი თუ გრძელვადიანიო და დასასრულ ერთ საღამოს გამოვიდა ილია ჭავჭავაძე და მთელი სამი საათი თურმე ილაპარაკა. ჯერ, როგორც ამბობენ, გააკრიტიკა ძველი კომისია და მაისში გამოსული წესდება და მერე ამტკიცებდა, ჩვენ ყველამ საერთო სიკეთეზე უნდა ვიფიქროთო და ამიტომ საჭიროა ისეთი ბანკი დავაარსოთ, რომელსაც სარგებლობა ყველასთვის მოჰქონდესო. როგორც პოეტმა, ყველანიც დააჯერა. აირჩიეს ახალი კომისია და ისიც მეთაურად. და ამრიგად ყველა დავა გათავდა. ჭავჭავაძის სიტყვა სრულად დაბეჭდილი იქნება „ტიფლისკი ვესტნიკში“, რომელიც იანვრიდან გამოვა. ალექსანდრესაგან⁹⁷ წერილს ნუ ელო, ისე, ლამაზი სიტყვის გულისთვის დაგპირდა დამავინწყდა მეთქვა, რომ ახალი წესდებით გრძელვადიანი ბანკი იქნება, მოკლევადიანთამ ერთად. სხლომებზე მანდილოსნებიც იყვნენ ხოლმე, მაგრამ ძალიან ცოტანი. მეტად მწყინს, რომ ვერ მომიხდა შენი მოთხრობის წაკითხვა. ს. მელიქოვი⁹⁸ ოდესაში თურმე ყოფილა. შენ, ალბათ, ნახავდი. აქ ჯერ არ ჩამოსულა. იცი, ახლა რას ვაკეთებ — არც კი დაიჯერებ, — ვმოშაირობ (занимаюсь рифмоплетством). საცდელად ბერანუეს ერთი ლექსი გადავთარგმნე;⁹⁹ მაგრამ ლექსის არჩევანიც და თარგმანიც არ მემარჯვა (не удались). როდისმე წავიკითხავ, სიცილით მოკვდები. მაგრამ მე სხვა გეგმა მაქვს, თუ მოვახერხებ. მინდა გადავთარგმნო რამდენიმე ბიოგრაფია მრეწველობის შესანიშნავი მოღვაწეებისა, როგორც, მაგალითად, სტეფენსონი და სხვ., და თანაც ავწერო მათი მოღვაწეობის მიმდინარეობა. ალბათ, ყველა ამას სმაილისის¹⁰⁰ თხზულებებში ვნახავ. მინდა შენი აზრი ვიცოდე. უეჭველად მომწერე, რას ფიქრობ ამაზე. უსარგებლო შრომა და ტყუილი დროს დაკარგვა ხომ არ იქნება? ახლა კი ვაპირებ მთელი „ვეფხისტყაოსნის“ წაკითხვას. მომავალი წლისთვის გამოვიწერეთ „ოტეჩესტვენნიე ზაპისკი“, ¹⁰¹ „ნედელია“, ¹⁰² „პეტერბურგსკია

* ნამდვილად — 160.000 მან. — მ. თ.

ვედომოსტი“¹⁰³ და სხვ. არავითარი საზოგადოებრივი გართობა არ არის. თეატრში არ წაისვლება; სდგამენ ოპერებს (რასაკვირველია, რუსულს) უმომღერლებოდ და, ამბობენ, ეს წარმოდგენები ბალაგანურ პანტომიმებს ჰგავსო. რა სიამოვნებით ვკითხულობ „გლეხიკაცის ისტორიას“¹⁰⁴ საუცხოო წიგნია, როგორც აზრით, ისე თხრობით. რა სასაცულო უნდა იყოს იმ სტუდენტ ბაქრაძის ისტორია. ალბათ, პირველ ხანს ბევრი სერიოზულად შეშინდა. მათ შორის შენც, როგორც უკანონო ბიბლიოთეკის ბიბლიოთეკარი. ყურადღება მიაქციე „ოტეჩ. ზაპ.“-ის ოქტომბრის წიგნში¹⁰⁵. „დნევიკი პროვინციალა ვ პეტერბურგე“. მამა, დედა, ტასო¹⁰⁶, * ვასო,¹⁰⁷ კოტე¹⁰⁸ და მე, ყველანი გკოცნით. წარსულ შაბათს, დეკემბრის 9-ს, „დროება“ და ბ რ ო შ უ რ ა [გ მუხრანსკის] გამოვიგზავნეთ.

შენი ვარინკა“.

სამოციანი წლები და სამოცდაათიანი წლების პირველი ნახევარი ქართველი თავადაზნაურობის დიდი აქტიობის წლები იყო. სწყდე-

ბოდა მისი კეთილდღეობის უაღრესი მნიშვნელობის მქონე საკითხები — საგლეხო რეფორმისა და ბანკისა; ფეოდალური ურთიერთობანი სულ უფრო და უფრო სუსტდებოდნენ და საჭირო იყო ცხოვრების ახალ პირობებთან შეგუება. თავადაზნაურობის პოზიციების შენარჩუნება მზარდი სავაჭრო და საბანკო კაპიტალის პირისპირ მოსალოდნელი იყო მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ თავადაზნაურობა მოახერხებდა აესხა უფრო სრულყოფილი თანადროული იარაღი. სწავლა-განათლების გავრცელება თავადაზნაურობაში მიჩნეული იყო მისი იდეოლოგიების მიერ ერთერთ საშუალებად ძველი ეკონომიური და პოლიტიკური პოზიციების შენარჩუნებისათვის. საამისო მარჯვე შემთხვევამაც თავი იჩინა 1871 წელს, როდესაც მეფე ალექსანდრე II-ის თბილისში ჩამოსვლამ შესაძლებელი გახადა აღედრათ ახალი სასწავლებლების დაარსების საკითხი. კარგა ხნით ადრე მეფის ჩამოსვლამდე თავადაზნაურობამ აიჩინა კომისია, რომელსაც სკოლებზე უნდა ეზრუნა. თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობის მეთაურს, წინამძღოლს რევაზ ანდრონიკაშვილს, რომელიც ძალიან აფასებდა მიხ. თუმანიშვილის აზრს, მუდმივი კავშირი ჰქონდა მასთან ამ საკითხის გამო. 1871 წლის ივლისის 12-ს აცნობებს: „გულითადად ვწუხვარ, რომ თქვენ არ იყავით იმ თათბირზე, რომელიც მე მქონდა; ამ თათბირის უმრავლესობა სამხედრო გიმნაზიის მომხრე იყო, თანაც დამატებით უნდა ვითხოვოთ კიდევ ერთი და პრიკაზის ვალის 40 წლით განაწილება, რაზედაც შედგენილი იქნება მოხსენება, მაგრამ თქვენა გთხოვთ, ამაზე არ გაჩერდეთ და შეადგინოთ თქვენი პროექტი, ვინაიდან წავიკითხე თქვენი წერილი და ერთხმად გთხოვენ, რომ კიდევ შეადგინოთ, მაშინ საერთო კრებაზე ორივე პროექტს განვიხილავთ“.

* გიორგი თუმანიშვილზე ცნობები იხ. 107 მენიშენაში.

ივლისის 22-ს, სთხოვს-რა ოფიციალური ქალაქით დაესწროს წინასწარ თათბირს „თავადაზნაურობის სარგებლობათა და საჭიროებათა შესახებ“ („о пользах и нуждах дворянства“), იგი თავისი ხელით უმატებს, რომ თუ თუმანიშვილს მისვლა არ შეუძლიან, გაუგზავნოს „ყველა ქალაქი, თქვენ მიერ განმზადებული „ზავედენის“ საქმეზე, როგორც წასაკითხად, ისე იმისათვის, რომ შემეძლოს მივართვა მის უმაღლესობას პეტროვსკში წასვლამდე, სადაც იგი მიდის დაახლოებით 15 აგვისტომდე. გთხოვთ, კეთილო მიხეილ ბირთველის-ძვე, მიშველოთ ჩქარა ამ, თავადაზნაურობისათვის სამადლო საქმეში“.

როდესაც „უქვემდებარდომილესი თხოვნის“ პროექტი მზად იყო, ანდრონიკაშვილი (1871 წ. აგვისტოს 28-ს) სთხოვდა მიხ. თუმანიშვილს, როგორც თხოვნის დამამზადებელი კომისიის წევრს, მონაწი-

ლევობა მიელო ამ თხოვნის განხილვაში.

თავადაზნაურთა ხმები გაიყო: ძველი თაობის უმეტესობა ემხრობოდა სამხედრო გიმნაზიის დაარსებას, ვინაიდან თავადაზნაურობის წოდებისათვის უფრო შესაფერისად სთვლიდა სამხედრო ასპარეზზე წარჩინებას და სრულყოფას. ახალგაზრდობა, რომელსაც მხარი დაუჭირეს ძველი თაობის უფრო განათლებულმა ელემენტებმა, მათ შორის მიხ. თუმანიშვილმაც, მოითხოვდა უნივერსიტეტს. სექტემბერში კვლავ აირჩიეს კომისიის წევრები და მიხილ თუმანიშვილი კვლავ გახდა ამ კომისიის წევრი გიორგი ბაკრატიონ-მუხრანსკისთან, დიმ. ჯორჯაძესთან, იასე ჭავჭავაძესთან და ბესარიონ ლოლობერიძესთან ერთად. კომისიის შედგენილობა მიღებულ იქნა უნივერსიტეტის მომხრეთა ხმებით. ანასტასია თუმანიშვილისა, აცნობებდა რა თავის ძმას გიორგის სკოლის საქმეზე ზრუნვის ამბავს, სწერდა: „ჯერ თავადაზნაურები შეიყარნენ და იმ გადაწყვეტილებას დაადგინენ, რომ ეთხოვნათ ხელმწიფისათვის სამხედრო გიმნაზიის დაარსება და არზაც კი დაწერეს, ხოლო საერთო კითხვის დროს ახალგაზრდობამ ზედმეტად ჩასთვალა სამხედრო წოდების გამრავლება, ისეთაც საკმარისიაო, და მოითხოვა უნივერსიტეტი და კენჭისყრის დროს უმეტესობა უნივერსიტეტს მიემხრო, ზოგიერთი იმ სოფლელი თავადის უდარდებლობით, რომელნიც გიმნაზიის მომხრენი იყვნენ, მაგრამ არ კი მოვიდნენ. ამბობენ, მეორე დღეს მათ სთხოვეს წინამძღოლს ხმები ხელახლად შეეკრიფა, მაგრამ უარი უთხრეს. რასაკვირველია, ამან ცოტა არ იყოს, ყველა აამოძრავა; სიტყვები წარმოსთქვეს დოქტორმა თარხნიშვილმა ¹¹³, ნიკოლაძემ ¹¹⁴, გაარჩიეს დაწერილი არზა და სცნეს არაღამაკმაყოფილებლად. შემდეგ უნივერსიტეტის მომხრეებმა აირჩიეს კომისია შემდეგ პირთაგან: თარხნიშვილი, ჭავჭავაძე (ლიტერატორი), თავ. დიმ. ჯორჯაძე და მამაჩვენი. ყველამ ერთად გადასწყვი-

ტა, ითხოონ სახსარი საშუალო სასწავლებლებისათვის და ისიც, რომ ერთი უმაღლესი სასწავლებელი გამართონ".

კომპრომისი, რომელიც მოხდა ორივე მიმდინარეობას შორის, იმაში მდგომარეობდა, რომ თავადაზნაურობა სთხოვდა მეფეს სასწავლებელთა რიცხვის გადიდებას, ხოლო არ აღნიშნავდა ადრესში, სახელდობრ რა ტიპის სკოლებია სასურველი.

მიხ. თუმანიშვილი 1871 წლის სექტემბერში სწერდა თავის შვილს გიორგის:

„თავადაზნაურობისაგან [მეფემ] მიიღო შეწყნარებულად ადრესი მხარეში სწავლა-აღზრდისათვის სახსართა გადიდების საჭიროებაზე (იმის დაუსახელებლად, თუ როგორის); თავადაზნაურები თვით მთავარს [მეფის ნაცვალს მიხილ ნიკოლოზის-ძეს] ანდობენ ყოველგვარ შუამდგომლობას ამ

მხრით“.

თავადაზნაურთა შუამდგომლობის შედეგი იყო თბილისში კადეტთა კორპუსის გახსნა. უნივერსიტეტი ნაადრევია საშუალო სასწავლებლების სიმცირის გამო. მეფის მთავრობა თავისი არსებობის უკანასკნელ დრომდეც კი მედგრად ეწინააღმდეგებოდა კავკასიაში უმაღლესი სასწავლებლის გახსნას და ამრიგობაზედაც შუამდგომლობას იგივე შედეგი ჰქონდა, რაც არა ერთხელ შემდგომშიაც ჰქონია.¹¹⁵

მიხ. თუმანიშვილის თაობას ეკუთვნოდა ლევან მელიქიშვილიც, მაგრამ იგი განზე იდგა საზოგადოებრივ საქმეებში და არც ბანკის საკითხში, არც სკოლის საკითხში მისი სახელი არსად გვხვდება. მართალია, საზოგადოებრიობის გამოღვიძების პერიოდში იგი თბილისზე შორს იყო — დალისტანში — მაგრამ დალისტანის მეორე აღმინისტრატორს, გრიგოლ ორბელიანს, სამშობლოს გარეშე ყოფნამ ხელი არ შეუშალა აღენიშნა თავისი სახელი ლიტერატურაშიაც და საზოგადოებრივ საქმეებშიაც.

ლევან ივანეს-ძე მელიქიშვილის სახელი შევიდა ქართული ლიტერატურის ისტორიაში, როგორც ნიკ. ბარათაშვილისა და ზოგიერთი სხვა პოეტის და მწერლის მეგობრის სახელი. ეს მეგობრობაც, ახალგაზრდობის ლიტერატურულ წრეებში მონაწილეობაც და „ყვავილში“ თანამშრომლობაც თითქო წინასწარ განსაზღვრავდა მის დანიშნულებას დამოუკიდებელი ცხოვრების გზაზე გამოსვლისას, მაგრამ მისი მეგობრების მოლოდინი ამო გამოდგა. გიმნაზიის დამთავრებისას მან აირჩია სამხედრო, ხოლო შემდეგ სამხედრო-საადმინისტრაციო კარიერა და იგი მთლად სამსახურს მიეცა. მელიქიშვილს არავითარი კვალი არ დაუტოვებია ქართულ ლიტერატურაში, გარდა მწერალთა მეგობრის სახელისა. 1844 წელს მელიქიშვილი დროებით მართავდა ნახჩევანის მაზრას და ნიკ. ბარათაშვილი მის თანაშემწედ დანიშნეს. შემდეგ, ერთი საადმინისტრაციო თანამდებობიდან მეორე თანამდებო-

95

ბაზე გადასვლისას, 1859 წელს მან მიაღწია დალისტანის ოლქის უფროსობას და აქ ჰპოვა თავისი ნამდვილი მოწოდება, მიიღო და შეასრულა რა მეფის ნაცვლის თავ. ბარიათინსკის დავალება — შეექმნა ამ მხარის მმართველობა განსაკუთრებულ საფუძვლებზე (ეგრედწოდებული სამხედრო-სახალხო მმართველობა). მელიქიშვილი გარდაიცვალა, დაავიწყდებინა რა სიცოცხლეში თავისი სამსახურებრივი წარმატება მეფის ნაცვლის თანამდებობის აღმასრულებლობით, გენერალ-ადიუტანტის წოდებით, კავალერიის გენერლის ჩინით და სახელმწიფო საბჭოს წევრობით.

მელიქიშვილის მეგობრობა მიხ. თუმანიშვილთან, გიმნაზიაში დაწყებული, შემდგომაც გაგრძელდა. მართალია, იგი მთლად სამსახურის

ინტერესებში იყო შთანთქმული, მაგრამ ურთიერთობას წინანდელ მეგობრებთან არ უფრთხილდა.

თუმცა ლევ. მელიქიშვილის წერილებს მიხ. თუმანიშვილისადმი ლიტერატურული ინტერესი არა აქვს, მაინც ამ წერილების მიხედვით შეგვიძლიან რამოდენადმე წარმოვიდგინოთ, რა საქმეები და საზრუნავი აწუხებდათ ჩვენს წინაპრებს კავკასიის ომების ეპოქაში. 1854 წლის აპრილის 27-ს ლევან მელიქიშვილი უპასუხებს თავის გიმნაზიელ ამხანაგს მილოცვაზე გენერლის ჩინის მიღების გამო:

„27 апреля 1854 года, Закаталы.

Михаил, письмо твое от 10 апреля я получил, — душевное спасибо тебе за него и за искреннее поздравление твое с производством моим в генералы.

Прошу бога помочь мне оправдать то доверие, которое правительством мне сделало настоящим моим назначением и убеждение всех вас любящих меня товарищей и для этого разумеется я употреблю все то, что только в руках человеческих.

За все твои интересные новости могу отплатить только тем, что почти ежедневно получаю сведения с гор о больших приготовлениях Шамиля, но когда и куда именно он направится, еще неизвестно. Здесь у меня пока спокойно и я занят устройством внутреннего управления, сколько что настоящие обстоятельства позволят и готовлюсь встретить все то, что только можно ожидать от бурь, поднимающихся со всех сторон, а ожидать должно многого.

Будь здоров, весел и пиши почаще,
весь твой Леван.

ვინძლო რომ ეს წიგნი პირველი და უკანასკნელი არ იყოს. წინომ მოგიკითხა“.

„16 июня 1858 года кр. Закаталы.

Спасибо тебе, Михаил, за твои письма.

Победа, одержанная князем Иваном Малхазовичем [ანდრონიკაშვილის მიერ მდ. ჩოლოყზე] блистательна и имеет огромное влияние на войну нашу в Азиатской Турции и на весь наш край.

96

ეს არის კარგი, რომ არც ახალციხეს და არც ეხლა მტერს აღარც ერთი ზარბაზანი აღარ დაანება, რამდენიც ჰქონდა იმდენი წაართო. ეს გამარჯვება ვიდღესასწაულე მე პარაკლისით, ზარბაზნების სროლით, სადილით და საღამოზე ქალაქში ჩირალდნით. ვიდღესასწაულე გულით და სულით, როგორც ქართველმა, მოსამსახურემ და ივანეს ახლო მცნობმა. ესლა ის არის საჭირო, რომ ბებუთოვმა დაამარცხოს და ყარსი აიღოს. მაშინ სულ მოსვენებული ვიქნებით.

აქაური ანბავი რა მოგწერო, სულ ერთი და იგივე ამბავი მოდის შამილისა, ჰაი დამზადებ.ა, ჰაი მოდის. და ვნახოთ რა იქნება.

იყავ მშვიდობით და მხიარულ. შენი ლევან მელიქ[ოვი]“.

როდესაც საგლეხო რეფორმისათვის გახურებული სამზადისი იყო, მელიქიშვილი სწერდა მიხ. თუმანიშვილს:

„16 აპრილსა 1864 წელსა — შურა.

მიხეილ, მომილოცავს მომავალი ბედნიერი დღეები, ღმერთმა მრავალ ამ დღეს დაგასწროს.

თვალწინ მიდგას ჩვენი ექსპერტების ყაყანი თქვენის პროექტის გასინჯვაში. გუშინწინ მოველ ჩირ-ურთილამ და აღსდგომის შემდეგ მივალ დერბენტში და მერე მთაში ავალ. ამას იმიტომ ვწერ, იქნება ჩემი ზამეჩანიები მალე ვერ მოგივიდესთ. აქ მშვიდობა არის, და ყველანიც შენი ნაცნობნიც კარგად არიან.

დაპირებული ზაპისკის გამოგზავნა არ დაგავიწყდეს. თუ ხან და ხან მომწერ წიგნსა მანდაურის ამბებით, დიდი მადლობელი ვიქნები. ჩემმა ცოლმა და დამ მოკითხვის მადლობა შემოგიტვალეს და თითონაც მოგიკითხესთ.

შენი ბედნიერების მოსურნე

ლ. მელიქ[ოვი]“.

ვიდრე ძველი თაობა, ხალხის სურვილთა ერთადერთ გამომხატველად რომ სთვლიდა თავის თავს, შთანთქმული იყო ბრძოლაში სათავადაზნაურო სადევუტატო საკრებულოს გარშემო, ახალგაზრდობა ჯერ სუსტად, ხოლო შემდეგ უფრო და უფრო ძლიერად და ორგანიზებულად იმაღლებდა ხმას „ბებერთა“ წინააღმდეგ. საუნივერსიტეტო განათლებამ, რუსეთის მოწინავე ახალგაზრდობასთან ურთიერთობამ და სამოციანი წლების რუს-მოღვაწეთა გავლენამ აღზარდა რიცხვით არა მრავალი, მაგრამ მომზადებული და მაღალი იდეებით განმსჭვალული მოღვაწენი, რომელთა შორისაც თვალსაჩინო ადგილი ეჭირათ ილია ჭავჭავაძეს და ივანე მაჩაბელს.

ილია ჭავჭავაძემ მოღვაწეობა ლიტერატურით დაიწყო, მაგრამ ძალიან მალე გაათავართოვა თავისი მებრძოლი ტემპერამენტის შესაფერისად სამოქმედო ასპარეზი და თავი მოუყარა თავის გარშემო ახალგაზრდების ჯგუფს, რომელთანაც ძველ თაობას, სხვათა შორის მიხ. თუმანიშვილსაც, არაერთხელ მოუხდა პირისპირ შეხლა ყველა დიდი საკითხის განბჭობის დროს.

97

საზოგადოების სამსახურის იდეა თანაბრად ძვირფასი იყო უფროსი თაობის მოღვაწისათვისაც, როგორც, მაგალითად, იყო მიხეილ თუმანიშვილი, რომელიც განიცდიდა ორმოციანი და ორმოცდაათიანი წლების მიმდინარეობათა გავლენას; იგი აგრეთვე ძვირფასი იყო უმცროსი თაობის წარმომადგენლისათვისაც — ილია ჭავჭავაძისთვის,

სამოციანი წლების მოწათვისათვის. ორივე მოღვაწე შეხვდნენ ერთმანეთს ცხოვრების გზაზე სწორედ მათი საზოგადოებრივი მოღვაწეობის სფეროში; ამიტომ სრულიად ბუნებრივია ცოტა ხნით შეეჩერდეთ მათ ურთიერთობაზე.

„კონფიდენციალურად“¹¹⁶

მონწაღეო ხელმწიფევე

მიხეილ ბირთველის-ძვე.

თავად ილია ჭავჭავაძე მივლინებულია, მთავარი სამმართველოს უფროსის ბრძანებით, ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის განკარგულებაში მუშაობისათვის, ე. ი. სახელდობრ, იმერეთში გლეხთა საკითხის გადასაწყვეტად საჭირო ცნობების შესაკრევად. ამის გამო უმორჩილესად გთხოვთ, მონწაღეო ხელმწიფევე, გადასცეთ თავად ჭავჭავაძეს ყველა ის ცნობა, რაც სასარგებლო და საჭიროა მას ჰქონდეს მხედველობაში მისთვის დაკისრულებული მინდობილობის შესასრულებლად. თქვენ დიდი ხანია, რაც გლეხ-საქმეზე მუშაობთ თბილისის გუბერნიაში, იგი თქვენ დაწვრილებით იცით და ამიტომ შეგიძლიანთ მისცეთ თავად ჭავჭავაძეს სათანადო მასალა და მიუთითოთ რაც მისთვის საჭიროა, რათა იგი სავსებით გაეცნოს ამ საქმეს; ამასთანავე, ვიმედოვნებ, უარს არ ეტყვიან მას თქვენს რჩევაზე.

თქვენი ერთგული

ნ. ბარანოვსკი.

1864 25 ივნისი.

კოჭორი“.

აი, ასე ოფიციალურად გაიცნეს ერთმანეთი უფროსი თაობის გამოჩენილმა წარმომადგენელმა და ახალგაზრდობის მომავალმა ბელადმა მეფის მოხელეს, მეფის ნაცვლის მთავარ სამმართველოს საერთო საქმეთა დეპარტამენტის დირექტორის თანამდებობის აღმასრულებელს ნიკოლოზ ბარანოვსკის, ილია ჭავჭავაძეს რეკომენდაციას რომ უკეთებდა მშრალი კანცელარული კილოთი, ალბათ, ეჭვიც არ შეჰპარვია იმის თაობაზე, თუ რა კომიკური იყო მისი როლი ამ დროს: გლეხთა საკითხი ილია ჭავჭავაძისა და მიხეილ თუმანიშვილისათვის როდი იყო მარტო სამსახურის საქმე. საზოგადოების სამსახურის იდეაზე აღზრდილნი ისინი საგლეხო რეფორმაში ხედავდნენ, - რასაკვირველია, თვითველი მათგანი თავისებურად, — თავიანთი იდეალების ნაწილობრივ განხორციელებას. ამიტომ, თვით სამსახურის სფეროშიაც კი მათ აახლოებდა საერთო ინტერესები. წერილი ჭავჭავაძისათვის დახმარების განწვევის შესახებ მათ დასჭირდათ იმდროინდელი კი არა, რომ უამისოდ ვერ მოსძებნიდნენ ერთმანეთის გასაგებ სიტ-

ყვას, არამედ იმდროინდელი, რათა თუმანიშვილს შესაძლებლობა მისცემოდა გადაეშალა ჭავჭავაძისათვის ყველა საჭირო მასალა და დოკუმენ-

ტი, რაც მოსახერხებელი იყო მხოლოდ ოფიციალური წესით.

მაგრამ ილია ჭავჭავაძე და მიხეილ თუმანიშვილი იცნობდნენ ერთმანეთს ამ „ჩინოვნიკური“ სფეროს გარეშე. ჯერ კიდევ თბილისში ჩამოსვლამდე ილია ჭავჭავაძე მიესალმა „სალაყბო ფურცელი“-ს გამოსვლას თუმცა შეცთომით მის ავტორად იმ დროს გაბრიელ სულხანიშვილს სთვლიდა (იხ. ამ წიგნის VIII თავი). უნივერსიტეტიდან დაბრუნებისთანავე ილია ჭავჭავაძემ გაშალა ენერგიული საქმიანობა ლიტერატურასა და საზოგადოებრივ მოძრაობაში. ორმოცდაათიანი წლების დასასრული და სამოციანი წლების დასაწყისი განმათავისუფლებელი იდეების ძლიერი გავრცელების ხანა იყო. ილია ჭავჭავაძე პუბლიცისტიკისა და ლიტერატურის სარბიელზე მეტისმეტად ხელსაყრელ მომენტში გამოვიდა, როდესაც რუსეთიდან მომდინარე განმათავისუფლებელმა იდეებმა გამოიწვიეს ქართველ მოწინავე ინტელიგენციაში საერთო ალტყინება და იმედები. 1863 წელიწადი, როდესაც ილია ჭავჭავაძე თავისი უურნალის, „საქართველოს მოამბის“ გამოცემას შეუდგა, სამახსოვრო წელიწადია საქართველოს სულიერი და გონებრივი ცხოვრებისათვის. მყისვე უურნალის გარს შემოკრბა ყველა საუკეთესო მწერალი. გიორგი ერისთავმა მოათავსა ამ უურნალში თავისი პოემა „შემლილი“ და თარგმანი „ვაი ჭკუისაგან“; დიმიტრი ყიფიანი მიტჩელის „ცის მნათობნი“. ამ უურნალშივე სწერდნენ გრიგოლ ორბელიანი („ლოთური მუხამბაზი“), სულხან ბარათაშვილი („საქართველოს ისტორია“), შ. ყიფიანი (თარგმ. „ჩვენი დროის გმირი“), დავით ყიფიანი (შემდგომ თბილისში საუკეთესო პანსიონის დამაარსებელი), გიორგი წერეთელი, ლევან ჯანდიერი, ილია ოქრომჭედლიშვილი, ნ. ლოლობერიძე, გ. ჩიქოვანი და სხვ. *

გიორგი თუმანიშვილი თავის მოგონებებში ილია ჭავჭავაძეზე, რომლებიც დაიბეჭდა გაზ. „ზაკავკაზიეში“ პოეტის დასათვლავების დღეს, სწერდა: „მამაჩემიც [მიხ. თუმანიშვილი], დიდი მოყვარული ქართული პოეზიისა, ლამობდა ამ უურნალში წერას, მაგრამ ვერ მოახერხა, რადგანაც მეტისმეტად გართული იყო საგლეხო რეფორმის სამზადისით. შესძლო მხოლოდ გადაეცა რედაქციისათვის მის ხელთ ქონებული ლექსები ქართველი კლასიკოსებისა — ნიკ. ბარათაშვილისა, ალ. ჭავჭავაძისა და გრ. ორბელიანისა. ეს იყო მაშინ მათ ნაწერთა თითქმის ერთადერთი სრული პირი და ილია ჭავჭავაძემ იგი სიამოვნებით გამოიყენა თავისი ნორჩი უურნალისთვის. მახსოვს, რა გულისცემით

* ნუსხა აღებულია გ. თუმანიშვილის მოგონებებიდან.

ველოდებოდი ი. ჭავჭავაძის დარბაზობას (ვიზიტს) მამაჩემთან. * კარის ჭუჭრუტანაში დავინახე, როგორ ჩაიყვანა მან „კრილატკა“ და როგორ

წავიდა ჩვენგან. მე მეჩვენა, რომ სახეზე შევნიშნე ღვთაებრივი გე-
შთაგონების მეტყველება და მას აქვთ ეს სახე არ დამვიწყებია".

ილია ჭავჭავაძის მოღვაწეობას ყურადღებით თვალს ადევნებდა
მიხეილ თუმანიშვილის მთელი ოჯახი. „აქ ახლახან ქართველი
ლიტერატორების ყრილობა იყო. — აცნობებდა მისი ქალი ბარბარე
1873 წლის თებერვლის 16-ს თავის ძმას გიორგის, ამბობენ, ილია
ჭავჭავაძე აპირებს კრიტიკული სტატიის დაწერას, რომელშიაც
გაატარებს პარალელს გამლეტსა და „ვეფხისტყაოსნის“ ტარიელს
შორის“. მისი მეორე წერილი უკვე ზევით მოვიყვანეთ ბანკის ისტო-
რიასთან დაკავშირებით.

იმავე წლის იანვრის 8-ს იგი სწერდა გიორგის: „სანიმუშოდ გიგზავ-
ნით „ტიფლისკი ვესტნიკის“ პირველ ნომერს, სხვა ნომრები თრიალდი
ჩვეულებრივია. შენ მიიღებ მხოლოდ გამოჩენილ ან შესანიშნავ №№,
თუ კი ასეთები იქნება. ახალი წლის პირველ დღეს ანუ გაზეთის
გამოსვლის წინა დღეს რედაქტორი, აკეთებდა რა ვიზიტებს, ჩვენ-
თანაც იყო. მას დიდი იმედები აქვს მომავლისათვის, მაგრამ თანა-
მშრომლები, როგორც ეტყობა, ცოტა ჰყავს. შენ, ალბათ, ფელე-
ტონი მოგეწონება. იგი გლუხარიჩის შვილს, დავით ერისთავს, დაუ-
წერია. მინდა დაგისახელო ის პირნი, აქ გამოყვანილი რომ არიან,
მაშინ ყველაფერს ადვილად გაიგებ. საქმე ეხება თავადაზნაურობის
კრებებს ბანკის საკითხის გადაწყვეტის გამო, რაზედაც უკვე გწერდი.
გ ა მ ბ ე ტ ა — ილია ჭავჭავაძეა, გ რ ა ნ ჰ ე რ ე — ნიკო ჭავჭავაძე, ოლ-
ქის სასამართლოს თავმჯდომარე, კ ლ ე მ ა ნ დ უ ვ ე რ ნ უ ა — ეს
ეგრედწოდებული შავი ჩოლოკაევი, ხოლო ბ ა ნ კ ი რ ი შ ტ ე ი ნ -
კ ო ჰ ფ ი — ვანო ერისთავი, რომელმაც ცოლი შეირთო პეტერბურგში,
მდიდარი რუაძისა და რომელმაც მთელი თავისი შეძლება გათლანგა.
შემდეგ ის, რომ ვილაყას უნდოდა „სევერნოე სიიანიეს“ გამო-
ცემა — ეს მათზეა“.

თვით მიხეილ თუმანიშვილი ორმოციანი და ორმოცდაათიანი
წლების დიდი გავლენის ქვეშ იყო, მეტისმეტად მადლა აყენებდა
ბელინსკის, დობროლიუბოვს, პისარევს (დობროლიუბოვის სურათი
მუდამ საწერ მაგიდაზე ედგა) და ამიტომ გასაკვირველი არ არის,
რომ, ძველი თაობის სხვა მოღვაწეების თანაბრად, მხურვალედ
გამოეხმაურა ყურნალის გამოსვლას, რამდენადაც მას იმ დროს
შეეძლო. „საქართველოს მოამბემ“ მართლაც გადაბეჭდა მიხ. თუმანი-
შვილის ხელნაწერი კრებულებიდან ალი ჭავჭავაძის, გრ. ორბელიანის,

* გიორგი თუმანიშვილი მაშინ 8-9 წლისა იქნებოდა.

ნიკ. ბარათაშვილისა და გიორგი ერისთავის მთელი რიგი ლექსები,
რომლებიც ჯერ არსად დაბეჭდილიყო. მიხ. თუმანიშვილის შვილების

გადმოცემით, მათი მამისათვის ილია ჭავჭავაძის ნაწარმოებთა („კაცია ადამიანისა“ და ლექსების) კითხვა დიდ სიამოვნებას შეადგენდა და ხანდახან მოკლილობისას იგი უკითხავდა შვილებს ამ ნაწარმოებთ.

უურნალი რომ დაიხურა და მისი რედაქტორი სამსახურში შევიდა მომრიგებელ შუამავლად (1864 წ.), მიხეილ თუმანიშვილი თავისი გავლენით სფეროებში და გამოცდილებით ხელს უწყობდა ილ. ჭავჭავაძეს სამსახურის საქმეში.

მათი ურთიერთობა უნდა შეცვლილიყო სათავადაზნაურო ბანკის გახსნის საკითხთან დაკავშირებით (1871 წ.). მიხ. თუმანიშვილი მომხრე იყო მოკლევადიანი კრედიტის ბანკისა, მაგრამ შემდგომ აქტიურ მონაწილეობას არ იღებდა ბრძოლაში.

„В Тифлисе в настоящее время некоторое оживление — сწერდა იგი 1872 წ. დეკემბრის 4-ს თავის შვილს გიორგის ოდესაში, — вследствие с'езда дворян для обсуждения дворянского банка. Личности, которые выучились говорить, думают всего больше не об деле, а о том, чтобы отличаться на поприще красноречия. Из ораторов самый выдающийся — поэт Илья Чавчавадзе; речь его всегда вытверженная, подчас блестящая, по крайне бессодержательная для дела. Посмотрим, чем все это кончится..... * и с одним красноречием подвинется-ли дело вперед“.

სრულიად სამართლიანი გაბოროტება უფროსი თაობის წინააღმდეგ, რაც მედგარი ბრძოლის შედეგად ახალგაზრდობას მოედვა, შეეხო აგრეთვე მიხეილ თუმანიშვილის პიროვნებასაც, იმის მიუხედავად, რომ თითონ იგი ძალიან თავაზიანად ეპყრობოდა ხოლმე იდეურ მონაწილედ. ლექსად დაწერილ „გამოცანებში“, რომელიც 1871 წელს ანონიმურად დაიბეჭდა, ილია ჭავჭავაძე, უფროსი თაობის სხვა წარმომადგენელთა შორის, თავს დაატყდა მიხეილ თუმანიშვილსაც. ილია ჭავჭავაძე უწოდებს მას „ორპირსაც“, უხეირო მწერალსაც, აბრალებს მას ვერაგობას და ჭორიკანობას.

როგორ შეხვდა თვით მიხ. თუმანიშვილი ამ თავდასხმას? „ამბობენ იმ ქართული ლექსების მეორე სერიაში, რაზედაც ზევით გწერდი — აცნობებს მისი ქალი ბარბარე თავის ძმას გიორგის — მამიჩვენისათვისაც უციათ პატივი და მოუთავსებიათ, არ ვიცი, რა სახით, მაგრამ, ალბათ, ისეთივეთი. შემთხვევა მოგეცემა წაიკითხო და შეაფასო მათი სისწორე. მამა ამის გამო მხოლოდ იცინის“.

რაც უნდა იოლის გულით შეხვედროდა მიხ. თუმანიშვილი ამ პამფლეტს, შთაბეჭდილება მაინც ძლიერი იყო. როგორც ეტყობა, ამ შთაბეჭდილებით სწერს იგი შვილს:

* მრავალწერტილი მ. თუმანიშვილისაა.

„Тифлис, 27-го февраля 1872 г.

Воскресенье.

Давно, давно, милый мой Георгий, я с тобой не беседовал. Д и теперь есть-ли какая-нибудь возможность писать тебе что-нибудь систематическое и полное, когда масленичная суматоха еще не окончилась-когда кругом все еще так шумно, так беснуется и увлекает даже людей спокойного и серьезного темперамента в какое-то кружение и тревогу. На будущей неделе, когда все успокоится и приутихнет, „во дни смиренные великого поста“, вот то-то мы займемся подробной беседой с тобою, призову на помощь и Бабале, и непризнанную тобой писательницу Тасо, соберем и сведем все материалы и факты последней половины истекающего сезона и сообщим тебе — философу и наблюдателю всего, что ни делается на белом свете и, в особенности, в родном тебе Тифлисе, к которому твое сердце близко, несмотря на нахождение вдали от него. Сообщим тебе, между прочим прелести, которыми так ознаменовала себя праздная, недоучившаяся молодежь здешняя, прелести, выразившиеся в грязных пасквильных стихах, в которых она так упорно и до сих пор упражняется. К глубокому прискорбию, им оказалась солидарною и мудрая грузинская газета „დროება“. Впрочем, обо всем этом после. Мы с нетерпением ожидаем мая месяца, когда мы тебя увидим и обнимем. Я, может быть, выеду к тебе навстречу в Поти. Впрочем, довольно еще времени, мы успеем условиться с тобой “ ...

გაფიცვებულ გულზე გახელებული ბრძოლის ზედმოქმედებით გამოთქმული აზრი მყარი როდი იყო. რამოდენიმე ხნის შემდეგ, როდესაც ბრძოლის ვნება დაცხრა, ილია ჭავჭავაძემ შეიცვალა დამოკიდებულება მიხ. თუმანიშვილის მიმართ, ისე, როგორც უფროსი თაობის ზოგიერთი მოღვაწისადმი (გრ. ორბელიანი, ბ. ლოლობერიძე და სხვ.). 1881 წელს თავისი ჟურნალის „ივერიის“ 1-ელ №-ში მან მოათავსა მიხ. თუმანიშვილის მიერ ახალგაზრდობაში ნათარგმნი „ბაღისარაის შადრევანი“; იმავე წლის მე-7 №-ში, მიხ. თუმანიშვილის რჩეულ ნაწარმოებთა სიკვდილშემდგომი კრებულის გამოსვლისას, მან დაბეჭდა ფრიალ სათანაგრძნობო ანონიმური სტატია, რომელიც ეკუთვნოდა ჟურნალის ერთერთი უახლოესი თანამშრომლის ივანე მაჩაბლის კალამს.¹¹⁷ ამაზე უფრო გვიან 1884 წლის 1-ელი №-ის ნარკვევში „შინაური მიმოხილვის მაგიერ“, დიდის გულხმიერებით ამოკრეფილია მიხ. თუმანიშვილის სტატიიდან ქართულ თეატრზე ვრცელი ამონაწერები; ეს ნარკვევი ხელმოუწერელია, ხოლო ეკუთვნის ან თვით ილია ჭავჭავაძეს, ან რომელსამე მთავარ თანამშრომელს.

სამოცდაათიანი წლების საზოგადოებრივი ბრძოლის ხანაში უფროსი თაობის საყოველთაოდ აღიარებული ბელადი გ რ ი გ ო ლ

მართო სათავადაზნაურო და სალიტერატურო საქმეები, არამედ აგრეთვე პირადი ურთიერთობაც. მათი ნაცნობობა იწყება მიხ. თუმანიშვილის ყრმობიდანვე, როდესაც იგი ხშირად დაიარებოდა ბარათაშვილიანთ სახლში. გრიგოლ ორბელიანი, ნიკოლოზ ბარათაშვილის ღვიძლი ბიძა, დაიბადა 1801 წელს, და, მაშასადამე, უკვე მონიჭული ვაჟკაცი იყო, როდესაც თუმანიშვილი და ბარათაშვილი ჭაბუკურ ოცნებას ეძლეოდნენ და სცდიდნენ თავიანთ ძალღონეს თბილისის გიმნაზიის სალიტერატურო წრეში. ცნობილია, რომ ახალგაზრდა ტატო ბარათაშვილი თავისი საყვარელი ბიძის გავლენის ქვეშ იყო. სრულიად ბუნებრივია ვიგულისხმობთ, რომ ეს გავლენა ნაწილობრივ ტატოს მეგობარ მიხ. თუმანიშვილზედაც ვრცელდებოდა. პროფი ა. ხახანაშვილი თავის „ქართული სიტყვიერების ისტორიის ნარკვევში“ აღიარებს გრიგოლ ორბელიანის ლიტერატურულ გავლენას მიხ. თუმანიშვილის შემოქმედებაზე. მაგრამ ა. ხახანაშვილის მტკიცებას უარჰყოფს ის გარემოება, რომ გრ. ორბელიანის საუკეთესო ნაწარმოებნი ეკუთვნიან 1838 წლის მერმინდელ პერიოდს, მაშინ, როდესაც მიხ. თუმანიშვილის ყველა ლექსი, რომელმაც კი ჩვენამდე მოაღწია, დაწერილია არაუგვიანეს იმავე წლისა (იხ. ამ წიგნის VIII თავი).

თუ მაინცადამაინც გრ. ორბელიანის ლიტერატურული გავლენა მიხ. თუმანიშვილის შემოქმედებაზე არ შეიძლება ჩაითვალოს აქტიურ გავლენად, ყოველ შემთხვევაში დიდი პატივისცემა გრიგოლ ორბელიანის ნიჭისა და დამსახურებისადმი მისი უფრო ახალგაზრდა თანამედროვისაგან არა ერთხელ ყოფილა გამოვლინებული. გიმნაზიურ კრებულ-ანთოლოგიაში მიხეილ თუმანიშვილის მიერ გადაწერილია აგრეთვე გრ. ორბელიანის ლექსებიც. თუმანიშვილის მიერ გიმნაზიის გათავებისას, გრ. ორბელიანი ყურადღებით ადევნებს თვალყურს მის მოღვაწეობას, განაგრძობს ძველ ნაცნობობას და სათავადაზნაურო საქმეებშიაც იზიდავს მას სათანამშრომლოდ. დაღისტანში ყოფნის დროს (1854 წ.) გრ. ორბელიანი სთხოვს მიხ. თუმანიშვილს „сочувствовать нашей отдаленности от театра нынешних событий и делиться с нами известиями о них“.

6 იანვ. 1859 წ. გრ. ორბელიანი სწერს დიმიტრი ჯორჯაძეს: „მოვიდა ახალი წელიწადი და მოგვიტანა ახალი პოლოჟენიე о главном управлении. — ღმერთმან ჰქმნას, რომ იყოს საკეთილოდ ამა მხარისათვის. გაიხსნა დეპარტამენტები და გაეხსნა ძლივს ბედი ჩვენს საყვარელს მიხეილს თუმანოვსა, რომელიცა დაინიშნა მეექვსეს კლასში по особым поручениям. ამაში კარგი ეს არის, რომ ორას თუმანძის

ექმნება ჯამაგირი, რომელიცა ძალიან საჭიროა ამისათვის" (გრ. ორბელიანი, „წერილები", ტ. II, ა. განწერელიას რედ. და შენ., 1938).

103

1871 წელს, როდესაც თბილისში სადღესასწაულო ზეიმი გაიმართა გრიგოლ ორბელიანის საპატიოდ მისი ორმოცდაათი წლის სამსახურის აღსანიშნავად, მიხ. თუმანიშვილი იყო იმ პირთა შორის, რომელნიც აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ ამ ზეიმში.

როგორც წინადასახელებულ ჭავჭავაძეს, ისე ახლა გრიგოლ ორბელიანს თავადაზნაურობის წრეში აფასებდნენ უპირველეს ყოვლისა ვით გენერალსა და ადმინისტრატორ-მოღვაწეს. რუსეთის ხელისუფლებისა და ადგილობრივი თავადაზნაურობის თვალში ალექსანდრე ჭავჭავაძე იყო ნიჟეგოროდის პოლკის კომანდირი, სომხეთის ოლქის უფროსი, გენერალ-ლეიტენანტი, დაბოლოს — მეფის ნაცვლის საბჭოს წევრი, — ერთის სიტყვით, ვინც გინდათ ის იყო, ხოლო არა ქართული ლირიკის ბრწყინვალე წამომადგენელი. გრიგოლ ორბელიანი — გენერალ-ადიუტანტი, ინფანტერიის გენერალი, სახელმწიფო საბჭოს წევრი, მეფის ნაცვლის მოვალეობის აღმასრულებელი კავკასიაში — დიდი ფიგურა იყო ადმინისტრაციულ სფეროებში. ხოლო ალექსანდრე ჭავჭავაძისა და გრიგოლ ორბელიანის მოღვაწეობის მეორე მხარეს გულგრილობის ჩრდილი ჰფარავდა. თვით აქ, საქართველოშიაც კი, სადაც პოეტებს თავყანისცემის შარავანდედი ჰმოსავდა, თავადაზნაურობის უმაღლესი ფენები, ე. ი. ის ადამიანები, რომელთა შორისაც გრ. ორბელიანი იღვწოდა, ისე უყურებდნენ მის შემოქმედებას, როგორც ერთგვარ „უინს", დიდი კაცის იოლ გართობას. „მოშაირობას თითქმის აუგ საქმედ სთვლიდნენ. ნახალისებას იწვევდა მხოლოდ ისეთი პოეზია, რომელსაც სამეფო კარის იერი სდევდა და მიმართული იყო ხელმწიფის ძალა-უფლების განდიდებისაკენ. მართალია, ადმინისტრაციამ იცოდა, რომ გრ. ორბელიანი „კალამს აცოდვილებს" და 1833 წელს დაკითხვის დროს, როდესაც აჯანყებისათვის მხარის დაჭერის ბრალსა სდებდნენ, იძულებული გახდა, რათა თავი ემართლებინა მის ხელში აღმოჩენილი ლექსების გამო, ეჩვენებინა, რომ ლექსი „გულნი ივერთა" მოქცეული უნდა ყოფილიყო იმპერატორისადმი მიძღვნილ ეპისტოლეში, რომლის დაწერასაც ვითომ იგი აპირებდა (იხ. მიხ. ზანდუკელის შენიშვნები გრ. ორბელიანის ლექსების 1935 წლის გამოცემაში), მაგრამ პოეტის ნამდვილი შემოქმედი სახე იცოდნენ ლიტერატურის იშვიათმა მცირერიცხოვანმა დამფასებლებმა. ვაზ. „კავკაზში" დაბეჭდილი საიუბილეო ზეიმის აღწერილობა ადასტურებს, რომ ორბელიანს ზეიმი გაუმართეს ორმოცდაათი წლის განმავლობაში ოფიცრის სხვადასხვა ჩინით სამსახურის გამო. იმ დროის კვალობაზე საჭირო იყო ერთგვარი

ხასიათის სიმტკიცე და დამოუკიდებლობა, რათა საყოველთაოდ განეცხადებინა ვისმე, რომ იგი აფასებს „გენერალ-ადიუტანტს“, როგორც პოეტს. პლატონ იოსელიანი, ილია ჭავჭავაძე და მიხეილ

104

თუმანიშვილი ერთადერთნი იყვნენ, რომ მიესალმნენ გრიგოლ ორბელიანს, როგორც დამსახურებულ ქართველ პოეტს. მათგან პირველმა ორმა დეპუტა გამოგზავნა დუშეთიდან, სადაც ისინი ზაფხულს ატარებდნენ (იუბილე გადახდილ იქნა ივნისის 7-ს), ხოლო მიხ. თუმანიშვილი ზეიმზე იყო, გადასცა იუბილიარს წერილობითი აღრესი და გაუგზავნა „კაკაბის“ რედაქციას ზეიმის დანვრილებით აღწერა, თანაც არა მარტო ხაზგასმით აღნიშნა გრ. ორბელიანის სალიტერატურო ღვაწლი, არამედ აგრეთვე მოათავსა მთლად აღრესის ტექსტი¹¹⁸:

„იმ დროს, როდესაც ასე ბედნიერად გასრულდა თქვენი დიდება-მოსილი ორმოცდაათი წლის სამსახური და ამის გამო თქვენს ირგვლივ გაისმიან უამრავი, თქვენ მიერ სრულიად დამსახურებული, მოსალმებანი, არ შეიძლება არ გავიხსენოთ სიხარულით და თანაგრძნობით თქვენი სხვაგვარი მოღვაწეობა, რომელიც, თუმცა ჩანერილი არ არის არავითარ ოფიციალურ აქტში, მაგრამ კვალნაუშლელად სცოცხლობს თქვენი თანამეამალებების გულში და განმტკიცებულია მათი ცხოველი თანაგრძნობით და მაღლობით. მე ვამბობ, თავადო, თქვენს ლიტერატურულ მოღვაწეობაზე თქვენი მშობელი ქართული ენის სარგებლობისათვის, თქვენი მშობელი ქართველი საზოგადოების სიკეთისათვის. თქვენ ყრმობიდანვე გამოავლინეთ მაღლი, რომელიც ეძლევა ცით მხოლოდ რჩეულთ — მაღლი პოეტურ შემოქმედებისა და მოიხმარეთ იგი არა ადამიანთა უქმ თავშესაქცევად, არამედ რათა განგენათლებინათ გონება მათი და განგეახლებინათ და განგეკეთილშობილებინათ სული მათი. თქვენი ახალგაზრდობის თანამედროვე ეპოქაში ჩვენი ქვეყანა ჯერ ვიდევ არ ზიარებოდა განათლებული მსოფლიოს სულიერ ცხოვრებას: ოდესღაც მდიდარ და საბერძნეთის ლიტერატურასთან დაკავშირებულ ქართულ ლიტერატურაში გამეფებული იყო სიმდოვრე, უმოძრაო, აღმოსავლეთით მონაბერი; პოეზია მისი, საქართველოს განუყრელი თანამგზავრი ისტორიის ნათელ მომენტშიაც და მწუხარების მომენტშიაც, მდუმარებდა ან იბნეოდა გაურკვეველ, ანგარიშმიუცემელ და მიზანდაუსახავ ხმოვანებად იმავე აღმოსავლეთის ზეგავლენით. თქვენ პირველმა, მეორე ქართველ დაუფინყარ, ან უკვე გარდაცვალებულ პოეტ ალექსანდრე ჭავჭავაძესთან ერთად, მომართეთ თქვენი ქნარი ევროპულ ჰანგზე და აუწყეთ თქვენს სამშობლოს, რომ არსებობენ სხვა ჟღერანი, უფრო მწყობრნი და უწმინდესნი, სხვა შეგრძნობანი და სიტკბოებანი, უფრო მაღალნი და გონებამოსილნი. საუცხოო მიბაძვანი თქვენი სიმპატიური რუსი პოეტის შუკოვსკისა, ხელოვნური გადმოღებანი თქვენი ქართულ ენაზე შესანიშნავი კრილოვის არაკებისა — მაშინ, როდესაც სულ მცირედ იყო გავრცელებული ცოდნა რუსული ენისა, მით უფრო ლიტერატურულისა, — აცნობდნენ,

ასე ვთქვათ, პირველად საქართველოს მაშინდელ ახალ თაობათ რუსულ შემოქმედებას და რუსულ აზრს, აყვარებდნენ და ანათესავებდნენ მათ და ამაში არ შეიძლება არ დავინახოთ დამსახურება თქვენი მათ წინაშე“.

აქ მოყვანილი ამონაწერი ადრესისა უკვე თავისთავად მეტყველებს იმას, რომ „კავკაზის“ მკითხველთა წრეში იუბილიარის ლიტერატურული მოღვაწეობა ცნობილი არ იყო. გარნა ზემის აღწერის

105

ბოლო სიტყვები, რაც მიხ. თუმანიშვილის კალამს ეკუთვნის, ხოლო მიმართულია მკითხველებისადმი რედაქციისაგან, ამ მხრივ უფრო მჭერ-მეტყველურია:

„ამ ადრესში გამოთქმულის გამო ჩვენ შესაძლებლობა გვაქვს დავამოწმით, რომ თავად გრიგოლ დიმიტრის-ძე ორბელიანის სახელი მართლაც საპატიოდ ცნობილია ქართულ ლიტერატურაში“.

„კავკაზ“-ის მკითხველები იყვნენ არა მარტო რუსი მოხელენი: თვალსაჩინო ნაწილს იმ წრისას, რომელიც „კავკაზს“ ეტანებოდა, შეადგენდნენ თავადაზნაურობის ინტელიგენცია და მემამულენი. მათ მიერ სამშობლო ლიტერატურის ცოდნა, მართლაც და, ღრმა არ უნდა ყოფილიყო, რაკი გაზეთს, რომელიც, ალბათ ანგარიშს უწევდა მათ ცოდნას და გემოვნებას, საჭიროდ მიაჩნია დაარწმუნოს ისინი, რომ გრიგოლ ორბელიანის სახელი ცნობილია ქართულ ლიტერატურაშიო.

უკვე უკურნებელი სენით დაავადებული, სიკვდილის პირად მდგარი მიხეილ თუმანიშვილი მაინც დიდი ინტერესით ადევნებს თვალყურს გრიგოლ ორბელიანის შემოქმედებასა და მოღვაწეობას. 1875 წლის იანვრის 21-ს, ე. ი. სიკვდილამდე რამდენიმე დღით ადრე, თავისი შვილის გიორგისათვის გაგზავნილ წერილში სჩივის თანადროული საზოგადოებრივი და ლიტერატურული მოძრაობის უნიათობაზე და სწერს, რომ:

„ინტერესით წაკითხვა შეიძლება მხოლოდ ძველი სემინარისტის [გრ. ორბელიანის ფსევდონიმი] სტატიისა, რომელიც ამჟღავნებს მასში არა მარტო დიდ კრიტიკულ ტაქტს და ესთეტიკურ გემოვნებას, არამედ აგრეთვე საუცხოო ფილოლოგიურ ცოდნას, რაც არ ჩამოუვარდება პროფ. ცაგარლის ცოდნას სისწორისა და სიზუსტის მხრით. (არის ჩვენში ამ უკანასკნელის კრიტიკული ეტიუდი ქართული ენის გრამატიკული ლიტერატურის შესახებ)“.

ამაზე უფრო ადრე, 1874 წლის ოქტომბრის 18-ს მიხეილ თუმანიშვილი თავისი ქალის ანასტასიას წერილში გიორგისთან აცნობებს

მინაწერით, რომ

„გეგმავნება ამასთანავე ორი №-ი „ტიფლისკი ვესტნიკისა“, სტადლე-ნის ეპისტოლე ბებუთოვის მიმართ „Об’явление Кавказа“-ს რუბრიკაში და „ცისკარის“ წიგნი, სადაც დაბეჭდილია სამაგალითო, ენის მხრით, ლექსი გრიგოლ ორბელიანისა ძველი სემინარისტის ფსევდონიმით“.

მიხეილ თუმანიშვილის მიერ შენახულია გრ. ორბელიანის მრავალი ლექსი და დატოვებულია მისვე ნაწარმოებთა სრული ნუსხა.

ქალაქის საქმეებს მიხ. თუმანიშვილი ნაკლებ მისდევდა, ალბათ, იზიარებდა რა ამ მხრით საერთო უგულველობას მათთადამი, რაც ჩვეულებრივი იყო მაშინ თავადაზნაურ მოღვაწეთა შორის. ყოველ

106

შემთხვევაში გულით არ ეკიდებოდა ამ საქმეებს შეიძლება იმიტომაც, რომ ერიდებოდა ქალაქისა და თავადაზნაურობის ინტერესების შეჯახებას. 1866 წელს მიხ. თუმანიშვილი არჩეული იყო ხმოსნად შთამომავლობით აზნაურთაგან თბილისის საზოგადოებრივ მმართველობაში, დაიარებოდა კრებებზე, ეცნობოდა ქალაქის საქმეებს, მაგრამ, როდესაც სიტყვა მის აქტიურ მონაწილეობაზე ჩამოვარდებოდა ხოლმე, უარობდა სამსახურის საქმეებით დიდი დატვირთულობის გამო. მის ქალაქში შენახულა ქალაქის თავის შეტყობინება, რომ იგი 1867 წლის მარტის 29-ს არჩეულ იქნა ერთერთ კომისიაში (კომისია ყოფ. საქალაქო სამმართველოს რევიზიის მოსახდენად). კომისიის სხდომებში მონაწილეობის მიღებაზე იგი უარს უთვლის მოუცლელობის გამო.

პირიქით, საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა სფეროები მიხ. თუმანიშვილს გამუდმებით აინტერესებს და აქ იგი მხურვალე მონაწილეობას იღებს, მიუხედავად სამსახურის საქმეებით დატვირთულობისა. ჯერ კიდევ საგუბერნიო სამმართველოში ყოფნისას მან შეიმუშავა დებულებათა და წესდებათა პროექტები მრავალი საზოგადოებრივი და სამეცნიერო ხასიათის მქონე ორგანიზაციისათვის¹¹⁹, მაგრამ ამ სამსახურებრივი მოვალეობის გარეშე იგი ბევრ დროს ანდომებდა თვით ამ ორგანიზაციებში მუშაობას. ეს განსაკუთრებით ეხება კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებას, რომლის ერთ-ერთი დამაარსებელიც თითონ იყო (ს-ბის ნამდვილ წევრად არჩეულ იქნა 1851 წლის აპრილის 14-ს) და რომლის წესდებასაც რედაქცია მან გაუკეთა, და აგრეთვე საიმპერატორო გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილებას. მისი თხოვნით თუმ-ფშავ-ხევსურეთის ოლქის უფროსი ლევან ჩოლოყაშვილი აგროვებს ხევსურთა ქედებს, მანდილებს, ტანისამოსს და იარაღს გეოგრაფიული საზოგადოების მუზეუმისათვის (შემდეგ გადაკეთებულ იქნა კავკასიის მუზეუმად,

ხოლო ახლა საქართველოს მუზეუმი), და იმის შემდეგ, რაც მიხ. თუმანიშვილი დაბეჭდებით მოითხოვს კოლექციის რაც შეიძლება სრულად შევსებას, ჩოლოყაშვილი უგზავნის 1854 წლის მარტის დამდეგში ყოველივე იმას, რის შეგროვებაც კი მოხერხდა. მიხ. თუმანიშვილი რედაქციას უკეთებს გეოგრაფიული საზოგადოების ზოგიერთ ნაშრომს და წერილებს და იძლევა მათ შესახებ დასკვნებს¹²⁰.

1862 წლის დეკემბერში მიხ. თუმანიშვილი არჩეულ იქნა თბილისის გიმნაზიის (სადაც იგი ოდესღაც სწავლობდა) საპატიო მზრუნველის კანდიდატად და მონაწილეობას იღებდა პედაგოგიური საბჭოს სხდომებში.

107

თ ა ვ ი VII

თეატრი და ნაციონალური მუსიკა

ნაციონალური თეატრი. ქართული რეპერტუარი. მუდმივი დასი. გიორგი ერისთავი. თეატრალური კრიტიკა. რუსული თეატრი. თბილისის თეატრის ხანძარი. მეზურნე ალექსი. მიხ. თუმანიშვილის დრამატურგული ცდები.

საქართველოს თეატრალურ ცხოვრებაში მიხეილ თუმანიშვილს ეკუთვნის განსაკუთრებული ადგილი: იგი მოწოდებით დრამატურგი არ იყო, არც „სცენის-მოყვარე“ იმ მხრივ, როგორც ეს საერთოდ მიღებულია; იგი იყო მგზნებარე თეატრალი, ამ სიტყვის სწორედ იმ მაღალი მნიშვნელობით, რასაც ამ ცნებას აკუთვნებდნენ თეატრალური ხელოვნების განთიადისას. მაგრამ უპირველეს ყოვლისა და უმეტესად ყოვლისა მიხ. თუმანიშვილი იყო ნაციონალური თეატრის შეგნებელი და გულდაჯერებული მომხრე.

„ჩვენს დროში — ამბობს იგი სტატიიში „ქართული თეატრი“ („Грузинский театр“, „კავკაზი“, 1851 წ. № 11) — ახალი წამოწყება ქვეყნის მატერიალური მოთხოვნილების სფეროში — უკვე ახალი რამ არ არის. ახალი ხიდის გაღება, ახალი გზის გაყვანა, რომელიც ერთ სავაჭრო პუნქტს უკავშირებს მეორე ასეთსავე პუნქტს, უკვე ეპოქას არ შეადგენს. ეს — ჩვეულებრივი, ყოველდღიური მოვლენაა. საერთო ყურადღებას იპყრობენ ახლა

სხვა მოვლენანი, სხვა ძეგლნი, — ჩვენ ვხედავთ სხვა დანესებულებათ, რომელნიც აღძრავენ მთელ მოსახლეობას, ამოძრავებენ მის გონებას ახალი ყოფაცხოვრებისათვის, ახალი განწყობილებისათვის. ასეთ დანესებულებათ, უეჭველია, ეკუთვნის თავისი დანიშნულებით ქართული თეატრი.

.....
რათა განვსაჯოთ, თუ რა უაღრესი მნიშვნელობა აქვს აქაურ თეატრს საქართველოში, უნდა გავისხენოთ, რომ სასცენო ხელოვნება მისთვის მუდამ უცნობი იყო და იგი არც შეესაბამებოდა მის ზნეჩვეულებას და შეგნებას. იმ განათლებას, რომელიც მოევლინა ამ ქვეყანას ჯერ კიდევ უძველეს დროს ქრისტიანულ სარწმუნოებასთან ერთად, არ მოუტანია თან ყველა თავისი ცხოველმყოფელი ელემენტი. მისი გავლენა აირეკლა მწერლობასა და ზოგიერთ სამოქალაქო ხასიათის დანესებულებაში, და არა ნამდვილ ცხოვრებასა და ხალხის შეგნება-დანესებულებებში. ხოლო ასეთი გათიშვა მოხდა იმიტომ კი არა, რომ ქვეყანა არ თანაუგრძნობდა სწავლა-განათლების შთაგონებას, არამედ იმიტომ, რომ იგი მეტისმეტად დამოკიდებული იყო უახლოესი აღმოსავლეთის დესპოტურ გავლენაზე.

.....
მაგრამ, განა აქაური მოსახლეობის ყველა ფენას შეეძლო ესარგებლა თანაბრად და ერთბაშად საზოგადოებრივ მამოძრავებელთა მითითებანი? განა ეს მითითებანი მათ შორის ბევრისათვის მიუწვდომელი და უტყვი არ იყო იმდენად, რათა ისინი ვერ მიხვედრილიყვნენ ახალი მოვლენის მთელ სარგებლობას და უპირატესობას, არ გაჰყოლოდნენ საერთო მოძრაობას და

არ დამდგარიყვნენ თანადროულ მოთხოვნილებათა საერთო დონეზე? მართლაც და, მდგომარეობის გაუმჯობესებანი შეეხო მხოლოდ უწყებულ წოდებათ, რომლებიც ისედაც ახლო იდგნენ რუსულ საზოგადოებაზე, რასაც ხელს უწყობდა სხვა გზებიც, მათი სწავლა-განათლებისათვის მიჩენილი; ხოლო უმეტესობა ამ გაუმჯობესებათა და სრულყოფათა გარეშე დარჩა. ამ უმეტესობასა და ახალ ცნებათა სამყაროს შორის ჯერ კიდევ დიდი მანძილი, დიდი ზღუდე იდგა, დაახლოების გამთიშველი — საკუთარი ზნეჩვეულებანი, საკუთარი ცრუაზროვნებანი, საკუთარი უცნაურობანი, რაც ჯერ კიდევ მედგრად დარჩენილიყო წარსულიდან და არ იკარებდა კეთილ განზრახვათ. ამიტომ საჭირო იყო ერთგული, სწორე და ძლიერი შუამავალი, რომელიც მეგობრულად ჩადგებოდა ერთსა და მეორეს შორის და დარწმუნებით, თავისსავე ენაზე აუხსნიდა უმრავლესობას ძველი ყოფაცხოვრების არახელსაყრელობას, ახალის უპირატესობას, რომელიც დაახლოებდა, დაანათესავებდა მას განათლებულ სამყაროსთან ცნებათა, აზრთა და საერთო ცხოვრების სფეროში. და აი, ეს შუამავალი ნაპოვნია, და რაშია იგი ნაპოვნი — სწორედ იმ ხერხში, რომელიც ოდითვე შეუთავსებელი იყო ხალხის ზნე-ჩვეულებასთან და რომელიც, ამიტომ, თითქო, უფრო გამთიშველი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე მიზნის მიღწევის ხელშემწყობი საშუალება".

სხვა სტატიაში, ოთხი წლის შემდეგ („კიდევ ქართულ თეატრ-

ზე“ — „Еще о грузинском театре“, „კავკაზი“ 1855 წ., № 8) მიხ.
თუმანიშვილი სწერს, რომ

„აქაური მრავალფეროვანი მოსახლეობის ყველა ფენა ისწრაფის თეატრისაკენ და ამის საბუთიც აქვს: იქ, სცენაზე — მისი მშობლიური წარმოდგენაც, მის დედანაზე მისი ჰუმორი, მისი ტანსაცმელი, მისი მუსიკა, მისი საზანდარი, მისი ცეკვა, ხოლო ანტრაქტებში — ევროპული მუსიკა; ამასთან ერთად — მშვენიერი, ოქროსფერად შემკული დარბაზი, რომლისთანასაც თვით გახელგებული აღმოსავლური ოცნებაც კი ვერ წარმოიდგენს; თვალის მომჭრელი სინათლე, ჯერ არ-ნახული სიმდიდრე-ფუფუნება და მოხერხებულად მოწყობილი ადგილები; იქ შეხვდები ნაცნობებს და ს ა ჭ ი რ ო (კ უ რ ს ი ვ ი დ ე ნ ი ს ა ა) პირთ; მეტი სხვა რაღა გნებავთ? ვინ დაიშურებს კვირაში ერთხელ შრომით მონაგარ კაპიკს, რათა განიცადოს სრული, ეროვნული გრძნობის დამატკბობელი კმაყოფილება? ნაციონალური ხასიათის გასართობთა ნაკლებობის გამო, ქართული თეატრი აქაური საზოგადოებრიობის ცენტრად გადაიქცევა“.

თ ე ა ტ რ ი ს ხ ა ლ ხ უ რ ო ბ ა იმ გაგებით, რომ სასცენო ხელოვნება დამყარებული ყოფილიყო ფართო ნაციონალურ საფუძველზე, და რ ე პ ე რ ტ უ ა რ ი ს თ ა ვ ი ს ე ბ უ რ ე ბ ა, მიხ. თუმანიშვილს მიაჩნდა ნაციონალური თეატრის არსებობის აუცილობელ პირობად. სტატიაში „ქართული თეატრი“ („Грузинский театр“, „კავკაზი“, 1851 წ., № 12) იგი აყენებს საკითხს:

„მისაღებია თუ არა აქაურ სცენაზე სიუჟეტები რუსული ან ევროპული ცხოვრებიდან, შეიგუებს თუ არა იგი ამ ზნე-ჩვეულებათ, ამ ინტრიგებს, რაც სრულიად განესხვავება აქაურ ზნე-ჩვეულებასა და მოვლენებს, ამ

109

მოსწრებულ სიტყვებს, ამ გამოთქმებს, რაც სავსებით ეწინააღმდეგება აქაური ენის ტიპიურ წყობილებას? ჩვენ ამაზე ვუპასუხებთ უარყოფითად. აქაური სცენა არ მიიღებს არაფერს ასეთს და საამისოდ არც იქნებიან შესაფერი აღმასრულებლები. აქაური მსმენელი, სწორედ ის მსმენელი, ვისთვისაც დაარსებულია თვით თეატრი, ვერ გაიგებენ ყოველსავე ამას... შეიძლება მივიდნენ ისინი მოსასმენად მხოლოდ მაშინ, როდესაც ყოველივე გადმოცემული იქნება არა ერთი რომელიმე ადგილისა და მოქმედ პირთა გარეგანი ფორმებისათვის შეფარდებით, არამედ აგრეთვე აქაური ამბებისა, ზნე-ჩვეულებებისა და ჰუმორისათვის შეფარდებით. ამას გარდა, ქართულ დრამატურგიას ყოველივე ამის შესხება არცა სჭირდება. თავისი ნიმუშები, თავისი წყაროები — აქ არის, ამიერკავკასიის ცხოვრება ამით მდიდარია. საჭიროა თუ არა პირნიმნდად აქაური, სხვაგნებურის შეურევლად, - ამას მივხვდებით, თუ ღრმად ჩავეკვირდებით, რამდენია ასეთი ხელუხლებელი წყარო, რომელიც გამაგრილებელი ნაკადით წყურვილს მოუკლავს ჩვენს ცნობისმოყვარეობას... უნარი იყოს მხოლოდ დაკვირვებისა, შერჩევისა, გა-

მოყენებისა“.

ასეთი თვალსაზრისის კვალობაზე საკუთარი რეპერტუარის შექმნის საკითხს უაღრესი მნიშვნელობა აქვს.

„სცენის კაპიტალური ფუძე — ამბობს მიხ. თუმანიშვილი „კავკაზში“ (1855 წ. № 8) — სცენის მოღვაწენი არიან და რეპერტუარია. პირველ შემთხვევაში ჩვენ შეგვიძლიან გადაჭრით ვთქვათ — ქართველი აქტიორები და აქტრისები ყოველგვარ მოლოდინზე მაღლა სდგანან. პირდაპირ გასაოცარია, რა არაჩვეულებრივი სისწრაფით და წარმატებით შეეგუენ ისინი მათთვის სრულიად უცხო თეატრის სცენას, რომელზედაც ისინი მივიდნენ რაიმე განსაკუთრებული ცოდნა-განათლების უქონლად და თითქმის სრულიად უგანათლებლადც..... მაგრამ რეპერტუარი, რეპერტუარი! ბატონებო, რეპერტუარი ტირის. თავად ერისთავის ორი-სამი პაესა, ამდენივე განსვენებული ანტონოვისა — ეს არის და ეს! ურეპერტუაროდ არსებობა შეუძლებელია. აქტიორები ძალაუწებურად ფარსებს ერვევიან..... თქვენ, პატივცემულნო ქართველო მწერლებო და მწერალნო ქალებო, თუ კი სადმე მოიპოვებთ, თქვენ შემოგლადლებთ ნორჩი ქართული სცენა. წარმართეთ თქვენი ცოდნისმოყვარული მისწრაფება მისდა სასარგებლოდ, უწილადედ მას თქვენი ნაყოფიერი მოცლილობის ნაწილი, დაასაჩუქრეთ იგი პიესებით... აქტიორები და აქტრისები სავსებით შეიგრძნობენ თქვენ ქმნილებათა სიტურფესა და ღირსებას და ღირსეულად განასახიერებენ მათ, ხოლო ახალი, ქორთა მაყურებლები აღურიცხველი და დაუნყნარებელი ტაშით მოგიზღავენ სამაგიეროს“.

ამაზე უფრო გვიან მიხეილ თუმანიშვილი, არჩევს რა გაზ. „დროებაში“ (1867 წ. მაისის 26-ს, № 21) პიესა „მაიკოს“, აღნიშნავს დრამების ავტორთა განსაკუთრებულ პასუხისმგებლობას იმ მომენტში, როდესაც საზოგადოება განიცდის გარდამავალ ეპოქას, — არა მარტო იმიტომ, რომ იცვლებიან თაობანი, არამედ იმიტომაც, რომ იცვლება ისტორიაც; ძველი ცხოვრება მიდის, მის მაგიერად მოდის სხვა ცხოვრება. იმავე სტატიაში იგი ამტკიცებს, რომ ერთადერთ

110

მწერლებად, რომლებსაც დრამატურგ-ავტორი დაერქმევათ, უნდა ჩაითვალნენ მხოლოდ ერისთავი და ანტონოვი. აქედან მომდინარეობს მისი გულითადი თანაგრძნობა და მხარის დაჭერა ამ ორი ავტორისათვის, განსაკუთრებით პირველისათვის. მიხეილ თუმანიშვილს სრულიად ლოგიკურად მიაჩნდა, რომ

„ქართული თეატრის ფუძედ მიღებულია სწორედ კომიზმის პრინციპი. ქართველების თანადროული ცხოვრება, რომლის ანარეკლიც ეს თეატრი უნდა იყოს, იმდენად ღრმად-ორიგინალურია, ქართული ენა ისე

მოქნილია და სხარტული გამოთქმებისა და საოხუნჯო კილოსადმი ისე მიდრეკილი, ქართველის გონება იმდენად აღსავსეა გულგასართობი და ძალადაუტანებელი ჰუმორით, რომ ყველა ეს გარემოება ხელს უწყობს მთელი კომიკური რეპერტუარის შექმნას. თავადი ერისთავი, რომელსაც წილად ხვდა ყოფილიყო ქართული თეატრის დამაარსებელი, დაწყებიდან აქამდე ერთიდაერთი მიღებული მიმართულების ერთგულია („კავკასი“ 1851 წ., № 12).

იმ მტკიცე რწმენით გამსჭვალული, რომ აუცილებელია შეიქმნას ქართული ეროვნული თეატრი, მიხეილ თუმანიშვილი ხელს ჰკიდებს ყოველგვარ საქმეს, რასაც კი შეუძლიან ამ იდეის განხორციელებას ხელი შეუწყოს. სწორედ ამიტომ იგი არაფრად აგდებს თავის საზოგადოებრივ მდგომარეობას და თავისი წრის ქედმაღლობას (ეს წრე მხოლოდ იწყნარებდა და თითქოს ახალისებდა კიდევ საშინაო წარმოდგენებს, როგორც ს ე ი რ ს ¹²¹, ხოლო პროფესიონალებს საზოგადოების თანასწორუფლებიან წევრებად არა სთვლიდა), და არ ერიდება სუფლიორის მოვალეობას ერისთავის პირველ ქართულ წარმოდგენებში. 1854-55 წლის სეზონის დამთავრებისას, როდესაც ქართული წარმოდგენები მოისპო და დასი სრულიად დაშალეს, ამ დასის 7 არტისტმა (ქალმა და კაცმა) 1866 წ. სექტემბერში განცხადება მიართვა კავკასიის მეფისნაცვალს და ნებართვა ითხოვა კვირაში თითო წარმოდგენა გაემართათ და თითონ ისინი დაეტოვებინათ იმავე უფლებით, როგორც წინად იყვნენ. რადგანაც ვორონცოვის გადასვლის შემდეგ რუსი ადმინისტრაციის განწყობილება ადგილობრივი თეატრისადმი ძირითადად შეიცვალა, მათ უარი უთხრეს. მაშინ მის. თუმანიშვილმა იკისრა მზრუნველობა ამ საქმისათვის, რისთვისაც გამოიყენა თავისი გამოცდილება და უმაღლესი ადმინისტრაციის ფსიქოლოგიის ცოდნა. მის ქალაქლებში შენახულა მის მიერ მეფის-ნაცვლის სახელზე (რომლის მოვალეობასაც იმ დროს ვას. ოს. ბებუთოვი ასრულებდა) შედგენილი ვრცელი განცხადების შავი; ამ განცხადებაში ქართული დასის სახელით იგი თხოულობდა, რათა აღდგენილი ყოფილიყო ამ დასის უფლება და ნება დაერთვათ ემართა მას წარმოდგენები სახელმწიფო თეატრში, გამოეყენებინა ამ თეატრის დეკორაციები და უზრუნველყოთ არტისტები მატერია-

111

ლურად. განცხადებაში იგი აღნიშნავს ნიშანდობლივ ქართული თეატრის კულტურულ როლს და აგრეთვე იმას, რომ საქართველოში სცენის საქმემ,

„... რომელიც ჩინებულად და წარმატებით შეფარდებული იყო ადგილობრივ ზნე-ჩვეულებებთან, კეთილნაყოფიერი და მთავრობის მიზნების

სავსებით შესაბამისი გავლენა იქონია, სახელდობრ - ადგილობრივი მოსახლეობის დაბალი და საშუალო კლასები ჩამოაშორა წინანდელ უხეში სახის გასართობებს, უჩვენა მათ უფრო გონიერი დროსგატარება, გააღვიძა ახალგაზრდა თაობაში ნიჭიერი ადამიანები და აღძრა ისინი მწერლობისათვის, ამნაირად გახდა შუამავალი ხალხსა და ცივილიზაციას შორის, რაც სხვა ქვეყნებსა და სხვა ხალხში ასე მძიმედ და ძნელად იკიდებს ფეხს".

ამ რედაქციით იყო შეტანილი თუ არა განცხადება, არ ვიცით, მაგრამ, ყოველ შემთხვევაში, გიორგი ერისთავის შემდეგ, ქართული დასის დირექტორის როლში გამოსული ივანე კერესელიძის მიერ მეფის-ნაცვლისათვის იმავე წლის დეკემბრის 31-ს წარდგენილი განცხადების ტექსტიდან სჩანს, რომ მიხ. თუმანიშვილის მითითებანი გამოყენებულ იქნენ: ივ. კერესელიძის განცხადებას საფუძვლად დაედვა იგივე მოსაზრებანი, რაც მოყვანილია მიხ. თუმანიშვილის პროექტში.¹²²

ქართული თეატრ, ს პირველ ნაბიჯებთან მჭიდროდ დაკავშირებული, მიხ. თუმანიშვილი გამოდის ამავე დროს თეატრალური საქმის პირველ ქართველ სერიოზულ კრიტიკოსად, რომელიც თეატრს უდგება პრინციპული პოზიციებიდან; აგრეთვე იგი ქართული თეატრის პირველი ისტორიკოსია, რომლის სტატიებსაც გზას ვერ აუქცევს შემდგომში ვერც ერთი ნაშრომი საქართველოში ნაციონალური თეატრის აღორძინებაზე. ნამდვილი ენთუზიზმით აღსავსე მისი კრიტიკული შენიშვნები რეპერტუარზე და არტისტების თამაშობაზე გამოქვეყნებულია „კავკაზში" 1851 წელს (№ 11 და 12) და 1855 წელს (№ 8); შემდეგ, 1867 წელს, როგორც უკვე იყო აღნიშნული, იგი დანვრილებით აანალიზებს პიესა „მაიკოს" „დროებში" (№ 21), კვლავ უბრუნდება რა თავის აზრებს ნაციონალურ თეატრზე. როდესაც ფარდა აიხადა, მაყურებლებმა დაინახეს, რომ გამოდიან ადამიანები ქართული სახელებით, ქართულად ჩაცმულნი, ქართულად მოლაპარაკენი. სამჯერ აიხადა და დაეშვა ფარდა, სამივეჯერ ტაშს უკრავდნენ უკანა სკამებიდან, მაგრამ უკვე ნახევარი წარმოდგენის შემდეგ აღიძრა გაუგებრობა: ეს თუ ქართული პიესაა, — შენიშნავს მიხ. თუმანიშვილი, „რასში ეტყობა ქართულობა?"¹²³. არჩევს რ. ანტონოვის პიესას „ტივით მოგზაურობა ლიტერატორთა", იმავე სტატიაში იგი აღიარებს, რომ ანტონოვს აზრის სიღრმე არა აქვს, მაგრამ ერთი შესანიშნავი რამ კი აქვს — ს ი ნ ა მ დ ვ ი ლ ე : გ რ ძ ნ ო ბ ა, აზრი, სიტყვა მართლაც ეკუთვნის იმას, ვისაც ავტორმა მიაწერაო.

სეფსავ.
 სეფსავ, სეფსავ, უნაუხე კურთათვს!
 სავაუხე, სავ უნაუხე, ან ჩინთვს?
 უნაუხე ბათ სეფსავი, ვნ იქონს?
 ეს სავური ან სეფსავი ათვთს!

 ნუთუ ბათ უნ ანუაზი ციუხი,
 ან ყუვილი უნაუხე, ვნ უხი?
 ანუ თვითი უმუხთვსესი ზოთონს?...
 მუთხვითათვს ბათ უნაუხი.

მის. თუმანიშვილის ავტოგრაფი.

გიორგი ერისთავის „გაყრა“ გარჩეული აქვს მის. თუმანიშვილს როგორც „კავკაზში“ დაბეჭდილ შენიშვნებში, ისე მის არქივში შენახულ და დაუბეჭდავ ჩანაწერებში. იგი დასწრებია ამ პიესის პირველ წარმოდგენას გიმნაზიის დარბაზში 1850 წლის იანვრის 2-ს, როდესაც პიესა შეუსრულებია სცენის მოყვარეთა წრეს. იგივე იყო ერთერთი პირველი მკითხველთაგანი ამ პიესისა დაბეჭდვისთანავე. გიორგი ერისთავი (1811-1864), პოეტი და დრამატურგი,

„ქართველთა მოლიერი“, როგორც მას ვორონცოვმა უწოდა, იყო ქსნის ერისთავების ოჯახიდან, რომელთაც ძველადგანვე მეგობრული, მეზობლური და ნათესაური დამოკიდებულება ჰქონიათ თუმანიშვილებთან. ალექსანდრე ერისთავი ნათლული იყო მიხეილ ბირთველის-ძე თუმანიშვილისა. გიორგის მამას — დავითს საქმიანი ურთიერთობა ჰქონია მიხ. თუმანიშვილის მამასთან - ბირთველთან. მისი წერილი ბირთველისადმი გლეხიგოგო მარინეს მიყიდვის თაობაზე (მარინე შემდეგში მიხ. თუმანიშვილის გადია იყო) მოყვანილია ამ წიგნის შენიშვნებში. დავითისა და ბირთველის შვილებს კი აკავშირებდა არა მარტო ოჯახური ტრადიციები, არამედ აგრეთვე ლიტერატურული ინტერესებიც. გიორგი ერისთავი 7 წლით უფროსი იყო მიხ. თუმანიშვილზე, მაგრამ წლოვანების განსხვავებას მნიშვნელობა არა ჰქონდა მათი ურთიერთობისათვის. ორთავენი მონაწილეობას იღებდნენ ოცდაათიანი და ორმოციანი წლების ლიტერატურულ წრეებში. მათი სახელი აღნიშნულია იმათ შორის, ვინც მუდამ დაიარებოდა მანანა-ორბელიანთან, რომლის წრეშიაც აღიძრა ქართული ჟურნალის (შემდეგში — „ცისკრის“) შექმნისა და, ალბათ, აგრეთვე მუდმივი თეატრის მოწყობის იდეა. ცნობილია, რომ ამ წრის ერთი მონაწილეთაგანი, სახელდობრ პოეტი ტატო (ნიკოლოზ) ბარათაშვილი გიორგი ერისთავმა გამოიყვანა თავის პიესაში „შეშლილი“. გიორგი ერისთავის სახელი გადაბმულია როგორც ქართული თეატრის დაარსებაზე, რომლის პირველი და დიდი მოღვაწეც იგი იყო (პიესების პირველი ავტორი და პირველივე დირექტორი ქართული დრამატული ამხანაგობისა, რომელიც წარმოიშვა ლიტერატორ ვლ. სოლლოგუბის პროექტის თანახმად), ისე ჟურნალი „ცისკრის“ დაარსებაზე 1852 წელს. მანვე პირველმა გადათარგმნა „ვაი ჭკუისაგან“ („Горе от ума“) რამდენიმე სცენაიო ეს იყო ხანა, როდესაც თავდაზნაურობის ინტელიგენციის მოწინავე ნაწილში აღორძინდა ცისარტყელასავით ფერად-ფერადი წარმტაცე იმედები. ამ დროს დაიწყო თავისი ლიტერატურული მოღვაწეობა გიორგი ერისთავმაც და მისი პირველი ნაბიჯებიდანვე მიხიო თუმანიშვილი დიდი ინტერესით ადევნებს თვალს გიორგი ერისთავის მუშაობას. ჯერ კიდევ მაშინ, ვიდრე გიორგი ერისთავი თბილისში ჩამოვიდოდა თავისი პროექტებით,

მიხ. თუმანიშვილი სწერს გორში თავის ბიძაშვილს ალექსანდრე რევაზის-ძე თუმანიშვილს წერილს (იგი არ შენახულა), რომლის შინაარსსაც გვიჩვენებს ალექსანდრეს პასუხის 1849 წლის მაისის 30-სა, მიხ. თუმანიშვილის არქივში დარჩენილთ „გიორგი ერისთავს მოკითხვა გადავეცი და ლექსები ვთხოვე, მაგრამ მან მითხრა, ყველა ჩემმა ძმამ ოქრომ წაიღო (დედანში — „Бсе“) მათ რიცხვში „გაყრაცაო“,

და, როდესაც იგი დაუბრუნებს, მე მომცემს გადასანერად შენტვის; გადაწერისთანავე გამოგზავნას არ დავიგვიანებ".

მიხ. თუმანიშვილის არქივში დაცულია მის მიერ შედგენილი, გიორგი ერისთავისა და ზურაბ ანტონოვის ნაწარმოებთა ერთადერთი და სრული სიები, ვაზ. „საქართველოში“ გამოქვეყნებული 1918 წელს (№ 10). მიხ. თუმანიშვილის ხელითვე გადაწერილ ანთოლოგიებში მოთავსებულია გ. ერისთავის 112 ლექსი. თუ რა აღტაცებით ეკიდებოდა მიხ. თუმანიშვილი გიორგი ერისთავის პოეტურ შემოქმედებას, ეს მას გამოთქმული აქვს 1839 წლის ლექსში, რომელიც ეძღვნება მომავალ დრამატურგს. უმნიშვნელო, მაგრამ გიორგი ერისთავისა და მიხ. თუმანიშვილის ურთიერთობის დამახასიათებელი ფაქტია — ნართაული სახელი „მონაგარდისა“, რაც ერქვა ხელთუბნელ გლეხგოგოს ანანოს, რომელიც მიხ. თუმანიშვილის ოჯახის მიერ მიჩენილი ჰყავდა მის ახალგაზრდა ცოლს მოახლედ (ანანო გლეხთა განთავისუფლების შემდეგაც დარჩა ამ ოჯახში სიკვდილამდე და გარდაიცვალა ღრმად მოხუცებული). იოსებ გრიშაშვილმა მიაქცია ყურადღება იმ გარემოებას, რომ ამავე ფაშთაშა სახელს, „მონაგარდისა“, ატარებს გიორგი ერისთავის კომედია „გაყრის“ ერთერთი მოქმედი პირი. გიორგი ერისთავმა ისესხა ეს ნართაული სახელი მიხ. თუმანიშვილის ოჯახიდან, თუ, პირიქით, გ. ერისთავის პიესით შთაგონებულმა მიხ. თუმანიშვილმა — ეს სულ ერთია, ორივე შემთხვევაში სახელის თანამთხვევა მჭერმეტყველურად გვიჩვენებს გ. ერისთავისა და მიხ. თუმანიშვილის ახლობლობას.

ქართული თეატრის აღორძინების ისტორიული ნარკვევი, რომელიც მიხ. თუმანიშვილის კალამს ეკუთვნის (ზევით ციტირებული სტატია ვაზ. „კავკაზში“ 1851 წლისა), თეატრის ისტორიის ძირითად ფონდში შევიდა. 1884 წელს შურნალი „ივერია“ (№ 1, გვ. 117-118) „შინაური მიმოხილვის მაგიერი“-ს განყოფილებაში მიხ. თუმანიშვილის სტატიიდან მოყვანილ ვრცელ ციტატებს წინ უმძღვარებს შენიშვნას, რომ ეს ციტატები ეკუთვნის „მაშინდელი თეატრის მემატეიანეს ანუ მისი ავან-ჩავანის კარგ მცოდნეს“. შურნალი იმ აზრს გამოსთქვამს, რომ თუმცა მიხ. თუმანიშვილის სტრიქონები რეპერტუარის შესახებ დაწერილია 32 წლის წინად, მაგრამ ახლაც (1884 წელს) ეს სტრიქონები ინარჩუნებენ სავსებით თავიანთ მნიშვნელო-

ბას. ახლა ყველა ხედავს, რამდენად მართალი იყო მიხ. თუმანიშვილი, ყველა ხედავს, რომ მისი შიში უადგილო არ ყოფილაო.

ოფიციალურ კრებულში „თეატრი ტფილისში“ 1845 წ-დან 1856 წ-მდე" („Театр в Тифлисе с 1845 по 1856 г.“ Тифлис, 1888 г.)

გადაბეჭდილია ვაზ. „კავკაზიდან“ მიხ. თუმანიშვილის სამი სტატია

და აღნიშნულია, რომ მან „გამოსთქვა მართალი, მიუკერძოებელი სიტყვა თეატრზე“.

პროფესორ ალ. ხახანაშვილს თავის ნაშრომში „ქართული თეატრი 1850-95 წ.წ.“ („Грузинский театр 1850-95 гг.“ — კრებული „Кавказская жизнь“) მოჰყავს უამრავი ციტატები მიხ. თუმანიშვილის სტატიებიდან თეატრზე თავისი ნაშრომის დებულებათა დასადასტურებლად.

სტატიებს ქართულ თეატრზე ასახელებენ აგრეთვე ჩვენი თანამედროვე ავტორებიც.

გულითადი სიყვარული ქართული თეატრისადმი როდი ზღუდავდა მიხ. თუმანიშვილის გონებრივ არეს. მისი წერილები, დღიურები, შავად ნაწერების რვეულები სავსეა მსჯელობით და შთაბეჭდილებებით საერთოდ თეატრზე, კერძოდ — რუსულ თეატრზედაც. იგი გულმოდგინედ ესწრება ყველა ახალი თეატრალური ნაწარმოების წარმოდგენას. იგი იცნობს მთლად თბილისის თეატრალურ წრეს. იგი კარგი მცოდნეა და თაყვანისმცემელი არა მარტო მსოფლიო დრამატურებისა, როგორც, მაგალითად, შექსპირისა, არამედ აგრეთვე რუსი დრამატურებისაც. გრიბოედოვზე რომ არა ვთქვათ რა, იგი სწავლობს თვით კუკოლნიკსაც კი, ეპიგრაფი რომლის ნაწარმოებიდანაც მან მოათავსა ჯერ კიდევ გიმნაზიელობის დროს თავისი „ყვავილის“ თავფურცელზე. დღიურის ნაწყვეტ-ნაწყვეტ ჩანაწერებში 1847 ს ე ქ ტ ე მ ბ რ ი ს 21 - ი ს თ ა რ ი ღ ი თ , კ ვ ი რ ა დ ლ ე ს , აღნიშნულია:

„დღეს, კავკასიის მეფისნაცვლის ბაღში, მოსიერნეთა შორის ჩემი ყურადღება მიიქცია ახალმა და უცნობმა პირმა. მე ვიცოდი, რომ თბილისში ჩამოვიდა ნესტორ ვასილისძე კ უ კ ო ლ ნ ი კ ი . ვფიქრობდი, რომ იგი იქნებოდა ბაღში და ამიტომ ახალი პირის გამოჩენა მოსიერნეთა ჯგუფებს შორის ჩემთვის შეუმჩნეველი არ დარჩებოდა. როდესაც იგი გაჩერდა ერთერთ მერხზე მსხდომ მანდილოსანთა წინაშე, მე ცნობისმოყვარეობით დავუწყე მას თვალთვლება და ვკითხე ჩემს ახლო მდგარ არტისტს ი: კუკოლნიკი ხომ არ არის-მეთქი, და მან მიპასუხა: კუკოლნიკიაო. ამ წამიდან თვალი არ მომიშორებია ამ შესანიშნავი სტუმრისათვის, კვალდაკვალ ვსდევდი ხეივანის ყველა მიმართულებით, ვაკვირდებოდი მის მიხვრა-მოხვრას, ყურს ვაპყრობდი მის ხმას, სიტყვებს. მაშ ეს ის კუკოლნიკია, — პოეტი, რომანისტი, დრამებისა და დრამატული ფანტაზიების ავტორი — ჩვენი დიუმა, ჰიუგო!.. ვიძახოდი მე გულში. სხვისა არ ვიცი, და მე კი ყოველთვის სიამოვნება აღმძრავს ხოლმე, გულხშიერება მიტაცებს, როდესაც ვხედავ შესანიშნავი ნიჭის პატრონ

აღამიანს, რომელმაც თავი იჩინა მეცნიერებისა, ხელოვნებისა და ლიტერატურის ასპარეზზე. კუკოლნიკი ერთი უნიჭიერესთაგანი და ნაყოფიერი მწერალია ჩვენი. მისი დამსახურება ლიტერატურის ასპარეზზე — ჯემმარიტად

ევროპულია: ისტორიული დრამა, სიტყვა-კაზმული მწერლობა ღიდად დავალებულია მისგან; საქმიანი მონაწილეობით მან ხელი შეუწყო ჩვენში უურნალისტიკის გაფურჩქვნას; მან მოგვცა მშვენიერი და ინტერესით სავსე რომანების ნიმუშები, რომლებიც ყოველთვის საამური საკითხავის საგანი იქნება განათლებული ადამიანისთვის. კუკოლნიკს უსაყვედურებენ, საკმარისად ორიგინალური არა ხარო, მაგრამ რას ნიშნავს ამ სახის მამულიშვილური დრამატიული ნაწარმიები, როგორიც არის, მაგალითად: „Скопин-Шуйский“, „Рука Всевышнего отечество спасла“ და სხვ.; ეს არის ღრმა და მონდომებული შესწავლა ჩვენი ისტორიის უაღრესად მნიშვნელოვანი პერიოდისა — პეტრე დიდის ეპოქისა, რომელიც მან გადმოგვცა ღიდად მართალი და ცოცხალი ანაბეჭდებით?..

კუკოლნიკი ვნახე კვლავ იმავე საღამოს თეატრში. ის იყო, გამოჩნდა იგი ლოჟაში, რომელიც ეჭირა მას უმანეცთან და კონსტანტინოვთან ერთად, და მთელ თეატრში აშრილდა ჩურჩული და ყველას თვალი მისკენ მიიქცა. სჩანდა, რომ მისი ყოფნა მელპომენის ტაძარში, რომელსაც მან უძღვნა ბევრი თავისი საუცხოო ქმნილება, ყველას ეგულისხმებოდა. აუარებელი საზოგადოება იყო, დადგმული იყო მეტად ლამაზი პიესები: ოპერა „დ ე ზ ე რ-ტ ე რ ი“ და კომედია-ვოდევილი „მ ო ჯ ა დ ო ე ბ უ ლ ი პ რ ი ნ ც ი“. აქტიორებიც თითქო უკეთესად თამაშობდნენ. განსაკუთრებით მუხინი — ეს, ჯერ კიდევ სულ ახალგაზრდა არტისტი, თავისი ლამაზი და მომხიბლავი თამაშობით „მოჯადოებელ პრინცში“ შეუწყვეტელ ტაშს ინვევდა. თვით დრამატურგი-მწერალი ალტაცებელი იყო მუხინით და ტაშს უკრავდა. ამ საღამომ დასტოვა ჩემში ძლიერი და საამური შთაბეჭდილება“...

სხვა თავის ჩანაწერში, რომელიც თეატრს ეხება (1849 წ. მ ა რ-ტ ი ს 20, კ ვ ი რ ა დ ლ ე ს) მიხ. თუმანიშვილი აგვიწერს „ცოცხალი სურათების“ შთაბეჭდილებას:

„ამ საღამოს ჭეშმარიტი სიტკბოება განვიცადეთ აქაური თეატრის სცენაზე ც ო ც ხ ა ლ ი ს უ რ ა თ ე ბ ი ს ნახვით, რომლებიც დასდგა ხელოვნების გამოჩენილმა მცოდნემ თავადმა გაგარინმა. ეს მოვლენა საერთოდ იშვიათია, თითქმის უნახავი თბილისში, მაგრამ მონაწილეობა მასში ისეთი პირისა, რომელიც ნამდვილი მ ხ ა ტ ვ ა რ ი ა ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით, საკმარისი იყო, რომ მიეზიდა აუარებელი საზოგადოება“.

შავ ნაწერებად შენახულ სტატიებში „ყოველგვარი რამერუმეს (всякая всячтна) ჯუფუიდან, რომლებიც, როგორც ჩანს, განზრახული იყო დასაბეჭდად, მაგრამ გამოუქვეყნებელი კი დარჩა, რამდენიმე ვარიანტია სტატიისა 60-ანი წლების დასასრულსა ან 70-ანი წლების დასაწყისში „Горе от ума“-ს („ვაი ჭკუისაგან“) დადგმის თაობაზე თბილისში პეტერბურგელი არტისტების ჩამოსვლის დროს. ამ სტატიაში იგი ღიდად აფასებს ამ არტისტებს“¹²⁴ თითქმის ყველა წერილში მისი შვილის გიორგის სახელზე, როდესაც ეს უკანასკნელი ოდესაში იყო (1871-1875 წ.წ.), გაფანტულია შენიშვნები,

ცნობები და შთაბეჭდილებანი თბილისის სათეატრო სეზონის თაობაზე. მიხ. თუმანიშვილის მეგობრები და ნაცნობები, რომელთაც იცოდნენ მისი განსაკუთრებული სიყვარული თეატრისადმი, ხშირად სთხოვდნენ მას წერილებში — თეატრალურ დადგმებზე მოგვწერე ხოლმეო.

მიხ. თუმანიშვილი მუყაითად აგროვებდა მასალას საერთოდ თბილისში არსებული თეატრების ისტორიისათვის. მის არქივში დაცულია იმ დოკუმენტების სრული კრებული, რომლებიც ეხება რუსული თეატრის წარმოშობას ამიერკავკასიაში. მხოლოდ ნაწილი ამ დოკუმენტებისა დაბეჭდილი იყო შემდგომ კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტებში.

შემოდგომის საღამო 1874 წლის ოქტომბრის 11-ისა ბედუკულმართი საღამო იყო თბილისის თეატრისათვის: მშვენიერი შენობა, რომელმაც ალექსანდრე დიუმას (მამა) აღტაცება გამოიწვია, როდესაც იგი კავკასიაში ჩამოვიდა, შენობა, რომლის გამშვენებაშიაც გაგარინმა შეიტანა მთლად თავისი გემოვნება და ნიჭი მხატვრისა და დეკორატორისა, — შთანთქა ცეცხლმა. ყველასათვის, ვინც კი ასე თუ ისე დაკავშირებული იყო თეატრთან, ამ უბედური შემთხვევით მიყენებული ზიანი მეტისმეტად საგრძნობი იყო. მაგრამ უფრო ძლიერი იყო ის საფრთხე, რომელიც მოელოდა თვით თეატრის არსებობას საქართველოს დედაქალაქში და კავკასიის ცენტრში: ქალაქის ერთადერთი სათეატრო შენობის მოსპობას შეეძლო გამოეწვია სასონარკვეთილება და დემორგანიზაცია თეატრის მოღვაწეთა წრეში და დიდის ხნობით დაებრკოლებინა სასცენო ხელოვნების განვითარება (მართლაც, თეატრის ახალი შენობა გაიხსნა მხოლოდ 22 წლის შემდეგ). ხანძრით გამოწვეული შთაბეჭდილება იმდენად ძლიერი იყო, რომ მიხ. თუმანიშვილი, მჭიდროდ დაკავშირებული თეატრალურ საქმესთან, გამოეხმაურა ამ უბედურებას დიდი წერილით „ტფ. უწყ.“ („Тифл. Ведом.“ — №№ 109 და 112), თუმცა იმ დროს იგი მეტად დატვირთული იყო სამსახურის საქმით.

„თამამშვეის ქარვასლის ხანძარი ტფილისში, უეჭველია, ჭეშმარიტად საზოგადოებრივ უბედურებას შეადგენს. — სწერს იგი. — მან დააზარალა მრავალი ინტერესი: ვაჭრობისა, მრეწველობისა; მისი შედეგი დაეტყობა ამზომად თუ იმზომად დამზღვევ საზოგადოებათა კრედიტს... მაგრამ ის კი, როგორც ხანძარმა საზოგადოების ესთეტიკურ ინტერესებს დაჰკრა, უფრო ღრმავა, განუზომელი: ქარვასლის გარე-ნაწილში აპრილებული და არარი-საგან შეკავებული ალი ეძგერა თვით შენობის გულს, სადაც მოთავსებული იყო საქალაქო თეატრი, და ცეცხლმა უღობივლად შთანთქა მთლად ქალაქის ეს შეუღარებელი, კეკლუცი ნაგებობა“.

სტატიას, რომლის სათაურია „თბილისის თეატრის ხსოვნას“, საფუძვლად უდევს თბილისში სათეატრო საქმის აღორძინების მოკლე

117

ისტორია, შენობის გარეგანი და, განსაკუთრებით კი, შინაგანი სახის აწერილობა და მოსაზრებანი, თუ როგორ უნდა იქნეს აღდგენილი დამწვარი ნაგებობა. შვილისათვის, გიორგისათვის, ოდესას გაგზავნილი წერილი, რომელშიაც მოთხრობილია ხანძრის ამბავი და მის მიერ გამოწვეული შთაბეჭდილება, არ შენახულა, მაგრამ ოქტომბრის 25-ის წერილში იგი სწერს:

„წინა წერილიდან შენ იცი, რომ ჩვენი მშვენიერი, კეკლუცი თეატრი მთლად დაიწვა. ჯერ გადაწყვეტილი არ არის, იქვე იქნება იგი აღდგენილი, თუ სხვა ადგილას. დიდმა მთავარმა [მიხეილ ნიკოლოზისძე] ბრძანა, საზოგადოების გასახარლად, განგრძობილ იქნეს თეატრალური წარმოდგენები ჯერ მუსიკალური საზოგადოების დარბაზში, ხოლო შემდეგ, დეკემბრიდან, საზაფხულო თეატრში, რომელიც მონყობილ უნდა იქნეს იმ დროსთვის ყველა საჭირო ხელსაწყოთი. მუსიკალურ დარბაზში იქნება მარტო რუსული წარმოდგენები და კონცერტები იტალიელებით ფრაკებში, ხოლო საზაფხულო-საზამთრო თეატრში — იტალიანური ოპერებიც“.

მის. თუმანიშვილი, დამწვარ თეატრზე მისი სტატიების გამოქვეყნების შემდეგ, ეკითხება ირონიულად თვის მიმართ თავის შვილს ნოემბრის 12-ის წერილში, როგორ მოგეწონა სტატიებიო.

„მე არ ვიცი, როგორ მიიღებ და ვითარ სცნობ ამ სუსტ ნაწარმოებს „მხცოვანი ბელეტრისტიკის“ ან ძველი, ახლა შტატგარეშე ლიტერატორისას“.

ამავე დროს მის. თუმანიშვილის მეორე შვილი ვასილი სწერდა თავის ძმას:

„მართლა, თეატრზე: გულდამშვიდებით ვერ გამიხსენებია თეატრი, რომელიც ცეცხლს მისცეს ბოროტგანზრახველებმა. ეჭვი მიიტანეს ვაჭარ ლაზარევი, ¹²⁵ რომელიც დააპატიმრეს კიდეც და, როგორც ამბობენ, მალე გასამართლებულ იქნება. ოღონდაც, რომ საზარელი რამ იყო 11 ოქტომბრის საღამო. დადგა მეორე დღე და აი ხალხი იკრიბება გადაბუჯულ შენობაში, რათა უკანასკნელად საღამო უთხრას იმის ჯერ კიდევ თბილ ფერფლს, რომლის წყალობითაც თბილისმა მონყენა არ იცოდა...“

დიახ, დამანადვლიანებელი სურათით დამთავრდა ჩვენი თეატრის ბედი! ზარალი დიდია; ყველაფერი, რაც კი სცენაზე იყო, დაიწვა, მხოლოდ ბიბლიოთეკის ნაწილი გადაარჩინეს...“

ანასტასია მიხეილის ასულის თუმანიშვილის 1874 წლის ოქტომბრის 18-ის წერილი იმავე მისამართით (გიორგის) ამ შთაბეჭდილებათა დამატებაა:

„ჩემო ძვირფასო გიორგი! —

აღბათ, თქვენ, ყველას, ოდესეღებს, უკვე გეცოდინებათ რომ იგივე უბედურება გვეწვია, რაც შარშან თქვენ, ¹²⁶ ე. ი. დაინვა ჩვენი საყვარელი თეატრი მთლად და ჩვენ მოვაკლდით ამ სიამოვნებას, თუმცა დასი მეტად უხეირო იყო. წარსულ პარასკევს, ოქტომბრის 11-ს, უნდა დაედგათ „ნორმა“. საღამოთი, მე და მამა რომ დავსეირნობდით, ბევრნი ნაცნობნი ვნახეთ, რომელნიც „ნორმაზე“ წასვლას აპირებდნენ, ასე რომ ჩვენც აღგვეძრა

118

სურვილი, მეორე წარმოდგენას მაინც დავსწრებოდით; შვევდით სალაროში; პეტროვსკიმ გვითხრა, იქნება გიშოვოთ ბილეთები მეორე წარმოდგენისთვისო. მაგრამ ვაჰ! 8 საათისათვის, როდესაც საზოგადოებამ მისვლა იწყო, დაიძახეს თურმე ცეცხლი იო! ტანგახდილი აქტიორები, ქორისტები ქუჩაში გამოვბოდნენ; ხოლო პრიმადონას, „ნორმასათვის“ განწყობილს, ეგონა, მართლა ცეცხლში მაგდებენო და გული შეუწუხდა. რომ იცოდე, რა მძიმე შთაბეჭდილებას თურმე ახდენდა ეს ხანძარი ყველაზე. დედა იმ საღამოს ალექსანდრესთან ¹²⁷ იყო და ფსაროვებს ¹²⁸ შეხვედროდა, რომელნიც თეატრში წასვლას აპირებდნენ. როდესაც უთხრეს, თეატრი იწვისო, იმათ თურმე იფიქრეს, გვატყუებენო, რადგანაც აბონირებულნი იყვნენ და პირველად მიდიოდნენ. რამდენ რამ სასაცილო და საცოდაობის ამბავს მოგვიყვა დედა მათ შესახებ, გოგოლის კალმის შესაფერს“.

მიხ. თუმანიშვილის მოსაზრებანი დამწვარი თეატრის აღდგენის გამო პოლემიკის საგანი გახდა. ამაზე იგი სწერს თავის შვილს იმავე ნოემბრის 12-ს:

„ჩემმა სტატიამ „თბილისის თეატრის ხსოვნას“ გამოიწვია პანია პასუხი, — მერე ვისი მხრიდან, როგორ გგონია — ვილაც ტექნიკოსისა, ვფიქრობ, პოლკოვ. გარსევანოვის ბანაკიდან. ¹²⁹ პასუხი იქითკენ არის მიმართული, რომ სასურველი არ არის თეატრის აღდგენა იქვე, სადაც წინად იყო, ადგილის სივინროვის გამო, რომ უკეთესი იქნებოდა მისი ხელახლად აგება ალექსანდრეს პარკშიო. აქ ცოტა ირონიაც არის ჩაქსოვილი „ძველის დროისა და მისი ძეგლების მოყვარულთა“ მიმართ; „ხომ ჩვენ დროსაც უნდა მივცეთ შესაძლებლობა შექმნას რამ“ „ცოტა ბებრებმაც მიიწ-მოიწიონ“ და სხვა.. მაგრამ მე ვეტყვი ამ ბატონებს:

Художник — варвар кистью сонной

Картину гения чернит,

И свой рисунок беззаконной

На ней безжалосино чнртит...“

(Пушкин).

თუ დრო მექნა, „თეატრის მოყვარული“ ვალს გადაიხდის, და მაშინ გამოგიგზავნით როგორც ტექნიკოსის პასუხს, ისე „თეატრის მოყვარულის“ პასუხის პასუხს“.

მაგრამ, როგორც სჩანს, „პასუხის პასუხი“ არ იქნა დაწერილი.

მალე მიხ. თუმანიშვილი ავად გახდა და გარდაიცვალა.

მიხ. თუმანიშვილის ლიტერატურულ მემკვიდრეობაში შენახულა ვრცელი ნარკვევი „მეზურნე ალექსი“ („Зурнист Алекси“), დაწერილი ორმოცდაათიან წლებში და რატომღაც არსად გამოქვეყნებული. ¹³⁰

ევროპულობა აზროვნებასა და რწმენაში სრულიადაც არ უშლიდა მიხ. თუმანიშვილს მხურვალე მოტრფიალე ყოფილიყო ყოველივე იმისა, რასაც მშობლიური ხასიათი ჰქონდა. თეატრის სფეროში რუსული კომედიით გატაცება ჩრდილს როდი აყენებდა ქართულ სცენას; პირიქით, იგი აძლიერებდა მასში სურვილს ხელი შეეწყო ქართული სასცენო ხელოვნების განვითარებისათვის. მსოფლიო და რუსული ლიტერატურის შესწავლამ იგი არამც თუ არ განარინა ქართული

119

პოეზიიდან და პროზიდან, არამედ, პირიქით, წაახალისა - თავისი წვლილი შეეტანა ერთშიაც და მეორეშიაც და, სხვათა შორის, შეექმნა ქართული ფელეტონი. სწორედ ასევე იყო მუსიკის სფეროში -- ვერც იტალიურმა ოპერამ, ვერც გერმანულმა სიმფონიამ, რომლებსაც იგი დიდის გულმოდგინებით ისმენდა, ვერ აღკვეთეს მასში სიყვარული მშობლიური მუსიკისადმი „მეზურნე ალექსი“ — ეს ნამდვილი ხობტაა აღმოსავლური მუსიკისა — დაწერილია სწორედ იმ წლებში, როდესაც თავადაზნაურული ინტელიგენცია გატაცებული იყო საერთოდ ევროპულობით და ტუჩაბზეკით ექცეოდა მშობლიურ მუსიკალურ ხელოვნებას. მიხ. თუმანიშვილის ნარკვევი თავისი დედაარსით პროტესტია ევროპული მუსიკით წრესგადასული გატაცების წინააღმდეგ და, როგორც უკიდურესობის უარყოფა, თითონაც გადაჭარბებაში ვარდება.

„აქაურები, უდაოდ, მუსიკალური ხალხია — ამბობს იგი, — ეს მტკიცდება იმით, რომ მათ ნირშეუცვლელად, ბეჯითად შეინარჩუნეს თავიანთი მუსიკა მთელი მისი მრავალსახიანობით; მტკიცდება იმით, რომ ბევრი მომღერალი და დამკვრელი ჰყავთ, რომლებიც დღევანდლამდე ჩნდებიან და იპყრობენ მათ ყურადღებას მოცლილობის დროსაც და საქმიანობის დროსაც; დაბოლოს, მტკიცდება იმით, რომ აქ ოპერამ, მათთვის სრულიად უცხო მუსიკალურმა სტიქიონმა, ძალიან ადვილად მოიკიდა ფეხი აქაურ მუსიკალურ ნიადაგზე. გასაოცარია ეს მოვლენა განსაკუთრებით ქართველ ხალხში, რომ-

ლის ისტორიული ბედიც თითქო მეტად ნაკლებ დროს უტოვებდა მას მუსიკალური განწყობილებისათვის. მაგრამ ამავე დროს ეს მოვლენა აიხსნება ამ ხალხის აღმოსავლური წარმოშობით, მისი აღმოსავლური ბუნებით, რომელიც მგზნებარეა, მოძრავი და იმავე დროს განებზერებელი, უზრუნველი, ასე ვთქვათ, მომღერალი თვით ცხოვრების არასასიხარულო შემთხვევაშიაც კი... [აქაური ადამიანი] თავის მუსიკალობაში განწყობილია თავისებურად. თავის საკუთარ ყაიდაზე. ევროპული მუსიკა მისთვის მიუწვდომელია; იგი მასში ხედავს რაღაც ცივს, ნაცოდვილარს, თავისებური მეტყველების არმქონეს; იშვიათად გრძნობს მას და ხანდახან არც კი სჯერა, რომ ეს მუსიკაა. მოასმენინეთ მას ბეთჰოვენის სიმფონია და ის უეჭველად არ დაგიჭერებთ, რომ ეს მუსიკა იყოს. საჭიროა გამოთქმის დიდი ენერჯია, დიდი სურათოვნება და, ასე ვთქვათ, ხელშესახებლობა, მკაფიობა, რომ მეცნიერულმა მუსიკამ სასურველი შთაბეჭდილება მოახდინოს უჩვეულო მსმენელზე.

... ამიტომაც გასაგებია, რატომ არის, რომ მხოლოდ დრამატიულმა მუსიკამ მოახერხა რამოდენამდე ზემოქმედება აქაურებზე. აქ მუსიკა მართო თავისთავად არ არის, არამედ — ლამაზ მორთულობაში, ჯადოსნურ სინათლესა და ფერებში, ერთი სიტყვით, მუსიკა სახეებში მოცემული და ასე ევლინება იგი მსმენელს თავის საიდუმლოებათა შთასაგონებლად, ძლიერი განურინებელი შთაბეჭდილების მოსახდენად... ხოლო, როდესაც აქაური ადამიანი ყურს მოჰკრავს მშობლიურ, არახელოვნურ, თუნდაც ქუჩურ ჰანგს, იგი თითქმის მზად არის თითონვე ხმა ააყოლოს ამ ჰანგს. მართლაც და, რა არის ისეთი ამ გაბმულ, გამყივან მოთქმაში, საზანდარი რომ გაჰკვივის?. არათფერი იმის მეტი, რომ აქ რაღაც თავდავიწყებაა, დარდიმანდობა, შეიძ-

120

ლება უხეშიც, მაგრამ ამ თავდავიწყებაში აქაური ადამიანი გამოუთქმელ სიმშვენიერეს ხედავს. ამ მოთქმაში, ამ რიხიანობაში გამოსჭვავის რაღაც მომჭადოებელი რამ, რაც მის გულს ეკილოკავება, როგორც ამავე გულის ნაწილაკი, როგორც რაღაც მშობლიური, მიმზიდველი სტიქიონი. მომხიბლაობა მით უფრო ძლიერდება იმისდაკვალობაზე, თუ რა წამში და რა ვითარებაში ისმენ ამა თუ იმ ჰანგს? მაგალითად, როდესაც შორიდან, ხეობაში, მთებს შუა მოისმის გამყივანი სიმღერის ლივლივი, ან როდესაც ბნელ, მიყრუებულ ღამეში ზუზუნებს ზურნა და თითქო ნაფლეთებად ჰხევეს ღამის წყვილად და სიჩუმეს, — აქაური ადამიანი გონებას ჰკარგავს და ტკბება და დნება"...

დასასრულ, მიხ. თუმანიშვილი არა სჯერდება ისტორიკოსის და კრიტიკოსის როლს და თვით სცდის დრამატიული ნაწარმოების დაწერას. პუშკინის შესწავლა და „ღამის. სტუმრიდან“ („Каменный гость“) რამდენიმე სცენის თარგმნა იწვევს მასში სურვილს შექმნას ქართული თეატრისათვის რამდენიმე სცენიური სახე. „ღამის სტუმრის“ თარგმანის ხელთანაწერის თავფურცლის მეორე გვერდზე ვხვდებით ერთმანეთში არეულს რუსულ და ქართულ ენაზე ჩანაწერს:

„თბილისის ტეატრისათვის:

1. გადავთარგმნო Забавы Калифа.
2. გადმოვიღო Людмилу со стихами Жуковского.
3. დავსწერო Шутку თამბაქოს ოინი.
4. დავსწერო კომედიები с контрастами в характерах, как, например: а) воспитанного грузина с невоспитанною женою; б) а также и наоборот.
5. გადმოვიღო ან დავსწერო მიახლოებული პიესა к водевиллю з я т у ш к а .
6. Женский характер для грузтеской драмы.

„ღამის სტუმრის“ ხელთნანერგე აღნიშნული თემები ნაწილობრივ განხორციელებულ იქნა: მიხ. თუმანიშვილის სიკვდილის შემდეგ მის ქალაქებში აღმოჩნდა ვოდვეილი „თამბაქოს ოინის“-ს შენიშვნები და რვეული, რომელიც შეიცავს პისარევის თავის დროზე ცნობილი ვოდვეილის „Калиф на час“ პირველი მოქმედების ქართულ თარგმანს პროზად და ლექსად.

121

თ ა ვ ი VIII

სალიტერატურო მუშაობა.

„ცისკრის“ წარმოშობა. ლიტერატურული კრიტიკოსები მიხ. თუმანიშვილის პოეზიაზე. ბაირონისა და პუშკინის გავლენა. თანადროული კრიტიკა მიხ. თუმანიშვილის შემოქმედებაზე. მიხ. თუმანიშვილის ადგილი ქართულ პოეზიაში. თანამშრომლობა „კავკაზ“-ში, „დროება“-ში, „ზაკავკაზ. ვესტნიკ“-ში, „საქართველოს ჟურნალ“-ში. დიმ. ბაქრაძე. მონაწილეობა „ცისკარში“ და პირველი ქართული ფელეტონი. ი. ევლახოვი და ნ. ბერძნიშვილი. ლუკა ისარლიშვილი.

თბილისის გიმნაზიის წრეში მონაწილე ახალგაზრდობა სკოლის დატოვების შემდეგ ცხოვრობდა იმედებით და მოლოდინით. ბედმა გაჰფანტა ახალგაზრდები ამიერკავკასიის სხვადასხვა კუთხეში და თითქმის ყველა მათგანს დიდ-დიდიხნობით არ უხდებოდა თბილისში ყოფნა, სტოვებდა რა თბილისს სამსახურის გამო ზოგი კარგახნობით, ზოგიც მოკლე დროით: მიხ. თუმანიშვილი — კახეთში, ნიკ. ბარათაშვილი — ნახჩევანში, ანდრონიკაშვილი — გორში, ლევან მელიქიშვილი — ნახჩევანსა და დაღესტანში. მინერ-მონერა განშორების დროს და შეხვედრები თბილისში — გრძელდებოდა. მათი შეხვედრის ერთერთი მიმზიდველი ადგილი მანანა ორბელიანის (1808-1870) სახლი იყო.

ეკატერინე ჭავჭავაძის გათხოვებისა და ნინო გრიბოედოვას თბილისში გადმოსახლების შემდეგ წინანდალი უკვე „მუზათა სავანეთ აღარ იყო. ორმოციან წლებში სწორედ მანანას სახლმა, რომელიც იცაუ- და წინანდლის ლიტერატურულ ტრადიციებს, შეივრდომა პოეტნი და დამწყები მწერალნი და მისი სასტუმროს დარბაზი გადაიქცა თითქო ლიტერატურულ სალონად.

ლუკა ისარლიშვილი გვამცნობს (იხ. ი. ბალახაშვილი — „საბჭ. ხელოვნ.“, 1936 წ., № 8-9), რომ მიხ. თუმანიშვილი („ბირთველიჩი“) დაიარებოდა მანანასას, ნიკ. ბარათაშვილთან, გიორგი ერისთავთან, თითონ ისარლიშვილთან, მაღალაშვილთან, ყიფიანთან და სხვ. ერთად. მთელი ეს ახალგაზრდობა, რომელმაც შემდგომ აღნიშნა თავისი სახელები ქართული პოეზიისა და პროზის ისტორიაში, მხურვალედ იხილავდა თვითვე მოვლენას ლიტერატურული მნიშვნელობისას. აქ, ამ წრეში დაიბადა პირველი ქართული „სქელტანიანი“ ჟურნალის. „ცისკრის“ შექმნის იდეა და, როგორც ვიცით, ამ ჟურნალმა ითამაშა უდიდესი როლი ქართული ჟურნალისტიკის განვითარებაში. აქ, ამ წრეში კითხულობდნენ ორიგინალურ და ნათარგმნ ლექსებს; მანანას უგზავნიდნენ სასტიკ მსაჯულთა სამსჯავროდ თავიანთ ლექსებს

122

გრიგოლ ორბელიანი — ჯერ კიდევ იმ დროს, როდესაც იგი განდევნილი იყო სამშობლოდან და სხვა ავტორები.

იონა მყუნარგია ნიკ. ბარათაშვილის ბიოგრაფიაში (1922 წლის გამოც) ათვართოებს ლიტერატურის მოყვარულთა წრეს, ერთმანეთთან რომ იკრიბებოდნენ სასაუბროდ.

„მწერლობის სიყვარული პოეტს ცხოვრებაშიაც გამოჰყვა. სკოლის ამხანაგების მაგიერობას აქ უწევდნენ ის რამოდენიმე მწერლობის მოყვარე პირნი, რომელნიც ხვდებოდნენ სხვა და სხვა დროს. ესენი იყვნენ: ავთანდილოვი, დიმიტრი ყიფიანი, მიხეილ თუმანიშვილი, გიორგი ერისთავი, ლევან მელიქიშვილი, პლატონ იოსელიანი, ალექსანდრე ორბელიანი, ზაქარია ორბელიანი, სოლომონ მაღალაშვილი, საპიორის ოფიცერი მათინოვი, საპიორის ოფიცერი ჭავჭავაძე, კონსტანტინე მამაცაშვილი, ზაქარია ერისთავი, იასე ანდრონიკაშვილი, ივანე სარაჯიშვილი, ზოგიერთი ქართული მწერლობის მოყვარე პოლონელი, როგორიც იყო ზაბლოცკი, სვიმონ მაჩაბელი, ლუკა ისარლიშვილი და სხვ. და სხვ. ესენი არ შეადგენდნენ ერთ მჭიდრო წრეს, არ წარმოადგენდნენ ერთს განსაზღვრულს სამწერლო იდეას, მაგრამ ამათში ქართული მწერლობის სიყვარული დიდი იყო და ჟურნალის გამოცემის აზრი ფეხს იკიდებდა“.

პროფ. ა. ხახანაშვილი თავის „ქართული სიტყვიერების ისტორიის ნარკვევებში“ (გვ. 85, რუს. გამოც.) აღნიშნავს, რომ ვორონცოვის პოლიტიკამ საქართველოს კულტურის სფეროში „ისე აღაფრთოვანა

ადგილობრივი ინტელიგენციის განწყობილება, რომ მარტო თეატრზე დაჯერება პირდაპირ შეუძლებელი საქმე იყო. ცხოვრება აყენებდა მთელ რიგ მოთხოვნათ, რომელთა დაკმაყოფილებაც აუცილებელი იყო. ერთერთი ამ მოთხოვნათაგანი იყო სურვილი — ჰქონოდათ საკუთარი ორგანო, საკუთარი ლიტერატურა... ახალი ჟურნალი „ცისკარი“ გამოვიდა საქვეყნოდ მეტად ხელსაყრელ პირობებში".

მის. თუმანიშვილმა მიიღო ჟურნალში მონაწილეობა მისი არსებობის პირველ დღიდანვე, მაგრამ მისი მონაწილეობა პირველში იყო მორალური დახმარება: იგი პროპაგანდას უწევდა ჟურნალს, აგროვებდა მასალას და სხვ. მხოლოდ უფრო გვიან, ორმოცდაათიანი წლების ბოლოს, უკვე კერესელიძის დროს, მის. თუმანიშვილი გვევლინება ჟურნალის თურცლებზე პოეტისა (ჟურნალში დაბეჭდილია პირველი მისი ლექსები) და პუბლიცისტის სახით .

საყოველთაოდ გავრცელებული წარმოდგენა მის. თუმანიშვილზე, როგორც ნიკ. ბარათაშვილისა და გრ. ორბელიანის მიმდევრებზე, წარმოიქმნა XIX საუკ. ლიტერატურულ წრეებში, ალბათ, ამ სამი პოეტის პირადი მეგობრობისა და მის. თუმანიშვილის ლექსების ნაკლებად გავრცელების გამო. მის. თუმანიშვილის ნაწარმოებნი, დიდხანს დარჩნენ დაუბეჭდავნი, ვრცელდებოდნენ გადანერილი ასლების სახით და იცოდა მხოლოდ მკითხველთა ვიწრო წრემ (გიორგი

123

თუმანიშვილი თავის გამოუქვეყნებულ ავტობიოგრაფიაში აღნიშნავს, რომ მისი მამა, მიხეილ თუმანიშვილი, არა ბეჭდავდა თავის სიცოცხლის დროს ლექსებს, რადგანაც დიდ მნიშვნელობას არ აკუთვნებდა მათ. ამიტომ მის სიცოცხლეში „ცისკარმა“ დაბეჭდა მხოლოდ 2-3 ლექსი).

პროფ. ა. ხახანაშვილი თავის „ქართული სიტყვიერების ისტორიის ნარკვევებში" (IV ტომი, რუს. გამოც. 1907 წ., გვ. 116-118) იმეორებს მის. თუმანიშვილზე ჩვეულებრივს, საყოველთაოდ ცნობილ თვალსაზრისს: „მის [მის. თუმანიშვილის] საკუთარ ნაწარმოებებს, რომლებიც ანარეკლია ბარათაშვილის და ორბელიანის გავლენისა, აზის მელანქოლიის ბეჭედი". ცალკეულ სტატიაში მის. თუმანიშვილზე (ჟურნ. „განათლება“, 1911 წ. № 2) იგივე პროფ. ხახანაშვილი ცოტათი გზას უხვევს წინადად გამოთქმულ აზრს და ახასიათებს მის. თუმანიშვილს, როგორც ნიჭიერ წარმომადგენელს გარდამავალი ეპოქისას ალექსანდრე ჭავჭავაძიდან (ქართველთა პუშკინი) ნიკ. ბარათაშვილამდე (ქართველთა ლერმონტოვი). მაგრამ აქაც ჩანს იოლად გავრცელებული წარმოდგენის ანასახი. 80-იანი წლების ქართულ პრესაში გაისმა ამ წარმოდგენის უარმყოფი ხმები. ილია ჭავჭავაძის ჟურნალმა „ივერიაში" უძღვნა მის. თუმანიშვილის ნაწარმოებებს კრიტიკული

სტატია (1881 წ. № 7):

„... ნიკ. ბარათაშვილის ერთი ამ მხარის მიმცემთაგანი და „მხარის დამამშვენებელი“ ყოფილა თავ. მიხეილ თუმანიშვილიც. ამას უწერია თავისი ლექსები ნიკ. ბარათაშვილის დროს და ბევრად უფრო ადრეც“. — ვკითხულობთ ამ სტატიაში — „... ჩვენს ლიტერატურაში ბევრს ნიკ. ბარათაშვილი მარტოდმარტო ჰგონია, ბევრს ჰგონია, რომ ეს პოეტი რაღაც უცნაური მოვლენაა და რაც იმის ლექსებში გრძნობა და აზრია გამოთქმული, საქართველოს ნიადაგზე არ არის აღმოცენებულიო. ვინც ამას ამბობს, წაიკითხოს გრიგოლ ორბელიანის, მიხ. თუმანიშვილის, ვახტანგ ორბელიანის ლექსები და ამ ყოველად შემცდარ აზრს აღარ იტყვის. არა, მეოცდაათე და მეორმოცე წლებში რაღაც აწუხებდა ჩვენს საზოგადოებას, გული რაღასაც ეუბნებოდა, რაც ჩვენთვის ჯერედ უცნობია სხვადასხვა გარემოების გამო, რაც ბინდ-ბუნდად არის გამოთქმული ნიკ. ბარათაშვილის ლექსებში და რასაც მხოლოდ მაშინ გამოვარგვეთ და შევიტყობთ, როდესაც ყოველსავე ღირსშესანიშნავ რაც კი დანერვილა მაშინ, ან თქმულა, დავინწყების სუდარა გადაეშლება და დაუბრკოლევ შეგვეძლება ამოკითხვა და გაგონება.

ერთი ამ დოკუმენტთაგანი არის თ. მიხ. თუმანიშვილის თხზულებათა კრება. თუმცა ამ ავტორს ბევრი არ უწერია, მაგრამ ამის თხზულებებში თითქმის იგივე აზრი და გრძნობაა გამოთქმული, რაც ბარათაშვილის ლექსებში და შესანიშნავი ეს არის, რომ მიხ. თუმანიშვილი, თუ ლექსის ქვეშ მონერვილი წელთა რიცხვი არ გვატყუებს, მონებრივი მიმბაძავი არ არის, იმას თითქმის წინდანიწვე აქვს გამოთქმული იგი, რაც ბარათაშვილს თავის საუკეთესო ლექსების წერის დროს უგრძნია,

წაიკითხეთ მაგალითად ეს ადგილი მიხ თუმანიშვილის საუკეთესო ლექსისა „სალამური“:

124

«იყო დრო... მაგრამ ჰე მაცთურო ამაოებაჲ,
რად დამიღუნე ოქროვანი ხატი ოცნების?
რად დამდე ჯაჭვი დამონების? რად მიმიზიდავ
აღელვებაში ამა სოფლის დაუდგრომელის,
სადაც გრილდება მგოსანისა მხურვალე გული,
სადაც ჰსჭკნებიან უწმინდესნი სულის გრძნობანი,
სად სალამური მექმნა უღერით დაყრუებული
და უპასუხოდ განიფანტენ ტკბილნი შტვენანი».

წაიკითხეთ ეს ადგილი და შეადარეთ „სულო ბოროტოს“, რომელიც ყოველმა ჩვენგანმა ზეპირად იცის და მაშინვე მიხვდებით, რომ ორთავეს რაღაც იმედები უღვიოდათ გულში, რაღაც რწმენა ჰქონდათ, მაგრამ „დაუდგრომელმა სოფელმა“ გაუცრუა ყოველი იმედი, მოუკლა რწმენა და დასტოვა უნუგეშოდ, „უსაგნოდ“.

ნუ დაივიწყებთ, რომ „სალამური“ დაწერილია 1838 წელს და „სულო ბოროტო“ — 1843 წ., თუმცა ნ. ბარათაშვილს უფრო ადრე ჰქონდა დაწერილი „მთანმინდაზე შემოღამება“ (1836 წ.), „ფიქრი მტკვრის პირზე“

(1837 წს.) რომლებშიაც იგივე მწუხარება და წუთისოფლის სამღურავია გამოხატული, როგორც „სულო ბოროტო“-ში".

ამასთან ერთად, ამ სტატიის ავტორი (როგორც გამოირკვა — ივ. მაჩაბელი) იმ აზრს გამოსთქვამს, რომ, თავისი პოეზიის ზოგიერთი მოტივის მიხედვით, მიხ. თუმანიშვილი უფრო უახლოვდება ალექსანდრე ჭავჭავაძეს, რომელიც მასზე ადრე სწერდაო.

უნდა აღინიშნოს, რომ მიხ. თუმანიშვილის მიერ შედგენილ და გადაწერილ ანთოლოგიებში არის აგრეთვე ალექსანდრე ჭავჭავაძის ბევრი ლექსიც, მაგრამ ამ ლექსების რიცხვი გაცილებით უფრო ნაკლებია, ვიდრე გრიგოლ ორბელიანისა და ნიკოლოზ ბარათაშვილის ლექსებისა.

გიორგი თუმანიშვილი, უპასუხებს რა პროფ. ა. ხახანაშვილს მიხ. თუმანიშვილის შეფასების გამო („დახასიათებანი და მოგონებანი," — „Характеристика и воспоминания" — გამოც. მე-2, წიგნი I, გვ. 100), თავისი მხრით აღნიშნავს, რომ „ბარათაშვილისა და ორბელიანის ნაწარმოებთა მეტი ნაწილი და ისიც საუკეთესო, გავრცელდა 1838 წლის შემდეგ, როდესაც მიხ. თუმანიშვილი თავის ლექსებს უკვე სწერდა. ამიტომ, უფრო სწორე იქნებოდა ითქვას, რომ წარსული საუკუნის 30-ანი წლების ქართველი პოეტები, ყველანი, ისე, როგორც პუშკინი და ლერმონტოვი, იყვნენ ბაირონისა და მიცკევიჩის პოეზიის მხიბლავი გავლენის ქვეშ, რომელთა კულტასაც ძლიერად ავრცელებდნენ საქართველოში გადმოსახლებული პოლონელები (1830 წლის აჯანყების შემდეგ)".

ჩვენს თანადროულ კრიტიკაში შალვა რადიანი („ლიტერატურული მემკვიდრეობა", თბილისი, 1936 წ.), ჩერდება რა მიხ. თუმანიშვილის ლექსზე „სალამური" (გვ. 111), იმ აზრს გამოსთქვამს, რომ „იდვის, განწყობილების მხრივ უსათუოდ ერთგვარობა, მახლობლობა არსე-

ბობს ნ. ბარათაშვილის „სულო ბოროტოსა" და მიხ. თუმანიშვილის „სალამურს" შორის. პირველი ლექსი დაწერილია 1843 წ., ხოლო მეორე — 1838 წ. მოტივების ასეთი ერთ-გვარობა არც არის გასაკვირი. ერთ და იმავე კლასის და მსოფლმხედველობის მატარებელ პოეტებს შეეძლოთ ბუნებრივად ასეთი შეხვედრა".

ევროპულ ლიტერატურას მიხ. თუმანიშვილი ეცნობოდა ნაწილობრივ უშუალოდ პირველი წყაროებით, ხოლო უმთავრესად რუსული პოეზიის მეშვეობით. მიხ. თუმანიშვილის მიერ შედგენილი და საკუთარი ხელით გადაწერილი ანთოლოგიები შეიცავენ სხვადასხვაგვარი ავტორების — ევროპელთა და რუსთა — აუარებელ ლექსებს. აქ არიან: პუშკინი, ლერმონტოვი, ბაირონი, ვიაზემსკი, დენის დავიდოვი, ოდოევსკი, შვერიოვი, იაზიკოვი, შექსპირი, ჟუკოვსკი, პოლუჟაევი, მაიკოვი,

პოლონსკი, სოლლოგუბი, თვით ბულგარინიც და გრეჩიც კი.

ბაირონმა, რომელიც დაეუფლა არა მარტო თავისი თაობისა, არამედ აგრეთვე ოცდაათიანი წლების ახალგაზრდობის ფიქრთა და ზრახვათ, უდიდესი გავლენა იქონია თბილისის გიმნაზიის წრეზე და განსაკუთრებით კი ნიკ. ბარათაშვილზე. ეს გავლენა არ ასცდა მის. თუმანიშვილსაც, რომლის შემოქმედებაშიაც, კერძოდ პირველი პერიოდისა, ამკარად ჩანს ბაირონიზმის მოტივების ანარეკლი. ერთერთ მის საუკეთესო ლექსს „უდაბნოს“, რუსულად ორჯერ თარგმნილს, ქვესათაურად პირვანდელ ტექსტში აქვს: „მიბაძვა ბაირონისადმი“. ¹³¹ სევდიანობა, მარტოობის გრძნობა და განწირულების შეგრძნობა, რაც თვისებაა მის. თუმანიშვილის ბევრი ლექსისა, და პირველ ყოვლისა „უდაბნოსი“ და „სალამურისა“, დამახასიათებელია ეპოქისა (დანერვილია 1837-1838 წლებში) და მის. თუმანიშვილის იმ პერიოდის პირადი განცდებისა.

„ვის არ გინახავთ უდაბნო ბნელი,
სად თვალნი მზისა შუქსა ვერ სჭვრეტენ,
სად ვერანადა მოსჩანს ყოველი
და ქარიშხალი ხმიანობს ოდენ?
ვის არ გიხილავთ იქა ხე, მწარედ
გულჩამომწვარი ციურის ცეცხლით
და მაღალს კლდეზედ მარტოდ, მწუხარედ
გარდმოკიდული დამჭკნარ შტოებით!
ეს არს, მოყვასნო, გლახ ჩემი ბედი!
მეც ეგრეთ ვიქმენ დღეგანამწარი:
ვერღა მეახლოს ტკბილი იმედი,
ვერღა აყვავდეს მით გული მჭკნარი!“

ხოლო მაშინ, როდესაც ლერმონტოვი უფრო ახლო იყო მის. თუმანიშვილის თანამედროვე ნიკ. ბარათაშვილზე, თუმანიშვილის მუზა განიცდიდა პუშკინის შემოქმედების ძლიერ ზემოქმედებას. წარსული

საუკუნის არც ერთი ქართველი პოეტი ისე მჭიდროდ არ მიჰკარებია პუშკინს, არც ერთ პოეტს — ასე ვთქვათ — ისე ინტიმურად არ აუთვისებია პუშკინი, როგორც თუმანიშვილს. პუშკინს ბევრი თარგმნიდა, ბევრი ენათმეცნიერისა მის ლირიკას თავის სააღმაფრენოდ, მაგრამ არც ერთი მთარგმნელისათვის იგი ის არ იყო, რაც მის. თუმანიშვილისათვის: პოეტი — უ ა ლ რ ე ს ა დ ა ხ ლ ო ბ ე ლ ი . დიდი რუსი პოეტის შემოქმედება მისი ქართველი მთარგმნელის თვალში სულდგმულობდა ქართული პოეზიის არა იმ მხარეს, არამედ ამ მხარეს,

და ამიტომ გასაკვირი არ არის, რომ თუმანიშვილის თარგმნებს კრიტიკა ზუსტ თარგმნებად სთვლიდა. პროფ. ხახანაშვილი თავის „ნარკვევებში“ (IV ტ.) ამბობს, რომ „მიხეილ ბირთველისძის ლექსი განსხვავდება არაჩვეულებრივი სიმსუბუქით და ხმოვანებით. მისი თარგმნები ძალიან ახლოა დედანზე“.

ის დიდი ადგილი, რომელიც პუშკინს მიხ. თუმანიშვილის მემკვიდრეობაში უჭირავს, გვიჩვენებს ახალი რუსული პოეზიის შემქმნელის ახლობლობასა და გავლენას ქართველ პოეტზე. პუშკინის შუქმფენი გენია მთლად დაეუფლა ახალგაზრდა თუმანიშვილის აზრებს და გრძობებს ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც იგი თბილისის გიმნაზიის უმცროსი კლასების მოწაფე იყო. პუშკინის სახელის დიდება გავარდა საქართველოში კარგა ხნით ადრე მის აქ ჩამოსვლამდე. არის ცნობები, რომ ალექსანდრე ჭავჭავაძე, პეტერბურგში აღზრდილი და შემდეგ იქვე ნამსახური სწორედ იმ დროს, როდესაც მომავალი რუსი პოეტი ლიცეის ამთავრებდა, იცნობდა მას პირადად. ყოველ შემთხვევაში, ალექსანდრე ჭავჭავაძე ისე დაბრუნდა საქართველოში, რომ პუშკინის პოეზიის შთაბეჭდილება მედგრად იყო მასში გამჭდარი. თავადაზნაურული ინტელიგენციის არც სხვა წარმომადგენლებისათვის იყო პუშკინის სახელი უცხო. ხოლო მისმა გამოჩენამ თბილისში ერთბაშად აღძრა ინტერესი მისდამი. მაშინ მიხლ თუმანიშვილი თერთმეტის წლისა ძლივს იქნებოდა იგი ვერ შეხვდებოდა რუს პოეტს; ფრიად შესაძლებელია, რომ არც ქუჩაში უნახავს იგი. მაგრამ ის ენთუზიამში, რომელიც აინთო მაშინდელი თბილისური თავადაზნაურული მცირე ინტელიგენციის გულში, პუშკინის ჩამოსვლისას გადაედო მოსწავლე ახალგაზრდობასაც. თავისუფლების მოყვარულისა და საყოველთაოდ ლიტერატურულ ავტორიტეტად აღიარებული პუშკინის სახელი — მჭიდროდ ეხლართება იმ ინტერესის ყოველგვარ გამოვლინებას, რაც მაშინ ახალი ლიტერატურისადმი მულავენდებოდა. თბილისის გიმნაზიის წრის დისკუსიებში პუშკინს თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს. 1833-1834 წლების ანთოლოგიურ კრებულში, რომელიც უკვე გევით მოვიხსენიეთ, მოთავსებული იყო ვრცელი ნაწყვეტები „კავკ. პლენიკ.“-დან, რაც მიხ. თუმანიშვილის პირველი ცნობილი მოდილო

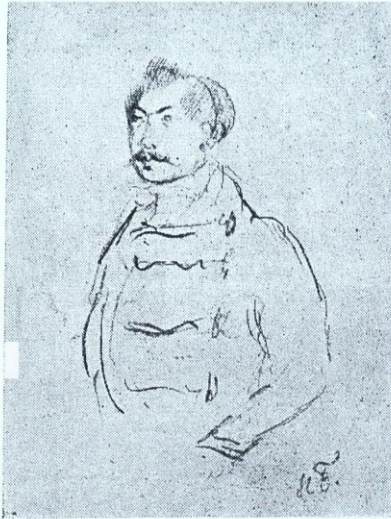
თარგმანია. თუ „კავკავ. პლენიკ.“-ის ავტორი ჯერ კიდევ მოუმნიფებელი იყო (მან იგი 22 წლისამ დასწერა), რალა თქმა უნდა, უფრო მეტად მოუმნიფებელი იყო წლოვანებით მისი მთარგმნელი, რომელმაც ძლივს მიაღწია მაშინ 14-15 წელს. მაგრამ თვით ადრეულა თარგმანშიაც უკვე მოჩანს ის ნიშნები, რაც ახასიათებს ქართველი პოეტის შემდგომ შემოქმედებას: სახეების თარგმნის სიზუსტე და ლექსის ხმოვანება.

პუშკინის სახელს ნაკლებად ვხვდებით „ყვავილში“ — და ეს გასა-

გებიცაა, რამდენადაც უურნალი გამოდიოდა რუსულ ენაზე; მაშასა-
სადამე, თარგმნების განყოფილება მასში არ არსებობდა, ხოლო ორი-
გინალური იბეჭდებოდა მარტო ის, რაც თანამშრომელთა კალამს
ეკუთვნოდა. მაგრამ საკმარისია თუნდაც გაკვირით გადაავლოთ თვალი
„ყვავილში“ მოთავსებულ ლექსთა და ნარკვევთა ნაწილსაც კი, რათა
დაინახოთ, რომ რუსი პოეტის სახე უჩინრად გამოსჭვივის გიმნაზი-
ური უურნალის ფურცლებში. პუშკინის ბედნიერი კალმის მიხედვით,
კავკასიის ბუნება ერთი უსაყვარლესი თემათაგანია ოცდაათიანი და
ორმოციანი წლების ქართული პოეზიისა, და თბილისის გიმნაზიის
„ყვავილმაც“ საკმაოდ უკმა გუნდრუკი ამ საერთო გატაცებას. მიხ.
თუმანიშვილის ლექსს „Кавказ“-ს („ყვავილის“ მე-2 №-ი:) თავის სა-
ფუძვლად აქვს იგივე სახეები, რაც პუშკინის „Кавказ“-სვე, ხოლო
უფრო მეტად დეტალიზებულ ასპექტში. იმ პერიოდის მთელ რიგ
ლექსებში მიხ. თუმანიშვილი კვლავ და კვლავ მიმართავს პუშკინის
მოტივებს და უახლოვდება მათ არა მარტო შინაარსით, არამედ აგ-
რეთვე რიტმითაც. მისი „Элегия“ 1835 წლისა („ყვავილის“ მე-3 №-ი)
არეკლავს აშკარად პუშკინის სულიერ განწყობილებას. რაც მას გა-
მოთქმული აქვს ლექსში: „Брожу-ли я вдоль улиц шумных“. „Элегия“,
უეჭველია, ეკუთვნის მიხ. თუმანიშვილის მიერ რუსულად დაწერილის
საუკეთესო ლექსების რიცხვს.

პუშკინისა და ნაწილობრივ ლერმონტოვის მხატვრულ სახეთა ანა-
სახი გამოსჭვივის მიხ. თუმანიშვილის ადრეულ პროზაშიც.

ლიტერატურული შეხვედრანი მანანა ორბელიანის სახლსა და წი-
ნანდალში ხელს უწყობდნენ სიყვარულს რუსი პოეტისადმი. ჩვენ დროს
გამოთქმულ მოსაზრებათა მიხედვით, პუშკინი, საქართველოში ყოფ-
ნისას, ალბათ, ხვდებოდათ მანანა ორბელიანისას. რამდენად მართა-
ლია ეს — ძნელი სათქმელია. უდაოა მხოლოდ ის, რომ მანანას სას-
ტუმრო დარბაზში პუშკინის სახელი, რომელმაც თავის ნაწარმოებებ-
ში თანაგრძნობა და სიმპათია გამოსთქვა საქართველოს მიმართ,
მოსილი იყო განსაკუთრებული შარავანდედით. უნდა გვახსოვდეს, რომ
თვით ამ ლიტერატურული წრის შთამგონებელმა — მანანამ — განიზრახა
„რუსლან ი ლიუდმილა“-ს თარგმნა. 1835 წლის გაზაფხულს, როდე-
საც იგი ჭაჭავაძთან მამულ წინანდალში იყო, აქ ორ კვირას სტუმ-

ნიკოლოზ ბარათაშვილი
(ფანქ. ნახატი მიხ. თუმანიშვილისა)

რად იმყოფებოდა ა. ს. პუშკინის ძმა ლევ სერგეის-ძე პუშკინი. „არბ-რუმში გამგზავრება“ იმ დროს უკვე ნაწილობრივ გამოქვეყნებული იყო და ამან უფრო დიდი ყურადღება გამოიწვია პოეტისადმი. შეგვიძლიან წარმოვიდგინოთ, რომ პუშკინის შემოქმედებისადმი ამ ცოცხალი ინტერესის ატმოსფეროში არც ერთი ლიტერატურული კრება მანანასთან, რომლებშიაც მიხ. თუმანიშვილიც იღებდა მონაწილეობას, ისე არ ჩაივლიდა, რომ რუსი პოეტი არ გაეხსენებინათ.

მიხ. თუმანიშვილის საუკეთესო ლექსები იმ დროისაა, როდესაც იგი მთლად მიეცა პუშკინის შემოქმედების შესწავლას — 1837 და 1838 წლებისა. თავისი მუშაობის ამ პერიოდში მან დაამთავრა რუსი პოეტის ცალკეული ლექსებისა და პოემების თარგმნების ციკლი: „Адель“, „К * * *“ („Я помню чудное мгновенье“), „Буря мглою небо кроет“ („Зимний вечер“), „Пропок“ ва „Черная шаль“-4ის მიბაძვა. ეს მიბაძვა („მუჯასამი“-ს სათაურით) გამოუქვეყნებელი დარჩა. იგი ახლოა დედანზე შინაარსითაც და ლექსის ფორმითაც, რომლის რიტმიც დაცულია ქართულ ტექსტში (თერთმეტმარცვლოვანი ლექსი). მიხ. თუმანიშვილის მიერ პუშკინის ტექსტში შეტანილ ცვლილებათ

ადგილობრივი პირობებისათვის შეფარდების ხასიათი აქვთ: ბერძნის ქალის ნაცვლად გამოყვანილია სომხის ქალი, სომხის ნაცვლად – „ფრანგი“ და ღუნაის ტალღები მტკვრის ტალღებს უთმობს ადგილს.

„ბაღჩისარაის შადრევანი“ პირველი სრული გადმოცემაა ქართულად პუშკინის ერთერთი დიდი პოემისა. ლექსთა თარგმნები დაბეჭდილია ნაწილობრივ რჩეულ ლექსთა კრებულში, ნაწილობრივ „ალმანახში“ და გაზ. „თემში“. ყველა თარგმნიდან მხოლოდ „ღამის სტუმარი“ („Каменный гость“) ეკუთვნის უფრო მოგვიანო, მიხ. თუმანიშვილის სრული მონიჭეულობის პერიოდს. ქალაქებში შენახული თარგმანის შავს თარიღი არა აქვს, მაგრამ იმ შენიშვნების მიხედვით, რაც მესამე და მეოთხე სცენების შემცველი რვეულის პირველ გვერდზეა, თარგმანი უნდა ეკუთვნოდეს არა უგვიანეს, ვიდრე ორმოცდაათიან-სამოციან წლებს.

„ბაღჩისარაის შადრევანი“ ქართულად ორ რედაქციად შენახულა: ადრინდელი — ხელნაწერია, მერმინდელი, საბოლოო — ნაბეჭდი. ეს რედაქციები გვიჩვენებენ მთარგმნელის დიდ მუშაობას. პუშკინის პოემა მიხ. თუმანიშვილს 1830 წლის გამოცემიდან უთარგმნია, როგორც ეს ჩანს მისი ხელნაწერიდან, რომელიც ახლა საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაშია (№ 22682, საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ფონდი).¹³² შემდეგში თარგმანს დიდი გაშალაშინება ჰხვედრია. მთარგმნელს უსწორებია ცალკეული ადგილები, დაუზუსტებია გამოთქმები და სიტყვები, გაუუმჯობესებია ლექ-

129

სი. განსხვავება თარგმანის პირვანდელ რედაქციასა და იმ ტექსტს შორის, რომელიც დაიბეჭდა მიხ. თუმანიშვილის რჩეულ ლექსთა კრებულში, აღნიშნა ლევან ასათიანმა თავის სტატიაში მიხ. თუმანიშვილზე. ეს განსხვავება გვიჩვენებს, რომ მთარგმნელს არ შეუწყვეტია მუშაობა საყვარელი ავტორის გადმოსაცემად შემდგომშიაც — მონიჭეულობის ასაკში.

იმის ცდას, რომ მთარგმნელი დედანს არ დაშორებოდა, ამულავნებს პუშკინის ტექსტის ამონაწერები ნათარგმნის გვერდით, ალბათ, იმისათვის, რათა დედანი მუდამ თვალწინ ჰქონოდა. მიხ. თუმანიშვილის ხელით გადანერილ თავის ლექსთა კრებულში, რომელიც ამ უჟამად ქართველ მწერალთა მუზეუმშია, ლექსის „ღამე“-ს („Буря мглою небо кроет“) გასწვრივ გადანერილია რუსული ტექსტიც; „К * * *“ -ის („Я помню чудное мгновенье“) თარგმანის გასწვრივ აგრეთვე გადანერილია რუსული ტექსტი ლექსისა, დანყებული სიტყვებიდან: „В глуши, во мраке заточенья, тянулись тихо дни мои“.

საკმარისია, სულ მცირედ დაშორდეს რუსულ ტექსტს, რომ მიხ;

თუმანიშვილი იქვე აღნიშნავს ამას. „მუჯასამის“ გარდა, ლექსს „მაჰ-მადი“ („Пропок“) აქვს ქვესათაური „პუშკინიდან გადმოკეთებული“, ხოლო „Буря мглюю“-ს — „მიბაძვა პუშკინისადმი“.

პუშკინის დრამატიული სცენები („Каменный гость“) უღვიძებდნენ მიხ. თუმანიშვილს ლიტერატურულ გეგმებს. უკვე აღნიშნული გვექნოდა, რომ III და IV სცენების შავი ხელნაწერი თავფურცელი შეიცავს ასეთი გეგმების ანასახს დასამუშავებლად განზრახული თემების სახით.

შალვა რადიანი მიხ. თუმანიშვილის პოეზიაში ხედავს ფეოდალურ-არისტოკრატიული დეკადანსის გამოხატულებას და აკუთვნებს პოეტს რომანტიკოსების ჯგუფს. მიხ. თუმანიშვილი (რადიანის იგივე წიგნი, გვ. 108-115):

„თავისი პლედის პოეტებიდან „წმინდა პოეზიის“ ყველაზე თანამიმდევარი წარმომადგენელია. მისი ლექსების შინაარსი მეტად განსაზღვრულია. მასში მოისმის თავადაზნაურული ლირიკის დამახასიათებელი მოტივები. თავის პოეზიის ხასიათით მიხ. თუმანიშვილი უახლოვდება ნ. ბარათაშვილს. იგი უმთავრესად ზოგად ფილოსოფიურ პრობლემებითაა დაინტერესებული. მას თითქმის წინდანინვე აქვს გამოთქმული იგივე იდეები და განწყობილებები, რაც უფრო ძალუმად მოგვცა თავის პოეზიაში ნ. ბარათაშვილმა. რომანტიკოს პოეტების შემოქმედება უწყვეტად დაკავშირებულია თავის წრესთან, კლასთან და ეპოქასთან. მათი შემოქმედება აღმოცენდა გარკვეულ სოციალურ ნიადაგზე. ალ. ჭავჭავაძის, ნიკ. ბარათაშვილის, გრ. ორბელიანის, მიხ. თუმანიშვილის და სხვა რომანტიკოსთა პოეზიის მოტივების სოციალური სათავეები უნდა ვეძიოთ იმ კრიზისში, რომელსაც განიცდიდა ქართველი ფეოდალური არისტოკრატია მე-19 საუკუნის პირ-

130

ველ ნახევარში. ჰკარგავდა რა ეს წოდება პოლიტიკურ-ეკონომიურ მნიშვნელობას, იგი გადადიოდა რომანტიულ განცდებში. მიხ. თუმანიშვილს ცოტა აქვს დაწერილი ლექსები. ყველა ეს ლექსი სალირიკო ხასიათისაა. მათი ძირითადი მოტივია: ერთის მხრივ — მარტოობის გრძნობა, სევდამწუხარება, მელანქოლია, ხოლო მეორეს მხრივ — წყურვილი სიცოცხლით დატკობისა და სიყვარული...

მიხ. თუმანიშვილს თავის ლექსებში მოცემული აქვს ბუნების კულტი. მსგავსად სხვა რომანტიკოს პოეტებისა, ბუნება მის შემოქმედებაში არის არა მარტო ფონი, არა მარტო მატერიალური საგნობრივი სამყარო, არამედ ინტიმური, სულიერ განცდათა გამზიარებელი ობიექტი, l' état d'âme. ...მიხ. თუმანიშვილისათვის ბუნება დამშვიდების წყაროდ იყო გამხდარი. ბუნება არ იყო მისთვის მკვდარი რამ. იგი ბუნებაში, ყოველ მის სახეში გრძნობდა თავისებურ ცხოვრებას. მიხ. თუმანიშვილს უყვარს არა მარტო საერთოდ ბუნება, არამედ ყოველი მისი კონკრეტული სახე. იგი მთელს ჰიმნს უძღვნის ტირიფს, ესაუბრება მას. ტირიფი მისთვის გასულიერებულია, რომელთანაც თითქოს პოეტს საერთოდ სასაუბრო ენაც კი გამოუნახავს.

მისთვის ტირიფი უდიდეს მოვლენათა სიმბოლოდ არის გამხდარი. ტირიფში იგი ხედავს თავის „სულის“, თავისი განწყობილების თანამოზიარეს, რომელსაც შეიძლება ადამიანმა ყველაფერი გაანდოს.

...მიხ. თუმანიშვილი თავის პოეზიაში სიყვარულს დიდ ადგილს უთმობს. ამ მოტივის გაგებაშიაც იგი სრული რომანტიკოსია...

მიხ. თუმანიშვილისათვისაც სიყვარული არ არის უბრალო გრძნობის აღელვება. მისი გაგებითაც სიყვარული ეს არის არსებობის საიდუმლოების შეცნობის გზა... სატრფიალო სამიჯნურო ხასიათის ლექსებია აგრეთვე „მწუხარე სატრფოს“ და „ერთი ვარსკვლავი“. მათში პოეტი სიყვარულს გვიხატავს ისეთ ძალათ, რომელსაც შეუძლია ადამიანს დაუბრუნოს სიცოცხლის წყურვილი".

აზრთა სხვადასხვაობა მიხ. თუმანიშვილის შემოქმედების ხასიათზე ადასტურებს მხოლოდ იმას, რომ ამ პოეტის ნაწარმოებში ვერა ლაგდებიან განსაზღვრული კლასიფიკაციების ჩარჩოებში: მიხ. თუმანიშვილს აქვს საკუთარი ადგილი და ეს ადგილი უნდა მოიძებნოს სადღაც იქ, სადაც ზღვარია ალექსანდრე ჭავჭავაძესა და ნიკ. ბარათაშვილს შორის. მართლაც და... სულიერ სიმხნევეს, რაც დამახასიათებელია ოცდაათიანი წლების დასასრულის ზოგიერთი ლექსისა, სცვლის ხოლმე სევდა, რაც აგრეთვე დამახასიათებელია მისი თაობისა — საერთოდ და ნიკ. ბარათაშვილისა — კერძოდ. მას აახლოებს ალექსანდრე ჭავჭავაძესთან ეპიკურული მოტივები („ლხინი", „ფიალა") და ბარათაშვილთან — პესიმისტური („უდაბნო", „სალამური"). არის კიდევ მიხ. თუმანიშვილის შემოქმედებაში თვისება, რომელიც ანათესავებს მას, ხოლო სხვა მხრით, ერთსადაიმავე დროს ჭავჭავაძესთან და ბარათაშვილთან, განსაკუთრებით, უკანასკნელთან: მიხ. თუმანიშვილი ეკუთვნოდა იმ თაობას, რომელმაც თითქმის გასწყვიტა მჭიდრო კავშირი ირანულ ლირიკასთან და რომელიც ეძიებდა შემოქმედების ახალ ფორმებს. წინააღმდეგ თავის წინამორბედთა

და მონათესავეთა — დიმიტრი და გიორგი თუმანიშვილებისა, რომელნიც სავსებით ირანულ ლირიკის ტყვეობაში იყვნენ, — მიხ. თუმანიშვილმა მთლად პირი იქცია ევროპული ლიტერატურისაკენ ლექსის ფორმითაც და შინაარსითაც (მისი მოღვაწეობის ამ მხარეს აღნიშნავს პროფ. ხახანაშვილიც — „განათლება“, 1911 წ., № 2). ბაირონი, პუშკინი, ლერმონტოვი, ჟუკოვსკი წარმართავენ მას დასავლეთისაკენ. 1851 წელს თავის ნაშრომში ქართული თეატრის შესახებ იგი აშკარად ასახელებს იმ გზას, რომლითაც უნდა ვიდოდეს ქართული ხელოვნება და განსაზღვრავს ამ გზის ევროპულ ხასიათს. უფრო გვიან, 1871 წელს, იგი ხელზე იხვევს გრიგოლ ორბელიანის იუბილეს და უფრო ზედმიწევნით აყალიბებს თავის პოზიციას, ხედავს რა ორ-

ბელიანის უდიდეს დამსახურებას სწორედ იმაში, რომ მან პირველმა, ალექსანდრე ჭავჭავაძესთან ერთად, მომართა თავისი ქნარი ევროპულ ყაიდაზე და ამცნო თავის სამშობლოს, რომ არსებობენ სხვა უღერანი, უფრო მწყობრნი და წმინდანი, სხვა გრძნობანი და სიტკბობანი, უფრო მაღალნი და გონიერნი.

მიხ. თუმანიშვილის პოეტური მემკვიდრეობის შეფასება მხატვრული თვალსაზრისით აგრეთვე ერთნაირი არ იყო: მისი პირველი სერიოზული კრიტიკოსი ივ. მაჩაბელი („ივერიიდან“ მოყვანილი ნარკვევი) მიუთითებს მკითხველს „ბაღჩისარაის შადრევანზე“ და თვით მკითხველზე აცდებს — გაერკვეს ლექსის ღირსებასა და ნაკლოვანებაში:

„მიხ. თუმანიშვილის ლექსის ძლიერებაზე და სიმშვენიერებზე აქ ლაპარაკი მეტი იქნება. „ივერიის“ მკითხველებს წაეკითხებათ მისი თარგმანი „ბაღჩისარაის შადრევანისა“ და ამ ნიმუშითაც კარგად გაიცნობენ ამ მწერალის ლექსთა-წყობას“.

პროფ. ხახანაშვილს (ზემოაღნიშნული ნარკვევები) მიაჩნია, რომ მიხ. თუმანიშვილის ლექსი განსხვავდება არაჩვეულებრივი სიმსუბუქით და ხმოვანებით, რომ მისი თარგმნები ძალიან ახლოა დედანზე. თავის დროზე კარგად ცნობილი მწერალი და პედაგოგი იაკობ გოგებაშვილი, გამოსთქვამს რა 1879 წელს „Тифл. Вестник“-ში აზრს გიორგი თუმანიშვილის რედაქციით ახლად გამოსულ ლიტერატურულ „ალმანახზე“, სწერს: „კომედიის შემდეგ ვკითხულობთ სამს საუცხოო ლექსს, რომლებიც დაწერილია ოცდაათიან წლებში [ლაპარაკია ლექსებზე „უდაბნო“, „სალამური და „კ-სადმი“ („პუშკინიდან“)]. პირველ ორს აზის ბეჭედი უშუალო ბაირონისებური სასონარკვეთილებისა, რაც მაშინდელ დროს ახასიათებს; ეს ლექსები შესანიშნავია გრძნობის ძლიერებით და პოეტური მხატვრულობით; ხოლო უკანასკნელი, რაც პუშკინის მიბაძვას შეადგენს, გვანცვიფრებს იშვიათი მუსიკალობით და ლექსის წყობით“.

132

პოლონელი პოეტი ზაბლოცკი, უგზავნის რა მიხ. თუმანიშვილს 1838 წ. ნოემბერში „ფიალას“ პოლონურ თარგმანს, ბოდიშს იხდის იმის გამო, რომ ზოგ რამეში დედანს გზა აუქცია, და სთხოვს, თარგმნისათვის მაღლობას ნუ მეტყვითო. „იგი (ლექსი „ფიალა“) იმდენად კარგია და ორიგინალური, რომ გადავთარგმნე იმ იმედით, რათა ჩემი აღტაცება გაუზიარო თანამემამულეებს. ეს ჩემი პირუთვნელი აზრია, რასაც ვაცხადებ არა მარტო თქვენს წინაშე, არამედ ყველას წინაშე“.

ჩვენი თანამედროვე კრიტიკოსებიდან შალვა რადიანი (ციტირე-

ბული წიგნი) ხედავს მიხ. თუმანიშვილის პოეზიაში სერიოზულ ნაკლოვანებათ ოსტატობის თვალსაზრისით: „ბევრი მისი ლექსისათვის ნიშნეულია გამოთქმის უხეირო შერჩევა და ნაძალადეობა. ბევრ ლექსში მას აქვს „ცარიელი“ ადგილი. ხშირად იგი სათანადო დაკვირვებით არ ეპყრობა სამწერლო კულტურას, რის გამოც მის ლექსებში პოეტურად ძლიერ გამართულ ადგილების გვერდით არის სუსტი ადგილები, უბრალო პროზაული თხრობანი“.

ლევან ასათიანი სტატიაში „პუშკინის მთარგმნელი პოეტი მიხეილ თუმანიშვილი“ („ლიტ. საქართ.“ 1937 წ. № 4) ამბობს მიხ. თუმანიშვილის თარგმნებზე პუშკინიდან, რომ „ამ თარგმნებს კარგად ეტყობათ თავისი ეპოქის პოეტური სტილის გავლენა: მათ საკმაო ძლიერი არქაიზმის დალი აზის. ლექსიკა, მეტრი, რითმი, — ყველა პოეტური ელემენტი ამ თარგმნებისა სავსებით უახლოვდება ქართული პოეზიის 30-იანი წლების ნიმუშებს. ცხადია, ეს არქაიზმი ნაკლებ შეესაბამებოდა პუშკინის გამჭვირვალე, დანმენდილსა და მსუბუქ ლექსთანყობას, მაგრამ ჩვენი პოეტები სთარგმნიდნენ პუშკინს ისე, როგორც შეეძლოთ და როგორც შეეფერებოდა მათი დროის ვერსიფიკატორულ და ენობრივ ნორმებს. მხედველობაშია მხოლოდ მისაღები ის გარემოება, რომ პუშკინის თარგმნა ისეთი განსაზღვრული პოეტური შესაძლებლობის ოსტატისათვის, როგორიც იყო მიხ. თუმანიშვილი, მეტად რთულსა და ხშირად დაუძლეველ ამოცანას წარმოადგენდა. უსათუოდ აღსანიშნავია მაინც ის სიყვარული, პატივისცემა და გულმოდგინება, რომელსაც ჩვენი მგოსნები იჩენდნენ დიდი რუსი პოეტის ნაწარმოებთა გადმოღების საქმისადმი. ეს კარგად ეტყობა ჩვენი მთარგმნელის ნამუშევარს“.

მიხ. თუმანიშვილის პოეტური ნაწარმოებნი თუ ყოველთვის როდი იწვევდნენ შემწყნარებელ შეფასებას, სამაგიეროდ, არა ყოფილა და არ არის ორი სხვადასხვა აზრი მის პროზაზე.

თუმცა სამსახურის საქმით გადატვირთვა შესაძლებლობას უსპობდა მიხ. თუმანიშვილს იმდენად მიელო მონაწილეობა „ცისკარში“, როგორც მას უნდოდა, მაგრამ მაინც იგი დიდის ყურადღებით ადევ-

ნებდა თვალყურს ჟურნალის ბედ-ღბალს. ვორონცოვის წასვლის შემდეგ კულტურულ საქმეთ უმაღლესი ადმინისტრაცია წინანდელეებრ არა სწყალობდა. მეორეს მხრით, ეს საქმენი ფეხზე ვერ გამაგრებულიყვნენ, ვინაიდან მეტისმეტად მცირერიცხოვანი იყო საზოგადოების ის ფენა, რომელსაც კულტურული საქმეები უნდა დაყრდნობოდა. ამიტომ ეს საქმეები თანდათან დაჩიავდა და გამოიფიტა. „ცისკარიც“ ვაივავლახობით არსებობდა. მიხ. თუმანიშვილი გამოეხმაურა „ცისკარის“ გამომცემლის, ივ. კერესელიძის მონოღებას. მან მოათავსა ჟურ-

ნალში რამდენიმე ფელეტონი „მოლაყბეს“ ფსევდონიმით.

„ცისკარს“ დიდი სამსახური გაუწია მისმა თანამშრომელმა მოლაყბემ — ამბობს XX საუკუნის დასაწყისის პუბლიცისტი არჩილ ჯორჯაძე („სახალხო გაზ.“, 1911 წ., № 463). — მოლაყბე იყო ფსევდონიმი თ-დ მიხეილ თუმანიშვილისა, რომელმაც მხურვალე მონაწილეობა მიიღო შურნალში, გამოაცოცხლა იგი და თავის „სალაყბო ფურცელში“ (შინაური მიმოხილვისდაგვარ განყოფილებაში) მოურიდებლად ჰკიცხავდა საზოგადოებას, რომელიც გაკვირვებული ახლად მოვლენილი მართლმსაჯულის „კადნიერებით. პირველ ხანში გარინდებული ყურს უგდებს და უთმენს, ხოლო შემდეგში კი აუჯანყდა და სდევნის ამ მოუსვენარ მოლაყბეს“.

მიხ. თუმანიშვილის პირველი ფელეტონიდან ციტატის მოყვანის შემდეგ, ჯორჯაძე განაგრძობს:

„როგორც ხედავთ, სრულიად ახალი წერის მანერა, ცოცხალი და მარტივი საუბარი გაჩნდა ჩვენს შურნალში. მოლაყბემ გაბედული ნაბიჯი გადასდგა, გასაგების ენით საზოგადოების ჭირ-ვარამზე დაიწყო ლაპარაკი. ეხლა ჩვენ ყოველივე ეს არაფრად მიგვაჩნია, მაგრამ იმ ხანში ეს იყო ნამდვილი პუბლიცისტური შემოქმედება, რომელიც სწყვეტს კავშირს არა მარტო ენის გადაბირებულ ფორმებთან, არამედ თვით მოწინებისა და რევერანსების ჩვეულებასთან“.

„თავ. თუმანიშვილის მონაწილეობამ „ცისკარში“ — ადასტურებს პროფ. ხახანაშვილი — გამოაცოცხლა მომაკვდავი შურნალი. მან პირველმა შემოიღო ფელეტონის განყოფილება... ამიერიდან ფელეტონის განყოფილება განუყრელი კუთვნილებაა სამოციანი წლების ქართული შურნალებისა და თუ იგი რაიმე მიზეზის გამო დროებით შეწყდებოდა, მარტო ერთი ეს გარემოება იწვევდა გამოცემის დაქვეითებას. აქაც, ამ ახალ სფეროშიაც თავი იჩინა პუშკინის გაელენამ ქართველ მწერალზე. თავ. თუმანიშვილი თავისი ფელეტონებით ქართულ შურნალში ამეტყველდა ცოცხალ ხალხურ ენაზე და მხოლოდ ამის შემდეგ ქართული შურნალი შემთხვევითი წერილების კრებულიდან გადაიქცა ცხოველ მოვლენად, საზოგადოებრივი აზრის ორგანოდ“.

დაახლოებით ამასვე ამბობს პროფ. ხახანაშვილი „განათლებაში“ (1911 № 2): „ამ ფელეტონებს, მახვილი და მარტივი ენით დანე-

რილებს, დიდი გავლენა ჰქონდა მკითხველ საზოგადოებაზე და მომაკვდავს შურნალს სული ჩაუდგა“.

ილია ჭავჭავაძის წერილი 1858 წლის თებერვალში თუ მარტში პეტერბურგიდან გაბრიელ სულხანიშვილის სახელზე აშკარა მაჩვენე-

ბელია იმისა, თუ რა შთაბეჭდილება მოახდინა მონინავე ახალგაზრ-
დობაზე მის. თუმანიშვილის ფელეტონებმა:

„ამას წინეთ მგონია შენი სტატიები იყო ცისკარში და მოლაყბეთ
აცხადებდი შენს თავს. შენ იყავ თუ სხვა, პირფერობით არ ვიტყვი, კარგი
რამ იყო. რაც კი შეეხება ენას, სწორეთ ფენომენი იყო ჩვენს გორიზონტზედ.
ჰაზრითაც არ იყო დასაწენი. დასაწენი მეთქი? დასაწენი კი არა, ძლიერ
მოსაწენიც იყო. რა მახვილათ დაეცა მოლაყბე ქართველობას, რა კარგად
დაიწყო ქართველის უბედურებაზე დაცინება და რა ლამაზ ქართულ ჯარა-
ზედ დართულ სიტყვებით ტიტინებდა! რა სიხარბით ვკითხულობდით
მარტივ სიტყვასა კარგის გულიდამ გამოსულს უნდა გენახა, რა სიჩქარით
გადადიოდა ხელიდამ ხელში ის ბედნიერი ცისკრის ნომრები, სადაც მო-
ლაყბეს ფურცლები ბრწყინავდნენ სხვათა შორის“... („ცისკარი“, 1863 წ.,
№ 7, გვ. 370-371 ქერელი ბექას [ანტონ ფურცელაძე] სტატიაში „ქარ-
თული ლიტერატურა“. შემდეგ გადაბეჭდილია 1933 წლის „მნათობის“
მე-7 №-ში სიმ. ხუნდაძის სტატიაში ილია ჭავჭავაძის წერილებზე).

„საქართველოს მოამბესთან“ გახურებული პოლემიკის დროს
ანტონ ფურცელაძემ ეს წერილი დაბეჭდა „ცისკარში“ ვითომ ილია
ჭავჭავაძის საშხილებლად, წინად სხვა აზრისა იყავი „ცისკარზეო“.
მაგრამ „საქართველოს მოამბემ“ ამის საპასუხოდ გამოაქვეყნა გ. სულ-
ხანიშვილის განცხადება (1863 № 7, გვ. 105-106 იმის დასა-
დასტურებლად, რომ ილია ჭავჭავაძის ქება ეხებოდა მხოლოდ მის.
თუმანიშვილს, რომელმაც თავი დაანება „ცისკარში“ თანამშრომლო-
ბას სამი ფელეტონის დაბეჭდვის შემდეგ (სულხანიშვილს შეცთომით
ორი ფელეტონი აქვს დასახელებული).

მის. თუმანიშვილის თანამშრომლობა „ზაკავკ. ვესტნიკ“-სა
„კავკაზ“-სა, „დროება“-სა და სიცოცხლის მიწურულში „ტიფლ.
ვესტნიკ“-ში ინტენსიური არ იყო, მაგრამ რასაც იგი ამ გაზეთები-
სათვის სწერდა, ყველაფერს პრინციპული ხასიათი ჰქონდა და არა
ადვილად წარმავალი ინტერესი. არსებული ჟურნალები მას არ აკმა-
ყოფილებდნენ, თანაც „ცისკრის“ გამოცემა შეწყვეტილი იყო და
ამიტომ მას აღეძრა აზრი საკუთარი სალიტერატურო-საზოგადოებ-
რივი ჟურნალის გამოცემისა. 1854 წლის ბოლოს მის. თუმანიშვილს
შეუდგენია განცხადება გამოცემის ნებართვის გამოთხოვის თაობაზე
და პროგრამა განზრახული ჟურნალისა, რომლის სათაურიც „საქარ-
თველოს ჟურნალი“ უნდა ყოფილიყო.

მის. თუმანიშვილის არქივში დაცული „საქართველოს ჟურნალის“
პროგრამა, როგორც ეტყობა, შედგენილია ადმინისტრაციისათვის

წარსადგენად, რათა ნებართვა მიეღო. პროგრამის შინაარსს უეჭველი
ინტერესი აქვს ქართული ჟურნალისტიკის ისტორიისათვის. იგი აქ

თავდაპირველად ქვეყნდება:

პ რ ო გ რ ა მ ა

ჟურნალი ქართულ ენაზე სახელწოდებით ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს
ჟ უ რ ნ ა ლ ი გამოდის 1855 წლის იანვრის 1-დან, ყოველთვიურად,
წიგნებად.

თვითეული წიგნი შეიცავს არა ნაკლებ ათი ნაბეჭდი ფურცლისა.
ორი წიგნი შეადგენს ერთ ტომს განსაკუთრებული სასათაურო ფურცლით
და სარჩევით. თვითეული წლის ბოლოს დაერთვის საერთო სააღფაბეტო
მაჩვენებელი სტატიებისა და მოხზველთა სახელებისა.

ამ ჟურნალში მონაწილეობას იღებს ყველა მწერალი, ვინც ქართუ-
ლად სწერს.

ჟურნალი „საქართველოს ჟურნალი“, აქვს რა მას საგნად გაავრ-
ცელოს აქაური მოსახლეობის („ТУЗЕМЦЕВ“) უმრავლესობაში განათლებული
სამყაროს ცნებები, ამასთან ერთად იცავს დაქვეითებისაგან თვით ენას და
დავიწყებისაგან — მის ახალ და ძველ ნიმუშებს. აქ უკვე მეტია იმის
აღნიშვნა, თუ რა მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონდეს ჟურნალს საერთოდ,
ვინაიდან იგი, განკუთვნილია რა სპეციალურად საქართველოსა და მისი
ლიტერატურისათვის, ყოველთვის მარჯვე გასაღები იქნება ერთისავე და
მეორის შესასწავლად იმათთვის, ვინც მოისურვებს მიმართოს მას
[ჟურნალს].

რათა ჟურნალი დარჩეს ერთგული თავისი მოწოდებისა, მისი
რედაქცია ჩაბარდება, მისი მთავარი პატრონის გარდა, კიდევ ქართული
ენის ორ-სამ გამოცდილ [წაშლილია: და განათლებულ] მცოდნეს, რო-
მელნიც ხელს შეუწყობენ ჟურნალის წესიერ სვლას და მიმართულებას.

„საქართველოს ჟურნალი“, თავისი სტატიების შინაარსის შესაბამი-
სად, განიყოფება ხ უ თ განყოფილებად: '

I

ს ი ტ ყ ვ ი ე რ ე ბ ა

ლ ე ე ს ე ბ ი . ლექსური ნაწარმოებნი უახლესი და თანამედროვე
ქართველი პოეტებისა. პროზა. მოთხრობები, ამბები, სტატიები ზნე-
ჩვეულებებზე და სხვა მისთანა ნაწარმოებნი. ერთიც და მეორეც — ორიგი-
ნალური და ნათარგმნი.

II

მეცნიერებანი და ხელოვნებანი

სტატიები იმ საგნებზე, რაც ეხება საერთოდ სამეცნიერო, სამხატ-
ვრო და საისტორიო ლიტერატურას. ამ განყოფილებაში თვალსაჩინო
ადგილს დაიჭერს უპირატესად მასალა საქართველოს ისტორიისათვის,

როგორც არის — ქართველ მეფეთა ძველი სიგელები და სხვა დოკუმენტები, შეძლებისადაგვარად იმის აღნიშვნით, რა დროს ეკუთვნიან ისინი, და მათი დაახლოებითი შეფასება ისტორიული თვალსაზრისით.

136

III

თანადროული ქრონიკა

მიმოხილვა თანადროულ ამბავთა პოლიტიკურ სფეროში და სამხედრო მოქმედებათა, უპირატესად კავკასიაში. კრებსი შინაგანი ცნობებისა ახალ კანონდებულებათა და მთავრობის განკარგულებათა თაობაზე რაც საკუთრად საქართველოს ეხება ან უნდა შეეფარდოს მას.

IV

კ რ ი ტ ი კ ა

ლექსად და პროზად დაწერილ თხზულებათა გარჩევა, უპირატესად იმისა, რაც საქართველოს და მის თანამოსაზღვრე ქვეყნებს ეხება, თუნდაც რუსულ და სხვა ენებზე იყოს გამოცემული.

V

ნ ა რ ე ვ ი

წვრილ-წვრილი სტატიები ლიტერატურული შინაარსისა, ანეკდოტები, ანდაზები, შენიშვნები თანადროულ საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე.

შ ე ნ ი შ ვ ნ ა : ჟურნალის თვითეული წიგნის ბოლოს, დანართისსხით, იქნება განსაკუთრებული განყოფილება სახელწოდებით „ძ ვ ე ლ ი ქ ა რ თ უ ლ ი მ წ ე რ ლ ო ბ ა“, განკუთვნილი მარტოოდენ ძველი ქართველი მწერლების ყოველგვარ ნაწარმოებთა დასაბეჭდად, როგორც ლექსად, ისე პროზად, მათი ნამდვილი სახით.

მიხ. თუმანიშვილის მიერ განზრახული ჟურნალის პროგრამა, საერთოდ, შედგენილია იმ დროის რუსული „მსხვილტანიანი“ ჟურნალების კვალობაზე. მხოლოდ იმის შემდეგ, როდესაც ახალი ჟურნალის გამოცემა ვერ მოხერხდა, იგი, კერესელიძის მოწოდებით, შეუდგა აქტიურ მონაწილეობას „ცისკარში“. მართლაც, მას ემარჯვა „ცისკრის“ თვალსაჩინოდ გამოცოცხლება და ხელისმომწერთა ბლომად გადიდება.

მიზეზი მიხ. თუმანიშვილის მარცხისა საკუთარი ჟურნალის გამოცემის საქმეში უნდა ვეძიოთ იმდენად არა მატერიალური ხასიათის

სიძნელეებში, რამდენადაც იმ, თითქმის გადაუღალაზავ, დაბრკოლებებში, რითაც მთავრობა გზას უღობავდა ყველას, ვინც კი განიზრახავდა გაზეთის ან ჟურნალის გამოცემას. მიხ. თუმანიშვილს თვალწინ ჰქონდა მაგალითი ვერდერევესკისა, რომელიც, კავკასიის ადმინისტრაციის მეშვეობით სთხოვდა ცენტრალურ ხელისუფლებას, იმავე 1854 წელს, ყოველწლიური ალმანახის „ზურნა“-ს გამოცემის ნებართვას. ვერდერევესკი ო ფ ი ც ი ა ლ უ რ ი „კავკაზ“-ის რედაქტორი იყო და, მაშასადამე, ამრიგობაზე ლაპარაკი იყო არა გაზეთის ან ჟურნალის გამოცემაზე, არამედ მხოლოდ ყოველწლიური ალმანახის გამოცემაზე, რომლის ნებადართვაც გაცილებით უფრო ადვილი იყო.

137

ვიდრე მასხური პერიოდული გამოცემისა. მთავრობა მაინც არ დაკმაყოფილდა რედაქტორის შუამდგომლობით და, საქმის ხანგრძლივად გაჭიანურების შემდეგ, სახალხო განათლების სამინისტრომ მოითხოვა, რათა ვერდერევესკის წარედგინა დანვრილებითი დასაბუთება ალმანახის გამოცემის საჭიროებისა და თვით ალმანახის დეტალური პროგრამა. თავის „პიტაკში“ („папорт“) ¹³³ ამ მოთხოვნის საპასუხოდ ვერდერევესკი განმარტავს, გაზეთში ვრცელ ნაწარმოებთა მოთავსება მოუხერხებელიაო და ამავე დროს საჭიროა შესაძლებლობა მიეცეთ აქაურ („туземным“) ნიჭიერ ახალგაზრდებს იქონიონ ადგილი წერისათვის რუსული კულტურის ცხოველმყოფელი გავლენითაო. იგი კისრულობდა ვალდებულებას, რომ სტატიები „უპირატესად მსუბუქი ან ბელეტრისტული შინაარსისა იქნება, როგორცაა რომანი, მოთხრობა, დრამა, კომედია, ამბავი, ზნეჩვეულებათა ნარკვევი, სამხედრო და სხვა ანეკდოტი“.

ვერდერევესკის განმარტებისა და კვლავ საქმის ხანგრძლივ გაჭიანურების შემდეგ ნებართვა მიცემულ იქნა.

ხოლო მიხეილ თუმანიშვილს, რასა კვირველია, არ შეეძლო „მსუბუქი საკითხავის“ გარანტია მიეცა.

მიხ. თუმანიშვილის ბინაზე, როგორც გ. ერისთავისა, ისე კერესელიძის დროს, იკრიბებოდნენ „ცისკრის“ თანამშრომლები ჟურნალის თაობაზე სხვადასხვა საკითხების განსაბჭობად. ¹³⁴ თუ რა როლს თამაშობდა მიხ. თუმანიშვილი „ცისკრის“ გარშემო იმ წლებში, როდესაც იგი ჯერ კიდევ ფორმალურად თანამშრომელი არ იყო, ამას მოგვითხრობს ისტორიკოს დიმ. ბაქრაძის 1856 წლის ნოემბრის 22-ის წერილი გორიდან:

„კნიაზო მიხეილ!

გიგზავნით ჩემ სტატიას ისტორიის წყაროებზედ. მგონია, რომ ეს უნდა დაიბეჭდოს პირველს წიგნში. ერთი სათხოვარი მაქვს თქვენთან. არ ვიცი კორრექტორი ვინ არის, და კარგი იქნება უბრძანოთ, რომ ყური

უცდოს დაბეჭდვის დროს ცვლილება არაფერი მოახდინონ — საცა ტოჩკაა თუ სხვა რამ ზნაკები; თორემ აზრები სულ აირევა, რადგანაც ფრაზები მოკლებია ამ სტატიაში. ეს სტატია შევსწირე უ. ბროსს და ერთი ეკუმპლიარი გაუგზავნე იმას. თუ ცოცხალი ვიქნები და თავისუფალი დრო მექნება, მეორე სტატია იქნება ცისკრისათვის „თამარ მეფია“.

ჩემს ნაცნობებს მოკითხვას მოვასხენებ
თქვენი უმორჩილესი მონა
დ. ბაქრაძე“.

დომ. ბაქრაძე, როგორც მისი წერილის კილოდანაც ჩანს, შემთხვევითი ნაცნობი არ იყო მის. თუმანიშვილისა. მათი ურთიერთობა ჯერ კიდევ ადრე დაიწყო და საერთო სიყვარული საქართველოს ისტორიისადმი, ალბათ, ის ნიადაგი იყო რომელმაც დააახლოვა ეს

138

ორი მოიღვანე. თვით მაშინაც კი, როდესაც ნაცნობობა უფრო ოფიციალური ხასიათისა იყო, მიწერ-მონერის კილო მაინც გულითაღია, როგორც ესა ჩანს 1855 წლის ივლისის 14-ის საოხუნჯო წერილიდან (გორიდანვე):

„Ваше Сиятельство,

Пользуюсь случаем, чтобы напомнить Вам, что я еще существую на свете, и вместе засвидетельствовать Вам мой искренний поклон. Я давно не имел случая с Вами видеться. Я редко приезжаю в Тифлис, но кажется и Вы тоже перестали выезжать из него. Мы с Вами живем двумя совершенно противоположными чувствами: Вы привязываетесь к Тифлису, а я напротив... Мы проводим здесь время довольно весело. Зима была особенно хороша у нас; общества было столько, как вероятно никогда в Гори. Даже Ваш Егор Степаныч [ლორის-მელიქოვი ან ოფიცერი ყორდანოვი?] до того полюбил нас; что неохотно расстается с нами. Кстати, о нем. Он — прекрасный молодой человек; но в обществе, особенно-же дамском, очень опасен. Он отбил у нас дам, поссорил несколько мужей с женами. Он даже чванится, что не то еще сделает, если еще вздумает приехать к нам. Сделайте милость, князь, не пускайте его больше.

В августе я имею маленькое желание приехать в Тифлис. Передайте от меня поклон тифлисским моим знакомым — Константину Михайловичу Богданову, Иосифу Христофоровичу Додаеву.

Прощайте и не забывайте нас.

Ваш покорный слуга

Дм. Бакрадзеи.

თავის ლექსებს „ცისკარში“ მის. თუმანიშვილი აწერდა ინიციალს „თ“. ფელეტონებს კი სათაურად ჰქონდა „სალაყბო ფურცელი“ და

ფსევდონიმი „მოლაყბე“. ფელეტონები დაბეჭდილი იყო „ცისკრის“ 1857 წლის მე-11 და 12 №-ში და 1858 წ. 1-ელ №-ში (ანასტასია მიხეილის ასული თუმანიშვილი-წერეთლის გადმოცემით, სულ ოთხი ფელეტონი იყო). მიმოხილვა-ფელეტონების პოპულარობამ მკითხველთა შორის აიძულა რედაქტორი ივ. კერესელიძე შეედგინა ასეთივე მიმოხილვები იმის შედეგაც, რაც მიხ. თუმანიშვილმა შესწავიტა თავისი თანამშრომლობა: შემდგომში იმავე „მოლაყბის“ ფსევდონიმით სწერდა თვით ივ. კერესელიძე და ზოგიერთი სხვა თანამშრომელი, მაგრამ „ფურცლებს“ უკვე წინანდელი მოწონება და ზავთი აღარ ჰქონდათ.

პუბლიცისტური სასწაული, რომელზედაც ლაპარაკობს არჩილ ჯორჯაძე „ქართველი ინტელიგენციის ისტორიის მასალებში“ მარტო იმაში კი არა მდგომარეობდა, რომ მოლაყბემ დაიწყო ლაპარაკი საზოგადოების სატვირთებზე ყველასათვის გასაგები ცოცხალი ენით, არამედ აგრეთვე იმაშიც, რომ იგი გაბედულად და ამკარად ამხილებდა საზოგადოების ზემო ფენებს და ყველა მოვლენას მის ნამ-

139

დვილ სახელს უწოდებდა. მიხ. თუმანიშვილი დიდხანს აკვირდებოდა იმას, თუ როგორ ეხმაურებოდა ქართველი საზოგადოება მის წინაშე გადაშლილ შესაძლებლობას კულტურული განვითარებისას. მას აღმოუთებდა ის, რომ საზოგადოების მაღალი ფენები და მათი მიყოლით საშუალონიც ისე იყვნენ დაბრმავებულნი მაღალი წრის ცხოვრების გარეგნული ბრწყინვალეებით, იმდენად მოიქცნენ რუსიფიკაციის გავლენის ქვეშ, რომ აბუჩად იგდებდნენ ქართულ ენას და ყოველივე ქართულს ტუჩაბგეკით უყურებდნენ. თავის „ფურცლებს“ მან გადასცა მთელი ის გულისწყრომა, რაც ავსებდა მის აზრს და ვითომ იოლი ლაყბობით სასაცხოლოდ აიგდო საზოგადოება.

„... უკაცრავად კი ნუ ვიქნები და ჩვენს „ცისკარს“ უმეტეს ნაწილად კითხულობენ ბუზები, რა რომ თავისუფლად განისვენებენ ფანჯრებში, მოსამსახურეების ოთახში. იმისი ადგილი იქ არის, კაბინეტში შეტანა როგორ იქნება — ქართულს ენაზედ არის დაბეჭდილი; სხვათა ენაზე რომ იყოს, აი ის სხვა არის! ჩვენს ენას ახლა აღარავინ ხმარობს, წამხდარი ენა არის. გასწორება რათ უნდა; სახლის პატრონმა თავს რომ ჭერი ექცეოდეს, როდი უნდა გამოიცვალოს და გაიახლოს!..“

გარეშე მტერი ვეღარ ჰბედავს დაემუქროს საქართველოს, ქვეყნად მშვიდობიანობაა:

„... ამისთანა მყუდრო მდგომარეობაში კაცს არ შეეძლოს თავისი ენის მოხმარება! უბედურება არ არის, მამ რა არის? არა, რომელი ბედ-

ნიერება არის? მე უბედურება მგონია ესა და! არა თუ უბედურება, უბედურებაზედ უბედურებაა!!".

„... ახლა მინდა გიანბოთ, გულგრილად, როგორც შეშვენის ქართველის თვისებასა, ერთი ქართულის ენის მოყვარის ქართველის ამბავი: ერთ დიდ საზოგადოებაში, თითქმის თბილისის ყოველთზედ მაღალს, შეყრილნი ყოფილან რამდენიმე დარბაისელნი; იმათ შორის ხედავენ, რომ ზის ქართულის ენის მოყვარე ქართველი, რომელსაც მაღალ საზოგადოებაში დიდი მნიშვნელობა აქვს; იქ ჩამოვარდება ქართულ ტეატრზედ ლაპარაკი. უმაღლესი პირი იტყვის, რომ ქართველთათვის საჭიროება მოითხოვს ქართულ ტეატრს.

„... ამ დროს დაფიქრდება ქართულის ენის მოყვარე ქართველი და მოახსენებს, აი ამ გრძნობიან ლექსებით «რა საჭირო გახლავსთ ქართული ტეატრი მაშინ, როდესაც რომ არის რუსული და ამასთანავე ოპერა იტალიანურს ენაზედ (ესე იგი თრინჯულს ენაზედ). ეს იქით იყოს; რომ არავის უნდა ქართველებში!» უმაღლეს პირს ეს სიტყვები ისე საზიზღრად მიაჩნდება, რომ მოარიდებს თავს ქართულის ენის მოყვარეს და იტყვის «კეთილი არ გინდათ, ღმერთმა ნუ მოგცეთო!..» ახ, კალამო! დასდექ, კალამო, საქართველოს ბატის გამონაცემო! მაჯა აღარ მომდევს, შენ საბრალო, გიხმარო! რომ გიხმარო, ვისთვის გიხმარო და რა სინიდისით, რომელს ენაზედ? ეგ შენი სპეტაკი ფრთა მოვიხმარო ქართველთათვის, რომელნიცა გვმტრობენ ლეკებზედ უმეტესად?! ქართულს ენაზედ ვამუშაკო ეგ შენი მშვენიერი, გარნა საწყალობელი, ნემსივით გამგმირავი მშვილდი, რომელიც სძულთ ქართველთ? რომელნიც ყოველგან, ყოველ უამს და ყოველ წამს ცდილობენ ძირიანად აღმოფხვრან ხსენება შენი?!...“

140

განა ამასვე არ ამბობს პოეტური ნაკვეთებით, ხოლო იმავე სასოწარკვეთილებით და აღშფოთებით, ქართველობაზე, რასაკვირველია, მაღალი წრის ქართველობაზე, — საქართველოს გულთამხილავი პოეტი ილია ჭავჭავაძე 1859 წელს თავის „აჩრდილში“?!

„გადასდგომიხართ თქვენ ქართველობას,
დაგინგრევიათ დიდი მამული, —
რაღა დაჰბადავს თქვენში დიდ გრძნობას?
რითი ალტკინდეს ქველისთვის გული?..“

აქ: ქართველი საზოგადოების შეფასებაში, ორი წლის მანძილზე ერთმანეთს ხვდებიან ორნი პოეტნი ძველი და ახალი თაობისა — ერთი ცრემლნარევი სიცილით და მეორე ლირიკული აღშფოთებით. და ეს შეხვედრა დამახასიათებელია ერთისა და მეორისა, მაგრამ ყველაზე მეტად — მაშინდელი ქართველი საზოგადოებისა.

სხარტულად და დაცინვით აგვიწერს მოლაყბე იმდროინდელი საზოგადოების სულისკვეთებას შინაც და გარეთაც. აი, მაგალითად,

რა სახით გვიხატავს სახეცვლილ ქუჩას ნახულისა და გაგონილის კვალობაზე:

„... იყო კიდევ ბევრი ალებ-დალება ქალაქის კლუბზე, რუსულს უურნალებზე, სომხურ და სპარსულ გაზეთებზე, და აცა თუ ესხენებინა ვისმეს ჩვენი საბრალო „ცისკარი“. — მაგრამ უმეტესი თქმულობა და სჯა იყო იმაზე, რითაც კი ამ უამად ჰსცხოვრობს და ჰსუნთქავს საზოგადოება ბულვარისა. იყო დიდი ხსენება ოპერისა და მისის მომღერლებისა — კაცისა თუ ქალისა. ყური მოვკარი ორის კაცის ბაასს: ერთი იყო ფერარის სიმღერის ქებაში, მეორე პონტიროლისა; მაგრამ ერთიც მიჰქარავდა, მეორეც. დავენიე ერთ კაცს, რომელსაც წაეკითხნა ძველი პანთეონი და ყველას აბეზრებდა თქმით, თუ რა ხმის პატრონია მოსული მომღერალი ფერზინგი. აქეთ-იქიდან ისმოდა მხოლოდ სახელები: როსსინისა, ბელლინისა, ღონიციეტისა, ვერდისა, მეიერბერისა, და ასე გაშინჯეთ ვაგნერისაც — ამ თანამედროის გერმანიის კომპოზიტორისა, რომელსაც შემოუტანია ახალი კანონები მუზიკის ხელოვნებაში და თითქმის გული წარგვიხდინოს ტკბილ-მოსასმენს იტალიურს ჰანგებზე. არ ვიცოდი რა მექმნა, და მეგონა რო ვიყავ არა გორგასლანის ქალაქში, არამედ მილანში, ანუ ვენეციკაში. შემხვდა ერთი ჩადრიანი ყმაწვილი ქალი, რომელიც მოდიოდა და იძახოდა: თქვენის ბელლინის მზეს, ჩადრზე ფეხი არ დამადგათო. — ახლოს ქუჩიდან მორბოდა ერთი იმერლის უშა და დასძახიდა:

ფიგარო აქა,
ფიგარო იქა,
ფიგარო ზევით,
ფიგარო ქვევით!..

ასე სულ გადარეულან) ყველას მოსდებიან ოპერის რაღაც სწეულება' პატარა ბიჭების კვიღმა ლა ლომნია მობილის ხმაზე, ხომ ილაჯი" ნაილო“...

141

მიხ. თუმანიშვილის ფელეტონები შეიძლება დახასიათებულ იქნეს როგორც სატირიკული ხასიათის ნაწარმოებნი. სამგზავრო შენიშვნები ახალციხეზე, „სალაყბო ფურცლები“ „ცისკარში“ და „მიხაკო და ნინა“ შეადგენენ მის სატირიკულ მემკვიდრეობას, რომელშიაც მსუბუქი კილო არა ჩრდილაღვს სერიოზულ შინაარსს. მიხ. თუმანიშვილის კალამს მიდრეკილება ჰქონდა დაეგმო და გაეთათხა საზოგადოების მანკიერება და ადამიანის სუსტი მხარე. მისი სიცილი თუ დაცინვა გახუნებული ფელეტონისტის ღრეჭა-კრეჭა თუ ვისიმე ან რისამე ზეზურად აგდება როდი იყო, არამედ მხილება მტკიცე პრინციპების მქონე მწერლის მიერ. „სალაყბოს ფურცლებში“ იგი გაბედვით აღძრავდა ნაციონალური თვითშეგნებისა და ნაციონალური კულტურის მწვავე საკითხებს. ახალციხის სამგზავრო შენიშვნებში ირონიით გაუღენთილი სურათი იძლევა კავკასიის პროვინციელი მოხელების საზო-

გადოებას ისეთი ქალაქისას, რომელიც ჯერ კიდევ არ განტვირთულა ოსმანთა უღლის სიმძიმისაგან. სტატიაში „მიხაკო და ნინა“, იგი უღმობელად დასცინის მ. ლივენცოვის „ქართულ იდილიას“ („Грузинская идиллия“) და ამასთან ერთად „ხუთადლიანი კიტრის“ ზღაპრის მსგავს ამბებს კავკასიის ცხოვრებიდან, რაც ასე მოდაში იყო იმ დროს. ლივენცოვის „ნაწარმოებმა საბაბი მისცა მიხ. თუმანიშვილს აღეძრა საერთოდ საკითხი ასეთი წიგნების თაობაზე. „მიხაკო და ნინა“, „კავკაზ“-ისათვის განმზადებული,* წერილობითი დოკუმენტია, რომელიც იძლევა მიხ. თუმანიშვილის შეხედულებათა მოკლე გადმოცემას ლიტერატურასა და მის დანიშნულე-ბაზე:

„... Довольно, мы уже много, слишком много говорили об этой неудавшейся идиллии, но, говоря о ней, имели в виду и другие подобного качества произведения. С некоторого времени стали появляться беллетристические сочинения, имеющие целью изображать нравы и быт Кавказа, Закавказья и, в особенности Грузии. Мы имеем уже две-три комедии, один или два романа, историческую драму, повести, имеем фельетонное рассуждение одной петербургской газеты о кавказском танце: лезгинка с Алазанью, что имеет такой точно смысл, как танец трепака с Волгою. Явление это само собою отрадное и заслуживающее внимания, беллетристика в состоянии принести в неоценимую пользу. То, что ученая литература передает нам в сухих, хотя и верных фактах о какой-либо местности, о народе, ее населяющем, с его внутреннею историческою жизнью, то беллетристика расцветит и оденет в живые формы так, что под пером романиста или драматурга

* დაბეჭდილია გაზ. „კავკაზში“ 1852 წელს, № 41 (ხელმოუწერლად). „Грузинская идиллия“ ლივენცოვისა დაბეჭდილი იყო „Библиотека для чтения“-ს 1852 წლის მე-5 და 6 №-ში !

142

выступят живее и примут более определенный характер, восстанет целое племя и подаст голос о себе, о своих преданиях, привычках, о своем домашнем и семейном быте.

„ . . . Но, к. прискорбию, ни одно почти из появившихся доселе произведений, исключая разве комедии Ахундова, не удовлетворило своему назначению. Чего именно не достает у этих г. г. сочинителей п восточного романа, и первого русского в Тифлисе романа, и грузинской идиллии: у них довольно много гладкой прозы, как много и гладких стихов на белом свете, но нет главного, что должно быть основным элементом всякого произведения, нет этого близкого, действительного знания края, они не умели или не хотели узнать его, вникнуть вглубь его внутренней жизни, — они мельком наслышались,

что здесь где-то есть Журна, плов, на ком-то красуется бешмет, кем-то говорится „пхе“¹³⁵ и, вообразивши, что все узеали, все угадали, пустились производить и романы и идиллии“.

თავისი წერილის მეორე ადგილას მის. თუმანიშვილი ამბობს:

„..... в наше время поэзия там, где истина, в наше время мечтательная поэзия уступила место простой, но в простоте своей высокой и вдохновленной существенности. Нас теперь увлекает Диккенс, Гоголь, в Гесснера мы потеряли веру“.

გაზეთი „კავკაზი“ მეფის-ნაცვლის ოფიციალური ორგანო იყო, მაგრამ, თავისი შინაარსით და თავისი მნიშვნელობით ადგილობრივი ინტელიგენციისათვის, არა ჰგავდა სხვა, „კაზიონური“ ტიპის ოფიციალურ უწყებებს, რომლებიც თითქმის ყველა საგუბერნიო ქალაქში გამოდიოდა. ამ გაზეთის დამაარსებელმა ვორონცოვმა მიზნად დაისახა მიეზიდა მასში მონაწილეობისათვის საუკეთესო ადგილობრივი („туземные“) ძალები და მის, ვორონცოვის, გარშემო მყოფი ნიჭიერი ადამიანები. მართლაც „კავკაზის“ მუდმივი და დროებითი თანამშრომლების შედგენილობა ორმოციან წლებსა და შემდგომ ათწლეულებში ბრწყინვალე იყო. რუს ლიტერატორებთან ერთად, რომელთა შორის იყო ისეთი პიროვნება, როგორც ვლ. სოლლოგუბი, და ლიტერატურისა და თეატრის მოყვარულ-კულტუროსან მოხელეებთან ერთად, „კავკაზის“ გარშემო შემოკრბენ ადგილობრივი ინტელიგენტები სამხედრო პირთა და მოხელეთაგან. პლატონ იოსელიანი, დიმიტრი ყიფიანი, დიმიტრი ბაქრაძე და ბევრი სხვანი მოვალედ სთვლიდნენ თავიანთ თავს მიეწოდებინათ გაზეთისათვის სტატიები, ისტორიული ნარკვევები, გეოგრაფიული და ეთნოგრაფიული გამოკვლევები.

თანამშრომელთა უმეტესობა პირად ურთიერთობაში იყო მის. თუმანიშვილთან, იკრიბებოდა მის სახლში. სალიტერატურო და საზოგადოებრივი საკითხების განსაზღვრებად და მიწერ-მოწერას აწარმოებდა მასთან. ამ თანამშრომელთა შორის იყვნენ ნიკ. გ. ბერძენოვი

143

(ბერძნიშვილი) და ივ. ივ. ევლახოვი, ორმოქმედებიანი კომედიავოდევლის „Свадьба“-ს ავტორი.

ნიკ. ბერძნიშვილი ერთსადამიჯვე დროს იყო ლიტერატორი, ეთნოგრაფი და მოხელეც. იღებდა ახლო მონაწილეობას 50-იანი წლების „კავკაზში“ და კარგად განწყობილი იყო მის. თუმანიშვილთან, რომელიც, როგორც ეს სჩანს მეფის-ნაცვლის კანცელარიის დირექტორის, ვას. ანტ. პისარსკის წერილიდან, ცდილობდა ბერძნიშვილის დანი-

ნაურებას სამსახურში.

ივ. ივ. ევლახოვი ეკუთვნოდა მიხ. თუმანიშვილის მუდმივი კორესპონდენტების რიცხვს. მათ აკავშირებდათ არა მარტო ლიტერატურული მუშაობა, არამედ პირადი მეგობრული განწყობილებაც.

ივ. ივ. ევლახოვი უეჭველად ნიჭიერი ჟურნალისტი იყო. მაგრამ ისეთ ადამიანთა რიცხვს ეკუთვნოდა, რომელთაც ბედი არც თუ აგრერიგად უღიმის. სამსახურმა კარგახნობით მიყრუებულ პროვინციაში გადააგდო და დიდის გაჭირვებით მიაღწია მან თბილისს. მაღალ სულიერ მოთხოვნილებათა მქონი ადამიანი და ყოვლად-ინტელიგენტი, იგი ცუდად გრძნობდა თავის თავს პროვინციელ მოხელეთა შორის, მაგრამ ბუნებრივი მოკრძალებობა და სათნო ხასიათი ხელს უშლიდა მას შეეყმნა თავისთვის ისეთი საზოგადოებრივი მდგომარეობა, რაც უპირიანი იყო მისი გონებრივი განვითარებისათვის.

როდესაც ევლახოვი თბილისში იყო ხოლმე, დიდ ყურადღებას აქცევდა მიხ. თუმანიშვილის სალიტერატურო მუშაობას, მის კრიტიკულ შენიშვნებს. მაგალითად, როცა გაიგო, რომ მიხ. თუმანიშვილის სტატია პიესა „მაიკოზე“ უნდა დაბეჭდილიყო გაზეთში, წინააღმდეგობა ბარათით მიხ. თუმანიშვილს გაზეთის გამოსვლა ამ სტატიითურთ. აი, სხვათა შორის, ერთი უანრული დეტალი, მაშინდელი ცოფაცხოვრების დამახასიათებელი: ევლახოვი იწვევს დიმიტრი ჯორჯაძეს, მიხ. თუმანიშვილს და იასე ანდრონიკაშვილს თავის ქორწილში (ალექსანდრეს ეკლესია, კუკიაში). დიმ. ჯორჯაძეს დაუტოვებია მონვევის ბარათი თუმანიშვილისათვის (რომელიც, ალბათ, შინ არ დახვედრია) შემდეგი წარწერით: „Костюм – черевый фрак при звезде, ленте под фраком и белом галстухе, თუ ლენტი არ გაქვს, გამოგიგზავნი“.

ევლახოვის ერთერთ წერილში მიხ. თუმანიშვილის სახელზე (1872 წ. ივნისის 3-ის თარიღით) აწერილია 1872 წლის სამინელი მიწისძვრა შემახაში, რის მოწმეც თვით ევლახოვი ყოფილა:

„ერთ კვირაზე მეტი არ იქნება, რაც შემახაში დავბრუნდი ჩვენს გუბერნიაში ხანგრძლივი მოგზაურობის შემდეგ — გავეცანი ლენქორანისა, შუშისა და ნუხის მაზრებს და რევიზია გავუკეთე ამ ადგილების ყველა დაწესებულებას მთლად დატვირთული სხვადასხვაგვარი შთაბეჭდილებე-

მ. ბ. თუმანიშვილი სამოციან წლებში.

ბითა და სიამოვნებით, მაისის 26 მოვედი აქ იოსებ თარხნიშვილთან, ახალგაზრდა კნინა, მამუკას (ორბელიანი) ცოლთან, და ნუხაში ჩამოსულ სხვებთან ერთად. ჩვენს სტუმრებს შემახა დიდის უივილხივილით შეხვდა: ყველას უხაროდა, ყველაფერი სიცოცხლით სდულდა და კიდევ ბევრ სიამოვნებას მოველოდით... მაგრამ ვაჰ! ჩვენი მოლოდინი არ გამართლდა. მაისის 30-ს ნაშუადღევს 4 საათზე უძლიერესმა მიწისძვრამ საშინელ უბედურებაში ჩააგდო შემახა. ძნელია იმის გადმოცემა, რაც აქ ხდებოდა მიწისძვრის პირველ წუთებში; ეს საშინელი, ჯოჯოხეთური და დაუსრულებელი რახრახი შენობების ნგრევისა და საერთო აღშფოთება ახლაც

ყურს ჩამესმის; გადაჭარბებული არ იქნება, რომ ვთქვათ, განმეორდა პომპეის დანგრევის ერთერთი სცენა; რალაც ქვეყნის აღსასრულის მსგავსი რამ ხდებოდა, — იმდენად საზარელი და მრისხანე იყო ეს მოვლენა. არც ერთი სახლი არ გადარჩენილა დაუქცეველი ან დაუზიანებელი, აღარც ერთ სახლში მდგმური აღარ არის, დაღუპულთა რიცხვი (დაახლოებით 200-მდე) ჯერ ზედმიწევნით გამორკვეული არ არის გადარჩენილნი ნაღვლიანად დასტირიან დაღუპულ საცხოვრებელს და ალაჩუხებში ცხოვრობენ; სხვათა შორის, მოხელეთაგან არავინ მომკვდარა. ბევრნი მცხოვრებთაგან წავიდ-წამოვიდნენ აქეთ-იქით. ერთი სიტყვით, გული ტანჯვით გვესება, როცა გაჰყურებ ამ, თითქო, ცოცხალ ქალაქს, დანგრეული შენობებით მოფენილს, ნამდვილად კი უსულო გვამს. რა იქნება შემდეგში — ღმერთმა უწყის, მაგრამ ჯერჯერობით კვლავ ნანგრევებს სთხრიან — ზოგი გვამების ამოსაღებად, ზოგი — თავისი ბარგი-ბარხანის მოსაძებნად; მაინც ახლა ჩვენი მდგომარეობა შედარებით გაუმჯობესდა, ისეთი საშინელი აღარ არის: თანდათან გონზე მოვიდვართ საზარელ შთაბეჭდილებათაგან. ამბობენ, ყუბაშიაც გამანადგურებელი მიწისძვრა იყო, ხოლო შემახის ირგვლივ იგი 50 ვერსზე გავრცელდა. გნერთ ჩემი ალაჩუხიდან, როგორც მომთაბარე; არ ვიცი, რამდენად გახანგრძლივდება ასეთი მდგომარეობა, მაგრამ მგონია, ჩვენს დანესებულებებს დროებით მაინც გადაიტანენ ბაქოში. ღვთის წყალობით, მე უვნებელი გადავრჩი, ხოლო დავზარალდი კი, სამაგიეროდ, გადარჩა ყველაზე უძვირფასესი რამ — სიცოცხლე. აი თურმე რას ეწოდება მძიმე წუთების განცდა".

ლუკა ისარლიშვილი [ისარლოვი] ქართულ ლიტერატურაში ცნობილია უფრო, როგორც მიზეზიანი ცენზორი, ლევან მელიქიშვილის პროტექციით დანიშნული პრესის „მზრუნველად“, ვიდრე როგორც ლიტერატორი. უდავოა მხოლოდ, რომ მის „წერილებს საქართველოზე“ („Письма о Грузии"), აქვთ რამოდენადმე მნიშვნელობა. იგი აღნიშნავდა ფაქტებს, აგროვებდა ყოველგვარ ისტორიულ და ეთნოგრაფიულ მასალას და ინახავდა მომავალი შთამოებისათვის. ისარლიშვილი ლექსებსაც სწერდა, მაგრამ ლექსებს — საშუალო ღირსებისას. ახალგაზრდობაში მსახურობდა ქუთაისსა, დაღესტანსა და კავკასიის სხვა ადგილებში და მიწერ-მონწერაში იყო თბილისის გიმნაზიის ყოფილი წრის ზოგიერთ წევრთან, რომლებთანაც მას კავშირი ჰქონდა. ლიტერატურისადმი მიდრეკილების ნიადაგზე, სხვათა შორის მის თუმანიშვილთანაც. ის გარემოება, რომ ლუკა ისარლიშვილი იხსენიებს

ბარათაშვილს, ვარლამოვს (მოკითხვა გადაეცეო) და, რაღა თქმა უნდა, ლევან მელიქიშვილს, რომელიც შემდგომ მას მთარველობას უწევდა სამსახურში, იმას მონშობს, რომ ლუკას მათთან კავშირი არ შეუწყვეტია. ისარლიშვილის ყველა წერილს თუმანიშვილისადმი საზოგადოებრივი ინტერესი როლი აქვს, მაგრამ ზოგიერთი მათგანი

არსებითი მნიშვნელობისაა მის გამოჩენილ თანამედროვეთა ბიოგრაფიების შესავსებად. თავისი ლექსები ისარლიშვილმა წარუდგინა სამსჯავროდ მიხ. თუმანიშვილს და მსჯავრი გამოვიდა მკაცრი.

„... получил твои стишенки, — სწერს მიხ. თუმანიშვილი ლუკა ისარლიშვილს 1841 წლის აპრილის 6-ს, — я читал их и душу не мог отвести от горя. Я с братским участием разделял сгон твоего сердца, осужденного на пытку страшную, невыносимую. Эти громкие жалобы любви, когда-то богатой надеждами, а теперь безотрадной и умирающей вдали от милых предметов... Одним словом, я увидел в стихах твоих самого тебя в настоящем твоим виде и форме. Но вот, друг, что значит быть маловерчивым к самому себе: ты прекрасно сделал, что твои стихи подвергнул моей цензуре и вероятно до моего отзыва имея авторское терпение не пустить их в свет. Я должен удержать стремление светлостью ключа, чтобы перловых струй его не унес сердитый поток и не разбил-бы их в мутных волнах своих.*

Одним словом, я стихи твои могу уважать только из уважения к тебе. Это я говорю потому, что желаю тебе добра. Но ради бога, не поверяй их свету: он неблагодарен, он не оценит твоего благородного труда. Самому надо быть судьей и своим талантам, и своим недостаткам, да притом одною или двумя счастливыми попытками не приобрести славы Байрона и прочих, поэтов“.

იმავე წლის ბოლოს მიწერილი ლუკა ისარლიშვილის წერილიდან შეიძლება გამოვარკვიოთ ნაკლებცნობილი, მაგრამ არა მცირე მნიშვნელობის მქონე ფაქტი: 1841 წელს განზრახული ყოფილა ლიტერატურული აღმანახის გამოცემა. ეს გამოცემა, როგორც ჩანს, პროექტად ან ხელნაწერად დარჩენილა, მაგრამ მიხ. თუმანიშვილი აგროვებდა თანამშრომლებს და, ისარლიშვილთან ერთად, რომელსაც უნდა მიეცა ბესტუყევ-მარლინსკის თარგმანი, აღმანახში, რასაკვირველია, მონაწილეობას მიიღებდა თბილისის გიმნაზიის წრის ყოფილი მონაწილე ახალგაზრდობა.

წერილის ცალკეა ჩვენებით შეგვიძლიან დავასკვნათ, რომ აღმანახის მონაწილე ღიმიტრი ყიფიანიც უნდა ყოფილიყო:

„15 декабря 1841. Кутаис.

Не можешь себе представить, друг Михаил, как я виноват перед тобою; по извинения и прощения прошу у твоей дружбы. Я не хотел писать обыкновенным образом, а хотел написать к тебе вроде лите-

* ალბათ, ისარლიშვილის ლექსების მიბაძვაა.

прежде, но проклятая болезнь моей ноги, которую ты предсказал так пророчески из Тифлиса... Вот это собственно обстоятельство было причиною столь долгого моего молчания, но и это безмолвие напомидало всегда тебя. Ты писал ко мне о том, чтобы я внес что-либо литературное в известный А л ь м а н а х . Я не успел всего переписать გამცდა Бестужева, который у меня готов; но за всем тем я дал здесь Дмитрию Ивановичу [Кипиани] два стихотворения (элегические) и не знаю удостоились-ли они чести быть внесенными в о п ы т, я по сию пору ничего об этом не знаю. Я просил о тех стихах мнения и суда Дмитрия Ивановича, но он, вероятно, занят делами более важными и потому совестно мне беспокоить его об этом при его обширных занятиях. А когда кончу გამცდა совсем, я пришлю его тотчас хоть на брань. Оно переведено без выпренокთა თა ი ს ა ს ა ი это более приличествует грузинскому языку.

..... Я с нетерпением жду от тебя ответа или вообще письма по-твоему написанного, которое принесет много-много удовольствий отсутствующему, но преданному тебе другу

Л. Исарлову.

Кланяйся Баратову и Варламову и Меликову и прочим“.

1854 წლის ოქტომბრის 6-ს ისარლიშვილი სწერს თუმანიშვილს უგრძელესს წერილს სამეურნეო და სამსახურის საქმეზე და თანაც ატყობინებს, რომ „შენი სტატია წავიკითხე ბატონიშვილის გარდაცვალებისა.* ძალიან მიამა და ბარე ხუთჯერაც წავიკითხე. კარგათ არის დაწერილი და ნეტაი წარმოადგენდეს მეასედ ნაწილს განსვენებული ბატონისშვილის კეთილ სიცოცხლეს და კეთილ მოქმედებას“...

იმავე წერილში იგი ვრცლად ეხება ყირიმის ომს და გამოსთქვამს რუსეთის ჯარის გამარჯვების წადილს; თანაც სთხოვს: „მომიკითხე იასე [ა ნ დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი], იოსებ [დ ო დ ა შ ვ ი ლ ი], ბეჟან [?], კნიაზ არჩილ ივანიჩს [ა ნ დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი] მოკითხვას მოვახსენებ, верно увидишься с ними“.

ლუკა ისარლიშვილი კარგა ხანი იყო, ისწრაფოდა პროვინციიდან თბილისში, მაგრამ დიდხანს ვერას ახერხებდა. რაკი გაიგო, მიხ. თუმანიშვილი საგლეხო საქმეთა კანცელარიის მმართველად დაუნიშნავთო (1864 წელს); იგი, კარგა ხნის განმავლობაში მიწერ-მონერის შეჩერების შემდეგ, დიდის თხოვნითა სთხოვს თუმანიშვილს მიიღოს თავისთან კანცელარიაში: „...დიდათ გმადლობ, რომ გაიანესთვის მიგიციათ იმედი ჩემი გადმოყვანისა; გთხოვ, კნიაზო, მიხეილჯან, არ დამივიწყო და მომიგონო ხოლმე; გთხოვთ უმორჩილესად

* ლაპარაკია იმერეთის ბატონიშვილ მარიამ არჩილის ასულზე (იმერეთის უკანასკნელი მეფის სოლომონის II-ის დაზე), რომელიც გარდაიცვალა 1854 წ. სექტემბრის 10-ს, 86 წლისა. მიხ. თუმანიშვილმა მოათავსა მისი ნეკროლოგი „კავკაზში“ (1854 წ. სექტემბ. 18, N 75).

ეგებ მოახდინოთ ჩემი გადმოყვანა თქვენთან დელოპროიზვოდიტელად ახალ კანცელარიაში, რადგანაც თქვენ იქნებით უპრავლიაიშჩად... იმედი მაქვს, რომ თუ მოინდომებ შევიძლიათ მოახერხოთ და საუკუნოდ დამავალოთ".

ლუკა ისარლიშვილს, ალბათ, მიხ. თუმანიშვილისგან არა სავსებით გარკვეული პასუხი მიუღია, რადგანაც იგი 1865 წლის იანვრის 1-ლის წერილში მწარედ უჩივის ქუთაისში მუშაობის მძიმე პირობებს კინკლაობასა და ინტრიგებს შორის.

„... სტეფანესთვის გეთქვათ, რომ მე კნიაზი გიორგი მუხრანსკი კარგის ყურადღებით არისო; მარა აქ გულს მიხეთქენ ოთხიოდ მეჭორე ბოროტ მზრახველნი, აქაურობის ამრევნი, იზუმსკის და ნესტორ წერეთლის მტერნი, რომელნიც იმათ გულისათვის ჩემთანაც მტერობენ.

იმათ ულაპარაკნიათ აქა ჩემზედ სტარიცკისთვის ცუდი, რაც პირს მოდგომიათ, შურით და ღვარძლით სულ თავიანთ მოგონილი კლიაუზნი ჭორები და ტყვილები. არ ვიცი, რა დამიშავებია, ამდენი წელიწადია კეთილად და მართლად ვმსახურებ და ეხლა უცებ სტარიცკის მოსვლის დროსა როგორ შევიქნენ ცუდი; ან ის როგორ უნდა ეფუძნებოდეს მოგონილ ჭორებსა, რადგანაც იმათ ჩემთან სრულებით არც კი ულაპარაკნია საქმეზე, მხოლოდ ერთხელ გენახა, სუდი რომ დაიარა. გთხოვ უმორჩილესად, ჩემო უძვირფასესო კნიაზო მიხეილ-ჯან, ძველისაებრ მომეცი ნუგეში და ორიოდ სიტყვა უთხარი სტარიცკის და კნიაზ გიორგი კონსტანტინიჩს, რომ უბრალოდ არ დამჩაგრონ; აქაური ხალხი თვით სტარიცკიმაც გაიყნა, რაც საძაველნი არიან"...

თავი IX

მიხეილ თუმანიშვილის პიროვნება

რუსი ჰუმანისტების გავლენა. სულიერი მოთხოვნებიანი. შვილების აღზრდა. მიწერ-მოწერა თავის შვილ გიორგისთან. ქალიშვილები. პიროვნების მრავალმხრიანობა. ინტერესი ისტორიისადმი. ნაცნობობა ბროსესთან. ავადმყოფობა და სიკვდილი.

ადამიანის ცოდნა გულისხმობს ეპოქის ცოდნას; მაგრამ, პირიქით, ეპოქის ცოდნა შეუძლებელია, თუ მისი ადამიანები არ იცი. ადამიან-

ნისა და ეპოქის ურთიერთობა შეადგენს მოღვაწის შეფასების საფუძველს.

მიხ. თუმანიშვილმა შეგნებული ცხოვრება დაიწყო იმ წლებში, როდესაც რუსეთში წარმოიქმნა უაზნო, „რაზნოჩინცური“ ინტელიგენცია, რომელმაც აღიმაღლა ხმა პროტესტისა ნიკოლოზ I-ლის მკაცრი მეფობის წინააღმდეგ.

პოლიტიკურად მიხეილ თუმანიშვილი ორმოციანი წლების რუსი ჰუმანისტების — ბელინსკისა, დობროლიუბოვისა, გრანოვსკისა და

148

გერცენის გავლენის ქვეშ იყო. უკვე აღნიშნული გვექონდა, რომ დობროლიუბოვის სურათი მუდამ მიხ. თუმანიშვილის საწერ მაგიდაზე იდგა. გერცენის „კოლოკოლს“, რომელმაც, ვინ იცის რა გზით, თავი ამოჰყო იმპერიის გადაკარგულ განაპირა ქვეყანაში, მიხ. თუმანიშვილი დიდის ზრუნვით ინახავდა. მის არქივში აღმოჩნდა გულმოდგინედ გადაწერილი: მგზნებარე გერცენის გამანადგურებელი წერილები ალექსანდრე II- მიმართ, 1855 წლის მარტის 10-სა, და იმპერატრიცა მარიამ ალექსანდრეს ასულის მიმართ, 1858 წლის ნოემბრის 1-სა, ტახტის მემკვიდრის აღზრდის თაობაზე; გერცენისავე სტატია; ზღაპარი „Осетр“ (1859 წ.) — სატირა „ცოდვილობა გონებათა მიძინებისათვის“ („Затей к усыплению умов“); გერცენისა, რილევისა და სხვ. აკრძალული ნაწარმოებნი, უცხოეთში გამოცემული, და აგრეთვე ხელნაწერი ასლები ბელინსკის შესანიშნავი წერილისა გოგოლისადმი, და სხვ. და სხვ.

მიხ. თუმანიშვილის ბიბლიოთეკა ისე იყო შედგენილი, რომ მოიცვადა მრავალგვარ ინტერესებს და შეიცავდა პოლიტიკური და ეკონომიური ხასიათის აუარებელ წიგნებს რადიკალური მიმართულებისას, ყველა მაშინდელ ცნობილ თხზულებას საფრანგეთის დიდ რევოლუციამდე და ბევრ საბუნებისმეტყველო და სამეცნიერო შინაარსის წიგნს. მილლის „ლოგიკა“, ბოკლის „ისტორია ცივილიზაციისა ევროპაში“, მაკოლეის და გიზოს წიგნები, ტოკვილის „საშუალო საუკუნოების ისტორია“, „პროპილეა“-ს ხუთი ტომი, ტოკვილის „დემოკრატია ამერიკაში“, ყველა რუსი კლასიკოსი, შექსპირი, ბაირონი, ტენის „სამოქალაქო და პოლიტიკური თავისუფლების განვითარება ინგლისში“ („თვალის ვედარ მოგვიშორებია ამ ჭკვიანური და საუცხოო წიგნისათვის“, — სწერს იგი 1872 წლის ოქტომბრის 16-ს თავის შვილს გიორგის), „ისტორია გლეხთა ომისა გერმანიაში“, დობროლიუბოვი, ბელინსკი, ჩერნიშევსკი, ვასილჩიკოვის „თვითმმართველობაზე“, — აი, ერთი თვალის-გადავლებით ჩამოთვლილი ზოგიერთი წიგნი, რაც შეადგენდა მის საკითხავს 60-იან და 70-იან წლებში. ამ წიგნების უმეტესი ნაწილი მის ბიბლიოთეკაში იყო, მაგრამ, ამის გარდა,

მის. თუმანიშვილი ვიხმანის წიგნის მალაზიის აბონენტი იყო და ახალ-ახალი გამოცემანი საკითხავად მას ამ მალაზიიდან მიჰქონდა. ჰუმანიტარულ ცოდნასთან ერთად მას ძლიერი ინტერესი ჰქონდა საბუნებისმეტყველო მეცნიერებისადმი და 1874 წ. თებერვლის 12-ს იგი ეკითხება წერილში თავის შვილს გიორგის, რომელიც ისმენდა ცნობილი ფიზიოლოგის სერენოვის ლექციებს: „Каково было вам расставаться с Сеченовым. Университет, вероятно, не на шутку ту-жит о нем“.

149

იგი ესწრება თბილისში მედიცინის დოქტორის თარხან-მოურავის (შემდეგში პროფესორისა და აკადემიკოსის) ლექციებს 70-იან წლებში და სწერს მასზე თავის შვილს ერთერთ წერილში — 1871 წ. ნოემბრის 28-ს — იგი აღნიშნავს თბილისის საზოგადოების ცვალებადობას:

„მედიცინის დოქტორმა თარხანიშვილმა წაიკითხა უკვე ორი ლექცია, მესამე და უკანასკნელი ხვალ იქნება, ორშაბათს კითხვის წესი — ცხოველის სხეულის სხვადასხვა ორგანოების აგებულება და მოქმედება. ლექციები აღსავსეა დიდი სამეცნიერო ინტერესით, მაგრამ საზოგადოება როგორღაც ნაკლებად ესწრება, ენტუზიაზმიც მსმენელებში, განსაკუთრებით მსმენელებში, უკვე ისე მხურვალე აღარ არის. ასეთია თბილისი...“

მის. თუმანიშვილის ყურადღებას არც სხვა ლექციები გამოჰპარვია, რომლებსაც ჰმართავდა თბილისის არტისტული წრე (შემდგომ „Тифлисский кружок“): ბოკისა — ქიმიამზე, გორძიევსკისა — სიტყვიერებაზე, სტადლენისა — ბოკლზე, სკოროვისა — ორგანიული მოძრაობის ძალაზე, მოლჩანოვისა — პოლიტიკურ ეკონომიაზე, ტრაჩევსკისა — პოლიტიკურ ისტორიაზე და სხვ. იგი ამავე დროს არც კონცერტებს გაურბის.

მის. თუმანიშვილის წერილები სავსეა აუარებელი ცნობებით წაკითხულ წიგნებსა, მოსმენილ ლექციებსა და გამოწერილ ჟურნალ-გაზეთებზე. ეს წერილები დაწერილია უშუალოდ სიკვდილის წინა წლებში, როდესაც იგი უკვე ხუთ ათეულ წელს კარგად იყო გადაბიჯებული, და გვიჩვენებენ, რომ გონებრივი ინტერესები არ ჩახშობილა მასში სიცოცხლის უკანასკნელ დღემდე. აუარებელ ჟურნალ-გაზეთებს იწერდა და ნამდვილადაც კითხულობდა: „Отечественные записки“, „С.-Петербургские Ведомости“, „Неделя“, — „Русская старина“ და ყველა ადგილობრივი გაზეთი და ჟურნალი შეადგენდა მის ფოსტას 1872 წელს. ასევე შემდეგ წელსაც:

„Чтоб не отстать от того, что происходило в умственном, об-

щественном и политическом мире в истекшем году — სწერს იგი თავის შვილს გიორგის 1874 წლის თებერვლის 5-ს — წაიკითხე передовые обзор-редающие статьи первых номеров „С.-Петербург. Ведомостей“.¹³⁶

ზოგს აქ წაკითხვით ზატუხულში, როცა გველისება შენი მშვიდობით ნახვა. „Неделю“ мы выписали и в нынешнем году, — какая золотая газета.¹³⁷ Я собираюсь на-днях выписать новое издание Оснований

полит. экономии Милля, автобиографию его-же, сочинения Бекона — знаменитого английского юриста — мыслителя, новое издание Байрона, Гербеля etc.....

Шлю тебе №№ „Тифл. Вестника“ и 2 следующие книжки „Кребули“.¹³⁸

იმავე წლის თებერვლის 12-ს, ე. ი. ერთი კვირის შემდეგ წინა წერილის გაგზავნისა, იგი ატყობინებს შვილს, რომ

150

„მთებში ისევ ზვავებია, — მხოლოდ რეჟისორმა იაბლოჩკინმა გაარღვია თოვლის ნამქერები და მოახერხა თბილისში მოვარდნა. ასეთ უეცარ მოსვლას ოხუჯები იმით ხსნიან, რომ მას უნდა დირექციასთან 6 წლით დასადებ ხელშეკრულებაში მოათავსოს მისთვის უაღრესი მნიშვნელობის მქონე გარანტია, რომელიც დაიცავს „ტიფლ. ვესტნიკის“ დევნისაგან. მოახერხეს აგრეთვე ზვავებში გაზეთების რამდენიმე ნომრის გამოტანა. ტასო¹³⁹ ზის გარსშემოხვეული ერთის მხრით ახლად მიღებული „პეტერბურგსკია ვედომოსტებით“, „ოტერესტვენზე გაპისკებით“¹⁴⁰ და „ნედელიებით“, ხოლო მეორეს მხრით „დროებით“. ჩვენ უკვე გამოვიწერეთ ამ წლისთვის იგი და „კრებული“ და ხარბად ათვალიერებს, თუმცა ამასთანავე დროს უწილადებს გეტნერსაც¹⁴¹ და თავის საყვარელ გერმანულ ენასაც. მე ვუთხარი, წერილი მოეწერა, მაგრამ ამ რიგობაზე ამის გაგონებაც კი არ უნდოდა, გადასდო გემის შემდეგ გამოსვლამდე; ამის გარდა, ერთი საათის შემდეგ ლექციამზე მივიღვართ „კრუჟოკში“; წაიკითხავენ მასწავლებლები: ბოკიჰ-ქიმიამზე (სპექტრიალური ანალიზი, ცდებით) და გორძიფესკი — სიტყვიერებაზე (ბავშვები და ზღაპრები)“.

მის. თუმანიშვილი იწერდა აგრეთვე „Дело“-ს, წინათ კი, ჩერნიშევსკისა და დობროლიუბოვის დროს, — „Современник“-ს და „Русский Вестник“-ს იმ პერიოდისას, როდესაც ამ უკანასკნელში მონაწილეობას იღებდნენ სალტიკოვ-შჩედრინი, ტურგენევი, ჩიჩერინი და სხვა გამოჩენილი მწერლები და პუბლიცისტები. ადგილობრივი ცხოვრება — საერთოდ და ნამეტნავად კი ქართველთა ცხოვრება შეადგენდა შვილისათვის გაგზავნილი წერილების შინაარსს. მას არ გამოეპარებოდა არც ერთი ახალი მოვლენა სალიტერატურო და საზოგადოებრივი ხასიათისა და აღელვებდა ადგილობრივი ცხოვრების თვით წვრილმანი საკითხებიც კი.

„Тифлис, 10 января 1872 г.

Воскресенье.

Обнимаю тебя крепко, мой дорогой Георгий. Что-то поделываешь и каково поживаешь? Продолжает-ли вас охватывать попрежнему ваша суровая зима или она сделалась мягче? У нас зима только теперь входит в свои права; после приятных теплых дней, пошли сильные холода и вот уже третий день идет снег, не обещая, впрочем, удовольствия прокататься на санях. Праздник мы провели по обыкновению: то дома за чтением или в кругу посещавших нас родных и знакомых, то в театре и Кружке, то в гостях. Вчера мы были на большой свадьбе дочери Константина Зубалова — сестры вашего Леона Зубалова ¹⁴² с Иосифом Тумановым, впрочем мы с Васей и Костей успели побывать вчера-же и на большом, шумном и веселом бенефисе Соколова. Наш театр положительно держится этим артистом — все больше и больше овладевающим симпатиями Тифлисской публики. Газета „Кавказ“, в руках новой редакции, начала свои дебюты, но не очень блистательно. Что за язык первых двух передовых статей и последнего фельетона об общественной жизни! Какой набор

151

слов и трескучих фраз! Впрочем, в мелочах она разнообразнее, нежели при Сливицком. ¹⁴³ „ღროება“ мы выписали и на нынешний год, хотя до сих пор ни одного номера еще не получили. Газета эта, видимо, клонится к упадку, подписчиков несравненно меньше, чем даже в прошлом году. Зато на горизонте местной публицистики выдвинулась новая армянская газета г. Арцрун и, при содействии нашего Шавердианца, ¹⁴⁴ хоть не разберешь, свет-ли или тьму она будет изливать. Вообще, с нынешним молодым поколением ничего прочного не устанавливается, вероятно по причине переходного состояния взглядов и идей. Разве вы — подготовляющиеся деятели — укрепите почву и в главе их ты, мой „маленький аббатик“. Не пора-ли прислать нам твою карточку, чтобы видеть, насколько ты возмужал, или оставить это лучше до личного свидания. დედას დიდი ხანია შენი წიგნი არ მიუღია, ქართულად დაწერილი — ეცადე. ყველანი მშვიდობით არიან და თავს გიკვრენ. შენი ნახვის მოსურნე

მიხაილ.

1873 წლის იანვრის 20-ს მიხ. თუმანიშვილი ატყობინებს, რომ

„თეატრის საქმეები გამოკეთდება, მაგრამ საეჭვოა გამოკეთდეს საქმე „ტიფლ. ვესტნიკის“, რომელიც მეტისმეტად სუსტი გაზეთი აღმოჩნდა. გასაგებია არის: ამ ახალგაზრდა ბებუთოვმა, რომელიც უნიჭო არ უნდა იყოს, საქმეს სერიოზულად არ მოჰკიდა ხელი, ალბათ, [შე მ დ ე გ ი ს ი ტ ყ ვ ა გ ა უ რ კ ვ ე ე ლ ი ა] სხვების იმედით, სლივიცკისებურად, და არ გაიმგრა ზურგი თავისიანებით. სკანდელი წინანდელეებრ გამოვიდა „ღროებაში“,

მაგრამ ყველაფერში უგემოვნებაა, მამლაცინობა, და მეტი არაფერი.

ნაიკითხე თუ არა „გოლოსში“ № 12, სტატია „კავკასიის პრესა“ („Кавказская печать“). ყველა ეს ზეიდლიცები, პუბლიკაციები, ზისერმანები, სტალინსკები ძალიან მრისხანებენ, მაგრამ ტყუილად: ყველას სათანადოდ მიეზღო დამსახურებისამებრ. სტალინსკიმ პ ა ს უ ხ ი გ ა ს ც ა „კავკაზში“, მაგრამ სუსტად. გირჩევ ნაიკითხო აგრეთვე სტატია „რუსი ემიგრანტები“ („Русские эмигранты“). „მოსკოვსკია ველომოსტების“ 9-დან 15-მდე №№-ში, სადაც, სხვათა შორის, გამოყვანილია ჩვენი გამოჩენილი ნიკოლაძეც.

„ტიფლ. ვესტნიკი“ უკიდურესად უნიათო აღმოჩნდა და ძლივ-ძლიობით მიჩანჩალებს მისთვის საძნელო ასპარეზზე. მაინც მის საუკეთესო ნომრებს გამოვიგზავნით ახლო ხანში“.

1873 წლის სხვა წერილში (სექტემბრ. 16-17) იგი სწერს:

„... თბილისის ლიტერატურულ საზოგადოებრივ სამყაროში, რომელიც შენ გაინტერესებს, მოხდა ახალი ამბები, აღმოჩენანი და გამძვინვარებული შინაბრძოლა. „ტიფლ ვესტნიკმა“ ორ ნომერში, პ. ბოტინის პირით ირკვევა, რომ ეს ბოტინი იგივე სკანდელია და არა სხვა ვინმე) ¹⁴⁵ გალანძღა ძალიან ზაფარააშვილად თეატრიც, დირექციაც და საზოგადოებაც. წარმოდგენების დროს აქტიორები სცენიდან ეკრიტიმლებიან „ვ ე ს ტ ნ ი კ ი ს“ რედაქტორსაც და რეცენზენტებსაც; ამის გარდა, „კავკაზმა“ მოათავსა სტატია აქტიორებისა და აქტრისების დასაცავად. ბებუთოვმა ¹⁴⁶ გახსნა თავისი კაპარჭი და ჯერჯერობით ისარი პროტასოვს სტყორცნა. მეორეს მხრით და იმავე დროს ბებუთოვმა გამოლანძღა სკანდელი მისი ნამდვილი სახელით (და არა ბოტინი — თავისი თანამშრომელი) ქუთაისის ბანკის პროექ-

152

ტის გამო. სკანდელმა პასუხი არ დაუგვიანა მისვე „ვ ე ს ტ ნ ი კ შ ი“ . დავით ერისთავმა ¹⁴⁷ მოათავსა „ვესტნიკში“ ფელეტონი ლექსად — დობროლიუბოვის „სვისტოკის“ მიბაძვით, რომლითაც უსტვინა სკანდელსა და ძმათა მისსა. გორისელი „დროებაში“ სწვდა ბებუთოვს მის (გორისელის) მიერ დაწუნებული, დავით ერისთავის რეცენზიის დაბეჭდვისათვის კრებულის წინააღმდეგ და თანაც მან ქ ა რ თ ვ ე ლ უ რ ა დ მაგარ-მაგარი შეუკურთხა ბებუთოვსაც და ერისთავსაც, უწოდა რა უკანასკნელს ბავშვი, რომელსაც ყური უნდა აენიოსო. და ყოველივე ეს მოხდა სულ ერთი კვირის განმავლობაში შენი წასვლის შემდეგ! მზადდება, დუღდება დიდი აურზაური (катавасия) — მე მგონია, ბრძოლა იქნება მით უფრო მედგარი, მით უფრო გამძვინვარებული და გაბოროტებული, რომ მასში ურევინ ისეთი მებრძოლნი, როგორც ნიკოლაძე, ბებუთოვი და სოკოლოვი. მით უფრო კარგი, დროა, გაიღვიძონ გაზეთებმაც და თეატრმაც.“

„ჩვენ, ჩვეულებისამებრ, სულ შინ ვართ — სწერს მიხ. თუმანიშვილი 1873 წლის ნოემბრის 26-ს. — ჩვენ ყოველთვის როგორღაც შინ ყოფნა უფრო გვესიამოვნებოდა, ნამეტნავად ახლა ჩვენს სევდიან გულზე [ქ ა ლ ი შ - ვ ი ლ ი ბ ა რ ბ ა რ ე ს გ ა დ ა ც ვ ა ლ ე ბ ი ს გ ა მ ო]. ჩვენს განმარტოებულ

ცხოვრებას ასხვავებებს ნაცნობთა და მახლობელთა მოსვლა, და, მათ შორის, განსაკუთრებით, ბიძია ალექსანდრესი [თუმანიშვილისა] მისი დაუმრეტელი ჰუმორით, აგრეთვე წიგნებისა და გაზეთების კითხვა. გაზეთებში ყველაზე მეტად გვინტერესებს ბაზენის პროცესი¹⁴⁸ და საფრანგეთის მომავალი ბედ-იღბლის საკითხი — საკითხი, რომელშიაც გრაფი შამბორის კანდიდატურა საფრანგეთის მონარქობაზე გადაწყდა მხოლოდ კადრილით à la Chambor.¹⁴⁹

ადგილობრივ გაზეთებში, ქალაქის თავის წინააღმდეგ შეტევის შემდეგ (რასაკვირველია, უნაყოფოდ), არავითარი განსაკუთრებული ინტერესი არ არის, იმის გარდა, რომ სკანდელმა რალაცისათვის რისხვა დაატეხა მკითხველებს, გამოლანძღა მთლად ქართველი საზოგადოება და ხელი აიღო წერაზე (რად ეშველებათ სანყალ მკითხველებს)“.

გიორგი თუმანიშვილის ოდესაში ყოფნის დროს (1871-1875 წ.წ.) მას მთელი ოჯახი სწერდა წერილებს: მამაც, დედაც, დებიც - ანასტასია და ბარბარე, ძმებიც — ვასილი და ხანდახან კონსტანტინეც. ძმებისა და, განსაკუთრებით კი, დების წერილები ეხებოდა არა მართო პირად, არამედ აგრეთვე საზოგადოებრივ საკითხებსაც. ამ წერილებს, ერთად შეგროვილს, საკმაო ინტერესი ექნებოდა, როგორც მასალას სამოცდაათიანი წლების თბილისის სალიტერატურო და საზოგადოებრივი ცხოვრების მკვლევარისათვის. მამამ ყოველთვის იცოდა, რასაც შვილები სწერდნენ გიორგის და მათი წერილების ფურცლებზე აქა-იქ გაფანტულია მისი ნართაულები და შენიშვნები. რადგანაც თითონ მიხეილს საკმაო დრო არა ჰქონდა მალიმალ წერისათვის, იგი ხანდახან იმას სჯერდებოდა, რომ შვილებს წერილებისათვის მასალას აძლევდა, ასე რომ შვილების წერილები (მეტადრე ქალიშვილებისა) განხილულ უნდა იქნეს როგორც, რამოდენადმე, მა-

მის შეხედულებათა და აზრთა გამოთქმა. უფრო ხშირად კი — ეს წერილები დამატება იმ მოკლე ცნობებისა, რასაც თვით მამა უგზავნიდა გიორგის.

მიხ. თუმანიშვილი თითონვე ხელმძღვანელობდა თავისი შვილების აღზრდასა და განათლებას, თვითვე ირჩევდა მათთვის მასწავლებლებსა და სასწავლებლებს და თვალყურს ადევნებდა მათი სწავლების თვითეულ წერილმანს. მისი ხელმძღვანელობის დანწერილებით გამორკვევა მოგვეცემა იმის სრულ სურათს, თუ რა აზრისა და რა შეხედულებისა იყო ეს მოღვაწე აღზრდა-განათლებასა და ცხოვრების პრაქტიკულ ამოცანებზე. ბელინსკისა და დობროლიუბოვისადმი სიყვარული, რასაკვირველია, ისე არ უნდა გავიგოთ, რომ მიხ. თუმანიშვილი „რანონჩინცელი ინტელიგენტი“ იყო. იგი ოდნავადაც არ იყო არც „ინტელიგენტი“, როგორც ეს საყოველთაოდ ესმით, არც, მით უფრო, „რანონჩინცელი“. არც შთამომავლობა, არც აღზრ-

და, არც წრე ნებას არ გვაძლევს მას ეს საზომი მივუყენოთ. ორ-
მოციანი წლებისა და შემდგომი ათწლეულების ნაწარმოებებში ჩაქ-
სოვილმა ჰუმანიზმის იდეებმა აღზარდეს მიხ. თუმანიშვილში ის
გრძნობა, რამაც შეაძლებინა მას მისდგომოდა საგლეხო რეფორმას
არა როგორც მოხელე, არამედ როგორც დაჯერებული ლ ი ბ ე რ ა ლ -
ჰ უ მ ა ნ ის ტ ი . სწორედ ამ აზრის მიხედვით იგი უნდა ითვლებოდეს
მონინავე ადამიანად, თავისი იდეურობით რომ ირჩეოდა ადგი-
ლობრივ თავადაზნაურობაში, რომელიც თითქმის პირაღებით მტრუ-
ლად შეხვდა 1864 წლის აქტებით ამიერკავკასიასა და საქართველო-
ში განხორციელებულ უბადრუკ „რეფორმასაც“ კი.

მიხ. თუმანიშვილის იდეურ და ლიბერალურ პოზიციას გლეხთა
რეფორმის საკითხში იხსენიებს ამხ. ფილ. მახარაძე თავის ცნობილ
წიგნში „დანიელ ჭონქაძე და მისი დრო“ (ქუთ., 1904 წ., გვ. 63-67).

თუმანიშვილმა განვლო ცხოვრების მკაცრი სკოლა და, ამისდა
შესაბამისად, იგი ცდილობდა მიეცა შვილებისათვის (ქალიშვილებისა-
თვისაც) ისეთი სწავლა-ცოდნა, რომ ისინი მართლა განათლებული
ადამიანები ყოფილიყვნენ. რაკი თითონ მიხ. თუმანიშვილს შესაძლებ-
ლობა არა ჰქონდა მიეღო სკოლაში ფართო სწავლა-განათლება და
ამას მიაღწია მხოლოდ განუწყვეტელი და უწყვეტი თვითგანვითარე-
ბით, სამაგიეროდ, მან თავის შვილებს სწავლის პირველ დღეები-
დანვე შეუქმნა ამისათვის საუკეთესო პირობები, საკვირველი გულ-
მოდგინებით არჩევდა იგი შვილებისათვის ფრანგული და გერმანული
ენების მასწავლებლებს და დაუღალავად გაიძახოდა, რომ ევრო-
პული ენების უცოდინრად შეუძლებელია საკმარისად ფართოგანათ-
ლების შექმნა. იგი ყურადღებით ადევნებდა თვალს შვილების ბუ-
ნებრივ მიდრეკილებათ და ახალისებდა მათში საზოგადოების წინაშე

154

პასუხისმგებლობის გრძნობის განვითარებას. გამუდმებით უმატებდა
ბიბლიოთეკას, მისი აზრით, მოზარდი ახალგაზრდობის განსავითა-
რებლად სასარგებლო წიგნებს; როცა თავისუფალი იყო, საღამოო-
ბით უკითხავდა შვილებს საყვარელ ავტორებს და მათთან ერთად
დადიოდა თეატრში, კონცერტებში და ლექციებზე. ავტობიოგრა-
ფიულ შენიშვნებში, რომლებიც 1872 წელს ეხება, მისი შვილი
გიორგი იგონებს, როგორ უყვარდა მამას შვილებისათვის პუშკი-
ნისა და ილია ჭავჭავაძის ნაწარმოებთა კითხვა. გიორგისათვის მიწე-
რილი წერილები გვიჩვენებენ, რამდენად აფასებდა მიხ. თუმანი-
შვილი შვილისათვის საუნივერსიტეტო განათლების მიცემის შესაძ-
ლებლობას და რა სასტიკად ჰკიცხავდა ყოველგვარ „არ მეპრია-
ნებას“ და გადახრას ერთიდაერთი მიღებული მიმართულებიდან.
თითონ გიორგი იხრებოდა ბუნებისმეტყველებისაკენ და პირველ წელს

უნივერსიტეტში ყოფნისას ისმენდა ლექციებს ყოველ დარგში, მეტადრე კი ბუნებისმეტყველებაში. მამა არ უწონებს ენციკლოპედიურობას. 1871 წლის სექტემბრის 29-ს იგი სწერს შვილს:

„... კარგია რისამე გ უ ლ ი თ არჩევა, მაგრამ უფრო უკეთესია გ ო-
ნ ე ბ ი თ არჩევა. ბევრი ფიქრისა და საუბრის შემდეგ მე და შენ განვსაჯეთ,
რომ უკეთესია სამართლის მეცნიერებაზე გაჩერდე. ეს, რასაკვირველია,
არა რაიმე მერკანტილური ანგარიშით, არამედ იმ რწმენით, რომ ეს მეც-
ნიერება ნამდვილად გამოგადგება ცხოვრებაში. რასაც უნდა ლაპარაკობდნენ
იდეალისტები, მაინც უპირველეს ყოვლისა სინამდვილეა საჭირო. იურიდიუ-
ლად მომზადებულისათვის გზახსნილია ყოველგვარი ასპარეზისაკენ: ადმინი-
სტრატიულიც, სასამართლოსიც, საზოგადოებრივიც, და, ვიმეორებ, არა
პირადი მატერიალური მიზნებისათვის, არამედ იმისათვის, რომ სარგებლო-
ბა მოუტანო შენს თანამოქალაქეებს. ახლა მე წინააღმდეგი ვარ იმისაც კი,
რომ პირველ წელს მოისმინო ლექციები ყ ვ ე ლ ა ს ა გ ა ნ ზ ე. მეშინიან,
რომ აქედან დომხალი (сумра) არ გამოვიდეს. ახლავე დაიწყე იურიდიუ-
ლი მეცნიერებიდან და მთლად მას დანებდი. ამ მეცნიერების მნიშვნელო-
ბასა და სარგებლობაზე იმ მხრივ, რომ იგი გამოიყენება პრაქტიკული
ცხოვრების ყველა დარგში, შენ ნახავ რამდენსამე ჭკვიანურ აზრს „პრა-
ვიტელსტვენი ვესტნიკის“ 219 №-ში, მეორე გვერდზე რომ კორესპონდენ-
ციაა იაროსლავიდან — იქ: გირჩევ იგი წაიკითხო...

იურიდიული ფაკულტეტი კიდევ იმით არის სასარგებლო, რომ
შედარებით უფრო ადვილია და შედარებით უფრო ნაკლებ დროს მოი-
თხოვს, და მეტ დროს დაგიტოვებს კითხვისათვის და სხვა, არა მართლ
საჭირო, არამედ, აგრეთვე საყვარელი საგნების შესწავლისათვის. ამნაირად,
მე ძალიან, ძალიან დაინტერესებული ვარ შენი ფაკულტეტით. მასშია
მთელი შენი მომავალი. მე ველოდები შენგან ცნობებს ამ საგანზე. ხომ
არა გაქვთ დაბეჭდილი პროგრამა ყველა ფაკულტეტისა და, თუ გაქვთ?~,
ერთი ცალი გამომიგზავნე ცნობისათვის.

ძალიან მოხარული ვარ, რომ სერიოზულად შესდგომიხარ ფრან-
გული ენის შესწავლას. თუ დიდი მოცულობის წიგნები გჭირდება, მაგალი-
თად მეცნიერებათა და ცოდნათა სხვადასხვა დარგების დიქსიონერი და

155

ეს შენთვის ხელმისაწვდომი არ არის ფინანსიურად მომწერე: ამ წიგნების
საყიდლად ცალკე თანხას გადავდებ".

„შენი წერილებიდან ვხედავ — სწერს იგი ამაზე რამდენიმე დღით
ადრე, სექტემბრის 22-ს, — რომ თითქო შენ ჯერ კიდევ მერყეობ, იური-
დიული ფაკულტეტი აირჩიო თუ არა. მგონია, ამაზე ჩვენ ბლომად ვილა-
პარაკეთ და სწორედ ამ ფაკულტეტზე გაჩერდით, როგორც უფრო სასი-
ცოცხლოზე, რომელსაც შეუძლიან მოამზადოს ადამიანი ყველა ასპარეზი-
სათვის — სამსახურებრივისათვისაც, საზოგადოებრივისათვისაც, მეტადრე
ისეთი ადამიანი, რომელსაც აქვს უეჭველი და აშკარა ნიშანწყალი სიმარ-
თლისათვის, სამართლიანობისათვის და კეთილისათვის, და ასეთი მოღვა-
წეები ხომ მეტად სჭირდება სამსახურსაც და საზოგადოებასაც. აქ არჩე-

ვანის საკითხი, მგონია, არც უნდა იყოს. საბუნებისმეტყველო მეცნიერება ეგრედწოდებულ მოყვარულთათვისაა, რომელნიც სამუდამოდ მოყვარულებადვე დარჩებიან, გრიშასავით,¹⁵⁰ და ვერ გამოიყენებენ თავიანთ სპეციალობას მოქალაქის ასპარეზისათვის, მოქალაქის იმ მხრივ, როგორც ჩვენ ყველას გვინდა შენ გხედავდეთ. სჩანს, შენ მისცემიხარ პირველ ძლიერ შთაბეჭდილებას, შენ გაუტაცნიხარ დიდად პატივცემული პროფესორის პიროვნებას¹⁵¹ და თვით მეცნიერების ინტერესს, რაც, ყოველ შემთხვევაში, სადაო არ არის, მაგრამ პირველი ლექციების (чтения) სიმყარაღემ გული არ უნდა აგიცრუოს არჩეულ საგანზე. ვიმედოვნებ, შენი სამყარო (ვლახპარაკობ იურიდიულ ცოდნათა სფეროზე), რომელიც შენს წინაშე უფრო და უფრო გადიშლება, — ყველაფერს უკან მოიტოვებს თავისი მაღალი სასიცოცხლო ინტერესით და ღირსებით. მაგრამ არ ვიცი, იქნება შენ გინდა, პირველი საუნივერსიტეტო წელიწადი მოანდომო ლექციების მოსმენას ყველასაგანზე — აბგარ ორბელის მიერ გამოთქმული აზრისამებრ (გახსოვს, აბასთუმანში?)¹⁵² ეს, იქნება, ურიგო არა ყოფილიყო. ველოდები შენგან ცნობას საბოლოო გადაწყვეტილებაზე..."

ულოცავს რა 1874 წლის იანვრის 15-ს შვილს დაბადების დღეს, მის. თუმანიშვილი სწერს:

„ნუ დარდობ, რომ შენს ასაკში ალექსანდრე მაკედონელი ან ნაპოლეონ 1-ლი არა ხარ: მგონია, ჭეშმარიტად განათლებულ იურისტად ყოფნა, თანაც მთლიან ადამიანად, ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით, - ნაკლებ სახარბიელო არ არის.“

31 октября 1871 г. Тифлис.

„Милый Георгий, мы вчера получили от тебя письмо (от 18-го числа). Bravo тебе, что ты никого не забыл и подарил каждому и каждой по листочку. Вот что говорится — всем сестрам по серьгам. Только Настя сильно негодует на тебя за твои письма, за выражения; критикует вообще твои воззрения на вещи и, вместе с этим, пишет тебе возражения. Предвижу, что между вами возгорится ожесточенная бумажная война; кому-же из вас достанется поле сражения, Аллах ведает...“

Мамаша довольна твоим письмом и радуется, что ты не забиваешь родного языка, на котором, и вообще на поприще родной литературы, она ждет с твоей стороны блестящих успехов. Только она

156

заметила одно: იწერები შენი „მოყვარე“ შვილიო, მაშინ, როდესაც ჩვენში მოყვარეს მძახლებს ვეტყვითო, ესე იგი იმათ, ვისაც დავუშოვრდებთო ანუ ვინც დაგვიმოყვრდებაო. დედას უნდა მოსწერო ხოლმეო, როგორც ქართლში არის მიღებულიო: თქვენი პატივისცემელი, ანუ მორჩილი შვილიო.

Впрочем, ты не смущайся этим маленьким замечанием, выска-

занным тебе материнскою любовью — и г. Скандели хромает в грузинском языке, но это не мешает ему быть великим писателем... Бабале рада, что тебе пришлось жить у танцмейстера; авось он приохотит тебя вновь к танцам, в которых ты был когда-то очень грациозен. Благодаря соседству с артистами, ты, пожалуй, не отстанешь упражняться и в пении. Приятное серьезному никогда не мешает, — напротив, первое дает последнему свет и жизнь. Детей капитана Гранта не присылай братцам: они эту книгу имеют в реальной библиотеке и уже читали. Гогоберидзе еще в Тифлис не приезжал и, следовательно, не доставил и карточек. Неужели все еще нет моего письма от 12-го августа? Лекции Тарханова еще продолжаются: по окончании Варенька даст тебе в них отчет.

რა-ვი სოკვარტირანტი ნივილისტი არ ყოფილა, მაშ ჩემ მაგიერ თავი დაუკარ და მოიკითხე — აგრეთვე პეტრ გრიგორიჩი მელიქოვი.¹⁵³ მრევლოვმა შემოგითვალა,¹⁵⁴ что не надо храбриться, а нужно беречься. Мамаша присоединяется к его мнению и напоминает тебе, как можно держать в тепле и ноги, и живот. В остальном во всем бог да хранит тебя.

Любящий тебя отец Михаил“.

რაკი მამა დიდს იმედებს ამყარებდა შვილის სწავლა-განათლებაზე, იგი თრთის მართო ერთი იმ ფიქრის გამო, რომ შეიძლება უნივერსიტეტის კურსის დენა შეწყდეს. სტუდენტებსა და პროფესორ ბოგიშიჩს შორის მომხდარი შეტაკებით გამონვეული სტუდენტთა მღელვარება¹⁵⁵ მასში ეგოისტურ გრძნობებს აღვიძებს და იგი დარიგებას აძლევს შვილს:

თ ბ ი ს ი ს ი , 1 8 7 1 წ . ნ ო ე მ ბ რ ი ს 1 4 .
კვირა.

„საყვარელო გიორგი. მწუხარებით გავიგე თქვენი უნივერსიტეტის ისტორია — გავიგე შენი 29 ოქტომბრის წერილიდან, რომელიც 9 ნოემბერს მივიღე, და პეტერბურგის გაზეთებიდან. დასაფიქრებელია, მართლაც რა საბედისწეროა რუსული აღზრდა-განათლების საქმე. დღემდე როგორ ვერ შეიგნო მოსწავლე ახალგაზრდობამ, რა არის პირველი პირობა, პირველი მოთხოვნა, პირველად რომ შედიან მეცნიერების აღთქმულ ტაძარში: არა ყოყლოჩინობა, არა უბოდიშო უარყოფა ყველაფრისა, არამედ, როგორც გვკონია, გონივრული ყურადღება, სინყნარე და მოთმენა, რის მეოხებითაც მხოლოდ შეიძლება განათლებისა და ცოდნის შეძენა. ვილაცამ - და, რასაკვირველია, კაცობრიობის არაკეთილისმყოფელმა — და ოდესღაც შთააგონა მოსწავლე ახალგაზრდებს, რომ მათშია მოურევნელი ძალა — იმ ანგარიშით, რაღა თქმა უნდა, რომ გამოეყენებინა ისინი რაიმე თავისი

157

მიზნების იარაღად, — და ფიცხმა, ადვილად აღმგზნებმა ახალგაზრდებმაც

ეს დაიჯერეს, და აირია მონასტერი...

..... მაგრამ ჩვენ ვინწინით შედეგები სამწუხარო სიმპტომები-
ბისა, უნივერსიტეტებში რომ იჩინეს თავი, — მსხვერპლი ხომ მსხვერპლია,
მაგრამ არავისზე მას არ უმოქმედნია, არავისი თანაგრძობა არ გამოუწვე-
ვია, თვით უბრალო დანანებაც კი. ამ გზას გაჰყვა თქვენი ნორჩი, დღემდე
მოკრძალებული უნივერსიტეტიც. თორემ, სხვა რისაგან წარმოსდგა მთე-
ლი ეს ისტორია? პროფესორმა, ვთქვათ, აწყენინა სტუდენტს; მორიგება
ვერ მოხერხდა, მოუწოდე მსჯავრისათვის რექტორს. მაშ სხვა რისთვის
არის რექტორი? არა, როგორღაც უფრო პოეტურია, უფრო წ ა რ მ -
ტ ა ც ი ა ყველას ჩვენ თითონ გავუსწოროთ ანგარიში: და აი, აუდიტო-
რის დატოვება, სტვენა, კრებები დღისითაც და ღამითაც, ოთახშიაც და
ქუჩაშიაც. რასა ჰგავს, ჩემო საყვარელო, ყოველივე ეს? და ამის შემდეგ, გა-
ნა უფლება გაქვთ აღშფოთებას გამოსთქვამდეთ, რომ უნივერსიტეტის
გაუქმებას იმუქრებიან? მაშ არა და? მართვით მათ გულუხვი, სულგრძელი
ხელით სულიერი საზრდო და თან ითმინე მათივე გულისთქმანი ამ ხელზე
გაბატონებისა... მართალია, ჩვენა ვცნობთ სტუდენტებში ძალასა და მნი-
შვნელობას, ხოლა არა ახლა, ვიდრე ისინი სტუდენტები არიან, არამედ
მომავალში, როდესაც, სულიერად და მორალურად განმტკიცებული, თვი-
თეული მათგანი გამოვა წინასწარ განკუთვნილ გზაზე და მოჰყენს მასას
ცოდნას, რაც მას ესაჭიროება, და დაეხმარება მისი გონებრივი, ზნეობრი-
ვი და საზოგადოებრივი დონის ამაღლებას. მანამდე კი ისწავლე და ითმინე,
ითმინე და ისწავლე. სიტყვას ი თ მ ი ნ ე ნ უ გაიგებ იმ ცუდი აზრით, რასაც
მას აკუთვნებენ, არამედ იგულისხმე მუყაითობა, სიმტკიცე, კეთილშობილი
უდრეკელობა და არიდება ყოველივე იმისა, რაც გარეშეა, რაც საქმეს არ
უდგება, რაც მას ჰვნებს...

სულს ჩემო, კერძო ყოფა-ცხოვრებაში შეგვხვდება ხოლმე უსწორ-
მასწორობა, მაგრამ ჩვენ მას ვურიგდებით იმ მიზანთა და მოსაზრებათა
გამო, რაც მასზე მაღლაა. მით უფრო თქვენ; რატომ არ უნდა დაუთმოთ,
რატომ არ უნდა შეურიგდეთ აუცილებელ პაწია შინაურ მოვლენებს და
ისტორიებს მეცნიერების გულისათვის, ბრწყინვალე, მშვენიერი მომავლის
გულისათვის, იმ მაღალი მოწოდებისა და დანიშნულების გულისათვის, რაც
თქვენ მომავალში მოგელით და რაზედაც ზევითა ვთქვი... ვათავებ, გამოვ-
თქვი მოკლედ ყოველივე ის, სადამდისაც მიმიყვანა ფიქრმა იმ სამწუხარო
ისტორიაზე, რაც მოხდა თქვენი უნივერსიტეტის დღემდე წყნარ ცხოვრე-
ბაში. გამოვთქვი ყოველივე ეს ს ა კ უ თ რ ი ვ შ ე ნ ს ც ნ ო ბ ა დ ა

ს ა ხ ე ლ მ ძ ღ ვ ა ნ ე ლ ო დ , და ვიმედოვნებ, რომ ამ სტრიქონებს, რამო-
დენადმე მკაცრს (მათ სამართლიანობაში, ალბათ, ეჭვს არ შეიტან), მიიღებ
როგორც შენდამი მხურვალე სიყვარულით და ცხოვრებაში შენი სიკეთისა
და ბედნიერების უანგარო ნატვრით ნაკარნახევს. მე უნდა მჭეროდეს, რო-
გორც შენ თითონ იწერები, რომ არაფერში მონაწილეობა არ მიგიღია და
არა მხოლოდ მართო შე მ თ ხ ვ ე ვ ი თ , არამედ, მე დავეუმატებ, ალბათ
იმიტომაც, რომ არ თ ა ნ ა უ გ რ ძ ო ბ დ ი ყოველივე იმას, რაც ხდე-
ბოდა. სხვანაირად არც შემიძლიან ვიფიქრო, რაკი ვიცი შენი კეთილ-
გონიერება, შენი ნაცადი წინდახედულობა, თუმცა, არ დაგიმაღავ, ძალიან
გამაკვირვა იმ გაუგებარმა დითირამბმა, რომლითაც შენს წერილს ამთავ-
რებ. ველოდები მოუთმენლად შენგან დაპირებულ წერილს საქმის შემდგომ

როგორც ზემოთაც ვსთქვი, ამ წიგნს მარტო შენთვისა ვწერ, — მიიღე მარტო შენდა საცნობლად, მე სხვებთან საქმე არა მაქვს. მეცა, დედაშენიც და შენი დები და ძმებიც ფიქრით სულ შენთანა ვართ და გვაქვს იმედი, რომ გარდა სანუგეშებელის, შენგან და შენზე სხვას ავს არას შევიტყობთ. მშვიდობით, ღმერთი იყოს შემსრულებელი შენი ყველა კეთილისა.
შენი მოსიყვარულე მამა მიხაილ“.

„ერთ შენს წინა წერილში — უსაყვედურებს იგი 1871 წლის ნოემბრის 28-ს შვილს — არ შემეძლო არ შემენიშნა, რომ ს ლ ა ვ უ რ კ ა ნ ო ნ-მ დ ე ბ ლ ო ბ ი ს ლეექციებს არ ესწრები და ამის ნაცვლად ქ ი მ ი ი ს ლეექციებზე დადიოდი. რა არის ამის მიზეზი? ჯერ ის, რაც შენია, ხოლო შემდეგ — რაც გენებოს. რაკი იურიდიულ ფაკულტეტზე ჩაენერე, უნდა მოისმინო იგი მთლიანად; შემდეგ, თუ კი დრო დაგრჩება, შეგიძლიან იარო ქიმიამზე ან რაც შენთვის საინტერესოა და სასიამოვნო. ასეთია საქმის წესი და შენ, ალბათ, ამაზე დამეთანხმები“.

თუმცა მიხ. თუმანიშვილი წერილებში ორჯერ წინასწარ აფრთხილებს შვილს, რჩევას რომ გაძლევ, მარტო შენ შეგეხებაო, მაგრამ ნამდვილად მას მხედველობაში „სხვა ვინმეც“ ჰყავდა: იმ დროს მიხ. თუმანიშვილს თვალსაჩინო პოსტი ეჭირა — კანცელარიის დირექტორისა და დეისტვ. სტატსკი სოვეტნიკისა, მაგრამ მისი მიწერ-მოწერა ჟანდარმების თვალს არ გამოეპარა. იგი არა ერთხელ შესჩივის შვილს შენი წერილები — ზოგიერთი მაინც — გახსნილი მომდის ან საეჭვოდ იგვიანებსო. ამას შვილს ფრთხილად და ვითომ შემთხვევით აცნობებს. ასე 1871 წლის ოქტომბრის 6-ს იგი სწერს:

„კინალამ დამავიწყდა შენთვის მეთქვა, რომ რამდენიმე შენი წერილი თითქმის გახსნილი მივიღე. არა მჯერა, ვისმე უნდოდეს გაიგოს შენი წერილების შინაარსი და, ალბათ, დაუდევრობის გამო, უხეიროდ ანებებ და ისიც მხოლოდ კონვერტის წვერს, მაშინ, როდესაც საჭიროა გვერდებიც სულმთლად დაანებო, რომ წერილის ამოღება არ შეიძლებოდეს“...

ამის გამო, მამის „კეთილგანზრახვათა“ შეფასების დროს სათვალავში უნდა გვყავდეს აგრეთვე „თვალი მღვიძარი“.

შვილის გამო დაშინებული, მიხ. თუმანიშვილი, თავისი გავლენიანი ნაცნობების მეშვეობით, ჰკრეფს ცნობებს უნივერსიტეტის ბედის თაობაზე. ნოემბრის 21-ს იგი სწერს შვილს:

„წარსული კვირის ბოლოს ბარონმა ნიკოლაიმ მითხრა, გენერალ კოცებუსაგან ¹⁵⁶ დეპუტა მივიღე, კავკასიის მხარელი მხოლოდ ერთი სტუდენტი ბელკინი დაისაჯა, იგი გაიგზავნა მშობლებთან სტავროპოლშიო.

აქ მე ჩემი წუხილი გამოვთქვი, რომ შენგან არავითარი ცნობა არა მაქვს ამაზე. დიმიტრი ჯორჯაძემ (ბარონთან ვიყავით სადილად) იოხუნჯა „შენმა გიორგიმ იქნება თითონ დაგიკრას თავიო“. ასეა თუ ისე, კოცებუს დეპეშის მიხედვით, ამ ბედუკულმართ ისტორიას ბოლო ელვება: მსხვერპლი შეინირა და თქვენი უნივერსიტეტის ცხოვრება, ალბათ, უკვე თავის კალაპოტში ჩადგა...

159

... ახლა შენგან მოველი დანვრილებითს ცნობას, როგორ დამთავრდა საქმე, ე. ი. როგორ ხდებოდა იგი და რა შედეგებში გამოიხატა: ველი მართლოდენ პირწმინდა ფაქტებს, რაიმე განსაკუთრებული ლირიზმის გარეშე, რადგანაც ფაქტები თავისთავად მეტყველებენ და ხანდახან უფრო გასაგებად და უფრო სწორედ, ვიდრე რაიმე მგზნებარე კომენტარიები".

სამი თვით წინ სიკვდილამდე მიხ. თუმანიშვილს აწუხებს ის გარემოება, თავს გაართმევს თუ არა საქმეს მისი შვილი, რომელსაც დისერტაციად დასახული ჰქონდა თემა სახალხო სკოლებზე.

„თუ შენს სამუშაოს წმინდა ისტორიული მონოგრაფიის ხასიათს მისცემ და შიგ ჩაურთავ მთავრობის მიერ ამ უკანასკნელ ხანში დაარსებული სახალხო სკოლების საფუძველთა მოთხოვნიტს მიმოხილვას - ეს კიდევ ისე საშიში არ არის და ნაკლები შრომაც დაჭირდება; მაგრამ თუ მოისურვებ საგნის კრიტიკულ შეფასებასა და საკუთარ დამოუკიდებელ შეხედულებათა გამოთქმას გაჰყვე, მაშინ მხედველობაში იქონიე, რომ ცილება და გამოკიდება ბევრი იქნება, მით უფრო, რომ საგანი საჭირობოროტა და ყველას მეტისმეტად აინტერესებს. დავა და კინკლაობა საშიში არ არის, როდესაც ეს გაზეთისა და ჟურნალის პოლემიკის სფეროში წარმოიქმნება, ყველაფერზე პასუხის გაცემა აუჩქარებლად შეიძლება, ხამუშ-ხამუშ. მაგრამ აქ მხოლოდ ერთი პრაქტიკული მიზანია: ანგარიში გავუთავოთ უნივერსიტეტს და ამისათვის საჭიროა, ისეთი დისერტაცია ჩააბარო, რომელიც ამ გზაზე რაიმე სერიოზულ სიძნელებებს არ შეგიქმნით.

მიხ. თუმანიშვილს ყველა წერილიდან გამოსჭვივის უდიდესი მზრუნველობა შვილზე. იგი არა სტოვებს უყურადღებოდ არც ერთ წვრილმანს გიორგის ცხოვრებისას ოდესაში: წარმატება საუნივერსიტეტო მეცადინეობაში, ფრანგული ენა, ცეკვა, სიმღერა, ბინა, თანამობინავენი, ფულის საქმე, წიგნები და გაზეთები, ნაცნობები და ამხანაგები, ჩაცმა-დახურვის ყოველი დეტალი¹⁵⁷ — ყველაფერი აინტერესებს მას, ყველაფერზე აქვს მტკიცე აზრი.

ყურადღება და ზრუნვა სხვა მხარეში მყოფ შვილზე ხელს არ უშლიდა მიხ. თუმანიშვილს მუყაითად ედევნებინა თვალი შინ მყოფი შვილების აღზრდა-განათლებისათვის. თითონ უძებნიდა ქალებს უცხო ენებისა და მუსიკის მასწავლებლებს, შუამდგომლობდა ინსტიტუტში მათ მიღებაზე, თავის დროზე აღნიშნავდა დღიურში მათი დაბადე-

ბისა და ნათლობის დღეს, აღნიშნავდა, როდის აიდგეს ფეხი, პირველად როდის წავიდნენ პანსიონში, როდის შევიდნენ ინსტიტუტში, ყოველმხრით ახალისებს მათში სიყვარულს ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი საკითხებისადმი, ურჩევს წიგნებს საკითხავად, შშველის ქალიშვილ ბარბარეს მის მიერ განზრახულ საქმეში გამოჩენილ მოღვაწეთა ბიოგრაფიების გამოცემისა, თვალყურს ადევნებს ქალების მიწერ-მონერას თავიანთ ძმა გიორგისთან. უკვე წამოზრდილი ქალიშვილები ხარბად ეწაფებოდნენ ანალ იდეებს, რომლებითაც გამსჭვალული იყო მთელი სტუდენტობა. „ნიჰილიზმი“ ჰაერში ჰქროდა. რამდენიმე

მიხეილ თუმანიშვილი თავისი ოჯახით. (სამოცდაათიან წლების დასაწყ.)
 სხედან: მეუღლე სოფიო, უმცროსი ვაჟი კონსტანტინე და მიხ. თუმანიშვილი.
 დგანან: ვაჟი ვასილი, ქალი ბარბარე, ვაჟი გიორგი და ქალი ანასტასია.

მიხეილ თუმანიშვილი თავისი ოჯახითა (სამოცდაათიან წლების დასაწყ.)
 სხედან: მეუღლე სოფიო, უმცროსი ვაჟი კონსტანტინე და მიხ. თუმანიშვილი.
 დგანან: ვაჟი ვასილი, ქალი ბარბარე, ვაჟი გიორგი და ქალი ანასტასია.

ქალიშვილი, მათ შორის მიხ. თუმანიშვილის ნათესავი ოლღა გურამიშვილისა, შემდგომ ნიკოლოზ ნიკოლაძის მეუღლე, გაეშურა ციურის, მაშინდელ ემანისიპირებულ რუს-ქალთა მექაში. ანასტასია და

ბარბარე მიიბრძვიან მათ მისაბაძად. 1873 წლის თებერვლის 16-ს ბარბარე იღუმალი შურით სწერს თავის ძმას გიორგის: „რომ იცოდე, რა შემთხვევა მოხდა აქ. ოლიკო გურამიშვილისა ციურისს წავიდა და ეს არავის შეატყობინა — არც დედას, არც მამას და, რასაკვირველია, არც ბიძას. [ალექსანდრე თუმანიშვილს]. ნიკოლაძემ აიღო პასპორტები თავისი დებისათვის, მაგრამ წასვლით მარტო ერთი და წავიდა, ხოლო მეორის სახელით ოლიკო გაემგზავრა. ახლა, რასაკვირველია, ყველაფერი უშოვეს — პასპორტიც, მოწმობაც, ყველაზე მეტად, რასაკვირველია, ბიძია ალექსანდრე [თუმანიშვილი] ცდილობდა. ვერ წარმოიდგენ, როგორ იყო იგი აღელვებული, როგორ გვიამბობდა და ჩვენ როგორ ვხარხარებდით“.

მიხ. თუმანიშვილის ქალები გატაცებულნი იყვნენ ქალის განთავისუფლების იდეით და ოცნებობდნენ ქალთა საქმისათვის მუშაობაზე, უპირველეს ყოვლისა, ხალხში განათლების გავრცელებით. მამა თანაუგრძნობდა მათ პროგრესიულ სულთასწრაფვას, ინონებდა მათ აზრს — სკოლებისათვის ხელი მოეკიდათ, მაგრამ უარყოფდა ნიჰილიზმს იმის შიშით, რომ ქალებზე გავლენა არ მოეხდინა. რადიკალურად განწყობილი ანასტასია ჯერ კიდევ მოზარდი იყო, რომ მამის ირონიას ინვევდა, იგი ხუმრობით „ნიჰილისტკას“ ეძახდა. 1864 წლის ივლისის 27-ს 15 წლის ანასტასია სწერდა მამას კოჭრიდან: „აქაურმა ბუნებამ ისე იმოქმედა ჩემზე, რომ ვეღარ მიცნობთ, როცა მოხვალთ, მე უკვე ნიჰილისტკა აღარა ვარი...“

მიხ. თუმანიშვილი თანახმა არ იყო გაეშვა ქალები საზღვარგარეთ უთავისთავოდ იმ შიშით, რომ რუს სტუდენტურ წრეებში მოხედებიან და, სწავლის ნაცვლად, პოლიტიკას გამოეკიდებიანო; თითონ კი თბილისისათვის თავის დანებება არ შეეძლო, რადგანაც მეტისმეტად გადატვირთული იყო მუშაობით. ბარბარე ისე გარდაიცვალა, რომ ვერ მოესწრო საზღვარგარეთ წასვლას, ანასტასია კი მამის სიკვდილის შემდეგ წავიდა სამგზავროდ.

მიხ. თუმანიშვილის მიწერ-მოწერაში შვილთან ნაწილობრივ მუღავნდება მისი ხასიათის თვისებანი, რამაც შეაძლებინა თვალსაჩინო ადგილი დაეჭირა თავის თანამედროვეთა შორის: მიზანსწრაფვა, სიმტკიცე, მომთხოვნელობა თავითავისადმიც და სხვისადმიც. მიხ. თუმანიშვილი დიდი მემამულე არა ყოფილა, არც ისეთი ადამიანი, რომელსაც კავშირი ჰქონოდა გავლენიან პირებთან. ბევრ მის თანამოასაკეს მაღალი თანამდებობა ეჭირა ადმინისტრაციაში, მაგრამ ეს უკვე მაშინ იყო, როდესაც თითონ მიხ. თუმანიშვილი თვალსაჩინო

მოხელე გახდა. იგი იყო მეტისმეტი გარჯილობის, შრომისმოყვარე ადამიანი და თუ მან არ განიზიარა თავისი უფროსი ძმების ბედობა-

ლი, რომელთაც თავიანთი სიცოცხლე ისე დააღამეს, რომ მათზე არა ისმოდა რა, — ეს მოხდა უმთავრესად მის პირად თვისებათა მეოხებით. დამოუკიდებელი ხასიათი, მტკიცე ნებისყოფა და ინტერესთა საკვირველი მრავალმხრიანობა, სხვადასხვა სერიოზული ცოდნა ხელს უწყობდა იმას, რომ მიხ. თუმანიშვილის აზრს ყველა ანგარიშს უწევდა, ვისთანაც კი მას საქმე ჰქონდა, სამსახურში იქნებოდა ეს თუ საზოგადოებრივ ასპარეზზე. მისი არქივი, რომელშიაც შენახულია უფროსებისა, ხელქვეითი პირებისა თუ მეგობრების ასობით წერილი, ამის ცოცხალი მონწეა.

ლიტერატურაში მომუშავე ახალგაზრდობისათვის იგი მუდამ თანამგრძობი მრჩეველი იყო. გიორგი წერეთელი, კონსტანტინე ბებუთოვი, პეტრე უმიკაშვილი, დავით ერისთავი და ბევრნი სხვანი ხელდავდნენ მასში მორალურ საყრდნობს თავიანთი ლიტერატურული გეგმებისათვის. გიორგი წერეთელი 1891 წლის აგვისტოს 1-ს გიორგი თუმანიშვილისათვის გაგზავნილ წერილში (იხ. „ლიტერ. მემკვიდრეობა“, 1935 წ., „გიორგი წერეთლის წერილები“, გვ. 521-535) იგონებს, თუ გიორგი თუმანიშვილი, მაშინ 13 წლისა, ყიფიანის პანსიონში სწავლის დროს, როგორ სცემდა პოლიტიკურ ჟურნალს, და ამბობს, რომ მისი (გიორგი წერეთლის) პირველი ნაბიჯები ლიტერატურულ ასპარეზზე წაახალისა გიორგი თუმანიშვილის მამამ — მიხ. თუმანიშვილმა. ამ წამიდანაო — დასძენს გიორგი წერეთელი — მე ვიგრძენი ღრმა პატივისცემა თუმანიშვილთა ოჯახისადმიო.

მიხ. თუმანიშვილს ჰქონდა ყველა თვისება მწერლისა: ნამდვილი სიყვარული ლიტერატურისადმი, დაკვირვება, უნარი მოვლენათა განზოგადებისა, შრომისმოყვარეობა, კარგი ენა. მაგრამ მისი ლიტერატურული მემკვიდრეობა დიდი არ არის: ცხოვრების პირობები — დიდი ოჯახი და შეუძლებლობა მარტო სამწერლო მოღვაწეობით არსებობისა, თანაც სხვა საშემოსავლო წყაროების უქონლობა — ყოველივე ეს იმის მიზეზი იყო, რომ მან არ მისცა ქართულ ლიტერატურას იმდენი, რამდენის მიცემაც შეეძლო სხვა ვითარებაში. მისი სიცოცხლის ოცნება ის იყო, განსაკუთრებით უკანასკნელ წლებში, რომ დაემსახურებინა პენსია, თავი დაენებებინა სამსახურისათვის და მთლად ხელი მოეკიდა ლიტერატურისათვის. გადაჭარბებულმა შრომამ უმალ ინაცვალა იგი, ვიდრე ამ ოცნებას განახორციელებდა.

ერთერთი განმასხვავებელი თვისება ამ სრულბუნებოვანი, მგზნებარე და ენერგიული ადამიანისა იყო დაუშრეტელი ინტერესი ცხოვრებისადმი მთელი მისი მრავალმხრიანობით და პროფესიის ვიწრო

ორგანიზებით შეეძლო მას მიეღწია იმისათვის, რომ ეს ინტერესი უნაყოფო არ იყო, არამედ ეფექტიანი, მომქმედი.

მის. თუმანიშვილის მუშაობა სამსახურში არ იყო ჩვეულებრივი მუშაობა კანცელარული ტიპის საქმეებზე. მის თანამედროვეთა მონ-
მობა და თვით მის მიერ დანერგილი საცნობო-ისტორიული ხასიათის
გამოკვლევანი ისეთ რთულ საკითხზე, როგორც საგლეხო საკითხი
იყო, აშკარად გვიჩვენებენ იმ უდიდეს და გულმოდგინე შრომას,
რაც მან მოანდომა საგლეხო რეფორმის დამუშავებას და განხორ-
ციელებას. ამასთან ერთად, იგი ახერხებდა საერთო ხასიათის ისტო-
რიულ საკითხებზედაც მუშაობას, პოულობდა დროს სალიტერატურო
მოღვაწეობისათვისაც, იღებდა გულმხურვალე მონაწილეობას თავად-
აზნაურთა საქმეებში და სხვადასხვა სამეცნიერო საზოგადოებებში,
დიდის გულხმირებით დაიარებოდა ყველა საჯარო ლექციაზე, არ
დაჰკლებია არც ერთ საინტერესო წარმოდგენას და კონცერტს, თი-
თონ უძღვებოდა სამეურნეო საქმეს ოჯახში და მამულში, თვალყურს
ადევნებდა შვილების აღზრდა-განათლებას, კითხულობდა 6-7 გაზეთს
და ჟურნალს, კითხულობდა მრავალფეროვანი შინაარსის აუარე-
ბელ წიგნებს, შეჰქონდა შენიშვნები სადღიურო რევეულებში (აქ
არის ისტორიული, პოლიტიკური, სტატისტიკური, ეკონომიური ხასი-
ათის ცნობები, კრიტიკა და ლიტერატურა, სამედიცინო რჩევა-
დარიგებანი, აფორიზმები, ბიოგრაფიული ცნობები საადზე, თუმა-
ნიშვილთა გვარის წარმოშობის მასალა და სხვა მისთ.). ამავე
დროს იგი არც პირად სიამოვნებას გაურბოდა, ამისათვისაც იცლიდა.
მისი წარმოსადეგი ფიგურა შეგეძლოთ გენახათ არა მარტო თეატრსა
და კლუბებში, არამედ, აგრეთვე, ხანდახან ბაღებშიაც, ქალაქის
სათამაშო მაგიდასთანაც, ნადირობაშიაც, სეირნობაშიაც თბილისის
ქუჩებზე ფეხით და ცხენით. მის თანამედროვეებს ახსოვთ თეთრი
ბედაური, რომლითაც იგი დასეირნობდა; ამასთანავე, იგი გაფაცი-
ცებით ადევნებდა თვალს, რომ ცხენი რიგზე ყოფილიყო, ვაქსით
გაპრიალებული ჩლიქებით.

მის. თუმანიშვილს თანაბრად ახასიათებს აზროვნების სფეროში
ჩაღრმავებაც და გარეგანი გამოკვანთილობაც: უყვარდა კარგი ჩაცმა-
დახურვა და ამასვე იგი მოითხოვდა შვილებისაგანაც; უსწორმასწო-
რობა მიწერ-მოწერაში, თარიღების დაუსმელობა წერილებში და სხვა
მისთ. საშინლად აბრაზებდა. იგი დაჟინებით მოითხოვდა გიორგი-
საგან, რომ მის წერილებში აუცილებლად ყოფილიყო დაწერის
თარიღი; თითონ თავის წერილებში აღნიშნავდა ყოველთვის არა
მარტო თარიღს, არამედ კვირეულის დღესაც; მიღებულ უთარილო
წერილებზე და ხანდახან თარიღიანებზედაც იგი აღნიშნავდა ხოლმე

მიღების დღის. ყოველი საქმე და მიწერ-მონერა, რაც მის შემდეგ დარჩა, საკვირველ წესრიგზე აღმოჩნდა.

მოძრაობაც მისი ხასიათის განსაკუთრებულ თვისებას შეადგენდა: ყოველ ხელსაყრელ შემთხვევას იყენებდა, რათა დაეწყო მთლად რომელიმე მაზრა ან მთელი გუბერნიაც; თუმცა მიმოსვლის პირობები უხერხული იყო, რკინიგზა არ არსებობდა, მაინც იგი ახერხებდა შეეხებინა მაშინდელი უზარმაზარი თბილისის გუბერნიის ყოველ კუთხე-კუნჭულში და ყველგან ხარბი ინტერესით გაეცნო მოსახლეობის ყოფაცხოვრებას, სოციალური წყობილება და ბუნება. ზაფხულობით მცირეხანს ისვენებდა ან კოჯორში, ან თეთრწყაროზე, ან აბასთუმანში, ან კახეთში, მაგრამ აქაც ხშირად შესწყვეტდა ხოლმე დასვენებას, რათა რამდენიმე დღით ჩამოსულიყო თბილისში რაიმე საქმისათვის და კვლავ დაჰბრუნებოდა ოჯახს.

გულღია ხასიათისა, ყველასათვის ადვილად მისადგომი და კეთილისმყოფელი, იგი ადვილად უახლოვდებოდა სხვადასხვა ხასიათისა და მდგომარეობის ადამიანებს¹⁵⁸. არა მარტო მეგობრები, არამედ შემთხვევითი ნაცნობებიც მუდამ მიმართავდნენ ხოლმე რაიმე დახმარებისათვის და ისიც სიამოვნებით ეგებებოდა მათ, განსაკუთრებით, თუ დახმარება ესაჭიროებოდა დამწყებ ლიტერატორს და, საერთოდ, ახალგაზრდას. შენახულა სხვადასხვა პირთა აუარებელი წერილები, რომლებშიაც ზოგი სთხოვს შემწეობას თბილისში გადმოყვანისათვის, ზოგი სასწავლებელში შეიღების მოთავსებისათვის, ზოგი აღმინისტრაციისაგან დაცვისათვის, ზოგი კიდევ მადლობას უცხადებს ამგვარი დახმარებისათვის.

მიხ. თუმანიშვილის მახლობელთა შორის დარჩენილი იყო მოგონებად შემდეგი სასაცილო ამბავი. ერთხელ თურმე კოჯორში ეახლა მიხ. თუმანიშვილს საიდგანდაც გადმოხვეწილი ფოკუსნიკი — პრესტიდი-ჟიტატორი შემდეგი, ცოტა არ იყოს, უცნაური თხოვნით: ძალიან გაჭირვებული ვარ, ოჯახი შიმშილით მეხოცება და უნდა მიხსნათ როგორმეო და შესთავაზა მონაწილეობის მიღება მის სათვალთ-მაქცო სენსში... მისი ავანჩავანის სახით მაყურებელთა შორის, ე. ი. მიხ. თუმანიშვილი უნდა დახმარებოდა ფოკუსების შესრულებაში: მაგალითად, სცენაზე რაიმე საგანი გაჰქრა და შემდეგ იგი აღმოაჩნდა საზოგადოებაში ვისმე „შემთხვევითს“ მაყურებელს და ეს. შემთხვევითი მაყურებელი... თუმანიშვილი უნდა ყოფილიყო. — თქვენ ისეთი დიდი ვაცი ბრძანდებით, რომ აბა, ვინ დაეჭვდება, ჩემთან პირი გაქვთ შეკრული და ამით კი ოჯახს შიმშილისაგან გადაამირჩინათო — ევედრებოდა და არწმუნებდა პრესტიდიჟიტატორი. სიბრაღეულმა საცოდავი ფოკუსნიკისადმი და ჩვეულმა იუმორის გრძობამ გასჭრა და მიხ. თუმანიშვილი დათანხმდა ფოკუსნიკის თხოვნაზე.

გულში იღუმალის სიცილით, რომ ფოკუსნიკი ასეთი იოლი თვალთ-
მაქცობით ატყუებდა პატივცემულ საზოგადოებას, იგი აჰყვა ფოკუ-
სნიკს და ხელს უწყობდა სხვადასხვა ოინის ჩვენებაში. სენსის შემდეგ,
როდესაც ფოკუსნიკი უკვე სამშვიდობოში იყო, რასაკვირველია,
პრესტიჟიტატორის ავან-ჩავანმა და მისი მეოხებით მოტყუებულმა
საზოგადოებამ ძალიან ბევრი იცინეს ერთად.

მიხ. თუმანიშვილის ოჯახში შენარჩუნებული იყო ეგრედწოდებუ-
ლი „პატრიარქალური ურთიერთობა“ მებატონეთა და შინამოსამსა-
ხურეთა შორის: მიწერა მოწერაში ხშირად გვხვდება სალაში და მოკი-
თხვა, მისგან ან მისი მეშვეობით ოჯახის სხვა წევრებისაგან მიძღვნი-
ლი მზარეული ზალიკოსადმი, ლაქია პეტრესადმი, გამდელ მონავარ-
დისადმი და სხვ. მიხ. თუმანიშვილის უბრალო, სადა, თვინიერ
ხასიათს ის ფაქტიც მოწმობს, რომ, უკვე დიდ თანამდებობაზე მყო-
ფი, იგი არ თაკილობდა სუფლიორის მოვალეობას გიორგი ერისთა-
ვის პირველ წარმოდგენებში, რაკი ამით რამოდენადმე ხელს შეუწ-
ყობდა ნაციონალური თეატრის აღორძინებას.

მიხ. თუმანიშვილის ინტერესი ისტორიული პრობლემებისადმი
დიდი იყო მისი ცხოვრების ყველა პერიოდში: გიმნაზიაში „ყვავილი“-
სათვის იგი თარგმნიდა ისტორიული შინაარსის სტატიებს და თითო-
ნაც სწერდა ისტორიულ ნარკვევებს, გამოსთქვამდა რა მათში იდეა-
ლისტურ (ამ სიტყვის ფილოსოფიური მნიშვნელობით) შეხედულებ-
ებს. პოლონელი პოეტი ზაბლოცკის და მის მიწერ-მოწერიდან
ჩანს, რომ ისტორიაზე მუშაობას პირველ წლებში გიმნაზიის გათა-
ვებისას ძალიან ინტენსიური ხასიათი ჰქონდა. შემდგომ ისტორი-
ული ექსკურსები მის მიერ შედგენილ თბილისის გუბერნიის საგზაო
ცნობარში; რუსეთთან საქართველოს შეერთების ნარკვევი; შენიშვნა
რუხი კოშკის თაობაზე; სტატია „თელავის ირაკლისეული სასახლის
აღდგენა („კავკაზი“, 1851 წ. მარტის 30-სა, № 25 და „ზაკავკ.
ვესტნიკი“, 1851 წ. აპრილის 12-სა, № 15); მის მიერ საამისოდ
შედგენილი სიტყვა და შემდეგ, ამ სასახლის გახსნის დროს წარმო-
თქმული ადმინისტრაციის წარმომადგენლის მიერ; ირაკლი II ქა-
ლის, ბატონიშვილი თეკლეს ნეკროლოგი; ნარკვევი საქორწილო
ადათებზე და სხვა ნაშრომები გვიჩვენებენ, რომ მიხ. თუმანიშვილი
თვალსაჩინოდ იყო მომზადებული ამ სფეროში. მას ჰქონდა პირადი
ურთიერთობა და ნაწილობრივი მიწერ-მოწერა ისტორიკოსებთან და
ისტორიის მოყვარულებთან მ. ბროსესთან, ა. ბერუესთან, დიმ. ბაქ-
რაძესთან, დ. გრუზინკისთან, ნ. ბერძნიშვილთან, პლატონ იოსელი-
ანთან, ზაქ. ფალავანდიშვილთან (მიხ. თუმანიშვილს დაუხატავს ფან-
ქრით მისი სურათი), მელვინეთუხუცესიშვილთან და სხვებთან.

მ. ბროსსეს მიხ. თუმანიშვილი გაეცნო 1847 წლის დეკემბრის 22-ს იზმიროვისას სადილზე¹⁵⁹ და აღნიშნავს ამას თავის დღიურში, როგორც თვალსაჩინო მოვლენას თავის ცხოვრებაში.

„გრიგოლ იზმიროვის მიერ დღეს გამართულმა სადილმა მომცა სასიამოვნო შემთხვევა გამეცნო ცნობილი ლინგვისტი-აკადემიკოსი ბროსსე, რომელიც მოვიდა ჩვენს მხარეს, რათა შეისწავლოს აქ ძველი დროის ძეგლები“.

შემდეგ ისინი ხვდებოდნენ ერთმანეთს და საუბრობდნენ მათთვის, ორივესათვის საინტერესო თემებზე. „თბილისის ერთი ძველი სახლის ისტორია“-ში („კავკაზკოე სლოვო“, 1918 წ., № 87) მოთხრობილია გიორგი თუმანიშვილის გადმონაცემი: „ცნობილმა ორიენტალისტმა, აკადემიკოსმა ბროსსემ როგორღაც ინახულა მამაჩემი, როდესაც იგი, ის იყო, სადილიდგან ადგა, გაეხვია ხალათში და ჩიბუხის წევას შეუდგა. ამ მოულოდნელმა დარბაზობამ ძალიან უხერხულ მდგომარეობაში ჩააგდო მამაჩემი და ბოდიშს მოჰყვა. მაგრამ ბროსსემ მაშინვე დაამშვიდა:

„მე განგებ მოველი თქვენთან ასეთ დროს, რათა გავიგო, როგორ ატარებენ დროს აქაურნი (ТУЗЕМЦЫ) სადილშემდეგ. ჩემთვის ძალიან საინტერესოა, სწორედ ასეთ მდგომარეობაში გნახოთ“.

წრესგადასულმა მუშაობამ (თვით მისი ორგანიზმისათვისაც კი შეუწონელმა) გამოიწვია მიხეილ თუმანიშვილის უდროო სიკვდილი. მიხ. თუმანიშვილი სერიოზულად ავად იყო 1874 წლის მაისში ფილტვების კატარით და გულით (სწამლობდა ექიმი ბროშნევსკი), მაგრამ თითქო გამოკეთდა. იგი განაგრძობდა გაძლიერებულ მუშაობას სამსახურში მთავარ სამმართველოსთან არსებული საგლეხო საქმეთა კანცელარიის მმართველის თანამდებობაზე, რომელიც მას ეჭირა 1864 წლიდან, და მემამულეების გლეხთა მონყობის კომიტეტის წევრის თანამდებობაზე. სამსახურის საქმეები წარმატებით მიდიოდა. 1874 წ. ოქტომბრის 4-ს იგი სწერს გიორგის:

„გუშინდელ დღეს ჩვენთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. ჯერ ერთი, მივიღეთ შენი პირველი წერილი ოდესიდან (სექტემბრის 25-სა). მეორე, ბარონმა [ნიკოლაი] გამოთხოვებისას გამომიცხადა, რომ დიდ მთავარს [მეთის-ნაცვალი მიხეილ ნიკოლოზის ძე] წარუდგენივარ მე კავკასიის მეთის-ნაცვლის მთავარი სამმართველოს საბჭოს წევრის თანამდებობაზე, ჩემს თანამდებობებზე დატოვებით, ე. ი. მთავარ სამმართველოსთან არსებული საგლეხო საქმეთა კომიტეტის წევრისა და კანცელარიის მმართველისა. მოხარული ვარ, რომ ამ აღლებასთან ერთად არ ვმორდები ჩემ საყვარელ

და სპეციალურ საქმეს — საგლეხოს“.

ამის გარდა იგი აცნობებს შვილს, რომ ოდესის უნივერსიტეტში იხსნება კავკასიური სტიპენდია და ამ ვაკანსიაზე წარდგენილია გიორგი.

ბარბარეს უდროოდ სიკვდილმა (1873 წ.), როგორც ჩანს, დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა მის. თუმანიშვილზე, მაგრამ იგი არა ჰკარ-

166

გავს სულის სიმხნევს. საჭირო იყო ამ ელდისაგან გამობრუნება, შერყეული ჯანის მკურნალობა და, ბოლოს და ბოლოს, როდისმე ევროპის ნახვა და აი, ჯერ კიდევ დაავადებამდე, მის. თუმანიშვილი ემზადება საზღვარგარეთ წასვლისათვის. 1874 წლის მაისის 10-ს იგი სწერს გიორგის:

„ყურში გეტყვი და მხედველობაში იქონიე, რომ, შეიძლება, ივლისის ბოლოს მე, შენ და ნასტიამ პეტერბურგისაკენ გავინავარდოთ, იქიდან ბერლინს, იქნება პარიზშიაც, ხოლო იქიდან შვეიცარიით ვენაში, შენს საყვარელ ოდესაში და, ჩავაბარებთ რა შენს თავს m-elle ბრაუნს *, მე და ტასო შინ დავბრუნდებით. მაგრამ ეს მხოლოდ განზრახვაა, რომელიც ჯერ კიდევ მტკიცე გეგმად არ გადაქცეულა. როდესაც ჩვენთან ჩამოხვალ, მაშინ შევეუდგებით ამ გეგმის შემუშავებას. თუ საჭირო იქნება, სთხოვე, რომ საშვებულებო ბილეთში ჩავიწერონ: „კავკასია, პეტერბურგი და უცხოეთი სექტემბრის 20-მდე ან ოქტომბრის 1-მდე“.

გეგმა განხორციელებული ვერ იქნა. გახშირებული გულისცემა და უძილობა დიდად სტანჯავდა, სამსახურის საქმეები ხელს უშლიდა შემოდგომაზე გამგზავრებულიყო. უკიდურესმა მოქანცულობამ თირკმლების დაავადება გაართულა. თუმცა საშიში ნიშნები აღსასრულის მოახლოებისა აშკარა იყო, მაგრამ მის. თუმანიშვილი გულს არ იტეხდა, პირიქით, თავისიანებს ამხნევებდა. ერთი კვირით სიკვდილამდე იგი სწერდა გიორგის (წერილი დაუმთავრებელი დარჩა):

„შენი უკნასკნელი წერილი — იანვრის 9-სა — პარასკევს მივიღეთ. არ შემეძლო ყურადღება არ მიმეცია რაღაც გრძნობათა ინდიფერენტულ განწყობილებას. წერის დროს 30-იანი წლების რომელიმე წიგნის გავლენის ქვეშ ხომ არ იყავი, რადგანაც იმ დროს თითქმის მოღალად ითვლებოდა, რომ ყოველ ახალგაზრდას, რომელიც ის-ის იყო ცხოვრებას ძლივს იწყებდა, უკვე გულგატეხილად უნდა ეჩვენებინა თავი და, თუმცა ჯერ კიდევ არც ადამიანები გამოეცადნა, არც წუთისოფელი, მაინც ამაოების განმცდელი სახე უნდა ეტარებინა...“

იმავე წერილში იგი გამოსთქვამდა აზრს თბილისის პრესაზე და განცვიფრებული იყო მისი უნიათობით.

მაგრამ ხვედრი უკვე გადაწყვეტილი იყო: 1875 წლის თებერვლის 2-ს მიხეილ თუმანიშვილი გარდაიცვალა.¹⁶⁰ იგი დაკრძალულია თავისი მშობლებისა და შვილების სიახლოვეს.

ასე დასრულდა ხანმოკლე, მაგრამ ნაყოფიერი ცხოვრების გზა იმ ადამიანისა, რომელზედაც შეიძლება ვთქვათ მისი საყვარელი პოეტის ს ა ა დ ი ს სიტყვები:

„ზოგი ცოცხლობს და მაინც მკვდარია.
ზოგი მომკვდარა და მაინც ცოცხლობს!“

* გიორგის ბინის პატრონი.

167

შენიშვნები

თ ა ვ ი I

¹ თ. ჟორდანია თავის ქრონიკებში (II, 211) გვაუწყებს, რომ ქუცნა ამირეჯიბი დაახლოებით 1405 სწერს „საღვალაშენი, ჩიტალაძისაგან კუპაძისათვის მისყიდული, ახალდაბისათვის მომცა, ვითცა ახალდაბა კუჭაძისაგან ჩემი ნასყიდი იყო მისად სანაცვლად ახალდაბა თუმანიშვილსავე მისცა, ძველისგან მათი ყოფილა.

² „ი ვ ე რ ი ა“, 1884, № V-VI.

³ ეგნატე-მდიენის არქივში შენახულა წიგნების სია მისი ბიბლიოთეკისა, რომელიც მას გაუტანია თბილისიდან ა ლ ა - მ ა ჰ მ ა დ - ხ ა ნ ი ს შემოსევის დროს და რომელიც ნაწილობრივ დაღუპულა ეგნატეს ქონების აკლებისას. ამ წიგნებში, მრავალი სასულიერო წიგნის გვერდით, ყოფილა ბევრი ხელნაწერი და ნაბეჭდი წიგნი საერო შინაარსისა, მათ შორის სამეცნიეროც. აქ ჩვენ ვხვდებით ლოგიკას, რიტორიკას, არითმეტიკას, გრამატიკას და სხვა მისთ.. სხვადასხვა შენიშვნებისა, სამახსოვრო ნიშნებისა და სიების მიხედვით. მიხეილ თუმანიშვილის პირდაპირი წინაპრებისა და სხვა თუმანიშვილების ბიბლიოთეკებში მრავალი წიგნი მოიპოვებოდა; ამასთანავე, ამ წიგნების ერთი საწილი გადაწერილი იყო მათ მიერვე საკუთარის ხელით ან მათ მიერ გამოცემული. გ ი ვ ი ს მიერ გადაწერილ ან მისი მონაწილეობით შედგენილ წიგნებზე რომ არა ვთქვათ რა, ზ ა ა ლ თ უ მ ა ნ ი - შ ვ ი ლ ს გადაუთარგმნია სპარსული მოთხრობის „ლეილა და მეჯნუნის“ ნაწყვეტი. მ ი რ ვ ე ლ თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ს (1724 წელს გაჰყვა ბატონიშვილს ვახტანგს რუსეთში, შევიდა იქ სამსახურში ახლად მოწყობილ გუსართა ქართულ როტაში) გადაუწერია 1726 წელს ასტრახანში „სწავლა თუ ვითარ მართებს მოძღვარს სწავლება მოწაფისა“. ე დ ი შ ე რ მ დ ი ვ ა ნ მ ა (თუმანიშვილმა) დაბეჭდა 1762 წელს თბილისში პარაკლიტონი (ოქთოიხი). ი ე ს ე თუმანიშვილმა 1811 წელს გადაწერა „ვისრამიანი“. ე გ ნ ა ტ ე ს ქალმა — ა ნ ა მ ი მ ა ვ ე 1811 წელს გადაწერა „ყარამანიანი“. ე გ ნ ა ტ ე ს შვილიშვილმა დ ა ვ ი თ მ ა 1854 წელს გადაწერა „ქალვაჟი-

ანი“ და სხვა.

⁴ ალბათ, იგივე დ ა ვ ი თ ი, ავტორი ქართველ მეფეთა საგვარტომო შტოისა — ქართლისა, კახეთისა, იმერეთისა და საათაბაგოს მოკლე ისტორიით.

⁵ პლატონ იოსელიანის წიგნი გიორგი XIII-ზე.

⁶ ცნობილია, რომ დიმიტრი თუმანიშვილის სასიმღერო ლექსების პოპულარობას ამოწმებს პ უ შ კ ი ნ ი ც თავის „არზრუმისაკენ გამგზავრებაში“, სადაც მოჰყავს „ახალ აღნაგო სულოდა“-ს („გაზაფხულის სიმღერის“) თარგმანი.

⁷ ბ ა ტონ ი შ ვ ი ლ ი დ ა ვ ი თ ი, პეტერბურგს მიმავალი 1803 წელს, მცხეთაში გაჩერდა. აქედან თებერვლის 20-ს წერილით სთხოვდა მთავარსარდალ ციციანოვს ნება დაერთო დ ი მ ი ტ რ ი თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს თ ვ ი ს მასთან ერთად წასულიყო, „რათა გზა უფრო მხიარულად განვაგრძო“. ციციანოვის ნებართვით დ ი მ ი ტ რ ი ი ვ ნ ის ს 27-ს დავითისაკენ ემგზავრა (კავკ. არქეოგრაფიკ კომის. აქტები, ტ. 11), შემდეგ პეტერბურგს წავიდა და იქ ცხოვრობდა

169

ბ ა ტონ ი შ ვ ი ლ მ ი ხ ე ლ გ ი ო რ გ ი ს - ძ ე ს თ ა ნ ერთად სამს წლამდე, რის შემდეგაც თბილისში დაბრუნდა.

დ ი მ ი ტ რ ი ი რ ა კ ლ ი II-სა და გ ი ო რ გ ი XIII მღვიანი იყო. რუსეთის თვითმპყრობელის ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე I - ლ ი ს ბრძანებით 1804 წლის იანვარში დ ი მ ი ტ რ ი ტიტულარნი სოვეტნიკად გახადეს და თანაც მას პენსია დაუნიშნეს — 250 მან. წელიწადში სამდივნო შემოსავლის ნაცვლად, თუმცა ეს მისი შემოსავალი წელიწადში 2.000 მანეთამდე აღწევდა. მას, სხვა გავლენიან პირებთან ერთად, ხელი უწერია იმ ეპისტოლეზე, რომელიც ამშვიდებს ქართველ თავადაზნაურობას რუსეთთან შეერთების გამო.

დ ი მ ი ტ რ ი არის ავტორი ბევრი სასიმღერო და ლირიკული ლექსისა, რაც მოთავსებულია XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ყველა ხელნაწერ ანთოლოგიაში.

ზოგიერთი ცნობით (იხ. ლ . ბ . მოძალევეს კისა და ვ . დ . დონდუას ნაშრომი პუშკინის კომიტეტის „ვრემენიკში“ 1936 წ. № 2), „გაზაფხულის სიმღერა“ დაწერილია 1803-1806 წლებს შუა, როდესაც დ ი მ ი ტ რ ი პეტერბურგში იყო. პირველად სიმღერის ტექსტი დაიბეჭდა დ ა ვ ი თ ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი ს ქართულ ქრესტომატიაში“ (ნაწ. II, გვ. 114) 1863 წელს ს-პეტ. შემდეგ. — ს კ ა ნ - დ ა რ ნ ო ვ ა ს მიერ გამოცემულ ქართულ ლექსთა კრებულში (1895 წ. თბილისი, გვ. 113); მერე პროფ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს „ქართული სიტყვიერების ისტორიის“ ქართულ გამოცემაში (1904 წ. თბილისი, გვ. 540). დ ი მ ი ტ რ ი გარდაიცვალა 1821 წელს.

პ ლ ა ტონ ი ო ს ე ლ ი ა ნ ის წიგნში გ ი ო რ გ ი XIII-ზე მოიხსენიება მიწერ-მოწერა პ ლ ა ტონ ი ო ს ე ლ ი ა ნ ის მამასა და დ ი მ ი ტ რ ი ს შორის, რომლის სასიმღერო ლექსსაც იგი ძალიან თურმე აკრიტიკებდა.

პ უ შ კ ი ნ ი ს გარდაცვალების ასი წლის თავთან დაკავშირებით დ ი მ ი ტ რ ი ს სახელის გარშემო მთელი ლიტერატურა დაგროვდა. პირველად პ უ შ კ ი ნ ი ს მიერ დ ი მ ი ტ რ ი ს ლექსის გადათარგმნის საკითხი პოეტმა ლ ე ო ნ ი ძ ე მ

აღძრა უერნალ „ქართულ მწერლობაში“ (1929 წ. № 8-9). გამ. „კომუნისტის“ 1936 წლის სექტემბრის 30-ის №-ში დაიბეჭდა ლ ე ო ნ ი ძ ი ს სტატია, სადაც იგი გამოჰსთქვამს იმ მოსაზრებას, რომ ჰ უ შ კ ი ნ ს დ ი მ ი ტ რ ი ს სასიძღვრო ლექსი გააქნეს ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე გ ა რ ს ე ვ ა ნ ი ს - ძ ე ტ ა ვ ტ ა ვ ა ძ ი ს სახლში.

დ ი მ ი ტ რ ი ზ ე ვ ე ი ს. აგრეთვე ლ ე ო ნ ი ძ ი ს შენიშვნები „ზარია ვოსტოკას“ 237 და 256 №-ში; ი ა კ ო ბ ბ ა ლ ა ხ ა შ ვ ი ლ ი ს სტატია „საბპოთა ხელოვნებაში“ (1936 წ. №1-2) და მისივე შენიშვნა „ზარია ვოსტოკას“ 1936 წლის აგვისტოს 4-ის № -ში.

„ვრემენნიკ პუშკინსკოვო კომიტეტა“-ს მე-2 წიგნში (სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის გამოცემა, 1936 წ.) დაბეჭდილია ლ. ბ. მ ო ძ ა ლ ე ვ ს კ ი ს ა და ვ. დ. დ ო ნ დ უ ა ს ნაშრომი „Запись гпuzинской песни в архиве П у ш к и н а“.

დ ი მ ი ტ რ ი თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი შორეული ნათესავი იყო მის. თუმანიშვილისა და შთამომავლობით ეკუთვნოდა მ ა მ უ კ ა ს შვილის ბ ი რ თ ვ ე ლ ი ს შტოს.

⁸ ა დ ო ლ ფ ბ ე რ უ ე ს საცნობო რვეულში, რომელიც საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაშია, შემდეგი ჩანაწერია გ ი ო რ გ ი ზ ე:

„Туманов Егор Игнатьевич, кл. В 1790 г. Был секретарем при царе Ираклие, при котором находился по 11 января 1798 г., а потом при царе Георгие, в том-же звании по 1800 г. В 1801 г. 21-го января, по выбору дворянства грузинского общества (?), был послан в Россию депутатом, где Г. И. был пожалован в колл. асс., в 1803 г. Поступил в поссийскую службу и определся к таможенным сборам в Тифлисе. В 1807 г. — директопом тифл. Таможни, надв. Сов. За доставление собственным ижди-

170

вением и трудами из Баку в Тифлис тела кн. П. Д. Цицианова получил высочайшее благоволение об’явлкнное в предписании ген.-фельдмаршала Барклай-де-Толли 14 февраля 1812 г. На собственное имя кн. Туманова. 1816 г. — в колл. сов.; 1820 г. — в статс. сов.; в 1823 г. уволен в отставку; в 1830 г. определен членом комиссии, учрежденной для открытия фальшивых актов в Грузии, без жалованья; 1836 г. избран в члены-кореспонденты груз. Областного Статистич. Комитета.

გენ. ც ი ც ი ა ნ ო ვ ი, ახასიათებს რა იმ პირთ, რომელნიც ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ - მ ა დ ა ვ ი თ მ ა დაუსახელა თავ. ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ს, როგორც საქართველოს ამჯანყებლები, აღნიშნავს 1805 წლის თებერვლის 28-ის რაპორტში იმპერატორი ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე ს ა დ მ ი, რომ გ ი ო რ გ ი ე რთველია რუსეთისა „всей душой и везде усекдие оказывает“.

პეტერბურგში ყოფნის დროს გ ი ო რ გ ი ს ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე I - მ ა აჩუქა ბრილიანტის ბეჭედი, 775 მან. ღირებული (კავკ. არქეოგრ. კომისიის აქტები), იმ „ჩინის“ გარდა, რასაც ბ ე რ უ ე იხსენიებს.

გ ი ო რ გ ი ს ლირიკულ ლექსებზე მოკლე ცნობები მოიპოება პროფ. ხ ა ხ ა ნ ა - შ ვ ი ლ ი ს ქართული სიტყვიერების ისტორიის ნარკვევებში.

მისი ლექსები მრავლად შეგროვილია ორტომიან კრებულში „მრავალფერ ყვავილოვანი“, რომელიც გადაუნერია მისთვის ცნობილ კალიგრაფს დ ა ვ ი თ რ ე ქ თ ო რ ს . „ვეფხვის ტყაოსნის“ ეკზემპლიარს, იმავე კალიგრაფის მიერ მისთვისვე გადაწერილს, დართული აქვს თვით გ ი ო რ გ ი ს ლექსებიც. გ ი ო რ გ ი ს თერად ვრცელ ბიბლიოთეკაში მოიპოვებოდა და ვ ი თ რ ე ქ თ ო რ ი ს ლექსების კრებული, ავტორის მიერ მისთვის გადაწერილი, და რამდენიმე ძველი წიგნი, დ ა ვ ი თ რ ე ქ თ ო რ ი ს მიერვე ოსტატურად გადაღებული.

გ ი ო რ გ ი გარდაიცვალა 1837 წელს.

უფრო დაწვრილებითი ცნობები გ ი ო რ გ ი თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ზ ე ი ს. ჩვენ ბიოგრაფიულ შენიშვნაში „ლიტი საქართველოს“ 1938 წლის მე-4 №-ში.

⁹ თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ე ბ ი ს ადგილ-მამულის გაყოფის სიგელში (1653-1658 წლებს შუა), რომელიც გამოქვეყნებულია ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს „საქართველოს სიძველეთა“ III ტომში, აღნიშნულია, რომ ეს ადგილ-მამული მდებარეობდა დარბაზში, თბილისში, გორში, ხელთუბანში, ახალდაბაში, რეხაში, გარეჯვარში. ამის გარდა, 1658 წელს რ ო ს ტ ო მ მეფეს უჩუქებია თ ა ყ ა , ბ ი რ თ ვ ე ლ და სხვა თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ა თ ვ ი ს სოფ. ბერდიკი ბოლნისის ხეობაში. უნდა აღინიშნოს, რომ ასი წლის შემდეგ სოფ. ბერდიკი ირიცხება ს ვ ი მ ო ნ ზ უ რ ა ბ ი შ ვ ი ლ ი ს მამულ-დედულად, მაგრამ გამორკვეული არ არის, სახელდობრ როდის ჩამოშორდა ეს მამული თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ე ბ ს .

ბ ი რ თ ვ ე ლ ი ს ოჯახს ჰქონია აგრეთვე წვრილ-წვრილი ნაკვეთები სოფ. ბერბუკში, ხელთუბანთან ახლო.

თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ე ბ ი ს ქონებრივ საკუთრებაზე იმ პერიოდში, როდესაც იგი საკმაოდ დიდი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე როდისმე, სრულ წარმოდგენას ვერ ვიქონიებთ, თუ არ მოვიხსენიებთ ის ცნობები, რასაც იძლევიან ქართველი ისტორიკოსი გ ო რ გ ი ჯ ა ნ ი ძ ე და სომეხი ისტორიკოსი ზ ა ქ ა რ ი ა: 1650 წელს, რ ო ს ტ ო მ მეფის ბრძანებით, თბილისში მომხდარა ორთაბრძოლა (დეელი) ბ ა ი ა ნ დ უ რ თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ს ა და შ ი ო შ ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ს შორის ტახტის მემკვიდრის მკვლელის გამოსააშკარავებლად. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს იყო ეგრედწოდებული „ღვთის მსჯავრი“ ან „ღვთის განგება“, ნაშთი საშუალო საუკუნოებისა, რასაც სხვა ხალხთა ზნე-ჩვეულებაშიაც ვხვდებით. გაუმარჯვნია ბ ა ი ა ნ დ უ რ ს . რ ო ს ტ ო მ მეფე განრისხებულა შ ი ო შ ზ ე ო რ თ ა ბ რ ძ ო ლ ა შ ი გამოვ-

ლინებული არაკეთილსინდისიერებისათვის და „ყველაფერი, — ზ ა ქ ა რ ი ა ს სიტყვით, — რაც შ ი ო შ ს გააჩნდა — მსახურნი (ქალნი და კაცნი), სოფლები და ბაღები, პირუტყვი და ყოველივე სხვა ქონება — ბრძანა — ნუსხით მთლად ბ ა ი ა ნ დ უ რ ს გადაეცეს და ეს ბრძანება შესრულებულ იქნა“.

¹⁰ 10 1858 წელს მიხეილ თუმანიშვილის ხელთუბნის მამული შეფასებულ იქნა 14 775 მანეთად ვერცხლით — წლიური შემოსავლის ათწლეულად გამოანგარიშების კვალობაზე.

¹¹ 1804 წლის მაისის 12-ს ც ი ც ი ა ნ ო ვ მ ა აცნობა გუბერნატორ რ ე ი ს ს,

რომ ბატონიშვილმა ალექსანდრემ გამოგზავნა საქართველოში რამდენიმე კაცი წერილებით, მათ შორის ზაალ თუმანიშვილიც, მემამულეებთან კავშირის დასაჭერად, და მიუთითა, რა ღონისძიებაც უნდა იქნეს ხმარებული მათ შესაპყრობად. მაისის 28-ს ციციანოვმა მისწერა მიხეილ ერისთავს ზაალის შეეპყრო. რაც შეეხება ფარსადანს, იგი დაჭერის შემდეგ დაკითხულ იქნა. დაკითხვის ოქმი და ცნობა, რომ „ბატონიშვილის ალექსანდრეს პარტიიდან დაჭერილია ფარსადანი“, საქართველოს მმართველმა თავ. ვოლკონსკიმ გაუგზავნა ციციანოვს, რის შემდეგაც პეტერბურგიდან მოვიდა განკარგულება ქონების კონფისკაციის თაობაზე (აქტები, ტ. II). მოხსენებითს წერილში (Записка) 1808 წელს მომხდარი შემთხვევის შესახებ (აქტები, ტ. III) აღნიშნულია, რომ ივლისის 16-ს „ერევნიდან გამოქცეული ქართველი თავადი ზაალ თუმანიშვილი ორ ყაზახელ თათართან ერთად გაიგზავნენ თბილისში ერთგულებაზე ფიცის მისაღებად“.

¹² 1804 წლის ივნისის 27-ს ბატონიშვილ იულონთან და ფარნაოზთან მყოფ პირთა ჩვენების მიხედვით, — ასლან ამირეჯიბი და სხვ. წავიდნენ წერილებით გიორგი ამილახორთან სოფ. ხრისში, ხოლო მეორე დღეს სადილობისას იქვე მივიდნენ იოსებ ბებუთოვი, სულხან, ზაქარია და ბირთველ თუმანიშვილები და დავით ჯიმშერიშვილი; სადილ-შემდეგ კი აგრეთვე თეიმურაზ ბაგრატიონიც, — „წავიდნენ ხელთუბანში, ისე რომ მისთვის [სოლომონ ამირეჯიბისთვის] არც ერთი სიტყვა არ უთქვამთ“.

¹³ იხ. დოც. გობალიშვილის წიგნი 1832 წ. შეთქმულება" (ტ. I).

¹⁴ აფხაზის ჩვენება ბირთველზე გობალიშვილის წიგნში.

იმავე წიგნში დაბეჭდილი ბირთველის ჩვენების დედანი საგამომძიებლო კომისიის საქმეშია (ტ. III, გვ. 418-421).

ბირთველი, მისივე სიტყვით, არჩეული იყო მედიატორედ ერისთავთა ქონების გასაყოფად, მაგრამ ვერ შესძლო მონაწილეობა მიელო ამ საქმეში, რადგანაც ქალის გათხოვების ზრუნვაში იყო გართული. ბირთველი ხვდებოდა რუსეთიდან დაბრუნებულ გიორგი რევაზის-ძე ქსნის-ერისთავს, აგრეთვე ელიზბარ ერისთავს, ალექსანდრე და ვახტანგ ორბელიანებს ქალაქგარე ბაღში და შინადაც, მაგრამ ისინი რუსულად ლაპარაკობდნენ, მეკი რუსული ენა უხეიროდ მესმისო. იგი ხვდებოდა პასუხისგებაში მიცემულ სხვა პირებსაც. დიმიტრი ყიფიანმა ინახულა ბირთველი მისვე მამულში. შემდგომ თავის ჩვენებაში ბირთველმა აღიარა, საბაბი მქონდა უკმაყოფილო ვყოფილიყავ პასკევიჩისა, რომელმაც დააპატიმრა ჩემი შვილი, მთელ წელიწადს ჰაუპტვახტში ამყოფინა და მერე სამართალში მისცაო. მართალია, სასამართლომ შვილი გაამართლა და გაანთავისუფლა, მაგრამ, როდესაც საქმე სასამართლოს განაჩენის დამტკიცებაზე მიდგა, პასკევიჩმა, ბერძენლანგარის დასმენით, იმპერატორს კეთილშეუსაბამო დასკვნა წარუდგინაო. იმპერატორმა, დაუჯერა რა მთავარმართებელს, ბრძანა ხელმეორედ დაეპატიმრებინათ

ჩემი შვილი, რომელმაც კვლავ 11 თვე პატიმრობაში გაატარო. ბ ი რ თ ვ ე ლ ი, მისი სიტყვით, გამოსთქვამდა შეთქმულებთან თავის უკმაყოფილებას რუსეთის ხელისუფლების მიმართ იმ მიზნით, რათა მათ გაეგებინებინათ მისთვის განზრახული შეთქმულების ვითარება და მას შესაძლებლობა ჰქონოდა შეეტყობინებინა ეს ახალი მთავარმართებლის ბარონ რ ო ზ ე ნ ი ს ა თ ვ ი ს, ამით მოეგო მისი ნდობა და მოეხერხებინა შვილის აღდგენა სამსახურში.

ბ ი რ თ ვ ე ლ ი ს ჩვენება მიმართულია თვით რ ო ზ ე ნ ი ს ა დ მ ი ი მ უ ე ჯ ვ ე ლ ი განზრახვით, რომ როზენის ზ ო მ ი ე რ ი პოლიტიკისა და პ ა ს კ ე ვ ი ჩ ი ს უსამართლო თვითნებობის დაპირისპირებამ სათანადო ეფექტი მოახდინოს. მაგრამ ბ ი რ თ ვ ე ლ ი ს საკუთარი ხელით დაწერილი ჩვენების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ბ ა რ თ ვ ე ლ ი ს მტკიცება, რომ იტყვიან, თეთრი ძაფით არის აბლანდული: მართლაც და, თუ ბ ი რ თ ვ ე ლ ს მჭიდრო კავშირი ჰქონდა შეთქმულებთან საკმაოდ კარგა ხნის განმავლობაში, როდესაც ეს შეთქმულება მზადდებოდა, და მისივე სიტყვით, მან იცოდა ყოველი წვრილმანი ამ საქმისა, მაშ რაღას უცდიდა სწორედ გამოსვლის დღეს და თავის დროზე არ გააფრთხილა ხელისუფლება, თუ კი ნამდვილად ეს განზრახვა ჰქონდა? ასე რომ, ზოგიერთი შეთქმულის მიერ გამხილებული, ბ ი რ თ ვ ე ლ ი, ისე, როგორც საქმის სხვა მონაწილენი, მიმართავს ყოველგვარ ხერხს, რათა თავისი ხვედრი შეიმსუბუქოს. დ ი მ ი ტ რ ი ყ ი ფ ი ა ნ ი ს ჩვენება, რომ ბ ი რ თ ვ ე ლ ს იგი იცნობდა შეთქმულების მომზადების პერიოდში, დართული აქვს მის მემუარებს.

¹⁵ სამხედრო მინისტრის ჩერნიშოვის რეზოლუცია ბ ი რ თ ვ ე ლ ი ს საქმეზე იხ. აქტების VIII ტომში და გობალიშვილის წიგნში.

¹⁶ „С представлением о короновании цар И р а к л и й прислал к кн. П о т е м к и н у первого своего секретаря и любимца, кн. С у л х а н а Т у м а н о в а , коего кн. П о т е м к и н нашел человеком благоразумным, весьма хорошего просвещения и со многими дапованиями“. „Нельзя казалось — писал кн. П о т е м к и н имп. Е к а т е р и н е II-ой 7 октября 1783 г. — таковым себе пркдставить жителя Тифлисского“.

ს უ ლ ხ ა ნ ი იყო მდივანბეგი და მდივანი მეფე ი რ ა კ ლ ი ს ა და შემდეგ გ ი ო რ გ ი XIII-სა. ი რ ა კ ლ ი ს მეფობის დროს ს უ ლ ხ ა ნ ი დიდი გავლენისა და დიდი ნდობით აღჭურვილი კარისკაცი იყო. რუსეთში იგი გაიგზავნა ვითომ მარტო იმისათვის, რომ ეცნობებინა ე კ ა ტ ე რ ი ნ ე II-თვის ი რ ა კ ლ ი ს მეფედ დაგვირგვინება, ნამდვილად კი ს უ ლ ხ ა ნ ს დავალებული ჰქონდა დაემყარებინა მუდმივი ურთიერთობა რუსეთის სამეფო კართან და დაახლოებოდა ყოველად შემძლე პ ო ტ ი ო მ კ ი ნ ს. მისი გამგზავრება 1733 წელს მოხდა, მაგრამ ი ო ს ე ბ ა რ ლ უ თ ა შ ვ ი ლ ი ს არქივში დაცული მიწერ-მონერიდან ჩანს, რომ ს უ ლ ხ ა ნ ი 1789 წლის სექტემბერს კრემენჩუგში იმყოფებოდა. ამის გარდა, ბუ ტ კ ო ვ ი ც ა ლნიშნავს (ტ. II გვ. 197), რომ „მეფის თხოვნით რუსეთიდან სამშობლოში დაბრუნებულ იქნენ მისი შვილი ა ნ ტ ო ნ ი — საქართველოს კათოლიკოსი და მინისტრი თავადი ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე, ხოლო პოტიომკინთან დარჩა მეფისაგან თ ა ვ .“

თუმანიშვილი პოტიომკინის სიკვდილამდე", ე. ი. 1791 წლამდე. 1791 წელს ირაკლი მეფემ დანიშნა სულხანი „за отличие и заслуги“ იმ საჩუქართა გამგებელად, რაც მეფეს მისდიოდა; ამასთანავე სულხანს უფლება მიენიჭა მიეღო ამ საჩუქრების მე-11 ნაწილი.

ეკატერინე II-ს უჩუქებია სულხანისათვის ბრილიანტებით მოოჭვილი ოქროს საათი, 5 ათას მანეთად ღირებული. ამ საათის შემდგომი ისტორია ძალიან საგულისხმოა, როგორც იმ ეპოქის დამახასიათებელი დეტალი: საათი შეიძინა სულხანისაგან მეფემ და გაუგზავნა ვილაც ბაბათხანს თბილი-

173

სის აოხრების დროს დატყვევებულთა გამოსასყიდად. საათის ნაცვლად სულხანს მიეცა საათის ფასად ღირებული მამული. შემდგომ სულხანის ზოგიერთმა მტერმა ცილი დასწამა მას, მამულს უკანონოდ ჰფლობო. გამოჩნდნენ ისეთი პირნიც, რომელნიც მოწმობდნენ, ვითომც სულხანისათვის ბოძებული სიგელი მოესპოს თვით მეფეს, რალაცისათვის მასზე გამწყრალს. სასამართლოში მოწმეებად გამოვიდნენ ეკატერინე თუმანიშვილი და თბილისის მოქალაქე საკოვი. სულხანმა მოწმეები განადგინა, აუხსნა რა სასამართლოს, რომ ეკატერინესთან მას დავა აქვს სხვა საქმეზე და, ამასთანავე, ეკატერინე სამჯერ რჯული გამოიცვალა და ამით თავისი პიროვნება ზნეობრივად გააწილა. სააკოვიც სულხანის სიტყვით, ღირსებამოკლებული აღამიანია, ვინაიდან მან სომხის რჯული კათოლიკობაზე გასცვალა და შემდეგ კვლავ სომხის რჯული მიიღო. კათალიკოსმა დაადასტურა, რომ ამგვარი აღამიანების ჩვენებას ფასი არა აქვსო. დიდი ვაივაგლახის შემდეგ სულხანს დაუმტკიცეს უფლება ამ მამულზე. პროცესი 1804 წელს მოხდა, უკვე რუსეთის ხელისუფლების დროს. შენახულა საქალაქო ყველა დოკუმენტებით ამ საინტერესო საქმეზე. ამჟამად იგი, ალბათ, საქართველოს ცენტრარქივშია.

გენ. ციცილოვი 1805 წლის თებერვლის 28-ის რაპორტში იმპ. ალექსანდრესად მი აღნიშნავს, რომ სულხანმა „უკანასკნელი მეფის დროს განიცადა დიადი დევნა (великое гонение)“. რუსეთის თვითმპყრობელი ხელისუფლების დამყარებისა და „საქართველოს უზენაესი მთავრობის“ დაარსების შემდეგ, სულხანი დაინიშნა ამ „მთავრობის“ წევრად სახელმწიფო (казенной) ექსპედიციის ხაზით. მისი სახელი ყოველთვის მოიხსენიება იმ პირთა სიაში, რომელნიც კმაყოფილ არიან ხელისუფლებით. 1801 წელს იგი იყო წევრი საგამომძიებლო კომისიისა, რუს მოხელეთა ბოროტმოქმედებას რომ იკვლევდა, ხოლო 1805 წელს - საქართველოს საერთო უზენაესი საკრებულოს წევრი.

საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში დაცულ მინერ-მონერადან ჩანს, რომ საქართველოში მეფობის მოსპობის შემდეგაც სულხანს მეგობრული ურთიერთობა ჰქონია ბატონიშვილ დავითთან და სამეფო ოჯახის სხვა წევრებთანაც, საერთოდ კი ეს ოჯახი კარგად იყო მისდამი განწყობილი.

¹⁷ მდივანბეგი და უფროსი მდივანი ეკატერინე ერთი უახლოესი თანაშემწე-

თავანი იყო ი რ ა კ ლ ი I I - ს ა და, როგორცა ჩანს გადარჩენილი სიგელე-
ბიდან, მეფე ძალიან აფასებდა. არანაკლები გავლენა ჰქონია მას გ ი ო რ გ ი
XIII დროსაც. როგორც ბეჭითი გამტარებელი გ ი ო რ გ ი XIII რუსოფი-
ლური პოლიტიკისა, ე გ ნ ა ტ ე მნიშვნელოვან როლს თამაშობს იმ საბედისწერო
დროს, როდესაც სწყდებოდა საქართველოს ბედი. იმ მცირერიცხოვან კარისკაცთა
წრეში, რომელთაც იწვევდა მეფე რუსეთიდან გ ა რ ს ე ვ ა ნ ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ი ს მიერ
გამოგზავნილი წერილების განსაბჭობად, იყო აგრეთვე ე გ ნ ა ტ ე ც . ს ო ლ ო -
მ ო ნ თ ა რ ხ ნ ი შ ვ ი ლ ი 1803 წლის ივნისის 10-ს (აქტების II ტომი) ატყო-
ბინებს გენ. ც ი ც ი ა ნ ო ვ ს , მ ა რ ი ა მ ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ი ს ა ს განხილული იყო
გ ა რ ს ე ვ ა ნ ი ს წერილები, ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე I - ი ს ტახტზე ასვლის მანიფესტის
გამო მოწერილი, და ამ განხილვაში მონაწილეობას იღებდა ე გ ნ ა ტ ე ც ა ო .

როგორც ც ი ც ი ა ნ ო ვ ს ა , ლ ა ზ ა რ ე ვ ი ს ა და სხვა რუს ადმინისტრა-
ტორების მიერ გამოთქმული აზრიდან ჩანს, ე გ ნ ა ტ ე ს როლი და მნიშვნელობა
გ ი ო რ გ ი XIII სამეფო კარზე მათთვის საიდუმლო არა ყოფილა, და გე-
ნერალი ლ ა ზ ა რ ე ვ ი აცხადებს 1800 წლის დეკემბრის 28-ს, რომ ამიერიდან
„ყველა ბრძანება ხელმოწერილი და ბეჭედდასმული იქნება: მისი უგანათლებულე-
სობის ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ი ო ა ნ ე ს , ე გ ნ ა ტ ე - მ დ ი ვ ნ ი ს და ჩემ მიერო“.

174

„საქართველოს უზენაესი მთავრობის“ მოწყობისას ე გ ნ ა ტ ე დანიშნულ იქნა მის
წევრად სამოქალაქო ექვედიციის ხაზით. თანაც ლ ა ზ ა რ ე ვ ი და სხვანი უჩი-
ვიან ე გ ნ ა ტ ე ს, დაბრკოლებებს გვიქმნის, თავს არიდებს საქართველოს ხაზი-
ნისა და მეფის შემოსავლის უწყისების ჩაბარებას და სხვა მისთ.

ე გ ნ ა ტ ე ს პირადი არქივის ნ წელი გადაურჩა აკლებას.

ბ რ ო ს ს ე ერთერთ თავის თხზულებაში აღნიშნავს, რომ ე გ ნ ა ტ ე ს საგვარ-
ტომო შტო უნახავს. ე გ ნ ა ტ ე ს ზოგიერთმა დოკუმენტმა (მაგალითად) უკვე
მოსხენებულმა ქონებისა და ბიბლიოთეკის ნუსხამ, მისი ქალის ე ლ ი ს ა ბ ე დ ი ს
მზითვის ნუსხამ და სხვ.), აგრეთვე მისმა დიდმა პორტრეტმა, ზეთიანი საღებავე-
ბით დახატულმა, ჩუენს დრომდე მოაღწია. ეს საგნები ამჟამად ნაწილობრივ
საქართველოს ცენტრარქივშია, ნაწილობრივ საქართველოს მუზეუმში და ნაწი-
ლობრივ მეტეხის მუზეუმში.

¹⁸ ოჯახში დარჩენილი ცნობებით იგი ცოცხალი იყო 1799 წელს.

¹⁹ ბ ი რ თ ვ ე — ეს სახელი, თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ე ბ ი ს გარდა, გვხვდება მხო-
ლოდ ძველ ო რ ბ ე ლ ი ა ნ თ ა გვარში (ისიც „ბ უ რ თ ე ლ“-ის ან „ბ ი რ თ ე-
ლ“-ის ტრანსკრიპციით), რომელთანაც თუმანიშვილებს აახლოებს წარმომავლო-
ბის ერთობა. ამ სახელის ეტიმოლოგია გამორკვეული არ არის (ბ რ ო ს ს ე აწარ-
მოებს „ბ ი რ თ ვ ე ლ“-ს „ბირთვისის“ ციხის სახელწოდებიდან). დეტალებს რომ
არ გამოვუდგეთ, უნდა მაინც აღვნიშნოთ, რომ ამ ორი გვარისათვის ჩვეულია
სხვა საერთო სახელებიც. მაგალითად მამუკა, ლიპარიტი, თუმცა ეს სახელები
სხვა გვარებშიაც გვხვდება.

²⁰ ბ ი რ თ ვ ე ლ ი ს შვილები პირველი ქორწინებიდან (მეუღლე ბ ა ბ ა ლ ო -

ვ ის ა, გორის მამასახლისების ოჯახიდან): ა ვ თ ა ნ დ ი ლ, დაიბადა 1795 წ.; სიკვდილის წელიწადი ცნობილი არ არის; მეორე ქორწინებიდან (მეუღლე ანა, ქალი სომხეთის მელიქის ა თ ა ნ ა ს ე მ ი რ ი მ ა ნ ო ვ ი ს ა): გ ი ო რ გ ი, დაიბ. 1801 წ., გარდაიცვალა 1831 ან 1832 წ.; ელისაბედ, დაიბ. 1807 წ.; როგორც სჩანს, ცოცხალი ყოფილა ჯერ კიდევ 1832 წ.; გ რ ი გ ო ლ, დაიბ. 1807 წ., გარდ. 1838 წ.; კ ო ნ ს ტ ა ნ ტ ი ნ ე, დაიბ. 1810 წ., გარდ. ბავშვობაში; ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე, დაიბ. 1813 წ., გარდ. ბავშვობაში; ი ვ ა ნ ე, დაიბ. 1815 წ. გარდ. ყრმობისას; ვ ა ს ი ლ, დაიბ. 1816 წ., გარდ. 1845 წ.; მ ი ხ ე ი ლ, დაიბ. 1818 წ., გარდ. 1875 წ.; ნ ი ნ ი კ ა (ნინო), დაიბ. 1815 წ., გარდ. ბავშვობაში.

²¹ ცნობები თარეშობის შესახებ „კავ. არქეოგრ. კომისიის აქტებშია“.

²² „Описание грузинского города Гории * — Санктпетербург, в типографии Иос Иоанесова, 1816 г., 37 გვერდი, თხზულება „Секретаря его светлости грузинского царевича Давида, грузинского князя А в т а н д и л а Б и р т в е л о в и ч а Т у м а н о в а“.

ა ვ თ ა ნ დ ი ლ ის თხზულება შეადგენს ბუნების, ციხის, მოსახლეობის, მწე-ჩვეულებების და მოსაქმეობის აღწერას. მასშია აგრეთვე ბიოგრაფიული ცნობები პოეტ („стихтвორце“) ს ტ ე ფ ა ნ ე ფ ე შ ა ნ გ ი შ ვ ი ლ ზ ე.

ა ვ თ ა ნ დ ი ლ ის ნაშრომი დაწერილია მისი დროის სანტიმენტალური ლიტერატურის წესისა და იერის კვალობაზე. აღწერილობას წინუძღვის წინა-სიტყვაობა, რომელშიაც ავტორი ამბობს: „Перст творца назначил в сем мире везде пользу и красоту, и самого человека сотворил из ничего, дабы он наслаждался как зрением на величество сотворенного, так и чувствованием от наслаждения всеми благами земли, как-бы в дар ему приносимых. Чувствуя толь непостижимое благоволение творца к человеку, я решил в благодарном моем поклонении перед ним, описать край, может быть не всем известнѣй, где рука господня произвела удивительные красоты природы и изобилие для блага человеческого“.

175

ა ვ თ ა ნ დ ი ლ ს მიაჩნია, რომ გორის „райское местоположение“ ღირსია „ახალი რ ა ფ ა ე ლ ის“ ყალმისა. ქალაქის აღწერილობა თავდება ქებით („похвалой“): „Вот конец сему краткому описанию прекрасной страны, населенной такими жителями, которые не когда разили турок, персиян и лезгинцев; одних, владевших уже несколько время, выгоняли из города, других не допускали к оному, а на третьих напададая отнимали пленников и вещи разбойнически у них похищенные: жители, к которым грузинские цари имели отменное уважение и давали пред прочими особенную привилегию, получившую при регентстве царевича Давида всю свою живость, др той степени были предпочитаемые, что когда случались какие-нибудь происшествия и нужно было посольство от грузинского двора к турецкому или персидскому, отправляли горийских граждан. Нет сомнения, что они

სიე заслужили своим поведением, образованностью, нравственностью и опытностью в делах и живостью своего красноречья“.

„ზარია ვოსტოკას" 1937 წლის 97 №-ში დაბეჭდილია გ. კ ა ც ი ა შ ვ ი ლ ი ს სტატია: „წიგნი ქალაქ გორზე" („Книга о городе Гори"). გ. კ ა ც ი ა შ ვ ი ლ ს ჰგონია, რომ „ავტორი [ა ვ თ ა ნ დ ი ლ თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი], ეტყობა განგებ გვერდს უხვევს იმ ამბებს, რაც მაშინ ხდებოდა როგორც მთლად საქართველოში, ისე გორში“ (იგულისხმება ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი ი უ ლ ო ნ ი ს შეთქმულება, რუსი ჯარის გადასახადები, ბეგარები, გლეხთა აჯანყება). კ ა ც ი ა შ ვ ი ლ ი დანვრით-ლებით იხილავს ა ვ თ ა ნ დ ი ლ ი ს ნაწარმოებს, უთმობს რა თავის სტატიაში ადგილს ვრცელ ამონაწერებს ამ ნაწარმოებიდან.

ა ვ თ ა ნ დ ი ლ ი ს ლიტერატურული მემკვიდრეობიდან, „აღწერილობის“ გარდა, შენარჩუნებულია ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი გ რ ი გ ო ლ ი ს კრებულში მოთავსებული ლირიკული და სატირიკული ლექსები, დიდი სატირიკული სცენა პეტერბურგელ ქართველთა კოლონიის ცხოვრებიდან (იქვე) და თარგმანი (რუსულიდან ქართულად) საბუნებისმეტყველო-ისტორიული ნაშრომისა ასურეთზე (დიდი ტანის წიგნი-ხელნაწერი).

²³ მ ა ი ა (მარიამი), გარდაიცვალა 1818 წლის დეკემბრის 18-ს.

თ ა ვ ი II

²⁴ სოფ. ხელთუბანი, როგორც მთლად ქართლიც, ხშირად ყოფილა მტრის თარეშისა და აკლების ასპარეზი. ასე იყო წინადა, ასევე გრძელდებოდა XVIII საუკუნისა და XIX საუკუნის დასაწყისში. ქ ს ნ ი ს-ე რ ი ს თ ა ვ ე ბ ი 1802 წლის მაისის 10-ს სწერენ გენერალ კ ნ ო რ ი ნ გ ს , რომ ახალციხეში წასვლის შემდეგ მიხეილ და ელიზბარ ერისთავებმა მოიყვანეს თურქები და ლეკები, ერთ ღამეში დაარბიეს ხელთუბანი და 200-მდე ტყვე და მთელი ოთხფეხი საქონელი გაირეკესო. ასევე მოხდა სხვა სოფლებშიაცო (აქტები, ტ. I).

მუდმივი თავდასხმა ქართლზე და გარდამავალი პერიოდის მოუსვენარი ცხოვრება ჰქმნიდა მემამულეთა ოჯახებში ისეთ გრძნობას, რომ არავინ არ იცოდა ხვალინდელი დღე რას მოუტანდა. ამიტომ სამხედრო ხელობა თითქმის სავალდებულო გახდა ახალგაზრდობის უმრავლესობისათვის. თვით მიხ. თუმანიშვილიც აღნიშნავს ეპოქის ამ თავისებურებას ყირიმში ბრძოლის დაღუპული პოლკოვნიკი ნ ი კ . დ ი მ . ე რ ი ს თ ა ვ ი ს ნეკროლოგში (გაზ. „კავკაზის" 1856 43 №-ი).

„ჯერ კიდევ ბავშვობის პირველ შთაბეჭდილებათა გავლენით მამის სახლში, ქართლში, სადაც იგი გაჰყურებდა თავის სამშობლოს მეზობლად მტრული მეტყვე-

ლებით მდებარე მთებს, ამკარად ხედავდა, თუ რისთვისაც უნდა ყოფილიყო განმზადებული მისი მომავალი ცხოვრებასა. მართლაც და, იმ ქვეყანაში, სადაც

იარაღის ჩხარუნი არას ღროს არა სწყდება, იშვიათი მოვლენაა, რომ სამხედრო ასპარეზი ამ ქვეყნის შვილთათვის მუდმივი, თითქმის ერთადერთ მიწოდებად არ გადაიქცეს“.

²⁵ ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი ვ ა ხ უ შ ტ ი თავის წიგნში აღნიშნავს, რომ თურქებს ქალ. გორში დაუნგრევიათ თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ე ბ ი ს მიერ აგებული ეკლესია.

²⁶ ქ რ ი ს ტ ე ფ ო რ ე თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი თბილისის მიტროპოლიტის მოადგილე იყო, ხოლო შემდეგ თვით მიტროპოლიტი (ტფილელი) XVIII საუკუნის ნახევარში (სამოციან წლებში). თავის სოფელში ეკლესიის აშენების გარდა, მას სიონის ტაძართან საეკლესიო ღვინოებისათვის აუგია სარდაფი, რომელზედაც შენარჩუნებულია წარწერა აგების დროს შესახებ — 1762 წ. პ ლ ა ტ ო ნ ი ო ს ე ლ ი ა ნ ი თავის „თბილისის სიძველეთა აღწერილობაში“ („Описание Древностей Тифлиса“ — თბილისი, 1868 წ., გვ. 218) ამოწმებს, რომ ქ რ ი ს ტ ე ფ ო რ ე ს დროს მოხდა საეკლესიო გალობის გარდაქმნა.

²⁷ მ ი ხ ე ი ლ თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ა რ ქ ი ვ შ ი შენახულა ვრცელი, ხანგრძლივი მიწერ-მოწერა მისი რ ე ვ ა ზ ი ს შვილებთან — დ ი მ ი ტ რ ი ს ა და ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე ს თ ა ნ. ალექსანდრეს სახელი, როგორც ახლობელი ნათესავისა და მეგობრისა, მუდმივ გვხვდება მიხეილის წერილებში თავის შვილებთან. (დ ი მ ი ტ რ ი მ ო ჰ კ ლ ე ს ბ ა შ ვ ა დ ი კ ლ ა რ ი ს ბ რ ძ ო ლ ა შ ი ჯ ე რ კ ი დ ე ვ კ ა რ გ ა ხ ნ ი თ ა დ რ ე . ამ წერილებამდე). მიხ. თუმანიშვილმა უძღვნა დ ი მ ი ტ რ ი ს ხ ს ო ფ ნ ა ს „კავკაზის“ სამხედრო ფურცლისთვის დანერილი წარკვევი.

²⁸ თბილისის სომეხთა არქივისკოპოსი ნ ე რ ს ე ს ა შ ტ ა რ ა კ ე ლ ი (შემდგომ კათალიკოსი) 1814 წლის ნოემბრის 19-ის წერილში ბ ი რ თ ვ ე ლ ი ს სახელზე, სხვათაშორის, ჰკითხულობს, როგორ ჩაიარა ა ვ თ ა ნ დ ი ლ ი ს მ გ ბ ა ვ რ ო ბ ა მ და სად იმყოფება იგი.

²⁹ საგვარეულო არქივში შენახულა ქართული თარგმანი „სანკტპეტერბურგის გუბერნიის მარშლისჲ („санктпетербургского губернскаго маршала“) ყ ე რ ე ბ ც ო ვ ი ს წერილისა 1814 წლის აგვისტოს 3-ის თარიღით „ქართველი თავადის ა ვ თ ა ნ დ ი ლ თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ა დ მ ი („Грузинскому князю Автандилу Туманову“). თარგმანი უხეიროა და ამიტომ ესათუის ადგილი შეიძლება სხვადასხვანაირად იქნეს განმარტებული. მაინც, რამდენადაც შესაძლებელია გაგება, ამ წერილში ლაპარაკია იმაზე, რომ ა ვ თ ა ნ დ ი ლ ს ჰ ბ ა რ დ ე ბ ა მე და ლ ი ვ ლ ა დ ი მ ი რ ი ს ლ ე ნ ტ ზ ე სა ხ ს ო ვ რ ა დ ნ ა პ ო ლ ე ო ნ ი ს შ ე მ ო ს ე ვ ი ს ა გ ა ნ რ უ ს ე თ ი ს ი მ პ ე რ ი ი ს და ც ვ ი ს ა (თავადაზნაურობის ლაშქრობის რიგებში). ა ვ თ ა ნ დ ი ლ ი ს მ ო ნ ა ნ ი ლ ე ო ბ ა 1812 წლის კამპანიაში თეორეტიულად შესაძლებელია, რადგანაც იმ დროს იგი 17 წლისა იყო და მას შეეძლო მოხალისედ ყოფილიყო, მაგრამ მაშინ გაუგებარი ხდება, რატომ ჰკითხულობს არქივისკოპოსი ნ ე რ ს ე ს ი მ ი ს მ გ ბ ა ვ რ ო ბ ა ზ ე ო რ ი წ ლ ი ს შ ე მ დ ე ვ მ ე ო რ ე ს მ ხ რ ი თ , ყ ე რ ე ბ ც ო ვ ი ს წ ე რ ი ლ ი ა ვ თ ა ნ დ ი ლ ს რ ო მ არ ე ხ ე ბ ო დ ე ს , ი გ ი არ ი ქ ნ ე ბ ო დ ა ა ვ თ ა ნ დ ი ლ ი ს ა დ მ ი მ ი მ ა რ თ უ ლ ი , ქ ა რ თ უ ლ ა დ გა და თ ა რ გ მ ნ ი ლ ი და თ ბ ი ლ ი ს შ ი გ ა მ ო გ ბ ა ვ ნ ი ლ ი .

³⁰ ასწერს რა გორის მიდამოებს, ა ვ თ ა ნ დ ი ლ ი უ ნ და ვ ი ფ ი ქ რ ო თ , ჰ გ უ ლ ი ს ხ მ ო ბ ს უ პ ი რ ვ ე ლ ე ს ყ ო ვ ლ ი ს ა თავის სამშობლო ხელთუბანს. აქ მის თვალწინ იმ-

ლება „უამრავი ვენახები, მდიდარი თითქმის ყოველგვარი ტკბილი და გემრიელი ხილით; მორთული კეთილსურნელოვანი და თვალწარმტაცი ყვავილებით; საფსე ლამაზ ფრთოსანთა მშვენიერი და ჰარმონიულად შეხმატკბილებული გალობით. იმ დროს, როდესაც ზამთრის საბურავისგან განთავისუფლებული დედამიწა დაინამება და გამოცოცხლდება საამური აისის და დაისის ციური ცვარით, გათბება

177

სულისჩამდგმელი მზის სხივებით, გაგრძელდება მთებიდან მონახერი სიოთი, მოირთვება სხვადასხვა მცენარით, — ველებზე და ფერდობებზე გამოჩნდებიან მწვანეზე მონავარდე ცხვრის ფარები და ხარ-ძროხათა და ხბოთა უშველებელი ნახირები, რომელთა ბრდღვინვა აირეკლება მაღალი მთების გამოძახილად; მინდორ-ველნი აღგვითქვამენ უხვ სამკელს და ნაყოფთ, დედამიწა გადაუხსნის თავის წიაღს გუთნის ბასრ საკვეთს. ყველგან ჩანან მიწის მუშა მშრომელნი, მიწის წიაღს რომ საზრდოს სწურავენ; ხშირ ჭალებში და ფერდობებზე გაისმის მონადირეთა ხმაური; ციცაბო ადგილებსა და ნაპრალობა კალთებზე მწყემსნი აძობენ თავიანთ ფარებს, უკრავენ თავიანთ სალამურებს და ადიდებენ თვალთხილული ბუნების მშვენიებას, გამაგრილებელ წყაროებთან მწვანეზე გიჟმაჟობენ ბედაურნი, რომელთა უებრო სილამაზე და სიმკვირცხლე თვალს სიამოვნებას ჰგვრის. საითაც გაიხედავ, ყველაფერი თითქო ზეიმობს მშვენიებასა და სიამეში, ყველაფერი თვალსა გჭრის, ყველაფერი ატყვევებს გულს, ახალისებს სულს, აღაგზნებს ოცნებას, ვინაიდან ყველაფერი ბუნებრივია, ყველაფერი ბუნების კანონთა წესით მოწყობილი, თავისუფალი ყოველგვარი ძალდატანებისაგან მხატვრისა, რომლის ქმნილებაც, როგორც უნდა იყოს იგი, ვერ ახდენს ისეთ ძლიერ შთაბეჭდილებას, ვით უდიადესი ბუნება, ეს — მეგობარი და მესაიდუმლე გრძნობისა".

თ ა ვ ი III

³¹ საინტერესოა მოხსენებითი წერილის („записка“) ავტორის მოსაზრებანი კავკასიელი ახალგაზრდობის ზოგადი განათლებისათვის მომზადების თაობაზე [ამ მოხსენების ხელნაწერი ეკუმპლიარო სათაურით „აზრები სახალხო განათლებაზე კავკასიის იქით“ („Мысли о народном образовании за Кавказом“) აღმოჩნდა მიხ. თუმანიშვილის არქივში: „თითქმის ყველა ბავშვს, აქ სასწავლებელში რომ შედის, არც ერთი სიტყვა რუსულად არ გაეგება; მათ შორის ბევრია ისეთი, რომელიც რუსულ გვარს ატარებს, მაგრამ რუსული კი არ ესმის. ხოლო იმ მოსწავლეთათვის, რომელთაც, მაგალითად, სურთ გიმნაზიის კურსი შეისწავლონ, დაბრკოლებანი გაცხილებით უფრო ძნელია, ვიდრე თვით მასწავლებელთათვის. დავიწყებ იქიდან, რომ ისინი აქ მშობლების სახლში უმეტეს ნაწილად არა მარტო მოსამზადებელ ან შინაურ სწავლას არ იძენენ, არამედ ზრდილობის არავითარ წესებსაც. ისე შედიან სასწავლებელში, რომ არც ერთი რუსული

სიტყვა არ იცინა და რუსული მათ მხოლოდ სასწავლებელში ესმით“... რუსეთში ბავშვები თავიანთ ოჯახებში ბევრ რამეს სწავლობენ ყურისმოკვრით ან თვალ-დანახვით, აქ კი მათ თავიანთ ოჯახებში არ შეუძლიანთ ამის გაგება, და ყველა-ფერი მათ ეძლევათ დიდის ძალვით და მძიმე სწავლით. ამასთანავე, მშობლებს, რომელთაც სწავლის სარგებლობა უკუღმართად ესმით, უმეტეს ნაწილად, წარმოდ-გენაც კი არა აქვთ იმაზე, რომ ზედამხედველობა გაუწიონ ბავშვებს სასწავლე-ბელში ყოფნის დროს.

პოტოცკი მომხრე იყო რეალური სასწავლებლებისა (რომლებიც ბოლოს-დაბოლოს დაარსებულ იქნა თბილისში და ამიერკავკასიის ზოგიერთ სხვა ქა-ლაქში) რადგანაც „ასეთ ქვეყანაში, რომელმაც არამც თუ არ იცის რა არის ევროპული ცივილიზაცია, არამედ რომელიც მას სთვლის თითქმის მძიმე უღ-ლად, განათლება რომ კლასიკური სისტემით დაეწყოს, მაშინ მისი შუქი როდი გაათბობს, არამედ ზევზევით ისრიალებს და განათლებაც ვერ იხეირებს“.

³² ვასილ ოსიპის ძე ბეზუოვმა (1791-1858) საქართველოში პირ-ველთაგანმა მიიღო განათლება რუსულ კადეტთა კორპუსში (პეტერბურგს).

178

1809-11 წ.წ. ირიცხებოდა საქართველოს მთავარსარდალთან. 1812 წელს მონა-წილეობას იღებდა ომში ნაპოლეონთან. 1817 წელს თან ახლდა ერმოლოვს საგან-გებო ელჩობისას სპარსეთში. 1828-29 წ.წ. მონაწილეობას იღებდა ახალციხის აღებასა და დაცვაში და დაჯილდოებულ იქნა ოქროს ხმლით სიმამაცისათვის. 1829 წ. დაინიშნა სომხეთის ოლქის უფროსად, 1838 წელს — ამიერკავკასიის მხა-რის მთავარ სამმართველოს საბჭოს წევრად. 1844-47 წ.წ. სარდლობდა ჩრდი-ლოეთ და მთიან დაღესტნის ჯარებს. 1849 წ. — ამიერკავკასიის სამოქალაქო სამმართველოს უფროსი და მთავარი სამმართველოს საბჭოს თავმჯდომარე. 1853-54 წ.წ. სარდლობდა კავკასია-თურქეთის საზღვარზე მოქმედ ჯარებს. გაი-მარჯვა ერთი სამად მასზედ ძლიერ თურქებზე ბაშკადიკლართან და ქურუქ-დარასთან. 1856 წელს ასრულებდა მეფისნაცვლის მოვალეობას.

დავით ოსიპის ძე ბეზუოვი (ვ. ო. ძმა) დიდხანს იყო ვარშავის კომენდანტად. გენერალ-ლეიტენანტი. პირადად იცნობდა პუშკინს და გრიბოედოვს. (ცნობები უპირატესად ამოღებულია კავკასიის მოღვაწეთა ლექსიკონიდან — „Словарь кавказских деятелей“ — თბილისი, 1890 წ.).

³³ იოჟან-ვოლფგანგ გოეთე (1749-1832) უდიდესი გერმანელი პოეტი.

გეორგ-გორდონ ბაირონი (1788-1824), „ჩაილდ-ჰაროლდის“ ავტო-რი. შესანიშნავი ინგლისელი პოეტი.

სტენდალი, ნამდვილი სახელი — ჰანრი ბეილი (1783-1842) ფრანგი რო-მანისტი-რეალისტი.

ჰონორე ბალზაკი (1799-1850), მამამთავარი რეალისტური სკოლისა საფრანგეთის ლიტერატურაში.

ჯაკომო ლეოპარდი (1798-1837) იტალიელი ლირიკოსი პოეტი-

პესიმისტი.

ა დ ა მ მ ი ც კ ე ვ ი ჩ ი (1797-1855) პოლონელი ლირიკოსი და ეპიკოსი პოეტი-პატრიოტი.

³⁴ ჰ ე ნ რ ი ხ ჰ ა ი ნ ე (1797-1856), გერმანელი პოეტი, კრიტიკოსი, პუბლიცისტი.

პ ე რ ს ი ბ ი შ ე ლ ლ ი (1792-1822) ინგლისელი პოეტი-ლირიკოსი.

პ რ ო ს პ ე რ მ ე რ ი მ ე (1803-1870) ფრანგი რომანისტი, ნოველისტი, პოეტი, პუბლიცისტი და ისტორიკოსი.

ვ ი ქ თ ო რ ჰ ი უ გ ო (1802-1885) XIX საუკ. სახელგანთქმული ფრანგი პოეტი-რომანტიკოსი, მრავალი საყოველთაოდ ცნობილი რომანის ავტორი.

ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე მ ა ნ ც ო ნ ი (1785-1873), იტალიური რომანის ფუძემდებელი და პოეტი.

ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე ს ე რ გ ე ის - ძ ე გ რ ი ბ ო ე ლ ო ვ ი (1798-1829), ავტორი კომედიისა „ვაი ჭკუისაგან“ („Горе от ума“).

ნ ი კ ო ლ ო მ ვ ა ს ი ლ ი ს - ძ ე გ ო გ ო ლ ი (1809-1852), შესანიშნავი რუსი მწერალი.

ან ტ ო ნ ი კ ა ნ ო ვ ა (1757-1822), იტალიელი მოქანდაკე, ყველაზე მეტად სახელგანთქმული ახალი მექანდაკეობის ხელოვანთა შორის.

უ ა კ - ლ უ ი დ ა ვ ი დ (1748-1825) ფრანგი მხატვარი, კლასიციზმის მიმბაძველი სკოლის მეთაური.

ფ ე ლ ი ქ ს მ ე ნ დ ე ლ ს ო ნ - ბ ა რ ტ ო ლ დ ი (1809-1847), ნაყოფიერი გერმანელი კომპოზიტორი, სიმფონიებისა, ოპერებისა და რომანსების ავტორი.

ჰ ე ქ თ ო რ ბ ე რ ლ ი ო ზ ი (1803-1869) ფრანგი კომპოზიტორი, საპროგრამო მუსიკის შემქმნელი.

179

³⁵ ხ ა ჩ ა ტ უ რ ა ბ ო ი ა ნ ი (1806-1848) დიდი სომეხი მწერალი, ახალი სომხური რომანის ფუძემდებელი, განათლების მოღვაწე.

³⁶ გ რ ი გ ო ლ დ ი მ ი ტ რ ი ს - ძ ე ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი (1801-1883), ქართველი პოეტი-რომანტიკოსი.

³⁷ ლ ე რ მ ო ნ ტ ო ვ ი ს გ ვ არ ს მ ის ს ი ც ო ც ხ ლ ე უ მ ი ჩ ვ ე უ ლ ე ბ რ ი ვ ა დ გამოსთქვამდნენ ლერმანტოვად.

³⁸ ლ ე ვ ს ე რ გ ე ის - ძ ე პ უ შ კ ი ნ ი (1805-1852), ა. ს. პუშკინის ძმა, მსახურობდა კავკასიაში ნიჟეგოროდის დრაგუნთა პოლკში, პოეტი-კალამბურისტი.

³⁹ ი ა კ უ ბ ო ვ ს კ ი, დეკაბრისტი.

⁴⁰ მ ა რ ლ ი ნ ს კ ი, ალექსანდრე ბესტუჟევის ფსევდონიმი (1797-1837), დეკაბრისტი, კავკასიაში გადასახლებული. მოთხრობებისა და კრიტიკული წერილების ავტორი, „პოლიარნაია ზვეზდა“-ს გამომცემელი.

⁴¹ პ ა ს კ ე ვ ი ჩ ი, გრაფ ერივანსკი, კნიაზ ვარშავსკი (1782-1856), ირანელთა დამმარცხებელი 1828-1829 წ.წ. კამპანიაში; მთავარსარდალი 1829 წელს

თურქეთთან ომის დროს; 1831 წელს, — პოლონეთის აჯანყების დათრგუნვის შემდეგ, — დაინიშნა მეფის-ნაცვლად ვარშავაში და შეუდგა მემბოხეთა ნაშთების ლიკვიდაციას.

⁴² დ ე ვ ა ბ რ ი ს ტ ე ბ ი — გაერთიანებული სახელწოდებაა იმ ფარულ საზოგადოებათა წევრებისა, რომელნიც გამოვიდნენ 1825 წლის დეკემბრის 14-ს პეტერბურგში ნ ი კ ო ლ ო ზ I-ის ტირანიის (მტარვალობის) წინააღმდეგ.

⁴³ ნ ი კ ო ლ ო ზ ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი ს მეტი სახელი მახლობელთა შორის.

⁴⁴ ლიტერატურულ-პოლიტიკური წრეები რუსეთში.

⁴⁵ ს ო ლ ო მ ო ნ დ ო დ ა შ ვ ი ლ ი - მ ა ლ ა რ ო ე ლ ი (1804-1836), ლიტერატორი, „ტიფლისკია ვედომოსტი“-ს გამომცემელი, ერთერთი მთავარი ბრალდებულთაგანი 1832 წლის შეთქმულების საქმეში.

⁴⁶ ანალოგიურ მოსაზრებას გამოსთქვამს ა. ვ ა ნ ე რ ე ლ ი ა ც სტატიკაში „ნიკ. ბარათაშვილის უცნობი ნაწერები“ – „ლიტ. საქართვე.“, 1936 წ., № 19.

⁴⁷ „დ ა ნ ი ჰ-ჰ ო დ ო რ ი“ („Даний-Подор“) (?) მოთავსებულია მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი ს შემდეგ. ბ. ბ ე უ ა ნ ო ვ ი ს ა , ა. ი ზ. და დ ა ნ ი ჰ-ჰ ო დ ო რ ი ს პიროვნებანი ვერ გამოვარკვევით.

⁴⁸ I-ელ №-ში მოთავსებულ პროგრამაში აღნიშნულია რომ „გიმნაზიის ყვავილი“ („Цветок гимназии“), მასში მოთავსებულ თხზულებათა შინაარსის მიხედვით, ნაწილდება 6 განყოფილებად:

I რ უ ს უ ლ ი ს ი ტ ყ ვ ი ე რ ე ბ ა . — ლ ე ქ ს ე ბ ი : ახალი ლექსები ამ დარგში გამოჩენილი მოსწავლეებისა. პ რ ო ზ ა : მოთხრობები, აღწერილობანი, წერილები, ამბები, მოგზაურობა, ისტორია და სხვა მისთ.

II უ ც ხ ო ე თ ი ს ს ი ტ ყ ვ ი ე რ ე ბ ა . თარგმნები პროზად და ლექსად სტატიებისა როგორც აზიური, ისე ევროპული ენებიდან.

III მ ე ც ნ ი ე რ ე ბ ა დ ა ხ ე ლ ო ვ ნ ე ბ ა (Художества). მსჯელობა სხვადასხვა საგანზე, რაც ეხება ზოგად ისტორიას, სიძველეთ, ბუნებისმეტყველებას, გეოგრაფიას, ხელოვნებას.

IV მ რ ე ნ ვ ე ლ ო ბ ა და ს ო ფ ლ ი ს მ ე უ რ ნ ე ო ბ ა . მსჯელობა მრეწველობისა და ვაჭრობის სხვადასხვა დარგზე. სოფლის მეურნეობისა და ხელოსნობის ცდები და ქარხნებისა, მანქანებისა და ფაბრიკების აღწერილობა.

V კ რ ი ტ ი კ ა . ლექსად და პროზად დაწერილ თხზულებათა და სხვ. ნაწარმოებთა გარჩევა.

VI ნ ა რ ე ვ ი . სხვადასხვა საინტერესო შენიშვნები: ცნობები, ახალი ამბები და სხვ.

ჟურნალის პროგრამა შედგენილია იმ დროს დიდად გავრცელებული „ბიბლიოთეკა დღია ჩტენია“-ს („Библиотека для чтения“) წიგნაკების ყაიდაზე.

⁴⁹ ჟურნალის მე-5 №-ში მოთავსებულია „პირველი ტომის“ (№ 1, 2, 3, 4, 5) შემდეგი სარჩევი:

I რუსული სიტყვიერება

ა) ლექსები:

ელეგია — გარსევან ვარლამოვისა.
სალამო ტბის მიდამოებში — მისივე.
მეგობრებს — ეგორ ვილემსისა.
კავკასი — გრაფ გორსკისა.
თუმანოვი — ეგორ ვილემსისა.
პოეტი და ზეშთაგონება — გრაფ გორსკისა.
ველიზარის სიმღერა ნარცესის კართან — ე. ვილემსისა.
ელეგია — გრაფ გორსკისა.
განმარტობა — მისივე.
შტო და ობოლი გოგო — მისივე.
კახეთი — მისივე.
მ. ბებუთოვს — ეგორ ვილემსისა.
ტყვის სიზმარი — გრაფ გორსკისა.
გენია-დამცველს — მისივე.
ამაოება ქვეყნისა — ეგორ ვილემსისა.
მეგობარს — გრაფ გორსკისა.
მოგონება — მისივე.

ბ) პროზა:

ფურცელი კახეთზე — გარსევან ვარლამოვისა.
წერილი სოფლიდან — თავ. ნიკოლოზ ბარათაშვილისა.
ქართლში მისვლა — გრაფ გორსკისა.
წერილები საქართველოდან — ლევან მელიქიშვილისა.
ქოხი — გიორგი გასპაროვისა.
თელეთობის დღეობა — გრაფ გორსკისა.
წერილებიდან კახეთზე — თავ. ი. ანდრონიკაშვილისა.
ბრძოლა მთიელებთან — რუსი ოფიცრის ნაამბობი.
ალექსანდრე მონასტირსკისა.
ერმაკის სიკვდილი — ციმბირის ამბავი XVI საუკ.
თავ. მიხეილ ბებუთოვისა.
წერილი სოფლიდან — ივანე ტიტკოვისა.
მოხუცის ნაამბობი — თავ. იასე ანდრონიკაშვილისა.
ციხე-კოშკი კობი. ისტ. მოთხრ. — გრაფ გორსკისა.
სასაფლაო — ალექსანდრე მონასტირსკისა.
ირაკლი მეფე და ალავერდა თათარი. — ისტ. ანეკდოტი ეგორ ვილემსისა.

II უცხოეთის სიტყვიერება

რა ხშირად გვიგზავნის განგება მეგობარს

და თანაშემწეს უბედურებაში! — ი ვ ა ნ ე ტ ი ტ კ ო ვ ი ს ა.

ნაწყვეტი ქართულ რომანიდან ვის-რამიანი

თავ. ნ ი კ ო ლ ო ზ ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი ს ა.

კიდევ ნაწყვეტი ვის-რამიანიდან — გ რ ა ფ გ ო რ ს კ ი ს ა.

გერმანული ანეკდოტები — ე გ ო რ ვ ი ლ ე მ ს ი ს ა.

არაკი — მ ი ს ი ვ ე.

ირაკლი II მეფობა — გ რ ა ფ გ ო რ ს კ ი ს ა.

მამის მოკვლა — მ ი რ ი ა ნ ჭ ყ ო ნ ი ა ს ი.

ფრანგული ანეკდოტები — თავ. ი ა ს ე ა ნ დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი ს ა.

ქართული ლიტერატურის

მოკლე მიმოხილვა — გ რ ა ფ გ ო რ ს კ ი ს ა.

III მეცნიერება და ხელოვნება (художества)

ჰაპის ძალაუფლებაზე — თავ. ნ ი კ ო ლ ო ზ ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი ს ა.

I. ჰაპიზმის ამაღლება.

II. მისი დამხობა (падение).

რომაელთა ზნე-ჩვეულებებზე — თავ. მ ი ხ. ბ ე ბ უ თ ო ვ ი ს ა.

შეხედულება ძველი სამყაროს მოვლენებზე (события) — გ რ ა ფ გ ო რ ს კ ი ს ა.

ნატურის წვრილი ნაწარმი ახალციხის საფაშოში — (Мелкие произведения
натуры в ахалцихском пашалыке) — ე გ ო რ ვ ი ლ ე მ ს ი ს ა.

ზოგადი წარმოდგენა საშუალო საუკუნეების მდგომარეობაზე —

გ რ ა ფ გ ო რ ს კ ი ს ა.

ქართლში მისვლა — მ ი ხ ე ი ლ თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ა (№ 1) თავდაპირველად სათაურად ჰქონდა „სალამო გორის გზაზე“.

„ყვავილის“ მე-4 № ნაპოვნი არ არის, მაგრამ მიხ. თუმანიშვილის შავად ნაწერებში აღმოჩნდა რვეულის ნახევი, რომელშიაც თვით მიხ. თუმანიშვილის ლექსის ნაწილია (უსათაუროდ), გ. ვ ა რ ლ ა მ ო ვ ი ს ლ ე ქ ს ი „ძილი“, პროზა „სასაფლაო“ და „სალამო მეგობრებთან“ ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე მ ო ნ ა ს ტ ი რ ს კ ი ს ა; უკანასკნელ გვერდზეა: „ციხე-კოშკი კობი“ (ისტორიული მოთხრობა) - დასასრული. თავი III”, -ე. ი. უპირატესად I-ლი ტომის საერთო სარჩევში დასახელებული მასალა, რომელიც ჟურნალის აღმოჩენილ რვეულებს შორის არ არის. მიხ. თუმანიშვილის ლექსის ნაწილი მისი სრული ხელმოწერით (არა გ რ ა ფ გ ო რ ს კ ი ს ა) შეიცავს შემდეგ ნაწყვეტს:

„Луга там бархатные лежат
 Разнообразными коврами,
 И горы вместе там с реками
 Долины злачны сторожат.
 Пусимнны скалы покрывая,
 Красой там вечной дышет лес,
 И ветерок прохладой вся
 Играет с ветвями древес.
 И взоры манит холмик пышный:
 Он яркой зеленью облит
 И виноград на нем душистый
 На солнце янтарем горит.“

182

„ციხე-კოშკი კობი“ — მოთხრობაა, რომელსაც, როგორც ეტყობა, თვით ავტორი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას აკუთვნებდა, ვინაიდან მე-3 №-ში, „უცხოეთის სიტყვიერების“ წინ ასეთი განცხადებაა: „შემდეგი წიგნაკი დამშვენებული იქნება გ. გორსკის ვრცელი თხზულებით, რომლის სათაურია „ციხე-კოშკი კობი“ („Замок Коби“) ისტორიულ მოთხრობა“.

³⁰ ცნობა „ყვავილის“ ნომრების პოვნაზე თავდაპირველად პრესაში გამოქვეყნდა 1916 წელს ვრცელ შენიშვნად („სახალხო ფურცელი“ 1916 წლის ივლისის 30-სა) „გ. თ“-ის (გორგოთუშანიშვილის) ხელმოწერით. ნ. ბარათაშვილის 1922 წელს გამოცემულ ბიოგრაფიაში რამდენიმე სტრიქონით მოიხსენიება „ყვავილიც“. პოეტი ი. გრიშაშვილი მოკლედ შეეხო „ყვავილს“ 1935 წელს თბილისის უნივერსიტეტში წაკითხულ ლექციაში ნ. ბარათაშვილის აღწერილი პერიოდის შემოქმედების დახასიათებასთან დაკავშირებით. დაბოლოს, ავ. განერელი ამ მოგვცა შედარებით დანვრილებითი აღწერა 1, 2, 3 და 5 №-ების ბარათაშვილის ნაწარმოებებთან დაკავშირებით („ლიტ. საქართვე.“ 1936 წ. მე-19 № ნოემბრის 15-სა). 1-მა №-მა ჩვენამდე არასრულად მოაღწია და, როგორც ჩანს, შავად ნაწერის სახით.

³¹ გამომცემლის შენიშვნებს ხანდახან მოთავსებულ თხზულებათა კომენტარიების ხასიათი აქვთ. მაგალითად, სტატიისათვის „წერილი სოფლიდან“ — ივანე ტიტკოვისა (№ 3) „მოხზველს“ („сочинитель“) გაუკეთებია შენიშვნა, რომელიც განმარტავს მის სიტყვებს ორგვარი სტუმართმოყვარეობის თაობაზე: უანგარო და ანგარულისა. მეორე ხასიათის სტუმართმოყვარეობას იგი აკუთვნებს ინგლისელებს. Надобно знать — განმარტავს იგი შენიშვნაში — что англичане, при всем с воем корыстолюбии, чрезвычайны. Еще надобно знать, что они золотолюбивы, а не серебrolюбивы“. გამომცემელი იძლევა ირონიულ რეპლიკას: „Такой истины никогда еще не говорил нам любопытный наблюдатель. Дай бог ему успеха!“.

უმეტეს შემთხვევაში კი გამომცემელი იტყობინება, რა მასალაც მზადდება შემდეგისათვის, სხვანაირად რომ ვთქვათ, ჟურნალს „რეკლამას“ უკეთებს. მაგალითად, „მ ი ხ. ბ ე ბ უ თ ო ვ ი ს ნარკვევს „სომხეთში გამგზავრება“ (№ 3) დართული აქვს განცხადება, რომ შემდგომ წიგნაკში მოთავსებული იქნება ე გ ო რ ვ ი ლ ე მ-ს ი ს „ვეებართელა მოთხრობა“, ხოლო მე-7 №-ში (რომელიც სულაც არ გამოსულა) — გ რ ა ფ გ ო რ ს კ ი ს (ე. ი მიხ. თუმანიშვილის) თხზულება სათაურით „ს ო-ლ ო მ ო ნ მ ე თ ე ს გაქცევა ან იმერეთის სამეფოს დამხობა, ისტორიული მოთხრობა, XIX საუკუნისა“ („Бегство царя Соломона или падение имеретинского царства, историческая повесть XIX века“)

³² ბ ა რ ა ტ ი ნ ს კ ი ვეგენი აბრამის-ძე, გარდ. 1844 წ., ლირიკოსი პოეტი პუშკინის თანამედროვე.

³³ გ ა ნ ი, ბარონი, სენატორი, შემდგომ სახელმწიფო საბჭოს წევრი. 1837-41 წ.წ. მოვლინებული იყო კავკასიაში იმ კომისიის მეთაურად, რომელსაც უნდა გაეკეთებინა რევიზია კავკასიის დანესებულებებისათვის და გარდაექმნა სამოქალაქო მმართველობა საერთო საფუძველზე.

თ ა ვ ი IV

³⁴ ავტორის „გ რ ა ფ გ ო რ ს კ ი ს“ შენიშვნა: „მე აქ ვგულისხმობ ძველსა და ახალს: ძველი — წარღვნამდე; ახალი — წარღვნის შემდეგ. ზოგიერთი მეცნიერი თეორიებს, რომ კავკასიის მწვერვალები წყალმა ვერ დაჰფარა მსოფლიო წარღვნის დროს. იხ. კ ლ ა პ რ ო ტ ი, მ ა რ ლ ი ნ ს კ ი და, რაც უფრო უეჭველია, — ყუ-

183

რი ათხრ:1ეთ.წთიელ ხალხთ-იმკ :კ(‘)ა:12იანებს, რომელთაც იმდენად სწამთ წარსული, რამდენდაც სულთ აწმყოსი პ . . !

³⁵ ეს სახე ორი მდინარისა, ერთმანეთისაკენ რომ ისწრაფიან შესახვედრად, გვაფიქრებინებდა ლ ე რ მ ო ნ ტ ო ვ ი ს მიერ „მწირში“ შექმნილი ღებ-მდინარეთა სახის გავლენას, „მწირი“ რომ 1840 წელს არ იყოს დაწერილი.

³⁶ მე-5 №-ში მოთავსებულ ნარკვევს საშუალო საუკუნეებზე („საერთო წარმოდგენა საშუალო საუკუნოების მდგომარეობაზე“ – *Общее понятие о состоянии средних веков*) აქვს ეპიგრაფი ი. კ ა ი დ ა ნ ო ვ ი დ ა ნ: „საშუალო საუკუნოების დროთა ისტორიიდან ჩვენ ვცნობილობთ, თუ რამდენად მცირეა, მდაბალი და ზიზღის ღირსი ადამიანი, ვნებათაღელვით შეფუთებული და ცრუმორწმუნეობით გატაცებული, და რამდენად დიადია იგი, კეთილშობილი და დიდებული, როდესაც ემორჩილება გონების კანონს და მოსდევს ქრისტიანული სარწმუნოების წესებს“.

³⁷ № 5. საერთო წარმოდგენა საშუალო საუკუნოების მდგომარეობაზე“.

³⁸ ყრმობის დროის ქართული ლექსები, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ეკუთვნის 1833-34 წლებს.

³⁹ ცნობა ეპიგრაფების გაცვლა-გამოცვლაზე — ნ. ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი ს ბიო-

გრაფიდან (122 წ. გამოც.).

მ ა რ ი ა მ თ ვ ა ლ ა ვ ა ნ დ ი შ ვ ი ლ ი ს საპასუხო ეპიგრამის ტექსტი:

„მიხეილს.

ლექსი თქვენი გვებოძა დიდათ არეულია,
აფანკასგან შეთხზული თქვენი საკადრისია,
ჩვენ არ გვმვენის მაგვარი სიბერისა თქმანია,
ხანი თქვენც არ გაკლიათ, თუნდ გაჯავრდნენ ვარშაველნი ქალნია“.

ნიკ. ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ს აქვს ექსპრომტი — „ელენეს და მაროს“: მ ა რ ი ა მ თ ვ ა ლ ა ვ ა ნ დ ი შ ვ ი ლ ი ს ა უპასუხებს ტატოს და მიხეილს, ალბათ, ამ ლექსზე.

⁴⁰ ნიკ. ბარათაშვილისა და მიხ. თუმანიშვილის პირადი და ლიტერატურული მეგობრობა უკვე დიდი ხანია აღიარებულია ქართული ლიტერატურის ისტორიის ფაქტად. კონკრეტული ცნობები, რასაც ნიკ. ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი ს ბიოგრაფები ემყარებიან, როდესაც ამ მეგობრობაზე ლაპარაკობენ, შემდეგია: 1) გაკვრითი შენიშვნები მ ა მ ა ც ა შ ვ ი ლ ი ს ა, რომელიც იხსენიებს მიხ. თუმანიშვილს ნიკ. ბარათაშვილის გვერდით ლიტერატურის იმ მოყვარეთა სიაში, რომელთაც ჰქონდათ მუდმივი ურთიერთობა და რომელნიც ხვდებოდნენ ერთმანეთს ბარათაშვილის სახლში; 2) ტ ა ტ ო ს (ნიკ. ბარათაშვილის) წერილი 1838 წლის აგვისტოს 6-სა; 3) ანონიმური (ნამდვილად კი — ივ. მაჩაბლის) სტატია „ივერიაში“ — ნიკ. ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი ს ა და მიხ. თუმანიშვილის შემოქმედების ახლობლობაზე; 4.) მახეილ თუმანიშვილის ანასახი-პორტრეტი ნიკ. ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი ს ა; 5) 1916 წლიდან — „თბილისის გიმნაზიის ყვავილი“.

მიხეილ თუმანიშვილი თავის 1852 წ. ფელეტონებში (გაზ. — „კავკაზი“) იხსენიებს ნიკ. ბარათაშვილს როგორც უ კ ვ ე ც ნ ო ბ ი ლ პოეტს, რომლის ლექსებიც ხალხში გავრცელებულია ხელნაწერებად.

ამ ცნობებს ახლა უნდა დავუმატოთ მათი თანაზიარი მონაწილეობა კერძო ბიბლიოთეკაში, შეხვედრები მ ა ნ ა ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ა ს , ნ ი კ ო ლ ო ზ ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი ს სიარული თუმანიშვილის სახლში და ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი ს დის ბ ა რ ბ ა რ ე ს მოგონება (იხ. ნიკ. ბ ა რ ა თ ა შ ი ლ ი ს ბიოგრაფიის დანართი. (1922 წლის გამოც., გვ. 242). ბ ა რ ბ ა რ ე (ვ ე მ ი რ ი შ ვ ი ლ ი ს ა) იხსენებს, რომ „ნიკოლოზ ბარათაშვილის ამხანაგები იყვნენ გ რ ი გ ო ლ , ი ლ ი ა ,

ზ ა ქ ა რ ი ა , ი ვ ა ნ ე და ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ე ბ ი . ხშირად დადიოდა აგრეთვე ნიკოსთან მიხეილ ბირთველის-ძე თუმანიშვილი“.

⁶¹ გ. თუმანიშვილი „დახას. და მოგონებებში“ (წიგ. I, მე-2 გამოც., გვ. 147) აღნიშნავს, რომ ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი ს ზნეობრივი სახე პირველყოფლისა ანკვიფრებს ყველას თავისი მსგავსებით ოცდაათიანი წლების ადამიანთა საერთო ტიპთან. სულიერი ძალთა იგივე სიჭარბე და ამავე დროს ცხოვრებაში იმედგაცრუება, ბაირონიზმი პოეზიასა და სინამდვილეში, ძლიერი მიდრეკილება საზო-

გადოებრივი მოღვაწეობისადმი და შედეგად — მხოლოდ მაღალი წრის ზიზილ-პიპილებსადმი სწრაფვა. პეჩორინები და ლ ე რ მ ო ნ ტ ო ვ ე ბ ი შედიოდნენ სამხედრო სამსახურში, სადაც მათ იზიდავდა ფათერაკისა და მღელვარების განცდა, და ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ს ა ც ავრეთვე მგზნებარედ სურდა იგივე მოღვაწეობა. მაგრამ ეს სურვილი პოეტმა ვერ შეისრულა მხოლოდ იმიტომ, რომ ბავშვობაში ფეხი მოიტეხა და ასეთ მდგომარეობაში მას მხოლოდ „ინვალიდთა კომანდაში“ თუ შეეძლო შესვლა“.

⁶² წერილი პირველად გამოქვეყნებულია ი. მ ე უ ნ ა რ გ ი ა ს სტატიაში (გამ. „ივერია“ 1893 წ.)/ შემდეგ მოყვანილია ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი ს ყველა ბიოგრაფიაში. რადგანაც ეს წერილი დღემდე ქართულად თარგმნილი არ არის, აქ ვიძლევი მის თარგმანს.

„საყვარელო მეგობარო! ნუ მემდური სიჩუემისათვის. მერწმუნე, ჩვენს, სიცხისგან მოწყენილ, მტვრისაგან შეხუთულ ქალაქში არა არის რა საგულისხმიერო. მე ვცოცხლდები მხოლოდ მთვარიან ღამეებში, რომლებიც ასე მშვენიერია თბილისში! გუშინ ერთერთ ასეთ საღამოს, გავწიე მოსკოვის სადარაჯოსაკენ; უცბად სასაფლაოზე გავჩნდი. გამოგიტყდები, ცოტა არ იყოს, შევკრთი, როდესაც გადავხედე ამ დამუნჯებულ არე-მარეს. ღამის 11 საათია. ძე ხორციელი არ არის. გარშემო სიცარიელე მარადიული; მთვარე ბუნდად ანათებს საფლავებს, როგორც ძვირფასი კანდელი მიცვალელებს. ჩუმად და მდორედ მიიმართება მტკვარი, თითქო ემინიან დაარღვიოს ამ მტკუნვარე სამყაროს სიწყნაოე... შენ ახლა ხალვათობაში ხარ და არ მინდა შეგაძრწუნო შავი ფიქრებით, რაც მოჰბერა ჩემს სულს ამ სანახაობამ ცის-და-მინისამ! მაგრამ გეტყვი, კარგი გამოგონებაა სასაფლაო, ეს საჭიოა, რათა მოკვდავმა ამოიკითხოს თავისი ცხოვრება: ნუგეში უბედურისა, დასასრული ბედნიერებისა! ახლა კი შემკენ მოვიქცეთ. გმადლობ წერილებისათვის — სიამოვნებისათვის. უკანასკნელი ერთად წავიკითხეთ მე და ზაქარია ორბელიანმა. ეს იყო კრიტიკა ან, უკეთ, ეპისტოლე „ასტრას“ მოხზველისადმი. მშვენიერია! ხოლო, მგონია, მიზანს ვერ მიაღწევს, ესე იგი, შენ ვერ გაიგებ, ვინ არის ეს უცნობი „ასტრა“. ეს საიდუმლოებაა მოხზველისა. იგი სწეოდა არა შენთვის, არა ქვეყნისთვის; სწერდა მარტო მ ი ს თ ვ ი ს; მას მისი ესმის და იგი ამით კმაყოფილია. მეტი რა უნდა? რაში ენაღვლება, გაუგე შენ მას თუ არა? ჩვენ ყველამ ვიცით მხოლოდ, რომ საგანი ლექსს ამშვენებს. მაგრამ თუ გინდა იცოდე მარტო სიტყვა „ასტრას“ მნიშვნელობა, ეს სულ უბრალოა: იგი აღებუ-ლია ფრანგულ astre-დამ რაც ჩვენებურად, „ძმაო თავყანა“ * ნიშნავს „მთიები“, * — „ასე ჩემო ბატონო! *

გეტყვი ახალ ამბავს, „თუ არ გაჯავრდები“ *. დღეს საღამოს სოფ. წყნეთში მივედივარ — რად? — იმად, რმ ი ს ი ქ არის. მ ი ს მ ა დეღამ მთხოვა რამდენიმე დღე გავატარო მათთან. როგორი უნდა იყოს ეს დღეები? „მამ მოჰკვდი. ბზ! * მაგრამ, გაუათავოთ საუბარი, თორემ ფოსტა გამომეპარება. ხომ იცი, ადრითვე წერილების დამზადება არ მიყვარს.

* ფრჩხილებში ჩასმული ვ ა რ ს კ ვ ლ ა ვ ი ა ნ ი სიტყვები რუსულ ტექსტში

ქართულადაა დაწერილი ავტორის მიერ.

185

მშვიდობით, მეუღლებოვე ალაზნის ხეობისაჲ! მაუწყე რაიმე შენი
მინაწყლის ქ ა ლ ნ უ ლ ზ ე !

მთლად შენი ნ. ბარათოვი.

P. S. ვერ მოვასწარ ცალკე მომენერა ვარლამოვისათვის. თუ ნახო,
უთხარი, რომ მისი საქმე გაჩარხულია, როგორც უნდოდა ისე, და იგი
წარდგენილია ჩინზე, დეე, ახლა მაინც შეურიგდეს ქვეყანას“.

⁶³ ზაქარია ორბელიანი — ბიძა იყო ნ ი კ , ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი ს ა .

⁶⁴ ჯ ო რ ჯ ა ძ ი ს ა და ე რ ი ს თ ა ვ ი ს წერილები აღმოჩენილ იქნა მის. თუ-
მანიშვილის არქივში 1937 წელს.

⁶⁵ თარგმანი დაბეჭდილია ზ ა ბ ლ ო ც კ ი ს თხზულებათა კრებულში, რომე-
ლიც გამოიცა ლაიფციგში.

⁶⁶ ა . ს ტ ო ც კ ი — უნდა იყოს ანტონ ადამის-ძე; ეროვნებით პოლონელი,
1851 წელს ერევნის გუბერნიის მიწისმზომელი.

⁶⁷ ალბინ ოსიპის-ძე ს ო ლ ტ ა ნ ო ვ ს კ ი, ეროვნებით პოლონელი, ალაღარის
სანაპირო საგუშაგოს მიმომსვლელი ზედამხედველის თანაშემწე.

⁶⁸ „პოლონელი პოეტი ლ ა დ ა - ზ ა ბ ლ ო ც კ ი კავკასიაში“ (მისი მიწერ-
მოწერა მის. ბირთვ. თუმანიშვილთან) – „ზაკავკაზიე“, 1911 წ.

იხ. აგრეთვე „საინტერესო წერილების აღმოჩენა“ — გაზ. „თემში“, 1911 წ.,
№ 51 (წერილების ტექსტი შემოკლებითაა) სარედაქციო შენიშვნა „ზაკავკაზიეში“
შემდეგი შინაარსისაა:

„ეს წერილები აღმოჩნდა ცნობილი ქართველი პოეტის თავ. მის. ბირთვ.
თუმანიშვილის ქალაქებში. ფ ა დ ე ი ლ ა დ ა - ზ ა ბ ლ ო ც კ ი — ნიჭიერი პოლო-
ნელი პოეტი — წარსული საუკუნის ოცდაათიან წლებში ცხოვრობდა კავკასიაში,
სადაც იგი გადმოსახლებული იყო და სამხედრო სამსახურში ითვლებოდა. აქ იგი
დაუახლოვდა კავკასიელ მოწინავე ახალგაზრდობას — პოეტ ნ ი კ . მ ე ლ . ბ ა რ ა -
თ ა შ ვ ი ლ ს და მის გიმნაზიელ ამხანაგებს მის. ბირთ. თუმანიშვილს და სხვებს.
ზ ა ბ ლ ო ც კ ი გარდაიცვალა 1847 წელს თბილისში ძალიან ახალგაზრდა. მისი
ნაწარმოებნი იბეჭდებოდნენ ჯერ ცნობილი პოლონელი მწერლის კ რ ა შ ე ვ ს კ ი ს
„ათენეუმში“, პ ო ლ ბ ე რ ე ც კ ი ს „წელიწდეულში“ და სხვ., ხოლო შემდეგ,
1845 წელს, გამოცემულ იქნენ ცალკე წიგნად პეტერბურგში. მისი პოეტური ნიჭი
გამოსჭვივის მის წერილებშიაც, აქ რომ იბეჭდება, განსაკუთრებით უკანას-
კნელში“.

მის. თუმანიშვილის რჩეულ თხზულებათა 1881 წლის გამოცემაში ლექსს
„ფიალა“-ს აქვს შემდეგი შენიშვნა: ეს ლექსი გადათარგმნილია პოლშურს ენაზე
ლ ა დ ი - ზ ა ბ ლ ო ც კ ი ს ა გ ა ნ და დაბეჭდილია მის ლექსებში (იხ. ლეიპციღის
გამოცემა)“.

⁶⁹ კავკასიის-მცოდნეობით ცნობილი ე ვ გ ე ნ ი გ უ ს ტ ა ვ ი ს - ძ ე ვ ე ი დ ე ნ -
ბ ა უ მ ი ს დღიურში შემდეგი ჩანაწერია ლ ა დ ი (ლ ა დ ა) - ზ ა ბ ლ ო ც კ ი ზ ე :

„1892 წ..... ლ ა დ ა-ზ ა ბ ლ ო ც კ ი. პეტერბურგიდან 1846 წლის აგვისტოს 21-ის წერილით პ. ა. კულეში (ცნობილი უკრაინოფილი) ატყობინებდა ო. ი. ბოდიანსკის: „თბილისში პოლონელი პოეტი ლ ა დ ა-ზ ა ბ ლ ო ც კ ი სთარგმნის უკრაინულ სიმღერებს ფრანგულად. მე ვაცნობე მას, რამდენადაც შემეძლო, მასალა შესავალისა და ტექსტისათვის. თუ შესაძლებელია საზოგადოების (მოსკოვის უნივერსიტეტთან არსებული რუსეთის ისტორიისა და სიძველეთა საზოგადოება — Общество истории и древностей Российских при Московском университете) ბეჭდით გაგზავნა, გაუგზავნეთ მას უწყებელი ვადით: 1) თქვენი წიგნაკი სლავურ პოეზიაზე; 2) „არაბესკების“ ტომი, რომელშიაც არის სტატია მალაოროსიულ სიმღერებზე; 3) მალაოროსიული და ჩერვონო-რუსული ხალხური

186

სიმღერები და ფიქრები (думы) (ლ უ კ ა შ ე ვ ი ჩ ი ს ა); 4) მ ა ქ ს ი მ ო ვ ი ჩ ი ს სიმღერების პირველი გამოცემა და 5) ვ ა ც ლ ა ვ ო ლ ე ს კ ა . იგი პირიანი ვაცია და თავსა ვდებ, რომ წესიერად დაგიბრუნებთ. მისი გამოცემა პარიზში გამოვა და ჩვენს პოეზიას და ისტორიას (შესავალი ვრცელი იქნება) მთელს ევროპას გააცნობს, რაც აუცილებლად საჭიროა" („Русский Архив", 1892 წ., წიგ. II, გვ. 297). ვინ იყო და რას აკეთებდა თბილისში ეს ლ ა დ ა-ზ ა ბ ლ ო ც კ ი? ნოემბრის 23".

„ი ვ. ი ვ. მ ი ნ კ ე ვ ი ჩ ი ს * სიტყვით, რომელსაც მე დღეს გამოვკითხე, ლ ა დ ა-ზ ა ბ ლ ო ც კ ი — ვიტებსკის გუბერნიდანაა, სწავლობდა მოსკოვის უნივერსიტეტში და 1834 წელს, ბევრ სხვა სტუდენტებთან ერთად, დაპატიმრებულ და გადასახლებულ იქნა კავკასიაში ერთ სადილში მონაწილეობისათვის, სადაც წარმოითქვა მთავრობის საწინააღმდეგო სიტყვები. კავკასიაში ზ ა ბ ლ ო ც კ ი ზედამხედველი იყო კულპის მარილის სარეწავისა, სადაც გარდაიცვალა (რამდენადაც ექიმ მ ი ნ კ ე ვ ი ჩ ი ს ახსოვს, 1847 წ.) და დასაფლავებულია. არსებობს მის ლექსთა კრებული პოლონურ ენაზე.

უფრო სამსახურგადამდგარი ოფიცრის ს უ ნ გ უ რ ო ვ ი ს საქმეში ხომ არ იყო ზ ა ბ ლ ო ც კ ი გარეული, რისთვისაც 1831 წელს კავკასიაში გადმოასახლეს კ ო ს ტ ე ნ ე ც კ ი , ა ნ ტ ო ნ ო ვ ი ჩ ი და სხვანი?

ნოემბრის 24".

ი ვ. ი ვ. მ ი ნ კ ე ვ ი ჩ ი ს სიტყვით, თურქებთან ომის დროს, 1853 წელს, თურქებმა თურმე გადათხარეს ლ ა დ ა-ზ ა ბ ლ ო ც კ ი ს საფლავი კულპში და განცვიფრებულნი იყვნენ გვამის სიახლით, ისე შენახულიყო იგი მარილიან მიწაში. განსვენებული თავისი დიდი ყურებით, როგორც ცოცხალი, ისე იდვა საფლავში

დეკემბრის 9".

ტექსტი ზ ა ბ ლ ო ც კ ი ს წერილებისა მ ი ხ . თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ა დ მ ი

„უბრწყინვალესო თავადო

მიხაელ ბირთველის-ძევ!

რამდენადაც გახარებული ვიყავი სექტემბრის 17-ს მიღებული თქვენი წერი-

ლით, იმდენად დამანალვლიანა სამწუხარო ამბავმა თქვენი ოჯახის გარემოებისამ. რას ვიზამთ! ყოველი ჩვენგანი ისურვებდა არიდებოდა მწუხარებას, მაგრამ თუ ეს შეუძლებელია — მაშინ უნდა აღვიჭურვოთ სტოიკური მოთმინებით და ბედის-წერის კვეთებას დავუპირისპიროთ ადამიანის ღირსება. ესეც არის, თქვენ ჯერ ისე ახალგაზრდა ხართ, ისე ენდობით ცხოვრებას, რომ თვით ბედი შეგობრალებთ და არ იზამს, რომ ქუხილმა დაიჭეჭოს იმედებით გაფურჩქვნილ თქვენს თავზე.

დარწმუნებული ვარ, ეს მხოლოდ ბედის გამოცდაა და შემდეგ წერილში გამახარებთ სასიამოვნო ამბით.

გმადლობთ, მიხაილო ბირთველის-ძევ, მაღალი გრძნობისათვის, იმ გული-თადობისათვის, რომლითაც მანიჭებთ თქვენს მეგობრობას. ოჰ! რამდენი ციური ხმა აუღერდა ჩემთვის ამ სიტყვაში, რამდენი მოგონება ამოძრავდა განდევნილის სულში. მიყვარდა და მეგონა, რომ მეგობრები მყავდა — მაგრამ ეს დიდი ხანია! შორსაა!.. განვლო დრომ ოქროს ოცნებათა და მისი კვალი აღმოიფხვრა ცხოვრე-ბის უდაბურობაში. ზამთრის სუსხმა უკვე დაჰბერა ჩემს ტლუ არსებას, მაგრამ ჩემი გული ჯერ კიდევ მთლად არ გაცივებულა, ჯერ კიდევ შეიძლება აღიგზნოს

* ივ. ივ. მინკევიჩი — სამხედრო ექიმი, პოლონელი; პეტერბურგის სამხედრო-სამედიცინო აკადემიის კურსდამთავრებული და მუდამ თბილისში მცხოვრები, სადაც კარგი თერაპევტის სახელი ჰქონდა. თავის თავს პოლონელ პატრიოტად სთვლიდა. გარდაიცვალა თბილისში წარსული საუკუნის 90-იან წლებში.

187

მასში უწმინდესი მეგობრობის ცეცხლი. მე ჩაწვდი თქვენსა სულს, გადახსნილს ესთეტიკურ შთაბეჭდილებათათვის, და სიხარულით ვეგებები თქვენს გამოწვევას. იყავით ჩემი მეგობარი ამ უცხო და უცნობ მინაწყალზე; თქვენი კეთილგანწყობილება, თქვენი დაახლოება უბედური განდევნილისადმი ამოავსებს მისი გულის სიცალიერესა.

მაპატიეთ ეს უნებური გრძნობათა აღმოხეთქვა, რაც, შეიძლება, მმართებდა დამეტოვებინა გულის სიღრმეში გაუმჟღავნებელი, გამოუთქმელი.

აღბათ, მიწყრებით, რომ ამდენ ხანს არ გიპასუხეთ წერილზე. ეს პირველად მოხდა ჩემს სიცოცხლეში. არა სიზარმაცე, არა დროის უქონლობა იყო ამის მიზეზი, არამედ სხვა გარემოება, რომელზედაც ჯერჯერობით ვაჭრემდეები.

მეკითხებით, მალე ჩამოვალ თუ არა თბილისს, — ეს სრულიად ჩემს ნებაზე არ არის დამოკიდებული. მე მხოლოდ მანქანა ვარ, რომელსაც ამოძრავებს სხვისი ხელი. გრიგალის ფრთებზე ვისურვებდი აქედან გაფრენას, სადაც ღონე მხდება მონყენილობისა და ზნეობრივი მარტოობისაგან, მაგრამ პრომეთეს ჯაჭვით მიკრული ვარ ამ ვერანა და ცივ კლდეებზე, როგორცაა აქაური ადამიანების გული. არაფერი არ აცოცხლებს სულს, არაფერი არ აღაგზნობს გრძნობას. ოჰ ბედი იყოს თქვენი მთარველი ცხოვრების არარაობისაგან.

არ შეგიტყობინებიათ ჩემთვის, რა ენაზე გაქვთ ის მასალა, რომლის მიხედვითაც შეიძლება ქართული ლიტერატურის მოკლე ნარკვევის შედგენა. თუ რუსულად არის, განთავისუფლებთ შრომისაგან და, შემთხვევისთანავე, თვით

მე შევეუდგები გარჩევას. ხოლო, თუ ქართულადაა, გთხოვთ გამიკეთოთ მოკლე ამონაკრეფი. თანაც გთხოვთ, თუ შესაძლებელია, ყოველივე ეს დედოფლის-წყაროზე მომანოდოთ სანდო საშუალებით, ხოლო, თუ არ შეიძლება, მოხდეს რაც იქნება.

თქვენი ლექსი „ფილა“ გადავთარგმნე პოლონურად და, როგორც მგონია, საკმაოდ მარჯვედ. თუ თქვენ ინებებთ, შემდგომი წერილით გამოგიგზავნით უეჭველად.

ახალი ამბები ჩვენში მეტად ცოტაა, თუმცა არის მაინც ზოგი რამ, მაგრამ ვგონებ ყოველივე ეს უკვე გეცოდინებათ. მთავარი ისაა, რომ ლექვებმა ალყა შემოარტყეს ნუხას და ჩვენებმა ისინი უკვე დაამარცხეს და განდევნეს. მეორე, რომ ქ-ნი ბ ა ი კ ვ ა თავისი ქალით ს ო ფ ი ა პ ე ტ რ ო ვ ნ ა თ ი სტუმრად იყო აქ საკმაოდ კარგა ხანს. ხშირად დავიარებოდი მათთან და აქამდე სული ჩემი სავესება მოგონებებით, ვფიქრობ, უნდა იცნობდეთ მათ, მაშასადამე, თუ შემთხვევა მოგეცათ, გადაეცით მათ ჩემი ღრმა პატივისცემა.

მაპატიეთ, რამდენსამე ადგილას სიტყვები წავშალე. ეს ჩემი ბედშავი ჩვეულებაა. არას დროს წერილებს შავად არა ვწერთ, მაშასადამე, არ ვაკვირდები იმას, რაც უნდა დავწერო. აქედანაა გამოთქმების სიხეშეც და შესწორებანიც.

ბ-ნ ვ ა რ ლ ა მ ო ვ ს ჩემი პატივისცემა და დაავალეთ მომიკითხოს ბ-ნი ს ტ ო ც კ ი , მეტად კეთილი ადამიანი, რომელიც, პატივი მაქვს, გირეკომენდოთ თქვენ.

მშვიდობით, მიხაილო ბირთველის-ძევ, და ძველ ნაცნობთა წრეში მოიგონებდეთ ხანდახან ახალ მეგობარს, რომელსაც პატივი აქვს უწოდოს თავის თავს აქაც და ყველგან.

თქვენი უმორჩილესი მსახური

ფ ა დ . ლ ა დ ი - ზ ა ბ ლ ო ც კ ი .

P. S. გვედრებით, თავადო! მითხარით, ხომ არ არსებობს რაიმე ისტორიული ამბავი ან თქმულება ქართულ მატიაზეთა თ ა მ ა რ ი ს ციხე-კოშკზე, ჩვენს დედოფლის-წყაროში რომ არის. მოჩხრიკეთ — და თუ იპოვნით რასმე — შემატყობინეთ, ღვთის გულისთვის!

1838 წ. ოქტომბრის 1-ლი. დედოფლის-წყარო [რუსულად „Урочище Царские-Колодцы“]

188

„მონყალეო ხელმწიფევი,

მიხეილ ბირთველის-ძევ!

მაშ აგრე, ჩემი წინასწარმეტყველება არ აღსრულდა. ბედმა არ დაგზოვათ, და დაჰკარგეთ თქვენი ძმა, თქვენი მეგობარი. მიუნვდომელია გზანი განგებისანი და განაჩენი მისი უღმობელია. ამ აზრით უნდა დამთავრდეს ყოველი ნუგეში, რის მოწვდაც შეუძლიან ჩვენთვის ფილოსოფიას დსა მეგობრობას. მშვიდად განსვენება კეთილი ადამიანის ნებტს!.. ჩვენს ცრემლებს არ ძალუძთ მისი აღდგენა. მაგრამ თუ ეძებთ გულს, აღსავსეს თანაგრძობით თქვენი მწუხარებისადმი,

იცოდეთ, ჩემში ჰპოვებთ მას. ბევრი რამ განმიცდია სიცოცხლეში და შემძლიან თქვენი დანაკარგის დაფასება. შეუძლებელია ბუნების გრძობათა ჩახშობა, მიუწყით მას სათანადო ვალი, დანამეთ ცრემლით საყვარელი და ძვირფასი ნეშტი ძმისა, მაგრამ ნუ მიეცემით ზედმეტ კაემანსა და სასონარკვეთილებას — განგების ვარსკვლავი დაგნათით თქვენ, იგი თქვენ დაგამშვიდებთ და განუგებებთ — მხოლოდ ილოცეთ და ისასოეთ!..

გადასდეთ ზრუნვა ჩემთვის მასალის გამოგზავნისა საქართველოს განათლების და ლიტერატურულ ძეგლთა ისტორიის შესადგენად. ახლო ხანს, იმედი მაქვს, ჩამოვიდე ტფილისში, რათა მანდ სამუდამოდ დავრჩე. მაშინ, თუ ჯანმრთელობა შემადლებინებს, ხელს მოვკიდებ ქართულ ენას და გადავსინჯავ თქვენმიერ შეგროვილ მასალას. რათა დაინეროს სწორე ნარკვევი რომელი ლიტერატურისაც უნდა იყოს, საჭიროა უსათუოდ ენის ცოდნა და ყველაფრის თვითვე გადასინჯვა და წაკითხვა. უამისოდ შეუძლებელია წესიერი რამ გაკეთდეს.

ბ ე რ ი კ ო ვ ი ს სიკვდილის ამბავი გავიგე თქვენი წერილის მიღებამდე, მაგრამ გმადლობთ უფრო საფუძვლიანი დეტალებისათვის.

თქვენი ლექსის „ფიალის“ თარგმანს, თქვენივე სურვილისამებრ, ახლა გიგზავნი. მაპატიეთ ზოგ რამეში გვერდის ახვევა დედნისათვის, — და ნუ მემადლიერებით თარგმნისათვის. ლექსი იმდენად კარგია და ორიგინალური, რომ გადავთარგმნე იგი იმედით გავუზიარო ჩემს თანამემამულეებს ჩემი აღტაცება. ეს ჩემი პირუთვნელი აზრია, რასაც ვაცხადებ არა მარტო თქვენს წინაშე, არამედ ყველას წინაშეც.

მომიკითხეთ ურთიერთობით თ ა ვ ა დ ი ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი , ვ ა რ ლ ა მ ო ვ ი . და ს ტ ო ც კ ი . მოაგონეთ ამ უკანასკნელს საქმე, ხიდაშელიც. ასე ძალიან მაინტერესებს. დეე, რაც შეიძლება მალე შემატყობინოს თავისი ცდილობის შედეგი.

ჩემი ჯანმრთელობა ძალიან უხეიროდაა. კვლავ წინანდელეებრ ვიტანჯები და ვერავითარი გონებრივი მუშაობისათვის ხელი ვერ მომიკიდია.

თქვენი პასუხის მოლოდინში პატივი მაქვს ვიყო სამუდამოდ თქვენი ყოვლად უმორჩილესი მსახური.

ფ ა დ . ლ ა დ ი - ზ ა ბ ლ ო ც კ ი .

1838 წ. ნოემბრის 6. დედოფლის წყარო.

[რუსულად: „Уроч. Царские Калодцы“].

„1839 წ. ივლისის 29. ციხე ყუბა.

უბრწყინვალესო თავადო

მიხეილ ბირთველის ძევ!

თქვენი წერილი ივლისის 22-სა მივიღე ამავე თვის 28-ს და დავმთი უაღრესად თქვენი მოვალე იმ დავალების შესრულებისათვის, რომლითაც თქვენი დატვირთვა მე გავბედე. თუ აქამდე არავითარი ამბავი არ არის ჩემს სამშობლოდან * (რაც მე, სხვათა შორის, ძალიან მანუხებს და მაკვირვებს), მაშ ჩემს

* ვიტებსკის გუბ.

მშობლებს მიუღიათ ცნობა, რომ ლაშქრობად გაველი და უფიქრიათ რა, რომ ტფილისში ოქტომბერზე ადრე არ დავბრუნდები, შეუწყვეტიათ მიწერ-მონერა ჩემგან ამბის მიღების მოლოდინში. მაინც, თავადო, რაც უნდა იყოს, ნუ დაივიწყებთ თქვენგან მოცემულ სიტყვას.

ის ამბები, თქვენ რომ მატყობინებთ, დიდი ხანია უკვე მივიღეთ და კავკასიის სანახაობათ, შთაბეჭდილებათ და საქმეთ *puorum pazs magna fui*, როგორც ეუბნებოდა ვირგილიუსის ენეასი დიდონას და როგორც მე შემიძლიან ჩემს თავზე ვთქვა, გიამბობთ ყოველგვარი წვრილმანით სიტყვიერად პირველ ნახვისთანავე.

მაშ ნუ იმედოვნებთ, თავადო, [მ ი ი ლ ო თ] ჩემგან კავკასიის ტოპოგრაფია გეოგრაფიული და პოეტური მხრით. რაც შეეხება პირველს — კიდეც ჰო, შემიძლიან ზოგი რამით დაგაკმაყოფილოთ, მაგრამ უკანასკნელით... განა შეეძლო რასმე გაეცოცხლებინა გაციებული სული? ჩანთა-გუდანაბდით და ორცხოვლით დატვირთული, ხელში თოფით, მწვერვლებზე და ღელეებში მფოფხავი, მე არაერთხელ ვწყველიდი კავკასიის მთებს, ვერ ვამჩნევდი რა მათ მშვენებას, და ეს მთები უფრო გულზე მანწმებოდნენ, ვიდრე მიღვიძებდნენ ესთეტიკური სილამაზის გრძნობას. თქვენ ჯერ ყრმა ხართ და შესცქერით სამყაროს მომხიბლავი თანტაზიის თვალთ. ქვეყანა, — ჩემს თვალში ჩონჩხი, — ჯერ კიდეც ფეთქავს თქვენს წინაშე სიცოცხლით, ირთვება მზის სხივებით, იქაძრება ცისარტყლის სხვადასხვა ფერით, ერთის სიტყვით, კეკლუცობს და ლამაზობს თქვენს წინაშე, მდიდარია და მშვენიერი, როგორც პირველ დღეს თავის შექმნისას. თქვენ შეგიძლიანთ მისწვდეთ მას ჯერ კიდეც მგზნებარე გრძნობით, შეგიძლიანთ შეეხოთ მას აჯეტილებული გულით. თქვენ ბედნიერი ხართ!.. დილით გეგებათ თქვენ მშობელთა ღიმილი, ხოლო დღისით — ღიმილი ყრმობის მეგობართა. საღამოთი განმარტობულ ოთახში აპარპალდება თქვენს წინაშე ლამპარი; აზრნი რომელიისამე ცნობილი პოეტისა გაათბობენ თქვენ სულს, სიყვარულის ოცნება მოგვევლინებათ და, პრომაში გატარებული დღის შემდეგ, მიეცემით ნებიერ ფიქრებს და დაიძინებთ ტკბილად, მშვიდად, ისე რომ არ დახარჯავთ არც ერთ თქვენს გრძნობას წვრილმან ზრუნვაზე არსებობისათვის. თქვენი სული ჯერ კიდეც მომართულია მაღალი ჰარმონიისათვის; ბედისწერის ჭეჭაქუხილს ჯერ კიდეც არ დაუნწყვეტია მისი სიმები და იგი ჰჟღერს დიდებულად და ზეიმურად!

ხოლო ჩემი სული არ გამოსცემს ჟღერას და თუ მისი სიღრმიდან ხანდახან ამოხეთქავს ხოლმე გმინვა, იგი უფრო ჰგავს კივილს, ველურს, შემზარავ ძახილს პრომეთესას, რომელიც მიჯაჭვეს კავკასიის უზარმაზარ მთებზე, რომლის შიგნულს ჰფლეთენ არწივნი ზეცისანი.

მაპატიეთ ეს წიაღსვლა, ამჟამად მეტისმეტად მონყენილი ვიყავი და გადმოვანთხიე თქვენს წინაშე რამდენიმე წვეთი იმ ზღვა-ბაღდამისა, რომლის შავ ტალღებშიაც მე გახვეული ვარ. არც კასპიჰ, რომელიც შორიდან ლურჯად მოჩანს, არც ეს თეთრად ნაკვეთი მთები, ჩემ გვერდით რომ არიან, აღარ მახარებენ; მოუთმენლად მოველი თბილისში დაბრუნების წუთს, ჩემ ძველ წიგნებთან, ჩემს ახალ მეგობრებთან; პირველნი მომფენენ მანუგეშებელ შვებას, მეორეთა წიაღში

დავივინყებ მწარე მარტობას მთელს ქვეყანაზე — და ვიქნები ბედნიერი რამდენ-სამე დღეს. მშვიდობით, თავადო! ნუ მიპასუხებთ, რადგანაც თქვენი წერილი ველარ მომისწრებს ყუბაში. ამ დღეებში თბილისს მოვდივარ და პირადად დავამ-თავრებ ამ წერილს. სხვათა შორის მოიკითხეთ სოლტანოვსკი, უთხარით, რომ მალე მოვალ, და გადაეცით თავად ბართაშვილს გულითადი მად-ლობა ჩემი ხსოვნისათვის და ღრმა პატივისცემა, მომივონებდეთ ხანდახან მე. თქვენი ლადი-ზაბლოცკი“.

190

⁷⁰ იონა მეუნარგია ნიკ. ბართაშვილის ბიოგრაფიაში, ეხება რამის მეგობრებს და ამათუიმ კავშირს სწერს:

„მწერლობის სიყვარული პოეტს ცხოვრებაშიაც გამოჰყვავს. სკოლის ამხანაგების მაგიერობას აქ უწევდნენ ის რამდენიმე პირნი, რომელნიც ხვდებოდნენ სხვადასხვა დროს. ესენი იყვნენ: ავთანდილოვი, დიმიტრი ყიფიანი, მიხ. თუმანიშვილი, გიორგი ერის-თავი, ლევან მელიქიშვილი, პლატონ იოსელიანი, ალექსანდრე ორბელიანი. ზოგიერთი ქართული მწერლობის მოყვარე პოლონელი, როგორც იყო ზაბლოცკი, სვიმონ მაჩაბელი, ლუკა ისარლი-შვილი და სხვადასხვა“. (გამოც. 1922 წ., თავი XZII).

თავი V.

⁷¹ ასპინძის ბრძოლის შემდეგ ირაკლი II მირზა-გურგენი სტამბოლში გაგზავნა საგანგებო ელჩად ზავის დასადებად. ამ მოგზაურობაში მას თან ახლდა შვილი აფრიამი. სხვა უაღრესი მნიშვნელობის დავალება, რომელიც მირზა-გურგენმა ირაკლისაგან მიიღო, ქარიმ-შაჰთან მოლაპარაკება იყო, რათა თავიდან აცილებული ყოფილიყო გამოლაშქრება საქართველოში, განზრახული ვითომ ქართველთა დასასჯელად ირანისაგან ჩამოშორებისათვის. დავალება შესრულებულ იქნა წარმატებით.

⁷² (პლატონ იოსელიანი — „ცხოვრება მეფე გიორგი XIII-სა“, გვ. 222):

„მირზა აფრიამა ენაკოლოფასშვილი, სპარსეთიდან მოსული. მეფემან გიორგიმ სამჯერ წარავლინა ერევნის ხანთან და მუნით შირვანსა ტყვეთა ქართველთა, დაშთენილთა მუნ დროსა თბილისის აოხრებისა, მოსაყვანად. გარდაიცვალა 1824 წელსა“.

ირანში იყვნენ ორნი ძმანი მირზა-აფრიამისა — მანუჩარი და ალალო. მანუჩარი, ანუ მანუჩარ-ხან 1804 წელს, სულ ახალგაზრდა, მონაწილეობას იღებდა ქართველ ცხენოსანთა ჯარში ირანში ლაშქრობისას. როდესაც გენერალმა ციციანოვმა ერევანს შეუტია, მანუჩარი ტყვედ ჩაუვარდა მტერს და თავრიზში მიიყვანეს. აზერბაიჯანის სატახტო ქალაქში იგი დასასჯურისეს და იქიდან შაჰის ჰარამხანაში გადაიყვანეს. საქმიანი და ამასთანავე

თავაზიანის — იგი მალე დანიშნულა უცხოეთში. 1815 წლიდან მ ა ნ უ ჩ ა რ ი, ობერცერემონიისტიერის თანამდებობაზე მყოფი, ფაქტიურად პირველი მინისტრის როლს ასრულებდა მ ი რ ზ ა - შ ა ფ ი ს ღ რ მ ა მოხუცებულობის გამო. ოციან წლებში მ ა ნ უ ჩ ა რ - ხ ა ნ ი შ ა ჰ ის - ნ ა ც ვ ლ ა დ დანიშნა გილანს და მერე — დელეგატად შეუზღუდავი უფლებამოსილებით საზავო კონფერენციაზე რუსეთთან ომის შემდეგ. მას მიენიჭა უმაღლესი წოდება — „მეეტემიდ-უდ-დოულე“, ე. ი. „სახელმწიფოში უმაღლესი ნდობით აღჭურვილი პირი“.

ირანშივე ცხოვრობდა მ ი რ ზ ა - ა ფ რ ი ა მ ი ს დისწული — თავ. ს ო ლ ო - მ ო ნ მ ე ლ ი ქ ო ვ ი .

⁷³ მ ი რ ზ ა - ა ფ რ ი ა მ ი ს ძმა — ა ღ ა ლ ო - ბ ე გ ი და მისი ცოლი იყვნენ იმ მახლობელ პირთა შორის, რომელნიც ცდილობდნენ შეემსუბუქებინათ გ რ ი ბ ო ე - დ ო ვ ი ს ქვრივის მწუხარება ქმრის მოკვლის შემდეგ. ისინი გამოჰყენენ მას თბილისში.

მ ი რ ზ ა - ა ფ რ ი ა მ ი ს დისწული თავ. მ ე ლ ი ქ ო ვ ი დაიღუპა გ რ ი ბ ო ე - დ ო ვ თ ა ნ ერთად, რომელსაც გაუგზავნა იგი მ ა ნ უ ჩ ა რ - ხ ა ნ მ ა გაეფრთხილებინა, რომ მას საფრთხე მოეღოს. თითონ მ ა ნ უ ჩ ა რ - ხ ა ნ ი ცდილობდა თავისი მიქმედებით გაენელებინა მომავალი, თანდათან მზარდი ღრამა და მონანილეობა

191

ლებდა ამ ამბებში, რაც რუსეთის ელჩის, სიკვდილით დამთავრდა. გ რ ი ბ ო ე დ ო ვ ს იგი იცნობდა ჯერ კიდევ თურქმენჩაის ხელშეკრულების დროიდან, რომელსაც ხელი მოაწერა ორივემ — გ რ ი ბ ო ე დ ო ვ მ ა რუსეთის დელეგაციის მეთაურის სახით, ხოლო მ ა ნ უ ჩ ა რ - ხ ა ნ მ ა ირანის დელეგატის სახით. განუშორებელმა ფარულმა სურვილმა სამშობლოში დაბრუნებისამ, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ მაშინ — თურქმენჩაიში — აიძულა იგი რუსეთის ელჩზე დაემყარებინა თავისი იმედი. მანუჩარ-ხანი ყურადღებით ადევნებდა თვალს გ რ ი ბ ო ე დ ო ვ ი ს პოლიტიკას. ცდილობდა შეეკავებინა იგი საქმის გამწვავებისაგან და განემტკიცებინა მისი მდგომარეობა. ქართველივით მოვარდნილმა კატასტროფამ სამუდამოდ დაუხშო კარი სამშობლოში შესასვლელად.

მ ი რ ზ ა - ა ფ რ ი ა მ ი ს შვილი — მ ი ხ ე ი ლ ი, რუსეთის არმიაში მყოფი — ხშირად ხვდებოდა გ რ ი ბ ო ე დ ო ვ ს.

მ ი რ ზ ა - ა ფ რ ი ა მ ი ს ოჯახში შენახულა „Горе от ума“-ს ასლი, რომელიც მეტად ძვირფასი ვარიანტია.

„Горе от ума“-ს ასლი მის. თუმანიშვილისა, როგორც ეტყობა, მიღებულია ცოლის ოჯახისაგან.

⁷⁴ ა ლ ე ქ ს ი შ ვ ი ლ ე ბ ი (ა ლ ე ქ ს ე ე ვ ე ბ ი) — ქართველი აზნაურები არიან გორის მაზრისა; ისინი მახლობელნი იყვნენ მის. თუმანიშვილის მშობლებისა.

⁷⁵ ს ო ფ ი ო ა ბ რ ა მ ი ს ა ს უ ლ ე ნ ი კ ო ლ ო ფ ო ვ ა ს თ ა ნ ქ ო რ წ ი ნ ე ბ ა შ ი მის. თუმანიშვილს მიეცა შვილები:

1. ე ლ ი ს ა ბ ე დ — დაბ. 1841 წ. იანვრის 16-ს ნათლია — იაკინთე.

ა ლ ე ქ ს ი შ ვ ი ლ ი. ელისაბედი გარდაიცვალა 1841 წ. ივნისის 10-ს.

2. ეკატერინე — დაბ. 1842 წ. მარტში. ნათლია — იაკინთე ალექსიშვილი.

3. ელისაბედ — დაბ. 1843 წ. თებერვალში. ნათლია — დიმიტრი ჯორჯაძე.

4. მარიამ (მაკრინე) — დაბ. 1844 წ. აგვისტოში. ნათლია — ალექსანდრე შანშეს-ძე ერისთავი და ელისაბედ სულხანიშვილი. მარიამი გარდ. 1846 წ. ივლისში.

5. ბარბარე — დაბ. 1846 წ. თებერვლის 22-ს. ნათლია — მ. უსუბოვი. არზრუმელი თურქი, გაქრისტიანებული და ახალციხეში გადმოსახლებული სომხებთან ერთად. მიხ. თუმანიშვილის დღიურში 1846 წ. თებერვლის 22-ის თარიღით ჩანერილია: „ხუთშაბათი. დღეს, საღამოს 8 საათზე ღმერთმა მომცა მე ქალი. იგი მონათლა არზრუმიდან გადმოსახლებულმა, რომელმაც მიიღო წმ. ნათლისღება არქიეპისკოპოს კაპაპეტისაგან“. ბარბარე გარდ. 1873 წ. ივნისის 16.

მიხ. თუმანიშვილის დღიურში მოთხრობილია მოკლედ ქართულად ბარბარეს — ავადმყოფობის ისტორია და სიკვდილი. ჩანანერი იწყება ამ სიტყვებით: „ვაჰ ჩემ უბედურებას...“

6. ნინო — დაბ. 1847 წ. ივნისის 6. ნათლია — იაკობ ზუბალაშვილი. ნინო გარდ. 1847 ან 1848 წ. აგვისტოს 28-ს.

7. ანასტასია — დაბ. 1849 წ. აგვისტოს 25-ს. ნათლია — იასე ანდრონიკაშვილი. ანასტასია გარდ. 1932 წ. თებერვლის 7-ს (ახ. სტ.).

8. მარიამ — დაბ. 1851 წ. ოქტომბრის 1-ს. ნათლია — ივ. ივ. ევლახოვი.

192.

9. გიორგი — დაბ. 1854 წ. იანვრის 27-ს. ნათლია — იასე ანდრონიკაშვილი. გიორგი გარდაიცვალა 1920 წ. იანვრის 26-ს (ახ. სტ.).

10. გრიგოლ — დაბ. 1855 წ. მაისის 27-ს. ნათლია — იასე ანდრონიკაშვილი. გრიგოლი გარდ. 1857 წ. იანვრის 5-ს.

11. ვასილი — დაბ. 1857 წ. სექტემბრის 27-ს. ნათლია — იასე ანდრონიკაშვილი. ვასილი გარდ. 1912 წ. იანვრის 27-ს.

12. კონსტანტინე — დაბ. 1859 ივლისის 19-ს. ნათლია — იასე ანდრონიკაშვილი. კონსტანტინე გარდ. 1921 ნოემბრის 26-ს (ახ. სტ.).

მიხ. თუმანიშვილს ჰყავდა კიდევ 4 შვილი, რომელნიც დაიხოცნენ რამდენიმე დღისანი, კვირისანი და თვისანი.

რვეულში, რომელშიაც იოანე-მოციქულის სახარებიდან ამონაწერებია, მიხ. თუმანიშვილის დედის ხელით ჩანერილია რამდენიმე შვილიშვილის დაბადების თარიღი 1849 წლამდე. მიხეილის მესამე ქალის ელისაბედის დაბადების ჩანანერის შემდეგ ანა (მიხეილის დედა) ჩივის, რომ სულ ქალები იბადებიან. და შემდეგ დასძენს:

„დეე, ღმერთმა მოგვცეს ვაჟი“. მეექვსე ქალის ნინოს გარდაცვალების შესახებ შემდეგი შენიშვნაა: „ნეტა არ მომკვდარიყო, მაგრამ ნეტა არც დაბადებულიყო“.

⁷⁶ გრიგოლ ბირთველის - ძე თუმანიშვილს ცოლად ჰყავდა დარია ფეშანგოვისა — ქალი ივანე დარუსუდანი ფეშანგოვი-ბისა, პოეტ ფეშანგიშვილის ნათესავი; დარია გარდ. XIX საუკუნის სამოციან წლებში.

⁷⁷ მ. ბ. თუმანიშვილის სახლს საკმაო ინტერესი აქვს როგორც ქალ. თბილისის ტოპოგრაფიული განვითარების ისტორიისათვის, ისე იმ მხრივ, რომ ამ სახლთან დაკავშირებულია ბევრი ცნობილი პიროვნების სახელი.

1842 წლის სექტემბრის 2-ს მიხ. თუმანიშვილის ცოლმა სოფიო აბრამის ასულმა იყიდა სტატსკი სოვეტნიკის მეუღლის ეკატერინე გავრილენკოვას აგანი (დაბადებით თავ. მელიქიშვილის ასული) ქვიტკირის ერთსართულიანი სახლი საკუთარი მიწით ქალ. თბილისის 1-ლი ნაწილის მე-2 კვარტალში. სახლი ფასადით ქუჩაზე გამოდიოდა. მიწის ნაკვეთი შეიცავდა 224 საუენსა და 12 მეოთხედს. შენობას საზღვრავდა: აღმოსავლეთით — სახლი, რომელიც ეჭირა კავკასიის ცალკეული კორპუსის შტაბის უფროსს (ჩვენს დროს ამ სახლში რევოლუციის მუზეუმი), დასავლეთით სახლი მღვდ. ილარიონ ივანოვისა (ახლა სასტუმრო „თბილისი“), ჩრდილოეთით სახლი კომისიონერის სტეფანოვისა (შემდგომ ამილახვარის სახლი, მუნიციპალიტეტული საბჭოთა ხელი-სუფლების დამყარებისას), სამხრეთით — ქუჩაა, რომელიც მიდიოდა ალექსანდრეს მოედნისაკენ (შემდგომ ბარიათინსკის ქუჩა, ხოლო ამჟამად ჯორჯიაშვილის ქუჩა).

1842 წლის ოქტომბრის 20-ს სახლის ახალ მფლობელს მიეცა დაუფლების სიგელი (вводный лист); იგი დღემდე შენახულა.

სახლის აშენების დრო გამორკვეული არ არის. მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი გაყიდვამდე დიდი ხნის აშენებული არ უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან ქალაქის განაპირა ადგილას იდგა, რომლის გაშენებაც ის-ის იყო იწყებოდა.

მიხ. თუმანიშვილმა ამ სახლის გვერდით ორსართულიანი სახლი ააშენა, რისთვისაც ვალი აიღო „პრიკაზიდან“. ამ ორ სახლს ეზო ჰყოფდა. ერთსართულიანი სახლში ცხოვრობდა თვით მიხ. თუმანიშვილი ოჯახით, ხოლო ორსართულიანი სახლში, რომელიც მის ქვევით იყო ყოფ. ლორის-მელიქოვის ქუჩისა და ყოფ. ბარიათინსკის ქუჩის შესართავის პირდაპირ, მდგმურები ცხოვრობდნენ.

ისტორიულ ცნობაში „ისტორია ერთი ძველი სახლისა თბილისში“ („История одного старого дома в Тифлисе“ — გაზ. „კავკ. სლოვო“-ს 1918 წ. 17 აპრილის №-ი) მოთხრობილია, რომ იმის შემდეგ, როდესაც სახლის პირდაპირ მდებარე სასაფლაოს და სანაგვეს ნაცვლად გაშენდა ალექსანდრეს სახელობის ლამაზი ბაღი (თავ. ბარიათინსკის დროს), ქალაქის ეს ნაწილი არისტოკრატიულ კვარტალად გადაიქცა და მობინავენიც სხვანაირნი გახდნენ, სულ მეფის-ნაცვლის ამაღლისანიო. „მახსოვს (მოთხრობი გ. მ. თუმანიშვილი ა), რომ აქ ცხოვ-

რობდა გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვი, შემდგომ კავკასიის მეფის-ნაცვალი, მაშინ-კი თავ. ბარიათინსკის ჭაბუკი ადიუტანტი. იგი სპორტის დიდი მოყვარული იყო, ჩვენს თავლაში ჯიშინ ცხენებსა და ყოჩებს ინახავდა. ცხენები ყველას ანცვიფრებდნენ დოღში, ხოლო ყოჩები — რკენაობით, რაც ჩვენს ეზოში იმართებოდა ხოლმე. გრაფი ამაზე აუარებელ ფულს ხარჯავდა და ჩვენი ქვეყნის საქმეები მას სრულიად არ აინტერესებდა. მასში ჯერ კიდევ ადმინისტრატორი არ ჩანდა."

ამ დახასიათებას უნდა დაემატოს (თუმანიშვილის ოჯახში დარჩენილ მოგონებათა მიხედვით), რომ ვორონცოვ-დაშკოვს, რომელიც გადმოყვანილი იყო კავკავკასიაში ვილაცასთან დუელის გამო, სხვა გასართობიც თურმე ჰქონდა: შემარბოშებული რომ დაბრუნდებოდა ხოლმე რომელიმე ქეიფიდან, ჩვეულებრივ აძვრებოდა სახლის სახურავზე და გახელებით დარბოდა, გულს უხეთქავდა რა თავის კამერდინერს, რომელიც შეშინებული დასდევდა, რათა ქუჩაში გადავარდნისაგან გადაერჩინა.

„მის (ვორონცოვის) შემდეგ, — განაგრძობს გ. მ. თუმანიშვილი, — მაშინვე მისი ბინა დაიჭირა ცნობილმა ქართველმა პოეტმა, გენერალმა ვახტანგ ორბელიანმა, ბატონიშვილი თეკლე შვილმა და მეფე ირაკლის შვილის-შვილმა. იგი აქ უბრალოდ ცხოვრობდა და ყოჩების რკენაობა აღარ გვინახავს. სიცოცხლის მიწურულს მამაჩემი მთავარ კორპუსში გადავიდა, დასტოვა რა პატარა ბინა. აქ, სამოციანი წლების ნახევარში, ჩვენსას დაიარებოდნენ ახალი თაობის წარმომადგენელი. ხშირად მოდიოდა თავ. ა. კ. ბებეთოვი, რომელმაც განიზრახა გამ. „ტიფლისკი ვესტნიკის“ გამოცემა, მაშინ ერთადერთი კერძო ორგანოსი რუსულ ენაზე. მოდიოდნენ ხანდახან ცნობილი ქართველი საზოგადო მოღვაწენი ბეს. დანიკ. ლოლობერიძე, პროფ. პ. გ. მელიქიშვილი, გ. ა. კალანთაოვი, ავტორი ცნობილი გამოკვლევებისა „ბატონობა საქართველოში („Крепостное право в Грузии“), ისტორიკოსი დ. შ. ბაქრაძე, ნ. ბერძნიშვილი, ა. ბერუე და სხვ... იმ ოროთახში, სადაც ახლა [1918 წ.] მოთავსებულია „კავკ. სლოვოს“ კონტორა და სარედაქციო დარბაზი, ხშირად თავს იყრიდნენ ქართველი მწერლები, რათა მოეწყოთ ესა თუ ის სალიტერატურო ან საზოგადოებრივი საქმე. ასე წარმოიქმნა აქ ამხანაგობა ქართველ კლასიკოსთა გამოსაცემად. მუდმივი ქართული სცენა, მასწავლებელ ქალთა საზოგადოება, უურნ. „ჯეჯილი“ და სხვ. აქ ხშირად იყვნენ ხოლმე სახელოვანი ქართველი პოეტები და მწერლები: ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, რაფიელ ერისთავი, გიორგი წერეთელი [შენიშვნაში ჩამატებულია: „რომელიც შემდგომ ჩვენს ოჯახს დაუნათესავდა]. აქ ხანდახან იმართებოდა სცენის მოყვარეთა რეპეტიციები, სცენაზე შესასვლელად რომ ემზადებოდნენ: საფაროვი-აბაშიძისა, გაბუნია-ცაგარლისა და სხვათა. ამაზე უფრო გვიან აქ თავს იყრიდნენ თბილისის მუნიციპალიტეტის გამოჩენილი მოღვაწენი: პ. ა. იშმაკი (ყოფილი ქალაქისთავი), მ. ი. თამაშვილი. ნ. შ. ცხვედაძე და სხვ. ამასთანავე, სერიოზულ სჯაბაასს ხანდახან ხუმრობაც სცვლიდა. მაგალითად, პირველ ორს ზევით დასახელებულ პირთაგან იშვი-

ათი უნარი ჰქონდათ უეცრად ჩაძინებისა, რაც ხელს გვინცობდა გვეოხუნჯა მათზე. კიდევ ამაზე უფრო გვიან აქ მოეწყო წრე ახალი ყოველდღიური პროგრესიული და დემოკრატიული გაზეთი „ნოვოე ობოზრენიე“-ს გამოსაცემად. რამდენიმე წლით ამაზე ადრე (1883-1884 წ.წ.) შენობის მთავარი კორპუსი შეერთებულ იქნა ახლად აშენებულ სახლთან და დაიდგა ახალი მესამე სართული. „კავკ.-სლოვოს“, ახლანდელ სადგომს ზევით ცხოვრობდა მაშინ კარგად ცნობილი მომღერალი ქალი პ ა პ ა ი ა ნ ი, ხოლო იმის გვერდით ღრმად მოხუცებული დედა გრაფი ლ ო რ ი ს მ ე ლ ი ქ ო ვ ი ს ა, მაშინდელი შინაგან საქმეთა მინისტრისა და დიქტატორისა. ქვევით მოთავსებული იყო „ნოვოე ობოზრენიეს“ კონტორა და რედაქცია. წინაკარის უახლოეს ოთახში, რომელიც ეზოში გადიოდა, იჭდა ტიპური ენერგიული ფიგურა „დაშნაკუთუნ“ პარტიის ცნობილი დამაარსებლის ქ რ ი ს ტ . მ ი ქ ა ე ლ ი ა ნ ი ს ა, რომელსაც იმ დროს კორექტორის უბრალო თანამდებობა ეჭირა. შემდგომ იგი აქვე გაჩხრიკეს და დააპატიმრეს. ამოჰყო რა თავი ემიგრაციაში საზღვარგარეთ მან ფართოდ განავითარა თავისი მოღვაწეობა. შემდეგ ოთახში, რომელიც აგრეთვე ეზოში გადიოდა, მუშაობდა რედაქტორის თანაშემწე გ. მ. ლ ა ს ხ ი შ ვ ი ლ ი, ამჟამად ქართველ სოციალისტ-ფედერალისტების ლიდერი სეიმში. იქვე ხშირად გამოჩნდებოდნენ ხოლმე ი ვ ა ნ ო ვ ი ჩ ი (ს ვ ე დ ე ნ ც ო ვ ი), მაშინ ცნობილი ბელეტრისტი, ნაროდნიკი, რომელიც განაგებდა ფელეტონის განყოფილებას, და ვ. ლ უ ნ კ ე ვ ი ჩ ი, აგრეთვე ნაროდნიკი, რომელიც უძღვებოდა სალიტერატურო და საჟურნალო მიმოხილვის განყოფილებას. იქვე ხშირად შეიხედავდა ხოლმე ცნობილი სომეხი რომანისტი და დრამატურგი შ ი რ ვ ა ნ ზ ა დ ე, რომელიც ადგენდა სომხურ ქრონიკას, და აგრეთვე ამიერკავკასიის ბოლშევიკების ერთერთი ხელმძღვანელი ს. შ ა უ მ ი ა ნ ი, მაშინ ჯერ კიდევ გიმნაზისტი და თანაც კორექტორი.

მაგრამ ჩვენთან იყვნენ ისეთი ადამიანებიც, რომელთაც არავითარი საერთო არა ჰქონდათ რა პოლიტიკასთან. თავის დროზე გამოჩენილი პეტერბურგელი მომღერალი კ ო მ ი ს ს ა რ უ ე ვ ს კ ი (მამა არა ნაკლებ გამოჩენილი აქტრისისა), რომელიც იმ დროს თბილისში გაკვეთილებით ცხოვრობდა, აწარმოებდა მძვინვარე თეატრალურ ქრონიკას. მ ა ქ ს ი მ გ ო რ კ ი, იმ დროს თბილისში მყოფი, გვიგზავნიდა თავის ჭაბუკურ ლექსებს, ხოლო შესანიშნავმა შ ა ლ ი ა - პ ი ნ მ ა, რომელიც მაშინ ჩვენს ოპერაში უბრალო როლს თამაშობდა, პატივი-გვცა და მხურვალე მონაწილეობა მიიღო ჩვენი წრის მიერ საქველმოქმედო მიზნით გამართულ კონცერტში".

იმავვე „ერთი ძველი სახლის ისტორიაში" ნათქვამია, რომ ამ სახლში რედაქცია უკეთდებოდა ბატონყმობისაგან გლეხთა განთავისუფლების ყველა აქტს და რომ ამ სახლში ინახულებდნენ ხოლმე მიხ. თუმანიშვილს „ფტფილისში ერთადერთი რუსულის გაზეთის „კავკაზისა“ და ერთადერთი ქართული ჟურნალის „ცისკრის" თანამშრომელნი, მისი გიმნაზიელი ამხანაგი, სახელოვანი პოეტი ნ ი კ . ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი, პოეტი და დრამატურგი გ ი ო რ გ ი ე რ ი ს თ ა ვ ი

(ქართული თეატრის დამაარსებელი), გაზ „კავკაზის“ თანამშრომელი ივ. ივ. ევლახოვი (ოპერის არტისტისა და თბილისელი ანტრეპრენიორის მამა) და სხვანი. აქვე გამოჩნდებოდნენ ხოლმე ხანდახან თბილისში ჩამოსული სახელგანთქმული პირნი.

ამ სახლის ცნობებს, რაც „ისტორიაში“, ბევრი რამ აკლია: პირველ ათწლეულში, ვორონცოვისა და ორბელიანის გარდა, აქ ბინადრობდნენ აგრეთვე სხვა პირნიც, რომელთაც თავის დროზე თვალსაჩინო საზოგადოებრივი და სამსახურებრივი მდგომარეობა ჰქონდათ, განსაკუთრებით მეფის-ნაცვლის ამალისა და საადმინისტრაციო წრის პირნი. მიხ. თუმანიშვილის არქივში დაცულია მის

195

სახლში ბინის ქირავენობის დოკუმენტები. ყველაზე უადრესი — 1846 წლისაა. 1846 წლის ივნისის 1-დან 1847 წლის ივნისის 1-მდე სახლში (მეორე ორსართულიანი სახლი, რომელიც ქირავდებოდა) ბინადრობდა „1100 მანათად ვერცხლით“ გვარდიის შტაბს-ვაპიტანი კონსტანტინე არკადის-ძე გრაფი სუვოროვიმნიკსკი, თავადი იტალიისკი (1809-1878), სახელოვანი სარდლის ჩამომავალი; მას ეჭირა „13 „თეთრი ოთახი“, 1 სამზარეულო, 1 სამოსამსახურო, 2 სარდაფი, 1 თავლა, 1 სარაია და ეზო“. დადებული ხელშეკრულება შემდგომ განგრძობილი ყოფილა. სუვოროვი, როგორც ვოლონტერი, მონაწილეობას იღებდა გენ. ველიამინოვის ლაშქრობაში კუბანის იქით 1835 წელს, ირიცხებოდა იმ დროსვე მთავარმართებლის კანცელარიაში, შემდეგ იმყოფებოდა ექსპედიციაში — რაევსკის უფროსობით. ორმოციან წლებში სუვოროვი მ. ს. ვორონცოვისადიუტანტი ყოფილა. 1855 წელს, ლეიბ-გვარდიის ევერთა პოლკის პოლკოვნიკის ჩინით, იგი ირიცხებოდა მოსკოვის ორდონანს-ჰაუზთან არსებული სამხედრო სასამართლოს კომისიის ასესორად, ხოლო შემდგომ გოფმარშალი ყოფილა. მისი ცოლი ელსაბედალექსისასული, რომელიც მასთან ერთად მიხ. თუმანიშვილის სახლში ცხოვრობდა, იყო ცნობილ მოსკოველ ხიტროვოთა ოჯახიდან. (ცნობები სუვოროვზე ამოღებულია ნაწილობრივ „რაევსკების არხივიდან“ — ტ. II, გვ. 428).

1847 წლის ბოლოს ამ სახლში ცხოვრობდა „დეის. სტატ. სოვ. ნიკ. სე. მიონოვი, რომელიც 1852 წელს (შეიძლება იმ დროსაც, როცა იგი ამ სახლში იდგა) იყო ამიერკავკასიის მხარის მთავარ სამართველოს საბჭოს წევრი და იმავე დროს კავკასიის სამოსწავლო ოლქის მზრუნველი.

1851 წელს იმავე სემიონოვმა დაიქორწინა ეს სახლი 8 თვით მზრუნველის სამმართველოს კანცელარიისათვის. როგორც ჩანს მიხ. თუმანიშვილის ჩანაწერიდან 1851 წლის „კავკას. კალენდარში“, იმავე წლის მაისს მდგმურები გამოიცვალნენ: „ოთხშაბათი, 7, ვ. ნ. სემიონოვმა დასტოვა ჩემი სახლი. ხუთშაბათს 8. გადმოვიდა თავადი ნ. ბ. იუსუფოვი“.

1855 წლის ივლისის 1-ს ზემო სართული დაუქორწინებია კავკასიის ცალკეული კორპუსის შტაბს მორიგე (დეჟურნი) შტაბ-ოფიცრისათვის.

1856 წლის სექტემბრის 15-ს ზემო სართულში ჩასახლებულა ფლიგელ-ადიუ-

ტანტი, გვარდიის როტმისტრი მიხ. ივ. ჩ ერ ტ კ ო ვ ი მე-2.

1857 წელს მთელი სახლი დაუჭერია სექტემბრის 15-დან დიდი მთავრის კონსტანტინე კონსტანტინეს-ძის სახელობის გრენადერთა პოლკის მაიორს თავ. ალექსანდრე პეტრეს-ძე ტ რ უ ბ ე ც კ ო ი ს.

1859 წელს დაიდვა ხელშეკრულება მთელი სახლის დაქირავებაზე ლეიბ-გვარდიის ცხენოსანთა პოლკის კორნეტის გრაფი ილარიონ ივანის-ძის ვ ო რ ო ნ ც ო - ვ ი - დ ა შ კ ო ვ ი ს მიერ (1859 წლის სექტემბრის 1-დან 1860 წ. სექტემბრის 1-მდე; შემდეგ ხელშეკრულება განგრძობილ იქნა 1 წლით და კვლავ 6 თვით).

1864 წლის ივლისის 1-დან ზემო სართული ეჭირა გენერალ-მაიორ თავ. ვ ა ხ ტ ა ნ გ ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს .

1868 წელს ქვემო სართული დაქირავა ივანისის 1-დან საფრანგეთის მოქალაქემ ალფრედ ბ ე ლ ი ო ნ მ ა , ხოლო 1873 წელს — კბილის ექიმმა ვ ო ლ ფ - ზ ო ნ მ ა .

უგვიანეს დროის (წარსული საუკუნის 80-90-იანი წ.წ.) მდგმურთაგან შეიძლება დავასახელოთ თბილისში კარგად ცნობილი ნაფიცი ვეჯილი პ ლ ი უ შ - ჩ ი კ - პ ლ ი უ შ ჩ ე ვ ს კ ი . იყვნენ სხვებიც.

„ნოვოე ობოზრენიეს“ რედაქციას ეჭირა მეორე სართულის ნაწილი მთელი იმ დროის განმავლობაში, რაც ეს გაზეთი გამოდიოდა ძმათა თ უ მ ა ნ ი ვ ი ლ ე -

196

ბ ი ს ხელმძღვანელობით. იმის შემდეგ, რაც გაზეთი კალანთარ ივანეს-ძის კ ა - ლ ა ნ თ ა რ ო ვ ი ს ხელში გადავიდა, რედაქცია მოთავსებული იყო პირველ სარ- თულში.

1914 წლიდან 1921 წლამდე აქ მოთავსებული იყო „კავკაზსკოე სლოვოს“ რედაქცია.

ნახევრად სარდაფურ სადგომში, რომელიც ეზოში იყო, მოკლე ხანს თავს აფარებდა თბილისის ბოლშევიკთა იატაკქვეშა სტამბა.

ამ სახლში დიდხანს იმყოფებოდა პროფ. რ ი ა დ ნ ო ვ ი ს საოპერო სტუდია და დამსახურ. არტისტის ნ. ა. გ რ ი ქ უ რ ო ვ ა ს კლასი.

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებისას „ნოვოე ობოზრენიეს“ ყოფილი სად- გომი ეჭირა თანამიმდევრობით რუსეთის კომუნისტური პარტიის (ბ) კავკასიის ბიუროს, პროფესიული კავშირების სრულიად-საკავშირო საბჭოს კავკასიის ბიუ- როს, დამზღვევ სალაროს, ხოლო ქვემო სართული საბინაო კავშირს და გაზ. „მუ- შის“ რედაქციას, ახლა უჭირავს დამზღვევი სალაროს საპენსიო განყოფილებას.

სახლის წინ დღევანდლამდე არსებობს ბაღჩა მიხ. თუმანიშვილის დღიურში ვკითხულობთ: 1847 წ. 23 თებერვალი, კვირა. დღეს ბაღჩაში ჩემი ახალი სახლის წინ დარგულ იქნა 10 თითონლიანი აკაციის ხე.“ ზოგიერთი ხე, ალბათ დიდი ხა- ნია გადახმა, ნაწილი 1934 წელს მოიჭრა, ხოლო ორი ხე ახლაც არის.

„ნოვოე ობოზრენიეს“ გამოცემის წლებში და აგრეთვე შემდეგაც, უფრო გვიან, გ. მ. თუმანიშვილის სიკვდილამდე, ამ სახლში დაიარებოდა ლიტერატუ- რასა, თეატრსა, საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ წრეებში ცნობილი ბევრი

სხვადასხვა პირი, ბევრი ქართველი და სომეხი მწერალი (კერძოდ აქ ყოფილან არტისტი-ქალი ლ. ი ა ვ ო რ ს კ ა ი ა, თავისი ქმრით დრამატურგი ვ. ბ ა რ ი ა-თ ი ნ ს კ ი თ უ რ თ, ვ. ე. მეიერხოლდი და სხვა).

⁷⁸ სამსახურში შესვლის დროიდან გუბერნატორის სამმართველოდან მეფის-ნაცვლის მთავარ სამმართველოში გადასვლამდე მ ი ხ ე ი ლ თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ს უჭირა სხვადასხვა თანამდებობა შემდეგი თანამიმდევრობით:

საქართველოს სახაზინო ექსპედიციაში (შემდგომ სახაზინო პალატა) 1837 წ. იანვრის 23-დან.

1838 წლის აპრილის 8-დან. ამიერ-კავკასიის მხარის მმართველობის დებუ-ლების პროექტის შემდგენელი კომისიის თავმჯდომარის სენატორი გ ა ნ ი ს წი-ნადადებით მივლინებულ იქნა კომისიაში.

1839 წლის ივნისის 14-ს გადაყვანილ იქნა საქართველოს სამართლისა და განჩინების ექსპედიციის მაგიდის უფროსად საგამომძიებლო ნაწილში.

1841 წლის აგვისტოს 26-დან, პირდაპირ მოვალეობათა გარდა, მუშაობდა საქმისმწარმოებლად პალატის განსაკუთრებულ საკრებულოში, რომელიც იხი-ლაავდა სხვადასხვა პირთა შთამომავლობაზე (საქართველოს დეპუტატთა საკრე-ბულოს საქმეების გამო) ტყუილი ფიცის მიცემაში დამნაშავეთა საქმეს.

1842 წლის დეკემბრის 11-ს დაინიშნა განსაკუთრებულ მინდობილებათა უმ-ცროს მოხელედ საქართველო-იმერეთის სამოქალაქო გუბერნატორთან და თან ახლდა გუბერნატორს გუბერნიაში მოგზაურობისას.

1847 წლის დეკემბრის 12-ს დაინიშნა თბილისის სამხედრო გუბერნატორის (რომელიც განაგებდა სამოქალაქო ნაწილს) კანცელარიის გამგედ.

1848 წლის იანვრის 11-ს დამტკიცებულ იქნა გუბერნატორის კანცელარიის მმართველის თანამდებობაზე.

1849 წლის ივნისის 14-ს წარვლინებულ იქნა ელისავეტპოლის გუბერნიის, შამშადინის უბნის გასანისა და თაუზის საფოსტო სადგურებს შუა 11.000 მან.

197

(ვერცხლად) ფოსტის გაძარცვის თაობაზე გამოძიების მოსახდენად. გამოძიების შედეგად ფული აღმოჩენილ იქნა.

1849 წლის სექტემბრის 15-ს დაინიშნა განსაკუთრებულ მინდობილებათა უფროს მოხელედ თბილისის სამხედრო გუბერნატორთან. სხვა მინდობილებათა შორის, ამ მოხელედ ყოფნის დროს, განაგებდა გუბერნატორის ი ვ. მ ა ლ ხ. ა ნ-დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი ს სალაშქრო კანცელარიას „აჯანყებული ოსების წინა-აღმდეგ გაგზავნილი ექსპედიციის დროს“; რევიზია გაუკეთა 1850 წ. ნოემბერსა და დეკემბერში ელისავეტპოლის გუბერნიის ყველა სამოქალაქო დაწესებულებას; რევიზია გაუკეთა აგრეთვე ასეთსავე დაწესებულებებს სიღნაღის და თელავის მა-ზრებში 1851 წლის თებერვალსა და მარტში; გამოძიება მოახდინა (მეფის-ნაცვ-ლის ვ ო რ ო ნ ც ო ვ ი ს მინდობილებით) 23.000 მან. (ვერცხლად) შემცველი სა-ფოსტო ჩანთის დაკარგვის თაობაზე, გამოარკვია დამნაშავენი და იპოვნა ფულიც - 21.535 მან; ვ ო რ ო ნ ც ო ვ ი ს პირადი მიწერილობით, 1853 წლის თებერვლის

14-ის თარიღით, აწარმოებდა გამოძიებას ქუთაისის გუბერნიის ახალქალაქის უბანში ადგილობრივ მართებლობაზე მცხოვრებთა საჩივრების გამო; ასეთივე პირადი მინდობილობით, 1853 წ. სექტემბრის 20-ის თარიღით, მოახდინა გამოძიება ჭარა-ბელაქნის სამხედრო ოლქში. 1853 წლის აგვისტოს 5-ს ელისავეტპოლის მაზრაში 40.000 მანეთამდე (ვერცხლად) შემცველი ფოსტის გაძარცვის თაობაზე; 1854 წლიდან 1858 წლის ბოლომდე ასრულებდა საგუბერნიო მმართველობის მრჩევლის თანამდებობას, განაგებდა სამმართველოს სხვადასხვა განყოფილებას (ცნობები ამოღებულია სამსახურის სიიდან).

⁷⁹ თავ. ივანე მალხაზის - ძე ანდრონიკაშვილი, იმერეთის უკანასკნელი მეფის სოლომონის დისწული, კავალერიის გენერალი (1793-1868) კავკასიის ერთერთი გამოჩენილი სამხედრო ადმინისტრატორთაგანი; მონაწილეობას იღებდა წარმატებით პასკევიჩის ლაშქრობებში და ომში მთიელებთან. 1853 წელს დაამარცხა თურქნი ახალციხთან, ხოლო 1854 წელს — მდინარე ნოლოყთან.

1849 წლიდან 1855 წლამდე ეჭირა თბილისის სამხედრო გუბერნატორის პოსტი. მიხ. თუმანიშვილი მასთან კანცელარიის გამგედ იყო. ანდრონიკაშვილი ითვლებოდა გამოჩენილ სარდლად. ირჩეოდა მოსწრებული საზრიანობით ბრძოლის დროს.

ოსეთში ლაშქრობის დაყოვნებამ გამოიწვია კავკასიის მთავარი სამმართველოს უფროსის გენერალ-ადუტანტის თავ. ვ. ო. ბეზუთოვის წერილი ივ. მალხ. ანდრონიკაშვილისადმი. დღემდე ეს წერილი არსად გამოქვეყნებული არ ყოფილა. „ამ წერილის ხელნაწერი — აღნიშნავს გ. მ. თუმანიშვილი თავის ჩანაწერში ბეზუთოვის ეპისტოლის რუსულ თარგმანზე - ჩვენ ვიპოვნეთ მიხ. ბირთვ. თუმანიშვილის ქალაქებში, რომელთანაც იგი შენახულა, როგორც ი. მ. ანდრონიკაშვილის (მაშინ თბილისის სამხედრო გუბერნატორის) ყოფილი კანცელარიის გამგესთან. ვ. ო. ბეზუთოვის მისი თანამედროენი ტყუილად კი არ უწოდებდნენ აღმოსავლეთის დიპლომატს და პოლიტიკოსს. წერილში იგი, მაშინ უახლოესი თანამემწე მ. ს. ვორონცოვის კავკასიის მხარის გამგებლობაში (კავკასიის მთავარი სამმართველოს უფროსი) არ ერიდება შენიშვნა მისცეს ფრიად გავლენიან ადმინისტრატორს, როგორც იყო ივანე მალხაზის - ძე ანდრონიკაშვილი, რომელმაც შემდგომ ბეზუთოვთან ერთად სახელი გაითქვა კავკასიის მთიელებთან ომისა და ყირიმის კამპანიის დროს. მაგრამ იგი ახერხებს ეს სამსახურებრივი საყვედური მეგობრული რჩევის ფორმაში ჩამოქნას და არა ოფიციალურ ქალაქში, რუსულ ენაზე, არამედ საიდუმლო წერილის სახით მათთვის ორივესათვის მშობლიურ ქარ-

თულ ენაზე. შემდეგში ი. მ. ანდრონიკაშვილის შვილი არჩილი ბეზუთოვთან მსახურობდა ადუტანტად და დაიმსახურა უფროსის კეთილგანწყობილება, როგორც გმირმა, რომელმაც თავი ისახელა ბაშკადიკლართან ბრძოლაში".

როგორც გ. მ. თუმანიშვილის შენიშვნებიდან ჩანს, მას აზრად ჰქონდა გამოეყვეცნებინა წერილი სქოლიოებით და ამ სათაურით: „ორი გმირის მიწერ-მონერა“ მის მიერ განზრახულ გამოცემაში მიხ. თუმანიშვილის არქივის მასა-ლებით. მაგრამ ეს განზრახვა არ განხორციელდა.

ბ ე ბ უ თ ო ვ ი ს წერილი ფრიად საინტერესოა ისტორიკოსებისათვის იმ მხრივ, თუ როგორ მართავდა კავკასიას მეფის მთავრობა. წერილის სრული ტექ-სტი შემდეგია:

„ს ა ი დ უ მ ლ ო“

საყვარელო კნიაზო იოანე მალხაზის-ძე.

არა მცირედ ვწუხ, რომ ოსების საქმე აგრე გაგრძელდა, და აქამომდე რეზულ-ტატი თითქოს არა სჩანს რა. დღეს მივიღე თქვენი მონერილობა, რომლითაც მაუწყებთ, რომ როკლები და სხვანი ოსები ითხოვენ პირდაპირ ნამესტნიკთან მათს გაგზავნას; ეს ნიშნავს კიდევ ახალ პირობების დადებას ოსებთაგან, რად-გან მათ ჰსურსთ, რომ ვლადიკავკაზს ანუ ეკატერინოგრადს იყვნენ გაგზავნილნი ისინი; ამით ჰსჩანს რომ არა გულწრფელად არიან ოსები თავიანთს პირობაზედ; მაშასადამე თქვენ გაქვსთ ნება რომ აღსასრულებლად კნიაზის მ ი ხ ა ი ლ ს ი - მ ო ნ ი ჩ ი ს* ბრძანებისა, თვით თქვენთან მოითხოვოთ ის კაცები ოსებთაგანნი, რომელნიც საჭირონი არიან, და უკე თუ არ გიახლონ, მაშინ დამორჩილება მათი ძალით უნდა მოახდინოთ, როგორც ამას წინათაც მოგახსენე საფუძველისა 85 ნა-მესტნიკის ნებისა, მე ვგონებ რომ პირველის ჩემის მონერილობით რომ მოგეთ-ხოვნათ ის კაცები თქვენთან, მეორედ რაზრეშენის მოთხოვნა საჭირო აღარ იქ-ნებოდა და არც დრო დაიკარგებოდა, რომელიც მაგისტანა გარემოებაში ძა-ლიან ძვირი არის; აგერ ხუთი კვირა არის, რომ ოტრიადი მანდ დგას; იმერე-თის მილიციაც მოსულა, და მიწერ მონერაში საქმე წარუმატებლად ჰრჩება: - ამას წინათ ზ ო ლ ო ტ ა რ ო ვ ს** მიეწერა ა ვ ა ლ ო ვ თ ა ნ***, რომ ჯარი და ზარბაზ-ნები, რომელნიც კობას არიან შეყრილნი ზ ო ლ ო ტ ა რ ო ვ ი ს ოტრიადის გასა-ძლიერებლად, დაითხოვოს თავის თვისა და წასასვლელად რადგან საჭირო აღარ არიანო; ა ვ ა ლ ო ვ ს ეს მონერილობა წარმოედგინა ვ ო გ ე ლ თ ა მ**** და ეთ-ხოვნა რაზრეშენი; მე არ ვიცი კობის ჯარების დათხოვნა თქვენი ბრძანებით არის, თუ თითონ ზ ო ლ ო ტ ა რ ო ვ ს უქმნია ის განკარგულება; ვითარცა თქვე-ნის მონერილობით ჰსჩანს, ჯერეთ საქმე ოსებისა არ დასრულებულა, და შეიძ-ლება რომ კიდევაც ჩხუბი მოგივიდესთ, ამის გამო ჯარების დათხოვნის დრო ვგონებ არ იყოს. მე ასე ვფიქრობ და სხვა ჩემდა უცნობი გარემოება თუ არის რამე, მე არა ვუწყი.

* თავადი ვ ო რ ო ნ ც ო ვ ი

** პოლკ. ზ ო ლ ო ტ ა რ ი ო ვ ი — ქართ. სახაზო მე-18 №-ის ბატალიონის მეთაური.

*** ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი — პოლკ. შემდეგ გენერალი, მთიელ ხალხთა უფროსი.

**** გ ე ნ . გ ო გ ე ლ , მთავარი შტაბის უფროსის თანაშემწე.

ნება მომეცით კნიაზო, ვითარცა თქვენს მეგობარს გულწრფელობით ჩემი ჰაზრი გამოგიცხადოთ, რომელ თუმცა თქვენი სამღურავი ზოლოტაროვთან საფუძვლიანი არის, რომ მას არ უნდა დაეწყო ოსებთან პირობები. მაგრამ თქვენ ვითარცა ოტრიადნის ნაჩაღნიკს, გქონდათ სრული სამართალი დარღვევად იმ პირობებისა და მყისვე აღსრულებად ნამესტნიკის ბრძანებისა; ხოლო რადგან თქვენ არ ინებეთ ესე და რაზრეშენიე მოითხოვეთ, ვგონებ ზოლოტაროვისათვის აღარ უნდა მიგენდოთ კაცების თქვენთან დაბარება, არამედ სასტიკად გებრძანებინათ რომ თქვენთან მოსულიყვენ ვინც საჭირო იყო ოსებთაგანი. უკე თუ გეახლებოდნენ, მაშინ განერიდებოდით უბრალოდ სისხლის დათხევას, წინააღმდეგ შემთხვევაში მიხვიდოდით ჯარით და დაამორჩილებდით მათ საჭურველის ძალით. ხოლო რადგან თქვენ ისევ ზოლოტაროვს მიანდეთ ეს საქმე, ან ახლად ოსები პირობას ითხოვენ, რომ ვლადიკავკაზს გაგვგზავნეთო ნამესტნიკთან და თქვენ კვალადცა ითხოვთ რაზრეშენიეს ამა გარემოებისას; ამასობაში დრო მირბის, ხარჯი ჯარის უბრალოდ იხარჯება, და გორის უეზდისა და იმერეთის მილიცია, მეტადრე პირველნი, განშორებულნი თავიანთ სახლებითგან, ჰსცდებიან თავიანთს მუშაობას, რადგან ახლა არის გლეხიკაცის მუშაობის ყამი; ახლა იქნება ოსებმა კიდევ ახალი პირობა მოჰსთხოვონ ზოლოტაროვს, კვლავადვე რაზრეშენიე უნდა მიიღოთ, და საქმის დასრულება გაგრძელდება.

საგანი თქვენის კომანდროვკისა ნამესტნიკისაგან ის იყო, რომ თქვენ ვითარცა ვოენნის გუბერნატორი, რომელსაც აქვს თავის გუბერნიაში უფლება, ყოველს მოქმედებას უმჯობესად შეათანხმებთ მანდაურთ გარემოებათთანა და რადგან გაქვთ წერილით ბრძანება კნიაზი მიხეილსიმონიჩისა, რაზრეშენიეები საჭირო აღარ უნდა ყოფილიყო აღსასრულებლად ნამესტნიკის ნებისა.

ვგონებ, ზოლოტაროვს პასუხის მოსვლამდინ, რომ მიხვიდეთ როკს ჯარით, მაშინ აღარა შეეძლებათ რა ოსებს და რასაც თქვენ უბრძანებთ აღსრულებენ და დამორჩილებიან; მაშინ მოახდენთ შესაბამს განკარგულებას, ვითარსაც საჭიროდ დაინახავთ; უსამურეს* იქნება, უკეთუ ყოველი ესე მოხდეს თვინიერ სისხლის თხევისა.

კეთილგონიერი თქვენნი განკარგულებანი ჯავის სოფლების და კოშკას მცხოვრებთა დამშვიდების გამო მიღებულნი დაგვირგვინებულ იქმნენ სრულის წარმატებითა და არღა არის იჭვი რაიმე, რომელ მოკლეს დროშიდ დააბოლოებთ დანაშთენს ნაწილსაც თქვენის მონდობილებისას; თუმცა როგორც თქვენ ინერებით, დანაშთენი ესე ნაწილი არის უქნელესი, მაგრამ კეთილ გონიერი თქვენი განკარგულება და გამოცდილება მაგვარ საქმეებში გვარწმუნებენ საამურს დასასრულზედ, რომელსაც მოუთმენლად მოელის მართებლობა.

მეგობრულს საფუძველზედ მონერილი წიგნი ესე გთხოვთ უმორჩილესად მიიღოთ იმავე საფუძველსაზედა და იქმნეთ დარწმუნებული, რომელ მარად შეუცვალელების ჩემის თქვენდა პატივისცემით ვშთები.

თქვენის ბრწყინვალეებისა
ერთგული მოსამსახურე
თავ. ვასილ. ბ ე ბ უ თ ო ვ ი."

23 ივნისს 1850
თბილისს.

* უსაამურეს

200

ორივე გმირის დასახასიათებლად საინტერესოა აღინიშნოს რომ ე. გ. ვ ე ი - დ ე ნ ბ ა უ მ ი ს გამოუქვეყნებელ დღიურში 1888 წლისა (საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაშია) ჩანერილია: „სხვათა შორის თავადმა [კ ა ვ კ ა - ს ი ს მ თ ა ვ ა რ მ ა რ თ ე ბ ე ლ ი დ ო ნ დ უ კ ო ვ - კ ო რ ს ა კ ო ვ ი] გვიამბო შესანიშნავი შემთხვევა, რომელიც ამტკიცებს განსვენებული გენერლის თავადი ი ვ ა ნ ე მ ა ლ ხ ა ზ ი ს - ძ ე ა ნ დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი ს საზრიანობას და მოხერხებულობას. აღმოსავლეთში ომის დროს იმერეთს თავი იჩინა ჩვენთვის სამტრო მოძრაობამ. მშვიდობიანობის დასამყარებლად გაგზავნილმა თავად ა ნ დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ მ ა შეჰკრიბა ხალხი და მიაყარა და მიაყარა მწარე საყვედური და ლანძღვა. თქვენ არამზადები, მშიშრები და სულელები ხართ, უთხრა მან წოდებათა წარმომადგენელთ. სად იყავით მაშინ, როდესაც მე და ს ო ლ ო მ ო ნ მ ე ფ ე ა ვ ჯ ა ნ ყ დ ი თ? მაშინ როგორც მშიშარა კურდღლები მიიმაღენით და გაგვეციოთ მეფეც და მეც! რუსები კი მაშინ ერთი მუჭანი იყვნენ და ადვილად გაუნადგურებდით. მამ რა გინდათ ახლა, თქვე უტვინო თავიანებო, როდესაც რუსებს მთელი დივიზიები ჰყავთ და გაგსრესავენ იოლად და ულმობელად“.

ამ შესანიშნავმა ორატორულმა ხერხმა მოხუცი გენერლისამ გასჭრა: მღელვარება მოისპო“.

ურთიერთობა მოხუც გუბერნატორსა და მის კანცელარიის ახალგაზრდა მმართველს შორის მართო სამსახურის ხასიათისა არ იყო. ა ნ დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი თერიად აფასებდა მ ი ხ. თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ნიჭს და პატიოსნებას და არაერთხელ აღნიშნავდა ხოლმე მის დამსახურებას სიტყვიერად და წერილობით თავის მოხსენებაში მეფის-ნაცვლისადმი. კერძოდ, 1854 წლის მაისის 8-ს მან სთხოვა სამოქალაქო სამმართველოს უფროსს მიეცა მიხ. თუმანიშვილისათვის „ამიერკავკასიის საზოგადოებრივი მზრუნველობის პრიკაზის“ („Приказ о общественного призрения“) დირექტორის პოსტი და თანაც ჩინებული რეკომენდაცია გაუკეთა. ამაზე უფრო ადრე, 1853 წ. თებერვლის 11-ს, იგი სწერდა სამოქალაქო სამმართველოს უფროსს 23.261 მან. გამტაცებელთა აღმოჩენასთან დაკავშირებით, რომ მიხ. თუმანიშვილის ეს აღმოჩენა „იშვიათია და თითქმის უმაგალითოც კი“. ალბათ ა ნ დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი ს მოხსენებათა მეოხებით იყო, რომ მიხ. თუმანიშვილს ყურადღება მიაქცია ვორონცოვმა, რომელმაც რამდენჯერმე მიანდო მას, პასუხსაგები საქმე, თუმცა ვ ო რ ო ნ ც ო ვ ი ს განკარგულებაში მრავალრიცხოვანი შტატი იყო მოხელეებისა და ადუტანტებისა, ხოლო მიხ. თუმანიშვილს თანამდებობა ეჭირა არა მთავარ სამმართველოში, არამედ გუბერნატორთან.

მიხ. თუმანიშვილის არქივში შენახულა: 1) ანდრონიკაშვილის თხოვნით მის მიერ 1854 წლის ოქტომბერში შედგენილი მოხსენება (записка) ქუთაისის გუბერნიის (შორაპნის მაზრის) სვირის თემის (волости) შესახებ, რომელიც ანდრონიკაშვილის დედის — იმერეთის ბატონიშვილის მარიამ არჩილის ასულის — მფლობელობაში იყო, როგორც იმერეთის მეფის სოლომონ II მიერ ბოძებული. როდესაც სოლომონი თურქეთს გაიქცა ბატონიშვილის მარიამის ქმართან ერთად, რუსეთის მთავრობამ მოახდინა მამულის კონფისკაცია. მოხსენებაში მოყვანილია საფუძვლები, რაზედაც დამყარებით ი. მ. ანდრონიკაშვილი თხოულობს დაებრუნოს მამული; 2) მიხ. თუმანიშვილის მიერვე ანდრონიკაშვილის სახელით შედგენილი წერილები: ვორონცოვის სადამი (ამ უკანასკნელის მიერ კავკასიის დატოვების გამო) და ალექსანდრე ბაგრატიონ-იმერის სადამი (ახალციხის ექსპედიციის გამო). 3) მოხსენება ვორონცოვის მიერ თბილისში ავლაბარზე დაარსებული ფერმის საქმიანობის შესახებ; 4) წერილი საქართველოს ეგზარქოსისადმი

— სულიერი სამწყსოს დათვალიერებაზე ოსეთის ოლქში; 6) ექიმ ე. ს. ანდრეევსკის სადამი — ბორჯომის მამულზე 6) შედარებითი წერილი იმ ბეგარის შესახებ, რასაც იხდიან თბილისისა და ამიერკავკასიის სხვა გუბერნიების მცხოვრებნი; წერილი შედგენილი იყო მიხ. თუმანიშვილის მიერ ერევნისა, შემახისა და ქუთაისის გუბერნატორების პროტესტის გამო იმის წინააღმდეგ, რომ მათი გუბერნიები მონაწილეობას იღებენ თბილისის მილიციის შესანახ ხარჯში; 7) მოხსენების პროექტი (1850 წ. აპრილში) სასოფლო მედიცინაზე შტაბ-ლეკარის ხელნაწერთურთ „რამდენიმე სიტყვა სახალხო ჰიგიენაზე;“ 8) მოხსენება მეფისნაცვალისადმი ნახიჩევანის მაზრის რევიზიაზე, რომელიც ჩაატარა მიხ. თუმანიშვილმა და სხვ.

⁸⁰ რუხიკოშვილი — ღირსშესანიშნავი ძველია ძველი დროისა ბორჩალოს მაზრაში. ერთერთი ტურისტის თურმე ამტკიცებდა, ლურსმული წარწერები ვნახე კოშკის კედელზე. კონსტ. მიხ. თუმანიშვილის ცნობით, რომელიც დართული აქვს მიხ. თუმანიშვილის შენიშვნას, ლურსმულ წარწერების ცნობილმა მკვლევარებმა ბალკმა და ლემანმა არ დაადასტურეს ეს აღმოჩენა ტურისტისა.

⁸¹ კრუზენშტერნი, მეფის-ნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსი ბარონ ნიკოლაიმდე, სტატს-სეკრეტარი.

მიხ. თუმანიშვილის არქივში კრუზენშტერნის სხვადასხვა სამსახურო მოხსენებებით და ცნობებს შორის შენახულა მისი წერილი ვ. ა. ინსარის სადამი (მეფის-ნაცვლის კანცელარიის დირექტორი) მიხ. თუმანიშვილის დანიშვნის თაობაზე: „თავადმა მეფის-ნაცვალმა ინება დაეკისრებინა ჩემთვის თავმჯდომარეობა იმ კომიტეტში, რომელიც უნდა გაიხსნას გლეხთა საქმისათვის. მე ვისურვებდი მყოლოდა მდივნად ამ საქმეში, რომლის შეერთებასაც განსაკუთრებული განყოფილების საქმეებთან მე ვაპირებ, თავადი მ. თუმანოვი ი. უკეთუ თქვენ,

ვასილი ანტონოვიჩი, ამის საწინააღმდეგო არა გაქვთ რა, მაშინ მე გთხოვდით გებრძანებინათ თავადი თუმანოვისათვის შემოსულიყო ჩემთან დღეს საღამოს 7 ან 8 საათზე. თქვენი ერთგული კრუზენშტერნი. 1861 წ. 20 მარტი.“ (მიხ. თუმანიშვილს ამ წერილზე გაუკეთებია წარწერა ფანქრით: „სათანადო აღსრულებისათვის“.

⁸² ბარონი ალექსანდრე პავლეს-ძენიკოლაი (1821-1899). კავკასიაში ხანგრძლივი სამსახურის შემდეგ, 1862-63 წ.წ. იყო სახალხო განათლების მინისტრის ამხანაგი, ხოლო შემდეგ, 1863 წლიდან 1875 წლამდე, კვლავ თბილისში მსახურობდა მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსის თანამდებობაზე კავკასიაზე საგლეხო, სასამართლო და საქალაქო რეფორმების გავრცელების დროს. არჩეულ იქნა ქალ. თბილისის საპატიო მოქალაქედ. სენატორი და სტატს-სეკრეტარი.

ნიკოლაის დღიურები და არქივი შეიძინა 1937 წელს საქართველოს მწერალთა მუზეუმმა.

⁸³ ერთსადაიმავე დროს (1864) მიხ. თუმანიშვილი იყო წვერი კავკასიასა და ამიერკავკასიაში სამოქალაქო დაწესებულებათა გარდაქმნის კომისიისა. დაწესებულებათა გარდაქმნის დებულების პროექტი შეადგინა მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსის განსაკუთრებულ მინდობილობათა მოხელემ ა. ზადლონიძემ. მიხ. თუმანიშვილის არქივში შენახული მიწერ-მოწერიდან ჩანს, რომ ავტორს გადაუცია მისთვის თავისი პროექტი აზრის გამო-სათქმელად. მიხ. თუმანიშვილს შეუტყობინებია ავტორისათვის დაწვრილებითი

შენიშვნები და ის, რაშიაყ არ ეთანხმებოდა პროექტს. პროექტის ავტორი ცალკე წერილით მადლობას უთვლის თავის კრიტიკოსს და აღნიშნავს განსაკუთრებულად, რომ მაშინ, როდესაც სხვები დასჯერდნენ მხოლოდ ნაწყვეტ-ნაწყვეტ შენიშვნებს და პროექტის შექმნას, მიხ. თუმანიშვილმა გამოსთქვა საქმიანი დასკვნები, რომლებსაც უმეტეს ნაწილად ავტორი დაეთანხმა.

ტაინი სოვეტნიკი ფადეევ ვი თავის მოხსენებითს წერილში საგლეხო საქმეზე აღნიშნავს, რომ მას გადაუცია მიხ. თუმანიშვილისათვის თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიების მემამულეთა და გლეხთა შესახები ცნობები, რაც მის ხელთ იყო, შესამონმებლად.

მთავარმართველის საბჭოს წევრს ნ. ი. პრიბილს უთხოვია მიხ. თუმანიშვილისათვის გადაესინჯა და შეესწორებინა მისი სტატია საადგილმამულო რეფორმაზე.

ამგვარი მიმართვანი მიხ. თუმანიშვილის არქივში მრავლად მოეპოება.

⁸⁴ თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიებში მიწების გამოსყიდვის ოპერაციებისათვის მიხ. თუმანიშვილი მისი მედგენილი განაწესის განხილვის შემდეგ, მან მიიღო მეფის-ნაცვლის დიდი მთავრის მიხეილნიკოზის-ძის წერილობითი მადლობა (1868 წ. აგვისტოს 14-სა): „დიდი შრომის გულდადებით და კეთილსინდისიერად შესრულებისათვის იმ პროექტის შესადგენად, რომელმაც

მოითხოვა ამ საგანზე სხვადასხვა დროს გამოცემულ დადგენილებათა და აგრეთვე მათ ცვლილებათა და დამატებათა შესწავლა და რომელი ნაშრომითაც გაადვილებულ უნდა იქნეს გამოსყიდვის ოპერაციის შესრულება, როგორც იმ მხრით, რომ ხაზინა უზრუნველყოფილ იქნება გამოსყიდვის გადასახადთა წესიერი შეტანით, ისე იმ მხრით, რომ ორ წოდებას შორის მალე დამყარდება ქონებრივი ურთიერთობანი, ორივესათვის თანაბრად სახირონი და მთავრობის იმ მზრუნველობითს განზრახვებთან შეთანხმებულნი, რათა სოფლის მოსახლეობის ყოფაცხოვრება მოეწყოს მტკიცე და ხელშეუხებელ საფუძვლებზე".

⁸⁵ გიორგი კონსტანტინეს-ძე ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ-მ უ ხ რ ა ნ ს კ ი — იხ. თავი მე-VI და შენიშვნა 112.

⁸⁶ ე ვ გ ე ნ ი ჰ ა ვ ლ ე ს-ძ ე ს ტ ა რ ი ც კ ი. წარსული საუკუნის 60-იან წლებში განაგებდა კავკასიაში საგამიჯვნო ნაწილს და იყო თბილ. კომერც. სასამართლოს თავმჯდომარე. შემდეგ მონაწილეობას იღებდა სასამართლო რეფორმის სამზადისში და იყო თბილისის სამოსამართლო პალატის პირველი უფროსი თავმჯდომარე. 70-იან წლებში ირიცხებოდა მეფის-ნაცვალთან და მისი საბჭოს წევრად, შემდეგ სახელმწიფო საბჭოს წევრად (ცნობები ამოღებულია კავკასიის მოღვაწეთა ლექსიკონიდან).

⁸⁷ მ. ნ. კ უ რ ა ე ვ ი (1835-1893). შეადგინა კრებული მთავრობის განკარგულებათა საგლეხო საკითხზე კავკასიაში. (1880-85 წ.წ.); ავტორია სტატიებისა იმავე საგანზე „ამიერკავკასიის სახელმწიფო გლეხთა ეკონომიური ყოფაცხოვრების შესწავლის მასალებში" („Материалы по изучению экономического быта госуд. Крестьян Закавказья“) (1885-1889 წ.წ.); ტაინი სოვეტნიკი, კავკასიის სტატისტიკური კომიტეტის თავმჯდომარე, მთავარმართებლის საბჭოს წევრი შინაგან საქმეთა სამინისტროდან, კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების ვიცე-პრეზიდენტი; კავკასიაში მსახურობდა 1876 წლიდან; მ ი ხ. თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი-ლ ი ს სიკვდილის შემდეგ იყო დირექტორი საგლეხო საქმეთა კანცელარიისა.

ნ ი კ ო ლ ა ი ს საპირდაპიროდ, კ უ რ ა ე ვ ი შეცდომად სთვლიდა ვ ო რ ო ნ-ც ო ვ ი ს გადაწყვეტილებას უმაღლესი მუსლიმანური წოდებისათვის მიწების დამტკიცების თაობაზე, ვინაიდან ეს წოდება ირანისა და თურქეთის ბატონობის

დროს ამ მიწებით სარგებლობდა არა საკუთრების უფლებით არამედ სამსახური-სათვის დროებითი საზღაურის უფლებით.

კ უ რ ა ე ვ ი ეკუთვნოდა რუსი ლიბერალი ადმინისტრატორის ტიპს, რაც ასე იშვიათი იყო კავკასიაში. იგი გლეხთა საქმის ცნობილი მოღვაწის ნ. ა მ ი ლ ი უ-ტ ი ნ ი ს მონათე იყო. მტკიცედ მისდევდა 1861 წლის თებერვლის 19-ის რეფორმით შექმნილ პრინციპებს.

კ უ რ ა ე ვ ი ს ნაშრომები გლეხთა საქმეზე ამიერკავკასიაში, მ ი ხ. თ უ მ ა ნ ი-შ ვ ი ლ ი ს ნაშრომებთან ერთად, თითქმის ერთადერთი ნაბეჭდი დამხმარე მასალაა კერძო-მფლობელთა მიწებზე მცხოვრები კავკასიელი გლეხების ყოფაცხოვრების ისტორიის შესასწავლად (ცნობები ამოღებულია კავკასიის მოღვაწეთა

ლექსიკონიდან და გ. თუმანიშვილის „დახას და მოგონებ.-დან“ — წიგ. III).

⁸⁸ ა ვ ა ლ ი ა ნ ი , ოდესისა და შემდეგ თბილისის უნივერსიტეტის პროფესორი, კავკასიაში გლეხთა საკითხის მკვლევარი — მთელი რიგი ისტორიული ნაშრომების ავტორი, ექიმი ე. ს. ა ნ დ რ ე ე ვ ს კ ის მოგონებათა გამომცემელი და კომენტატორი.

⁸⁹ ბორის ე ს ა ძ ე . მთელი რიგი ისტორიული ნაშრომების ავტორი; ეს ნაშრომები უმთავრესად XIX საუკუნის ისტორიას ეხება.

⁹⁰ გ. ა. კ ა ლ ა ნ თ ა რ ო ვ ი , ლიტერატორი; რუსული და სომხური ჟურნალ-გაზეთების თანამშრომელი. ავტორი ნაბეჭდი მოხსენებითი წერილისა „ბატონ-ყმობა საქართველოში აწინდელი საუკუნის დასაწყისს“. თავის წერილში კალან-თაროვი არაერთხელ ასახელებს მის. თუმანიშვილის ნაშრომებს.

თ ა ვ ი VI

⁹¹ დიმიტრი ივანეს-ძე ყ ი ფ ი ა ნ ი (1814-1887) — გამოჩენილი საზოგადო მოღვაწე და პუბლიცისტი. მონაწილეობას იღებდა თავადაზნაურთა 1832 წლის შეთქმულებაში, რისთვისაც გადასახლებული იყო ვოლოგდაში. დაბრუნდა სამშობლოში 1837 წელს და შევიდა სახელმწიფო სამსახურში; აქ სწრაფად დაწინაურდა. 1859 წელს დაინიშნა კავკასიის მეფის-ნაცვლის მთავარ სამმართველოს საბჭოს წევრად. დახელოვდა საგლეხო საკითხში. მის მიერ შედგენილ საგლეხო რეფორმის პროექტს მხედველობაში ჰქონდა მართო თავადაზნაურთა ინტერესები. მისი ინიციატივით დაარსებული იყო სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკი. 1864 წელს არჩეულ იქნა თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობის წინამძღოლად და ამ თანამდებობაზე დარჩა 1870 წლამდე. 1875 წლიდან 1879 წლამდე იყო თბილისის ქალაქის თავად; 1885-1886 წლებში — ქუთაისის გუბერნიის თავადაზნაურობის წინამძღოლად. უღმობელად იბრძოდა ადგილობრივი ადმინისტრაციის რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ, რისთვისაც გადასახლებულ იქნა ქ. სტავროპოლ-კავკაზსკში, სადაც მოჰკლეს მეფის აგენტებმა.

დ ი მ. ყ ი ფ ი ა ნ ი მონაწილეობას იღებდა ლიტერატურულ მუშაობაში, თანამშრომელი იყო „ცისკრისა“ (ფსევდონიმი — ბაქარ ქართლელი); თარგმნიდა ფრანგულიდან და ინგლისურიდან. 1857 წელს „ცისკარში“ დაბეჭდა შექსპირის „რომეო და ჯულიეტა“-ს თარგმანი; შემდეგ გადათარგმნა „ვენეციელი ვაჭარი“ და მთელი რიგი დრამატიული ნაწარმოებნი შ ე ქ ს პ ი რ ი ს ა , მ ო ლ ი ე რ ი ს ა , ბ ო მ ა რ შ ე ს ი . 1882 წელს გამოუშვა თავისი „ახალი ქართული გრამატიკა“; 1886 წელს გამოაქვეყნა „რუსკაია სტარინა“-ში თავისი მემუარების ნაწყვეტები.

⁹² ა ი ეს , ეპოქის დამახასიათებელი დოკუმენტი:

თქვენო ბრწყინვალეზავ

მონყალევე ხელმწიფევე

ბ ი რ თ ვ ე ლ თ უ მ ა ნ ო ვ ს გ ი ო რ გ ი ს - ძ ე ს .

თქვენის ბრწყინვალეზავის წერილი მეზობა, რაც გეზბანა ვსცან. შემდგომ რო-
მელიც ჩემის ყმის ქალი მოგეცით მ ა რ ი ნ ე . მაგასთან საქმე არავისა აქვს ვერა-
ვინ გელავეზათ. თუ ვინმემ დავა დავინყოსთ პასუხი მე უნდა გავსცე. ნება გაქვთ
მაგაზე გასყიდვისა, ჩუქებისა, ვისიც თქვენი ნება იქმნება. და როდესაც შევიყ-
რებით როგორც რიგია იმ გვარს წერილს მოგართმევ. სხვებ დავშთები თქვენის
ბრწყინვალეზავის

ივნისის, 4 მივიღე. მორჩილი დ ა ვ ი თ ე რ ი ს თ ა ვ ი .

⁹³ მ ი ბ . თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ს არა ერთი შემთხვევა ჰქონდა გასცნობოდა
1841 წელს ზოგიერთი თავადაზნაურის ზურგთუკანა ოინებს, როდესაც მას,
სამართლისა და განჩინების ექსპედიციის (экспедиция сула и расправы) საგა-
მომძიებლო მაგიდის უფროსის პირდაპირ მოვალეობათა გარდა, დააკისრეს
(ავვისტოს 28-ს) აგრეთვე საქმისწარმოება პალატის განსაკუთრებულ საკრებუ-
ლოში, რომელიც იხილავდა სხვადასხვა პირთა შთამომავლობის თაობაზე ცრუ-
მონწეობაში დამნაშავეთა საქმეებს (საქართვ. თავადაზნაურობის სადეპუტატო სა-
კრებულოს საქმეების გამო).

⁹⁴ გრათი მიხეილ ნიკოლოზის-ძე მ უ რ ა ვ ი ო ვ - ვ ი ლ ე ნ ს კ ი (1796-1866) -
სახელმწიფო ქონებათა მინისტრი, ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე II რეფორმების მოწინააღმ-
დეგე. 1863-65 წლებში ვილნოს გენერალ-გუბერნატორი. მძვინვარე ჯალათი
პოლონელ მემბოხეთა.

⁹⁵ რამდენიმე წლის შემდეგ კვლავ წარმოიშვა მოკლევადიანი კრედიტის
ბანკის დაარსების პროექტი. თბილისში გაიხსნა სასოფლო-სამეურნეო კრედიტის
საზოგადოება, ქუთაისში — საურთიერთო კრედიტის საზოგადოება, შემდგომ — უკვე
მცირე ხნით ადრე რევოლუციამდე — ამიერკავკასიის ბანკი თბილისში.

⁹⁶ ბ ა რ ბ ა რ ე — მიხ. თუმანიშვილის უფროსი ქალი — დაიბადა 1846 წლის
თებერვლის 22-ს. 1855 წელს შევიდა M-me ფ ა ვ რ ი ს პანსიონში, ხოლო
1858 წლის იანვრის 19-ს გადავიდა ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტში, რომ-
ლის კურსიც მან დაამთავრა 1863 წ. ინსტიტუტიდან გამოსვლისას ბ ა რ ბ ა რ ე
თავდადებით შეუდგა თვითგანათლებას, ბეჯითად სწავლობდა ბუნებისმეტყველე-
ბას და ლიტერატურას, დადიოდა ყველა ლექციაზე, რასაც კი თბილისში კითხუ-
ლობდნენ ადგილობრივი და ჩამოსული ლექტორები. განსაკუთრებულ ყურადღე-
ბას აქცევდა მედიცინის დოქტორის — შემდგომ აკადემიკოსის — ი. რ. თ ა რ ხ ა ნ -
მ ო უ რ ა ვ ი ს ლექციებს.

მთელ დღეებს და ხშირად ღამესაც ბ ა რ ბ ა რ ე, თავის და ა ნ ა ს ტ ა ს ი ა ს -
თან ერთად, ანდომებდა რ უ ს ს ო ს , ე ს კ ი რ ო ს ი ს , ბ რ ე მ ი ს , ჰ ო მ ი ა ლ ო ვ ს -
კ ი ს და ლ ა ს ა ლ ი ს ნაწერებს. დიდის მუყაითობით სწავლობდა ფრანგულ ენას
არა მარტო M-me ფ ა ვ რ ი ს პანსიონში, არამედ შემდეგშიაც.

ბ ა რ ბ ა რ ე საზღვარგარეთ აპირებდა წასვლას განათლების დასამთავრებ-
ლად, მაგრამ ნაადრევმა სიკვდილმა უსწრო. იგი შეგნებული მომხრე იყო ქალის

ემანსიპაციისა და ბევრ რამეში სამოციანი წლების მოღვაწეთა პოლიტიკურ შეხედულებათ იზიარებდა. ბარბარეს დამოუკიდებელი ხასიათის მაჩვენებელ ნაკვეთად უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ წინააღმდეგ იმ დროს თბილისში გამეფებული შეხედულებისა ქალის კრძალულებაზე — მან შეისწავლა ცხენზე ჯდომა და ასე თამამად დასეირნობდა თბილისის მიდამოებში. ბ ა რ ბ ა რ ე ს დიდი

205

გავლენა ჰქონდა ძმების იდეურ განვითარებაზე. ნოვოროსიისკის უნივერსიტეტში გ ი ო რ გ ი ს ყოფნის დროს (ოღესა, 1871-1875 წ.წ.) ბ ა რ ბ ა რ ე ს მუდმივი მიწერ-მოწერა ჰქონდა ძმასთან; იგი აცნობებდა ხოლმე ძმას თბილისის საზოგადოებრივი და სალიტერატურო ცხოვრების ამბებს. მისი წერილები სავსეა ენთუზიამით და მსჯელობით, რაც ააშკარავებს ბ ა რ ბ ა რ ე ს სულიერ მოთხოვნათა მრავალმხრიანობას. ბ ა რ ბ ა რ ე ს დასახული ჰქონდა ფართო ლიტერატურული გეგმა, კერძოდ მეცნიერებისა და მრეწველობის გამოჩენილ მოღვაწეთა ცხოვრების აღწერის მთელი სერია. ამ სერიიდან მან მოასწრო მხოლოდ რკინიგზის გამომგონის გ ე ო რ გ ს ტ ე ფ ე ნ ს ო ნ ი ს (1781-1848) ბიოგრაფიის შედგენა. გამოცემით-კი ეს წიგნაკი მისი სიკვდილის შემდეგ გამოვიდა — 1876 წელს. ეს ახალგაზრდა ადამიანი, რომელიც დიდ იმედებს იძლეოდა, გარდაიცვალა სწრაფ-მდინარი ჭლეფით 1873 წლის ივნისის 15-ს 26 წლისა.

⁹⁷ ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე რ ე ვ ა ზ ი ს - ძ ე თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი , მიხ. თუმანიშვილის ბიძაშვილი, რომელსაც მის ოჯახთან მჭიდრო მეგობრული კავშირი ჰქონდა.

⁹⁸ ს ტ ე ფ ა ნ გ რ ი გ ო ლ ი ს - ძ ე მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი , პროფესორის შემდგომ თბილ. უნივერსიტეტის რექტორის პ. გ. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი ს ძმა.

⁹⁹ უ ა ნ - პ ი ე რ ბ ე რ ა ნ უ ე (1780-1857) ფრანგი პოეტი, ივლისის რევოლუციის მონაწილე, ცნობილი „სიმღერები“-ს (ლექსები) ავტორი.

¹⁰⁰ ს ა მ უ ი ლ ს მ ა ი ლ ს ი , ინგლისელი მწერალი, — მორალისტი XIX საუკ.

¹⁰¹ „Отечественные записки“ — 1818 წელს დაარსებული ჟურნალი, რომელსაც გამოსცემდა ჯერ პ. პ. ს ვ ი ნ ი ნ ი , შემდეგ ა. ა. კ რ ა ე ვ ს კ ი , მერე (1868 წლიდან) პოეტი ნ. ა. ნ ე კ რ ა ს ო ვ ი და სატირიკოსი მ. ე. ს ა ლ ტ ი კ ო ვ - შ ჩ ე დ რ ი ნ ი . ჟურნალში უახლოეს მონაწილეობას იღებდნენ კრიტიკოსი ბ ე ლ ი ნ ს კ ი და გამოჩენილი რუსი მწერლები.

¹⁰² „Неделя“ — ერთი საუკეთესო რუსული სალიტერატურო ჟურნალთაგანი, რომელშიაც მონაწილეობას იღებდნენ: ლ ა ვ რ ო ვ ი , ტ უ რ გ ე ნ ე ვ ი , გ ე რ ც ე ნ ი , შ ე ლ გ უ ნ ო ვ ი და სხვ.

¹⁰³ „Санктпетербургские Ведомости“ — 70-იან წლებში პროგრესიული ორგანო კ ო რ შ ი ს რედაქტორობით.

¹⁰⁴ „გლეხიკაცის ისტორია“ — ფრანგი ავტორების ე რ კ მ ა ნ ი ს ა და შ ა ტ რ ი ა ნ ი ს რომანი.

¹⁰⁵ „Дневник провинциала в Петербурге“ — მ. ე. ს ა ლ ტ ი - კ ო ვ - შ ჩ ე დ რ ი ნ ი ს ა (სტატიები, რომლებიც იბეჭდებოდა 1873, 1881 და 1885 წლებში).

¹⁰⁵ ტასო - ანასტასია მიხეილის ასული თუმანიშვილისა (დაიბ. 1849 წლის აგვისტოს 25-ს, გარდ. 1932 წლის თებერვლის 7-ს (ახ. სტ.), მიხ. თუმანიშვილის ქალი, შემდგომ მეუღლე პუბლიცისტის და ბელეტრისტის გიორგი ექვთიმეს - ძე წერეთლისა, რომელიც იყო პირველი ქართული გაზეთის „დროების“ რედაქტორი და უურნალი „კრებულის“ გამომცემელი (ნ. ნიკოლაძესთან ერთად).

ა. მ. თუმანიშვილი-წერეთლისამ პირველდანიწყებითი განათლება მიიღო M-me ფავრის პანსიონში, სადაც 1858 წლის თებერვლის 16-ს შევიდა. შემდეგ სწავლობდა ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტში, რომლის კურსიც მან დაამთავრა 1865 წლის ივნისის 1-ს. ამის შემდეგ იგი განაგრძობდა თვითგანვითარებას თავის უფროს და ბარბარესთან ერთად. ახალგაზრდობაში რადიკალური მიმართულებისა იყო, განიცდიდა სამოციანი წლების მოღვაწეთა გავლენას, გატაცებული იყო ქალთა ემანსიპაციის იდეით და აღზრდის საკითხებით. 1876 წელს იმგზავრა საფრანგეთსა და შვეიცარიაში ევროპის საზოგადოებრივი

206

ცხოვრებისა და საღმრდელო დაწესებულებათა გასაცნობად. 1889 წლიდან სცემდა უურნალ „ჯეჯილს“. პირველში თითო ნომერს ორ თვეში ერთხელ, ხოლო 1896 წლიდან ყოველთვე (1921 წლამდე) იაკობ გოგებაშვილისა, ალ. ჭიჭინაძისა, გ. იოსელიანისა, შემდეგ ე. წერეთლისა, ს. ციციშვილისა და სხვათა უახლოესი თანამშრომლობით. ამასთანავე, იგი იყო ავტორი მრავალი საბავშვო ამბავისა, მოთხრობისა (განსაკუთრებით ნათარგმნის) და ბევრი სხვა მასალისა, რაც „ჯეჯილში“ იბეჭდებოდა“. 1891 წელს მისთხოვდა გიორგი წერეთელს და ამ დროიდან აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ყველა მის მიერ დაწყებულ სალიტერატურო საქმეში. 1893 წლიდან, გიორგი წერეთელთან ერთად დაიწყო ყოველკვირეული პოლიტიკურ-ტერატურული გაზეთი „კვალის“ გამოცემა (შეჩერებულ იქნა 1904 წელს) ფორმალურად ვითომ „ჯეჯილის“ დამატებად. „კვალს“ დაარსებული იყო ამათუიმ სახით მარქსიზმის მიმდევარ ახალგაზრდა მოღვაწეთა მთელი წრის (მესამე დასი) მონაწილეობით და ბრძოლას ეწეოდა ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური პრესის წინააღმდეგ.

1884 წელს ანასტასიას ინიციატივით თბილისში დაარსდა მასწავლებელ და აღმზრდელ ქალთა საურთიერთო დახმარების საზოგადოება. საზოგადოებას მიზნად ჰქონდა არა მარტო მატერიალური ზრუნვა თავის წევრებზე, არამედ კულტურული მუშაობაც. საზოგადოება აწყობდა სახალხო კითხვებს, საკვირაო სკოლებში და თეატრებში მუშაობას; დაარსებული იყო სამაგალითო (მაჩვენებელი) სკოლა, დღემდე არსებული მე-60 შრომის სკოლის სახელწოდებით, და აგრეთვე ბიბლიოთეკა, რომელიც საფუძვლად დაედვა განათლების მუშაკთა სახლის ახლანდელ დიდ ბიბლიოთეკას.

უკანასკნელი რამდენიმე წლის განმავლობაში ანასტასიამ მძიმე ავადმყოფობის გამო (სიღამებლე) ლოგინად იყო ჩავარდნილი და ვეღარ იღებდა მონაწილეობას საზოგადოებრივ და სალიტერატურო მუშაობაში.

ანასტასია გარდაიცვალა 1932 წლის თებერვლის 7-ს (ახ. სტ.) და საქართველოს სსრ სახალხო კომისართა საბჭოს დადგენილებით დაკრძალულია მთავრობის სახსარით პანთეონში მთაწმინდაზე, აკაკი წერეთლის საფლავის გვერდით. ოდესღაც მისი კუთვნილი სახლი არტილერიის ქუჩაზე № 5 თბილისში გამოცხადებულ იქნა ნაციონალურ საკუთრებად, თვით ქუჩას ეწოდა „კვალის ქუჩა“, ხოლო იმ ბინაში, რომელიც ანასტასიას ეჭირა, უნდა გაიხსნას საბავშვო სამკითხველო.

¹⁰⁷ გიორგი მიხეილის-ძეთუმანიშვილი, უფროსი შვილი მის. თუმანიშვილისა, დაიბადა 1854 წლის იანვრის 27-ს (თებერვლის 9-ს). პირველ-დანწყებითი აღზრდა მიიღო ყიფიანის ცნობილ პანსიონში; შემდეგ გადავიდა თბილისის გიმნაზიაში, რომელიც დაამთავრა 1871 წელს. 1871 წლიდან 1875 წლამდე სწავლობდა ნოვოროსიისკის (ოდესის) უნივერსიტეტში, რომლის კურსიც დაამთავრა იურიდიულ ფაკულტეტზე სამართლის კანდიდატის წოდებით. მცირე ხანს მსახურობდა სასამართლო უწყებაში გამომძიებლად ფოთს და შემდეგ გადავიდა მეფის-ნაცვლის კანცელარიაში, სადაც საგლეხო განყოფილების უფროსად იყო, დახელოვნდა რა საგლეხო საკითხში. 1891 წელს გადადგა სამსახურიდან. იმავე დროს შეიძინა ნიკონიკოლაძის ან პროგრესიული გაზეთი „Новое обозрение“, რომელსაც სცემდა თავის ძმებ ვასილ და კონსტანტინესთან ერთად 1903 წლამდე, როდესაც, უსახსრობის გამო, იძულებული გახდა ხელი აეღო საყვარელ საქმეზე.

სალიტერატურო და საზოგადოებრივი საქმე ბავშვობიდანვე იზიდავდა გიორგი თუმანიშვილს. 9 წლიდან მოყოლებული იგი უშვებდა მრავალი წლის განმავლობაში ხელნაწერ ჟურნალებს ქართულ და რუსულ ენაზე, აგროვებ-

და ქართულ ხალხურ-ზღაპრებს და სხვადასხვა სალიტერატურო მასალას. ყიფიანის პანსიონში დაუახლოვდა ზოგიერთ მომავალ ლიტერატორს და საზოგადო მოღვაწეს, მათ შორის გიორგი წერეთელს და ნიკ. ლოლობერიძეს, რომლებიც იყვნენ მისი მასწავლებლები. უნივერსიტეტის დამთავრებისას, რამდენ-სამე ახალგაზრდასთან ერთად მოაწყო ქართული საგამომცემლო ამხანაგობა, რომელმაც პირველად გამოსცა ნიკ. ბარათაშვილისა და სხვა პოეტების თხზულებანი. 1878-79 წლებში გამოსცა ქართული ალმანახის ორი პატარა ტომი. პერიოდულ პრესაში მუშაობა დაიწყო „დროებისა“ და „ივერიის“ თანამშრომლობით. შემდგომ აქტიურ მონაწილეობას იღებდა მთელ რიგ ადგილობრივ და სატახტო ქალაქის გაზეთსა და ჟურნალში (სხვათა შორის „რუსკია ვედომოსტი“, „რუსკაია მისლში“ და სხვ.), „ნოვოე ობოზრენიე“ რომ არა ვთქვათ, სადაც მის კალამს ეკუთვნოდა მრავალი მონინავე სტატია და შენიშვნა. გიორგი თუმანიშვილის საგაზეთო მუშაობა მეტად ძნელ პირობებში მიმდინარეობდა ვოლიცი-ნის რეაქციის დროს, რომელიც „ნოვოე ობოზრენიეს“ რეპრესიებით სდევნიდა.

ამავე დროს — განსაკუთრებით ახალგაზრდობისას — გიორგი უახლოეს მონაწილეობას იღებდა ქართული თეატრის საქმეში, ერთერთი დამაარსებელთაგანი

და რეჟისორთაგანი იყო ქართული დრამატიული ამხანაგობისა (იხ. მისი მოგონებანი თეატრზე).

გიორგი თუმანიშვილს დაწერილი აქვს მრავალი წიგნი სხვადასხვა საკითხზე, რაც აღელვებდა კავკასიის ინტელიგენციას წარსული საუკუნის ბოლოს და ახლანდელი საუკუნის დასაწყისში (ერობა, უმაღლესი სასწავლებელი, სასამართლოს რეფორმა და სხვ.). მან ძმებთან ერთად გამოსცა აგრეთვე რამდენიმე წიგნი საცნობო ხასიათისა. სხვადასხვა დროს გამოვიდა სამი მცირე ტომი სათაურით „დახასიათებანი და მოგონებანი“ („Характеристики и воспоминания“) იმ ლიტერატურულ და პოლიტიკურ მოღვაწეებზე, რომლებსაც იგი შეხვედრია თავის ცხოვრების გზაზე.

გიორგი თუმანიშვილი მხურვალე მონაწილეობას იღებდა კავკასიაში საერობო დაწესებულებათა და პირველი უმაღლესი სასწავლებლის (თბილისის პოლიტექნიკუმის) ორგანიზაციაში. იყო ინიციატორი და ორგანიზატორი კავკასიის მკოდნეობის კურსებისა და საზოგადოებრივი კლუბისა. მრავალი წლის განმავლობაში ირიცხებოდა თბილისის ქალაქის საბჭოს წევრად. ახალგაზრდობაში მონაწილეობას იღებდა თავადაზნაურობის საქმეებშიაც.

გიორგი გარდაიცვალა 1920 წლის იანვრის 26-ს. იგი იხსენიება ბევრ ახალ მემუარულ და საცნობო ნაშრომში, კერძოდ — გიორგი ლასხიშვილის მოგონებებში და სხვ.

¹⁰⁸ ვასილ მიხეილის - ძე თუმანიშვილი, მიხ. თუმანიშვილის მეორე შვილი, დაიბადა 1857 წლის სექტემბრის 27-ს. სწავლობდა თბილისის რეალურ გიმნაზიაში, შემდეგ მოსკოვის უმაღლეს ტექნიკურ სასწავლებელში, რომლის კურსიც ვერ დაამთავრა ავადმყოფობის გამო. ჯერ კიდევ გიმნაზიაში იყო რომ მონაწილეობას იღებდა ქართულ და რუსულ წარმოდგენებში ა. ი. სუმბათოვი - იუჟინთან და ვ. ი. ნემიროვიჩ - დანჩენკოსთან ერთად. უახლოესი მონაწილე იყო ქართული დრამატიული ამხანაგობის დაარსებისა; თავის ძმა გიორგისთან ერთად ამხანაგობის წევრი და რეჟისორი იყო, მონაწილეობას იღებდა თავადაზნაურობისა და ბანკის საქმეებში. 1891 წლიდან 1904 წლამდე, გიორგისთან ერთად, რედაქტორობდა „ნოვოე ობოზრენიეს“ და მონაწილეობას იღებდა გიორგის სხვადასხვა გამოცემაში („კავკასიის მოღვაწეთა ლექსიკონი“ („Словарь Кавказских деятелей“, საცნობო წიგნი „Кавказ“ და სხვ.),

ერთერთი დამაარსებელი და თავმჯდომარე იყო „ტფილისის არტისტიული საზოგადოებისა“. გარდაიცვალა 1912 წლის იანვრის 27-ს თვითღვების ანთებით.

¹⁰⁹ კონსტანტინე მიხეილის - ძე თუმანიშვილი, მიხ. თუმანიშვილის უმცროსი შვილი დაიბ. 1859 წლის ივნისის 19-ს. საშუალო სწავლა მიიღო ჯერ თბილისის რეალურ გიმნაზიაში, შემდეგ ტულის ასეთივე გიმნაზიის უფროს კლასებში. საშუალო სკოლის დამთავრებისას იყო რამდენსამე წელს პეტროვო-რაზუმოვსკის სასოფლო-სამეურნეო ინსტიტუტში (ახლა ტიმიოვ-ზევის სახელობის სასოფლო-სამეურნეო აკადემია). 1891 წლიდან 1904 წლამდე

იყო გამომცემელი „ნოვოე ობოზრენიეს“-ი, სადაც უცხოეთის განყოფილებას უძღვე-
ბოდა. მონაწილეობას იღებდა გ ი ო რ გ ი თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ზოგიერთ გამო-
ცემაში. როდესაც გაზეთი სხვის ხელში გადავიდა, დახელოვდა კავკასიის ისტო-
რიისა, არქეოლოგიისა და გეოგრაფიის საკითხებში. მონაწილეობას იღებდა რუ-
სეთის გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების მუშაობაში.

1913 წელს გამოსცა წიგნი „О доисторическом языке Закавказья“, რომელიც
შეიცავს საინტერესო მასალას აგრეთვე კავკასიელ ხალხთა ენების წარმოშობის
გამოსარკვევად, შემდეგ — წიგნი ამიერ-კავკასიის ძველ გეოგრაფიაზე (ამონაკრები
გამოკვლევიდან). თებერვლის რევოლუციის შემდეგ მონაწილეობას იღებდა რო-
გორც „კავკაზსკოე სლოვო“-ში, ისე ზოგიერთ სხვა გაზეთში ფსევდონიმით Каэт
და ინიციალებით К. Т. სწერდა უპირატესად პოლიტიკის საკითხებზე. კ ო ნ ს ტ ა ნ-
ტ ი ნ ე თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს სიკვდილის შემდეგ (1920 წლის ნოემბრის 26-ს
(ახ. სტ.) დარჩა რამდენიმე ნაწარმოები — დრამები („Загадочные натуры“ და სხვ.
რუსულ ენაზე) და ისტორიული გამოკვლევანი „О древней географии Закав-
казья“ და „О культе героев в древнем Закавказье“.

კ ო ნ ს ტ ა ნ ტ ი ნ ე თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს დრამები გაუღენთილია იდეალის-
ტიური მსოფლმხედველობით, ხოლო ისტორიულ ნაშრომებში იგი უკვე მოძვე-
ლებულ ენათმცოდნეობის ინდოევროპულ თეორიას ემყარება. მაინც მისი ლინგვის-
ტიკური გამოკვლევანი საინტერესოა თავისი მდიდარი ნედლი მასალით. დარჩა
აგრეთვე დაუმთავრებელი ნაშრომებიც.

¹¹⁰ დ ი მ ი ტ რ ი დ ა ვ ი თ ი ს-ძე ჯ ო რ ჯ ა ძ ე (1822-1883), ტაინი სოვეტ-
ნიკი. დიდხანს მსახურობდა ჯერ კახეთში და ზაქათალაში, შემდეგ დაღესტანში
საოლქო კანცელარიის მმართველის თანამდებობაზე; სიცოცხლის მიწურულში
წევრი იყო მეფის-ნაცვლის მთავარი სამმართველოს საბჭოსი. დ ი მ. ჯ ო რ ჯ ა ძ ე
ეკუთვნოდა მიხ. თუმანიშვილის უახლოეს მეგობართა რიცხვს ჯერ კიდევ ახალ-
გაზრდობიდანვე. უკვე 1843 წელს იგი უნათლაგს მიხ. თუმანიშვილს ქალს ელი-
საბედს. მთლად შემდგომი წლების მანძილზე მათი მიწერ-მოწერა არა სწყდება.
დ ი მ. ჯ ო რ ჯ ა ძ ე სწერს თავის მეგობარს პროვინციის ცხოვრებაზე და თვით
დიდ ინტერესს იჩენს თბილისის ამბებისადმი. ბევრი დრო დაუთმო მან კახეთში მოღე-
ბულ ხოლერის აღწერას. 1847 წელმა მოუტანა კავკასიას და კერძოდ საქართვე-
ლოს ხოლერის ეპიდემია. ნამდვილ სამედიცინო დახმარებას მოკლებული მოსახ-
ლეობა თავისი ბედის ანაბარად იყო დატოვებული და დიდ მსხვერპლს სწირავდა
ამ საშინელ სენს. ქალაქები და სოფლები საუსე იყო დაავადებულთა უამრავი
რიცხვით, მიცვალებულთ ას-ასობით მარხავდნენ, თვით ძლიერი ნებისყოფის
მქონე ადამიანებიც კი სულიერ წონასწორობას ჰკარგავდნენ იმის შემყურენი, თუ
როგორ ილუპებოდა მათ გარშემო ხალხი. საშინელი სიციხე, რომლის მსავსი ჯერ
არ ენახათ, უფრო მეტად ართულებდა ადამიანის ტანჯვას. მიხ. თუმანიშვილი
სწერს თავის დღიურში 1847 წლის ივნისის 25-ს: „აი, უკვე 20 დღეა თბილისში
ხოლერა მძვინვარებს და გარშემო მსხვერპლი მსხვერპლს მისდევს. მე თითონ
მთავარი ცნება არ დამიკარგავს ამდენ მიცვალებულთა გამო, მაგრამ, უნდა

გამოვტყდე, დღეს საკმაოდ შევშინდი. უქმი დღეა, ქუჩები დაცალიერებულია; ყოველ წამს გესმის გასვენების პროცესიების მოძრაობა; აი, კუბო მიაქვს სულ ორ-სამ კაცს. აუტანელი სიციხეა და რალაც სულის შემხუთავი ჰაერი და"...

დ ი მ ი ტ რ ი ჯ ო რ ჯ ა ძ ე ამ დროს თელავში მსახურობდა. მისი წერილები სავსეა აღშფოთებით.

რა გამოხმაურებას ჰპოებდა ეს საერთო-საქვეყნო უბედურება მთავრობის წრეებში, ამას დ ი მ. ჯ ო რ ჯ ა ძ ი ს ერთი ცნობა მოგვითხრობს მჭერმეტყველურად: „უძვირფასესო მიშა! ვერ მოვახერხე ამას წინაღ წერილების მიწერა ჩვენი ვარშაველი პილიგრიმებისათვის. არ დაიჭერებ, რამდენი ვაივავლახია, სრულიად დრო არ გამაჩნია, გავაკეთო რამ პირადად ჩემთვის. 8-ს ამ თვეს აქ მოასვენებს წმ. შუბი. მე განკარგულება მოვახდინე, სათანადო პატივით შეხვედროდნენ და ჰხლებოდნენ ამ ძვირფას წმინდა ნაწილს და მოწმე გავხდი ქრისტიანული ღვთის-მოსაობის გულამაჩვილებელი სცენებისა. დღეს გაიტანეს აქედან წმ. შუბი და ბევრი ცრემლით აცილებდა. დრო არაა მაქვს, დანვრილებით მოგწერო..."

საკმაოდ ბევრსა სწერდა დიმ. ჯ ო რ ჯ ა ძ ე მიხ. თუმანიშვილს დალისტა-ნიდანაც. იმ სულიერ განწყობილებას და გრძნობებს, რასაც განიცდიდნენ ორმოცდაათიან წლებში გ რ ი გ ო ლ ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი (იმ დროს დალისტნის მმართველი) და მის გარშემო მყოფნი (დ ი მ. ჯ ო რ ჯ ა ძ ე -კი როგორც მისი კანცელარიის მმართველი მასთან ძალიან დაახლოებული იყო), კარგად ახასიათებს დ ი მ ი ტ რ ი ჯ ო რ ჯ ა ძ ი ს რამდენიმე წერილი. 1854 წლის მარტის 30-ს დ ი მ. ჯ ო რ ჯ ა ძ ე, უჩივის რა იმას, რომ სრულიად მონყვეტილია გარეშე ქვეყანას, აცნობებს მიხ. თუმანიშვილს: „ორ კვირაში ერთხელ ძლივძლიობით მოდის აქ ფოსტა და პოლიტიკურ ცნობებს, გარდა გაზეთებისას, არაფერ არ იღებს „და მიშველე, თორემ ცნობისმოყვარეობა დამიდუნდება და აქაურსაც ვერას გაგიგებს... კნ[იაშ] გ რ ი გ ო ლ მ ა [ო რ ბ ე ლ ი ა ნ მ ა] თავი დაგიკრა და გთხოვა ლექსების გამოგზავნა არ დაივიწყო" *)

იმავე წლის ივნისში იგი იწერება: „ჩემთვის ძალიან სამწუხაროა, რომ შენ ასე ჩაყურყუმელავდი საქმიან წერაში. გეყოფა, ძმაო, ასეთი მხურვალე თავდადება ამგვარი საქმისათვის. „ხომ ხედავ რომ ლამის სულ თავზედ დაგვაფხრინონ ავაზაკმა ანგლიჩნებმა და ფრანცუზებმა ეგ ქალაქლები";*) უკეთესია, ხელი ხმალს მოჰკიდო; ძალიან მინდა იგი ვუჩიჩხინო წითელ ინგლისურ მუნდირს და ოსმალურ დოლბანდს; სიამოვნებით გამოვცდიდი მის სიბასრეს ქარიან ფრანგების თავებზე, მაგრამ, სავალალოდ, არ გვიხდება მათთან შეხვედრა.

დიდი ხანია მანვალეებს გულის-მომწყველი უცოდინარობა, რა მდგომარეობაშია ჩვენი გურული რაზმი და თქვენგანაც არაფერ არფერს იწერება ამაზე. ცოდვაა ასე ჩემი დავინწყება, მიშა, და ჩემი პატრიოტული ცნობისმოყვარეობის ასე მცირედ შეფასება. ნუთუ შენ იმდენად არ გცალიან, რომ კვირაში ერთხელ 15 წუთი გადასდო ხოლმე ჩემთვის. თვით თავადი გრიგოლ დიმიტრის-ძე [ორბელიან], რომელიც მოკითხვას გითვლის, გაკვირვებულია ჩემი ნაცნობებისა და ჩემი მახლობელი ადამიანების გულცივობით. განსაკუთრებით მას აკვირვებს ის,

რომ შენ არასდროს არ იწერები არავითარ საამდროო ამბებს და იგი ვთხოვს ჩემთან ერთად თანაუგრძნო იმას, რომ დაშორებულნი ვართ ახლანდელ მოვლენათა ასპარეზს [ყირიმი და სომხეთი] და გავგვიზიარო ხოლმე ცნობები მათზე.

„შენ გეთაყვანე მიხეილ ჩვეულებისამებრ უწინდებულათ სტაცე კალამს ხელი და შენებურათ გარკვევით და ლაზათიანი საუბრით მაცნობე ან გურიას რა მოხდა

* თრჩხილებში ჩასმული ვარსკვლავიანი ფრაზები და ცალკეული სიტყვები რუსულ ტექსტში ქართულად არის დანერგილი.

210

ან ალექსანდროპოლში. მინდრელიამ და აფხაზეთმა რა ჰქნეს და სად იმყოფება ჩვენი ივანე მალხაზიჩი [ანდრონიკაშვილი].* ვინ ახლავს ჩვენი თან, არჩილ იქ არის თუ არა და ბეჟან...**)

„ჩვენს მხარეს ჯერ ისევ მშვიდობიანობა არის. შამილ ერთი თვე არის ლოცვასა და მარხულობაში ბრძანდება, სამი დღის შემდეგ გაუთავდება მარხვა და ისმის რომ მაშინ კი უთუოთ დაიძვრება თავის ჯარებითაო. და ჩვენც დიდი ხანია შევწყურებთ იმის გამოსვლას რომ გავეგებნეთ, სადაც მიუსწროფთ“.*)

„რა ოტდელენიე გაქვს ჩაბარებული ან ვის მაგიერათ გაგანწესეს“.*)

¹¹¹ მეორე მონაწილე იმავე წრისა ი ა ს ე ა ნ დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი ყველაზე მახლობელი იყო მიხ. თუმანიშვილისა მის მეგობართა შორის რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში ბავშვობიდან, ვიდრე მიხ. თუმანიშვილის სიკვდილამდე.

შვილი ადამ ანდრონიკაშვილისა (რომელიც გარდაიცვალა 1854 წელს 80 წლის ასაკისა, დასაფლავებულია ვეჯინში — იხ. პლ. იოსელიანის იცხოვრება მეფის გიორგის XIII", (გვ. 324) და რომელიც გიორგი მეფის ამილახორი იყო) — ი ა ს ე ა ნ დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი ეკუთვნოდა ბაგრატიდებთან მჭიდროდ დაკავშირებულ და თავადაზნაურულ-ნაციონალური ტენდენციებით გამსჭვალულ ოჯახს. გიმნაზიელობის დროს იგი დაუახლოვდა მოსწავლეებს, რომელნიც მის წრეს ეკუთვნოდნენ, შემდეგ მხურვალე მონაწილეობას იღებდა „ყვავილში" და მოსალოდნელი იყო, რომ რითიმე იჩენდა თავს ქართულ ლიტერატურაში. მაგრამ გიმნაზიის დატოვების შემდეგ გამოემშვიდობა კალამს და მთლად სასამართლო მოღვაწეობას მიეცა, თუმცა განაგრძობდა ლიტერატურულ ნაწარმოებთა კითხვას და, როგორც „ცისკრის“ ხელისმომწერთა სიიდან ჩანს, იყო ერთი პირველი ხელისმომწერთაგანი ამ ჟურნალისა. თბილისის სამხედრო გუბერნატორი ი. მ. ანდრონიკაშვილი ცდილობდა დაეტოვებინა ახალგაზრდა იასე გორში, სადაც იგი სამსახურისათვის წავიდა, და სთავაზობდა მას გორის მაზრის უფროსის თანამდებობას, მაგრამ იასეს დიდ წინააღმდეგობას წააწყდა. იასემ, მიხ. თუმანიშვილის დახმარებით, აიცილა თავიდან ეს დანიშვნა, რაც ხელს შეუშლიდა მის გეგმას გამხდარიყო სასამართლო მოღვაწე.

თავადაზნაურობის საქმეებში იასე ზომიერ-ლიბერალური შეხედულებისა იყო. მიხ. თუმანიშვილთან მას აკავშირებდა საერთო პოლიტიკური იდეები, პირადი სიამტკბილობა და ჭაბუკობის ტრადიციები. როდესაც ეს ორივენი თბილისში იყვნენ ხოლმე, იასე ყველაზე ხშირი სტუმარი იყო ძველი ამხანაგის

სახლში, ხოლო, როდესაც ერთი მათგანი თბილისიდან წავიდოდა, ისინი ერთმანეთს წერილებსა და ბარათებს სწერდნენ. ასეთი მიწერ-მოწერა მრავლად არის შენახული მიხ. თუმანიშვილის არქივში. იასე ანდრონიკაშვილი ნათლია იყო მიხ. თუმანიშვილის ხუთი შვილისა და მისივე უფროსი შვილიშვილისა. როდესაც მიხ. თუმანიშვილი გარდაიცვალა იასემ, დიმიტრი ჯორჯაძესთან ერთად, დიდი მზრუნველობა გამოიჩინა მის ოჯახზე და განაგრძობდა ერთგულ მეგობრობას ამ ოჯახისას.

ამავე წრესთან ერთხანს ახლო იდგა იდეურად რ ა მ ა ზ ი ვ ა ნ ე ს - ძ ე ა ნ დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი ც. იგი მსახურობდა ადმინისტრაციაში კახეთსა და თბილისში. მისი მეგობრობა ჭაბუკობის დროს მიხ. თუმანიშვილის ძმასთან (ალბათ — გრიგოლთან), ამ უკანასკნელის სიკვდილის შემდეგ, გადაიქცა მეგობრობად თითონ მიხ. თუმანიშვილთან, რომელსაც იგი 1845 წლის თებერვალში სწერდა:

* ტფილს სამხ. გუბერნატორი.

** იხ. წინასწოლო.

211

„მე გადაგიხდი მადლობას იმ მეგობრობით, რომელიც მქონდა შენ ძმასთან, და რომელსაც შენდამიც ვგრძნობ“.

თელავში სამსახურის დროს რამაზი უგზავნიდა მიხ. თუმანიშვილს წერილებს, სადაც „ჩინოვნიკური“ ინტერესებით, და ატყობინებდა პროვინციალურ სამსახურებრივ ამბებს, ეხებოდა რა მოსამსახურეთა დიდ წრეს.

რამაზი ადრე გამოვიდა სამსახურიდან, ჩამოშორდა აგრეთვე თავად-აზნაურობის საქმეებს და დასახლდა თავის მამულში გურჯაანს (კახეთი). აქ იგი მუყაითად მეურნეობდა და ქართველი საზოგადოების ვითარებაში აზნაურ-იდეალისტის ტიპს წარმოადგენდა (არ ივიწყებდა ამავე დროს თავის სამეურნეო ინტერესებს).

სოფლად მოწყობა არც ისე ადვილად ემარჯვა რამაზს და 1863 წლის ნოემბრის 22-ის წერილში იგი სწერდა მიხ. თუმანიშვილს: „ამიტომ აქ [სოფლად] უფრო საჭიროა თმენა, თმენა და თმენა, და მეყოფა კი იგი მე 50 წლის სიცოცხლის შემდეგ?!“

რამაზ ანდრონიკაშვილის თავისებური ფიგურა საკმაოდ საინტერესოა საზოგადოებრივი თვალსაზრისით და მისი გაცხოველებული მიწერ-მოწერა მიხ. თუმანიშვილთან რამდენიმე ათეული წლის მანძილზე სასარგებლო მასალა იქნებოდა კახეთში XIX საუკუნის მეორე ნახევარს სოფლად შექმნილ სოციალურ ურთიერთობა მკვლევარისათვის.

გურჯაანში დაბინავებულმა რამაზმა იწყო სხვადასხვა ახალი რამეებისა და გაუმჯობესებათა შემოღება, და იქიდან თავის მეგობრებს წერილებს უგზავნიდა, რომლებშიაც აკრიტიკებდა ქალაქურ ცხოვრებას.

„მართლაც და რაზედ მიდის თბილისში ჩვენთვის ძვირფასი დრო და სიცოცხლე: შრომისა და საქმის გარეშე, საერთო კავშირისა, იდეისა და თითქმის ნამდვილი აზრის გარეშე. მგონია, რომ კრუუოკმა ცეკვითა, სხვადასხვა გართობითა, მასკარადითა და საერთო სადილებმა კლუბებსა და საკრებულოებში, რაც

ასე სჩვევია დიდი ქალაქის საზოგადოებას, ადგილი უნდა დაუთმონ პირველყოფილს: საქმეს, შრომას, დაზოგვას და გონიერ, ანგარიშიან ცხოვრებას, რასაც მიჰყავს კეთილდღეობისაკენ, განათლებისაკენ, ცივილიზაციისაკენ. ხოლო, პირიქით, რა არის გაბატონებული აქამდე თბილისში? ერთი-ერთმანეთზე ხელოვნურად მონყობილი საერთო სიამოვნებანი, ბრწყინვალეობა, ზიზილ-პიპილი, რაც მხოლოდ გარეგანია და საცთუნებელი. დაბოლოს, მავნე ყველგან, და ერთმანეთისადმი მტრულად განწყობილი დანაწილება, თვინიერ ერთსულოვანი მისწრაფებისა: ხალხის ფეხზე დაყენებისადმი“ (1873 წლის მარტის 17-ის წერილიდან მიხ. თუმანიშვილისადმი).

რამაზ ანდრონიკაშვილმა 1873 წელს სცადა შემოეღო გურჯაანსა და ვეჯინში სოფლის გამსესხებელ-შემნახველი ამხანაგობანი. აგრეთვე მას აჩემებული ჰქონდა აზრი სოფლად რალაც საბჭოების შემოღებისა გლეხებისა, თავადაზნაურებისა და მოვაჭრეებისაგან „ადმინისტრაციის დანიშვნით ჯერ დროებით“, რადგანაც მათი ინტერესები საერთოა — და დაქვეითებაც ხომ საერთოა“ (იგივე წერილი).

დაქვეითების აწერისათვის ის ფერადებს არ იშურებს. მოვლისას იგი პრესაშიაც სწერს. „კავკ. კალენდარში“ 1853 წელს მოთავსებულია მისი მოკლე ნარკვევი თელავის მაზრაზე, ხოლო ვასილი თუმანიშვილის (მიხ. თუმანიშვილის შვილი) წერილიდან თავის ძმა გიორგისადმი ჩანს, რომ სამოცდაათიან წლებში „კავკაზ“-შიაც დაუწყია წერა. ვასილი თუმანიშვილი 1874 წელს აცნობებს გიორგის: „კავკაზი“ ლიბერალობას იწყებს, იძენს ახალ თანამშრომლებს — რამაზ ანდრონიკაშვილი სიბერის წინ ლიტერატურას აეკვიატა, სწყვეტს რა სხვადასხვა სასოფლო-სამეურნეო საკითხებს“.

212

¹¹² გიორგი კონსტანტინეს-ძე ბაგრატიონ-მუხრანსკი (1820-1877), სენატორი, სტატს-სეკრეტარი, მეფის-ნაცვლის მთავარი სამმართველოს საბჭოს წევრი, მთავარი სამმართველოს უფროსის თანამდ. აღმასრულებელი. იგი იყო ადგილობრივი თავადაზნაურობის ბოხოლა წარმომადგენელთა არაოფიციალური წრის ფაქტიური ხელმძღვანელი. ევროპულმა განათლებამ, დიდმა უნარმა მუშაობისამ და კავშირმა ბევრ გავლენიან პირთან ხელი შეუწყო ბაგრატიონ-მუხრანსკის მიეღწია შედარებით ჯერ კიდევ ახალგაზრდას „ბრწყინვალე“ კარიერისა და სხვადასხვა უმაღლესი თანამდებობისა და წოდებისათვის იმპერიაში. მუხრანსკი იღებდა მონაწილეობას ყველა იმ რეფორმის შემუშავებაში, რაც გავრცელებული იყო კავკასიაზე ბარიათინსკის მეფის-ნაცვლობის დროს და, თუმცა იგი ამჟამად სრულიად დავინწყებული პიროვნებაა, მაგრამ სამოციან და სამოცდაათიან წლებში თვალსაჩინო როლს თამაშობდა კავკასიის ოფიციალურ საქმეებში. მისმა ცდამ „ლიტერატურის“ ასპარეზზე გამოსვლისამ აღშფოთება გამოიწვია მაშინდელ მზარდ ინტელიგენციაში. მუხრანსკის პატარა წიგნაკში, (100 გვერდამდე) „ნაციონალური ინდივიდუალობის დედაარსი და დიდი ეროვნული ერთეულების საგანმანათლებლო მნიშვნელობა“ („О существе национальной

индивидуальности и образовательном крупных народных единиц“),

რომელიც 1812 წელს გამოვიდა, გატარებული იყო ის აზრი, რომ აუცილებელია დიდრონ ხალხთა ენების მიერ წვრილი ერების ენათა შთანთქმა.

ამ წიგნაკის გამოსვლამდე ბავრაციონ-მუხრანსკის თითქმის სრულიად არ იცნობდნენ ფართო ინტელიგენციაში. ხოლო ამის შემდეგ იგი გახდა სწორედ ამ ინტელიგენციის მწვავე იერიშების მიზანი. მთელი რიგი მიზეზები, რომელთა განმარტებაც აქ ზედმეტია, საფრთხეს უქმნიდა კავკასიელ ხალხთა ენების განვითარებას და თითქმის არსებობასაც კი. და აი, ასეთ პირობებში, გამოსვლა თვალსაჩინო მოხელისა ადგილობრივ თავად-აზნაურთაგან — უმრავლესობამ ისე მიიღო, როგორც კარიერისტის მიერ თავისი თანამემამულეებისათვის ნატყორცილი ისარი. მხოლოდ ცოტანი ძველი თაობიდან, როგორც მაგალითად მიხ. თუმანიშვილი და რამაზ ანდრონიკაშვილი და ახალი თაობიდან — ნიკო ნიკოლაძე საკმარისი პირუთვნელობით მიუდგნენ მუხრანსკის ნაშრომს, თუმცა მათი შეხედულებანი არ ეთანხმებოდნენ მუხრანსკის შეხედულებათ. მიხ. თუმანიშვილი იყო არა მარტო პირადი მეგობარი ავტორისა, არამედ აგრეთვე თანამოაზრეც ხშიანი წლების რეფორმის საკითხებში. ხანგრძლივ თანაზიარ მუშაობაში რეფორმაზე, როგორც ჩანს, მათ შორის არასდროს სერიოზული უთანხმოება არ აღძრულა. მათ ორივეს 1864 წლის ზაფხულს დავალებული ჰქონდათ პირადი მოხსენება პეტერბურგში იმ მასალაზე, რაც საფუძვლად დაედვა საგლეხო რეფორმას კავკასიაში. როდესაც მუხრანსკიზე ყოველმხრიდან იერიშები მიიტანეს მისი წიგნის გამო, მიხ. თუმანიშვილმა დაიჭირა პოზიცია მეგობრისა, რომელიც თითონაც სრულიად არ იზიარებდა ავტორის დებულებათ, მაგრამ რომელსაც არ შეეძლო ელიარებინა, რომ ავტორი ამ შემთხვევაში მოქმედებდა პირადი სარფის გულისთვის. მიხ. თუმანიშვილის ქალიშვილთა წერილების ორი ნაწყვეტიდან ჩანს, თუ რაოდენად დიდი იყო მუხრანსკის გამოსვლით გამოწვეული აღელვება. „მუხრანსკის მოსდის წერილობითი პასუხები მის ბროშურაზე როგორც რუსეთიდან, ისე კავკასიის სხვადასხვა მხრიდან — სწერდა ანასტასია თავის ძმას გიორგის ოდესაში 1872 წელს. — ამბობენ, იმერეთის ეპისკოპოსის ქიქოძის (გაბრიელის) წერილი ძალიან საინტერესოაო. იგი იტყობინება, რომ არ მოელოდა მუხრანსკისაგან, თუ ეს უკანასკნელი ურჩევდა თავის მოძმეებს დაივიწყონ მშობლიური ენა.* მიხ. თუმანიშვილის მეორე ქალიშვილი ბარბარე იმავე ხანებში სწერდა გიორგის: „ყველა მხოლოდ ბროშურაზე [მუხრანსკის] ლაპარაკობს, ხოლო თვით

213

ავტორი ძალიან დარცხვენილია. მგონია „ბირჟ. ვედ.“ 282 №-ში არის კორესპონდენცია თბილისიდან, ჯერ არ წამიკითხავს, მაგრამ შინაარსი მიამბეს. ირჩევა აგრეთვე ეს ბროშურაც. შენ, ალბათ, წაიკითხავ „ორი თავი, ორი შესავალი და ორი ნაწილია“.*

მუხრანსკის წიგნის ეკზემპლარი, რომელიც მიხ. თუმანიშვილს ეკუთვნოდა მთლად აჭრელებულია მისი შენიშვნებით კიდევებზე. შენიშვნების კილო მეტისმეტად მკვახეა, რაც უჩვეულოა მიხ. თუმანიშვილისათვის. მე-13 გვერდზე იგი

აღნიშნავს: „ავტორი თვითვე აფასებს თავის თავს“; 41 გვერდზე — „შეცდომაცაა და წინააღმდეგობაც“.

მუხრანსკი ამ 41 გვერდზე სწერს: „об органическом развитии человеческих обществ посредством слияния их, слово „поглощение“ может быть применено по аналогии разве к форме общественного быта народа, понимая под этим замену одной формы жизненного отправления другою. В этом смысле слово „поглощение“, может быть употреблено в отношении ко всякому развивающемуся на - роду, хотя он сохраняя неизменным этнический свой состав, так как и подобный народ не из'ят от перемен в формах своего существования: язык, чувства, понятия, гражданское и политическое устройство, вся материальная и духовная обстановка, подвергаются у них в течение времени неизбежным переменам, перерождениям“.

ამ მსჯელობის გასწვრივ ლაკონური შენიშვნაა: „Обман, ложь...“

ახალი „თეორიის“ ავტორის პარადოქსალური მტკიცება, რომ ძლიერი ხალხის გაფართოება სუსტ ხალხთა მიერთებით ნიშნავს მათ შეერთებულ ძალთა გაერთიანებას და განმტკიცებას და არა ერთი ხალხისაგან მეორის დაპყრობას (გვ. 44) იწვევს მიხ. თუმანიშვილის აღშფოთებითს რეპლიკას — „სისულელეა“ („чушь“). ავტორის მიერ იმავე აზრის შემდგომ განვითარებაზე მისი კრიტიკოსი გაიძახის — „караул“. როგორც ჩანს, მუხრანსკის უგრძენია, რომ მეტისმეტად შესტოპა და თავის მსჯელობათა დასასრულ იგი აღიარებს ენას ისეთი თვისების მქონე ორგანიზმად, რომლის განადგურებაც ერთის დაკვრით არ შეიძლება, არამედ იგი შეიძლება შთანთქმას მეორე ენამ თანდათან გაქრობით. მიხ. თუმანიშვილი სწერს კიდევ: „რა შებრუნებაა აზრებისა, ცუდ რეკომენდაციას რომ უკეთებს ავტორს, თუმცა ძალიან კეთილგონიერი და სამართლიანი“ („Какой поворот мыслей, лурно рекомендующий автора, хотя очень благоразумный и справедливый.“

გ ი რ. ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ-მ უ ხ რ ა ნ ს კ ი მ განათლება პეტერბურგის პრივილეგიურ სამართლის მკოდნეობის სასწავლებელში (Училище правоведения) მიიღო. უცხო ენები იცოდა. გ ი რ გ ი თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს სიკვდილის შემდეგ დარჩენილ ქალაქებში არის 1918 წლის დროის ორი ნარკვევი (რუსულად და ქართულად) გ. მუხრანსკის ცხოვრებასა და მოღვაწეობაზე. რუსული ნარკვევიდან მოგვეყვას რამდენიმე ცნობა ამ დავიწყებულ მოღვაწეზე (ქართულში უმთავრესად მუხრანსკის წიგნის გარჩევაა):

„იმ წრის სულისჩამდგმელი, რომელიც მონაწილეობას იღებდა კავკასიის მხარეზე 60-იანი წლების რეფორმის შეფარდებაში, იყო გ. კ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი. იგი ეკუთვნოდა ქართველი უმაღლესი არისტოკრატის წრეს, მაგრამ არა იმ თაობისა, რომელსაც არ უნდოდა შერიგებოდა საქართველოს მიერ თვითარსებობის დაკარგვას. მუხრანსკი დაიბადა 1820 წელს და, მამასაღამე,

* ასეთი დაყოფა ჰქონდა მუხრანსკის წიგნს.

ჯერ კიდევ ბავში იყო 1832 წელს, როდესაც ქართველმა ახალგაზრდობამ მოაწყო შეთქმულება რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგ. ცხოვრებაში გამოსვლისას მუხრანსკი ხედავდა, რომ მის თანამედროეთა ოცნება საქართველოს აღდგენაზე მთლად გაცამტვერებული იყო. იგი გულწრფელად შეურიგდა იმ აუცილებლობას, რომ საქართველო უნდა დამორჩილებოდა რუსეთის მთავრობას და აი, ეს დაღს ასვამს მთელ მის შემდგომ სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობას. ამასთანავე, ის იყო პირველი ქართველი, რომელიც სამართლისმცოდნეობის სასწავლებელში შევიდა. მისი თანამედროენი ქართველი არისტოკრატიიდან ჩვეულებრივ სამხედრო ასპარეზს ირჩევდნენ ხოლმე. იგი სამოქალაქო სამსახურში შევიდა და მარდადაც დანიშნურდა...

წარსული საუკუნის 60-70-იან წლებში პეტერბურგსა და მოსკოვში ბევრი წიგნი გამოდიოდა, უპირატესად ნათარგმნი, პოლიტიკურ, საზოგადოებრივ, ეკონომიურ და ბუნებისმეტყველების მეცნიერებაზე. ბევრ ასეთ წიგნს ვხვდებით გ. კ. მუხრანსკისა და მ. ბ. თუმანიშვილის ბიბლიოთეკებში, იმ განსხვავებით, რომ ამ უკანასკნელის ბიბლიოთეკა შედგენილია უფრო მრავალფეროვნად, მაშინ, როდესაც, მუხრანსკის ბიბლიოთეკაში ვხედავთ მართოდენ პოლიტიკური, იურიდიული და ისტორიული შინაარსის წიგნებს და, ამასთანავე, ზომიერ-ლიბერალური მიმართულებისას, მ. ბ. თუმანიშვილთან ვპოვებთ, ამას გარდა, აგრეთვე ბუნებისმეტყველების სამეცნიერო შინაარსის წიგნებსაც, რაც იმით აიხსნება, რომ მისი ქალები მეტისმეტად ეტანებოდნენ ბუნებისმეტყველებას, და თანაც არა მხოლოდ ზომიერ-ლიბერალური მიმართულების წიგნებს, არამედ რადიკალური მიმართულებისასაც, (როგორც, მაგალითად, გერცენისას ან რილევისას. საბუნებისმეტყველო წიგნები მუხრანსკისა - რამდენიმე სამედიცინო ნაწარმოებია და დარვინის თხზულებანი, აგრეთვე მისი მიმდევარის ლ. ა. ე. ლ. ისა: „О происхождении видов“ და „Геологические доказательства древности человека“. დარვინის წიგნმა, ეჭვი არ არის, ძლიერი გავლენა იქონია მუხრანსკიზე, როდესაც იგი სწერდა თავის ერთადერთ ნაშრომს, რომელმაც ისეთი ალიაქოთი გამოიწვია „О существе национальной индивидуальности и образовательном значении крупных народных единиц“ (ტფილისი, 1872 წ.). ამ წიგნში ავტორი ამტკიცებდა, აუცილებელია დიდი ხალხის ენის მიერ წვრილი ერების ენის შთანთქმვაო".

თანამედროვე ქართველი საზოგადოების უმეტესობა უარყოფით შეხვდა მუხრანსკის წიგნს და ხედავდა მასში ავტორის ცდას ვინრო რუსიფიკატორობის საშუალებით შეეცმნა თავისთვის დიდი სახელმწიფო მოღვაწის კარიერა...

... წინგმა სახელი გაუტეხა ავტორს. საკმარისი იყო, ქართული ჟურნალისტიკის მორიგ მუშაკს პ. უმიკაშვილს კრიტიკა დაენერა ამ წიგნზე, რომ თავის თავზე საყოველთაო ყურადღება მიექცია. ეს სტატია, „მ. პეტრიძეს“ ფსევდონიმით, დაიბეჭდა თავდაპირველად პოპულარულ ჟურნალ „კრებულში“, ხოლო შემდეგ გადაბეჭდილი იყო წიგნაკში „პ. უმიკაშვილის ხსოვნას“ (გამოც. 1905 წ.). კრიტიკოსი, მაშინდელი დროის საცენზურო პირობების გამო, თავდაჭერით სწერდა და დასჯერდა მხოლოდ წიგნის მეცნიერულ გარჩევას. სამა-

გიეროდ, გავრცელდა ხელნაწერი ლექსები, რომლებიც თავს დაატყდნენ მუხრანსკის. ილია ჭავჭავაძემ, რომელიც გააფთრებულ ბრძოლას ეწეოდა თავადაზნაურთა წრეებში მუხრანსკისა და მისი წრის წინააღმდეგ სათავად აზნაურო ბანკის პროექტის გამო, მაშინ თბილისში რომ არსდებოდა, თავის ანონიმური „გამოცანებში“ მკვახედ დაახასიათა თავისი მოწინააღმდეგე, უწოდა რა მას „ჭკვით და გულით მოცვეთილი“. ხოლო, როდესაც გ. დ. ი. მ. ო რ ბ ე ლ ი ა - ნ მ ა „გამოცანებში“ მასხარად აგდებული ძველი თაობის ყველა წარმომედგენ-

215

ლის სახელით საერთო პასუხი გასცა, „გამოცანების“ ავტორმა დასწერა „პასუხის პასუხი“. ამ ლექსში ი. ჭავჭავაძე მათრახს გადაჰკრავს მუხრანსკისაც, ამბობს რა მშობლიურ ენაზე: „პირველ თქვენგანმა, იმა ბედშავმა მას მკდრის სუღარი გადაათარა“. შემდეგში, არა ნაკლებ მწვავე ეპიგრამა მუხრანსკიზე გამოუშვა დ. გ. ე რ ი ს თ ა ვ მ ა , რომელიც იმ დროს „ტფილ. ვესტნ“ ფელეტონებსა სწერდა „ნასლედსტვენნი პოეტ“-ის ფსევდონიმით:

О существе ты написал,
Мой друг, более ста страниц,
Но этим только доказал
То, что совсем не с у щ е с т в о
И нуль меж круп н ы х е д и н и ц *.

ორივე გაზეთმა, რომელებიც მაშინ აქაურ ენაზე გამოდიოდნენ - „მშაკმა“ და „დროება“-მ აგრეთვე საძრახისი აზრი გამოსთქვეს, მუხრანსკის წიგნაკზე.

მუხრანსკის დასაცავად გამოვიდა, ვგონებ, მხოლოდ გაზ. „კავკაზი“ ვილაც ზ ა ლ ე ს კ ი ს პირით.

ცნობებს მუხრანსკის ბროშურაზე უნდა დაემატოს შემდეგი: კრიტიკის პირველი შეტევის შემდეგ დარცხვენამ თითქო გაუარა მუხრანსკის და, როგორც ჩანს, მან არ მოისურვა იარაღის დაყრა: 1874 წელს მუხრანსკიმ გადაბეჭდა თავისი წიგნაკი და გაავრცელა ამ რიგობაზე ერთი „მართლმორწმუნე“ პეტერბურგული გაზეთის დამატებად. თითქმის ამავე დროს მუხრანსკის ნაშრომი გამოიცა პარიზში ფრანგულად. თუ რამდენად ეტკბანურად პეტერბურგში ავტორის ზოგიერთი მსჯელობა, ეს თუნდაც იქიდანა ჩანს, რომ გაზეთმა წიგნაკს წინ წაუძღვარა უშველებელი წინასიტყვაობა: „ჩვენ სიამოვნებით ვასრულებთ მის [მუხრანსკის] სურვილს [წ ი გ ნ ა კ ი ს გ ა ვ რ ც ვ ლ ე ბ ი ს ა ს] არა მარტო იმიტომ, რომ ბროშურაში გატარებული აზრი დარბაისლურია და ადგილობრივი საკითხი, რომლის გამოც იგია დაწერილი, უაღრესად მნიშვნელოვანია, — არამედ იმიტომაც, რომ ბროშურის დასკვნა თანასწორად შეეფარდება რუსეთის ყველა განაპირა ქვეყანას და რომ იგი ყველა ჩვენს ადგილობრივ-ტომობრივ საკითხს ერთ საერთო, (თავისი სიმტკიცით უეჭველ, საფუძველზე აყენებს. ეს თხზულება შეიძ-

ლება სათაურად ატარებდეს: „რუსული ენის სფერო და ფარავლები“.

ამრიგად, ავტორის „მეცნიერულ-თეორიული“ დებულებანი ერთბაშად „სათანადო ნიადაგზე“ იქნენ დაყენებული.

წინასიტყვაობა თითქო რუსული, ასე ვთქვათ, „განათლებული დიდმპყრობელობის“ იდეოლოგთა პროგრამული გამოსვლაა და უეჭველად იმ ეპოქის საინტერესო დოკუმენტს წარმოადგენს. „იქ რუსეთია, სადაც ყველა მოაზროვნე ადამიანი რუსულად ფიქრობს“ (წინასიტყვაობის მე-15 გვ.) — სწორედ ამ მიზანს ატმასნებენ წინასიტყვაობის ავტორები თავიანთ მეტისმეტად დამახასიათებელ „თეორიას“.

მიხ. თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ს მიწერ-მოწერა მეფე გიორგი XIII შვილიშვილთან და ბატონიშვილი ბაგრატის შვილთან, უგანათლებულეს თავად დ ა ვ ი თ

* კურსივით აწყობილი სიტყვები ამოღებულია მუხრანსკის ბროშურის სათაურიდან. ეს ექვსტრიქონიანი ლექსი პირველად დაიბეჭდა ახლახან, „ილია ჭავჭავაძის თხზულებებში“, რომლებიც გამოიცა, 1914 წ. იხ. წიგნის ბოლოს, გვ. XIV. შ ე ნ ი შ ვ ნ ა გ . მ . თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ა .

216

გ რ უ ზ ი ნ ს კ ი ს თ ა ნ*, რომელიც მოსკოვში ცხოვრობდა, რამოდენადმე შუქსაჰყენს იმ გარემოებას, თუ რა ნერვიულობით უყურებდა ენის საკითხს წარჩინებული თავადაზნაურობის ზოგიერთი წარმომადგენელიც კი.

1854 წლის ნოემბრის 30-ის წერილში იგი, სხვათაშორის, სწერდა მიხ. თუმანიშვილს:

„... არ ვიცი, რა მიზეზით მოსკოვში ხმა გავარდა, ვითომც ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს გ ი მ ნ ა ზ ი ე ბ შ ი** გაუქმებული იყოს ადგილობრივი ენების — ქ ა რ თ უ ლ ი ს ა , ს ო მ ხ უ რ ი ს ა და თ ა თ რ უ ლ ი ს — სწავლება, ე. ი., სხვანაირად რომ ვთქვათ, ამ ენების სწავლების საშუალოდ მოსპობა მთავრობის სასწავლებლებში. მე ვერასგზობ ვერ წარმომიდგენია, რომ ბ ა რ ო ნ ა. პ. ნ ი კ ო ლ ა ი ს, რომლის კეთილშობილი მისწრაფებაა მხარის დამშვიდება და სათანადოდ განათლება, შეჰპაროდეს აზრი, ამადრტვინებელი „ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს ძ ლ ი ე რ ი უ ძ ვ ე ლ ე ს ი თ ა ვ ა დ ა ზ ნ ა უ რ ო ბ ი ს ა , როგორც წარმოსთქვა თვით მხარის უზენაესმა მმართველმა ამა წლის ნოემბრის 8-ს“. პატიოსნებისა და კეთილშობლებისამებრ ქვეყნის გონებრივად დაზნეობრივად წარმართვის დროს — შეუძლებელია ადგილობრივი ენების ცოდნა დამამცირებელი იყოს რუსეთისათვის, პირიქით, რაც უფრო მეტია სხვადასხვა ტომის ელემენტები რუსეთის ქვეშევრდომობაში, მერე ისეთი ერთგულნი, როგორც საერთოდ ამიერკავკასიის მხარეა, მით უფრო მეტი იქნება მისი დიდება იმის გამო, რომ იგი ხელს შეუწყობს, დაიცავს და სრულჰყოფს მათ უძველეს კილოებს. ადგილობრივი ენების მოსპობა — ეს იმას ნიშნავს რომ მთელ ხალხს წაართვა სიცოცხლე იმის ნაცვლად, რომ უნივერსალური პროგრესით და ჰუმანური მიმართულებით ზრუნავდე თვითველის კეთილდღეობასა და სარგებლობაზე. თქვენ, როგორც ამ დროის ადამიანმა, განათლებულმა და ცნო-

ბილმა სალიტერატურო ასპარეზზე, უნდა განაცხადოთ და აღიმალლოთ თქვენი გავლენიანი ხმა წერილობითაც და სიტყვიერადაც, რათა ჩვენი მხარისათვის და, მამასადამე, თვით რუსეთისათვისაც, არაკეთილმზრახველმა ადამიანებმა ვერ მოიპოონ გამარჯვება თავიანთი არადროული და ბილნი პრინციპებისა“.

¹¹³ ივანე რომანის-ძე თარხან-მოურავი, მედიცინის დოქტორი, პეტერბურგის სამხედრო-სამედიცინო აკადემიის პროფესორი, მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრი. გამოჩენილი ფიზიოლოგი სეჩენოვის მოწაფე. 70-ანი წლების დასაწყისში კითხულობდა თბილისში ლექციებს ნერვულ ფიზიოლოგიაზე. ეს ლექციები დიდად პოპულარული იყო მოწინავე ინტელიგენციაში.

¹¹⁴ ნიკოლოზ იაკობის-ძე ნიკოლაძე (1843-1928), გამოჩენილი პუბლიცისტი და საზოგადო მოღვაწე. სწავლობდა პეტერბურგის უნივერსიტეტში და მონაწილეობას იღებდა სტუდენტთა მღელვარებაში 1861 წელს, რისთვისაც ციხეში იჯდა რამდენიმე თვის განმავლობაში.

პუბლიცისტური მოღვაწეობა ნიკ. ნიკოლაძემ „ცისკარი“ დაიწყო, შემდეგ თანამშრომლობდა „Искра“-ში და „Современник“-ში. 1864 წელს საზღვარგარეთ გაემგზავრა; იქ მონაწილეობა მიიღო გერცენის „Колокол“-ში, სადაც დაბეჭდა სტატია საქართველოში გლეხთა განთავისუფლებაზე. ციურიხის უნივერსიტეტის დამთავრებისას სამშობლოში დაბრუნდა. თანამშრომლობდა გაზ. „დროება“-ში, ხელმძღვანელობდა ჟურნ. „კრებული“ გამოცემას, სცემდა გაზ.

* დავითი გარდაიცვალა მოსკოვში 1888 წლის სექტემბერს 24-ს და დაკრძალულია პოკროვსკის მონასტერში. იგი დაინტერესებული იყო ისტორიის საკითხებით და მიწერ-მოწერაში იყო მ. ბროსესთან. მას ჰქონდა ქართულ სიძველეთა ჩინებული კოლექცია.

** კურსივი ყველგან ავტორისაა.

217

„Обзор“-ს (რუსულად). 1880 წელს „ობზორი“ დახურეს მთავრობის საწინააღმდეგო მიმართულებისათვის, ხოლო თვით ნიკო ნიკოლაძე სტავროპოლში გადაასახლეს. სალტიკოვში ჩედრინის „Отечеств. Записк.“-სებში ერთ ხანს ნიკ. ნიკოლაძე განაგებდა კრიტიკის განყოფილებას.

1887 წლიდან 1891 წლამდე ნიკ. ნიკოლაძე ხელმძღვანელობდა თბილისში გაზ. „Новое Обозрение“-ს. 1894 წელს მუდმივი და გულმოდგინე თანამშრომელი იყო „მოამბისა“.

1894 წლიდან 1912 წლამდე ნიკ. ნიკოლაძე ქალ. ფოთის თავი იყო. ახალგაზრდობაში ნიკ. ნიკოლაძეზე დიდი გავლენა ჰქონდათ რუსეთის სამოციანი წლების მოღვაწეებს. 1917 წელს იგი გახდა ქართველ ნაციონალ-დემოკრატების პარტიის წევრი. ამ პარტიის სახელით იგი არჩეულ იქნა სრულიად-რუსეთის დამფუძნებელი კრების წევრად. საბჭოთა ხელისუფლების დროს ემიგრაციაში იყო, შემდეგ დაბრუნდა თბილისში, სადაც გარდაიცვალა 1928 წელს.

ნიკ. ნიკოლაძის კალამს, საგაზეთო და საჟურნალო სტატიების გარდა, ეკუთვნის მთელი რიგი ბროშურები ეკონომიური და პოლიტიკური შინაარსისა.

¹¹⁵ მ ი ხ. თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს არქივში შენახულა თავადაზნაურობის მიერ ხელმწიფისათვის — 1871 წელს თბილისში ყოფნის დროს — მირთმეული ადრესის ეკზემპლიარი. ადრესი დაწერილია გადამწერლის ხელით და შესწორებულია მიხ. თუმანიშვილის მიერ, რომელსაც, ალბათ, დავალებული ჰქონდა მისი რედაქცია. ამ საბოლოო რედაქციას თავადაზნაურობის კომისია არ დაეთანხმა. გიორგი თუმანიშვილს აღუნიშნავს ადრესის პროექტზე, რომ „თავადაზნაურობის განსაკუთრებული კომისიის მიერ ეს პროექტი შემდგომ შეცვლილ იქნა“-ო. ამ ადრეს აქვს მნიშვნელობა საქართველოში სახალხო განათლებისა და უმაღლესი სასწავლებლის ისტორიისათვის. მიხ. თუმანიშვილის მიერ შეტანილ ცვლილებებს აქვს ზოგს პრინციპული ხასიათი, ზოგს მხოლოდ რედაქციული. სხვათა შორის, თუმანიშვილის მიერ პირველ გასწორებულ აბზაცში მას ამოუშლია სიტყვები: „ღვთის მიერ თქვენთვის ჩაბარებული ხალხის კეთილდღეობაზე“ და ჩაუნერია „თქვენი ერთგული ქვეშევრდომი მოსახლეობის კეთილდღეობაზე“. მეორე შემთხვევაში მიხ. თუმანიშვილს შეუტანია სიტყვები, რომლებითაც აღნიშნავს, რომ ღარიბი აზნაურები შეადგენენ „თვალსაჩინო უმეტესობას მთელი თავადაზნაურობის რიცხვისას“.

მესამე ჩანართი (თანადროული აღზრდის თაობაზე), სწორედ ის, რასაც თავადაზნაურობა არ დაეთანხმა, მთლად მიხ. თუმანიშვილს ეკუთვნის.

¹¹⁶ წერილი ი. ჭ ა ვ ქ ა ვ ა ძ ე ზ ე ამჟამად ინახება საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში მიხ. თუმანიშვილის სხვა საარქივო მასალასთან ერთად.

¹¹⁷ ამის თაობაზე გიორგი თუმანიშვილი სწერს:

„დიდი მადლობელი ვიყავი ვანოსი, რომ მან თითქმის პირველმა მოაგონა ქართველ საზოგადოებას ჩემი მამის (მიხეილ ბირთველის-ძე თუმანიშვილი, „ცისკრის“ პუბლიცისტი „მოლაყებ“) ლექსები.

იმ დროს მე გამოვეცი რჩეული ლექსები მამიჩემისა და ვანომ „ივერიაში“ დასწერა თანაგრძნობით სავსე რეცენზია ამ წიგნზე. ამით არ იკმარა. გამომთხოვა ჯერ არსად არ დაბეჭდილი პოემა პუშკინის „ბაღჩისარაის შადრევანი“, გადათარგმნილი მამიჩემისაგან, და წაიღო ილია ჭავჭავაძესთან.

მან ძალიან მოიწონა თარგმანი და დაბეჭდა „ივერიაში“ მთლად შეუცვლელად“. (გაზ. „თემი“, 1913 წ., № 81).

ი ვ ა ნ ე გ ი ო რ გ ი ს-ძ ე მ ა ჩ ა ბ ე ლ ი (1854-1898), XIX საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის გამოჩენილი პუბლიცისტი და საზოგადო მოღვაწე. პეტერბურ-

გის უნივერსიტეტის საბუნებისმეტყველო ფაკულტეტის გათავებისას, რამდენიმე წელიწადი გაატარა საფრანგეთსა და გერმანიაში სასოფლო-სამეურნეო მეცნიერებათა და მეღვინეობის შესასწავლად. ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროს გადათარგმნა ილია ჭავჭავაძესთან ერთად შექსპირის „მეფე ლირი“ ინგლისურით. 1879 წელს დაბრუნდა სამშობლოში და გულმოდგინე მონაწილეობას იღებდა ი. ჭავჭავაძის „ივერია“-ში; ამავე დროს მუშაობდა სათავადაზნაურო საადგილ-

მამულო ბანკში.

1882-83 წლებში იყო რედაქტორი „დროებისა“ მთავრობის მიერ ამ გაზეთის დახურვამდე. ილია ჭავჭავაძესთან კავშირის განწყვეტის შემდეგ (ბანკის საქმეების გამო) ჩამოშორდა პერიოდულ პრესას და ბეჭითად მუშაობდა შექსპირის ნაწარმოებთა თარგმნაზე („ჰამლეტი“, „ოტელო“, „იულიოს კეისარი“, „მაკბეტი“, „რიჩარდ III“ და სხვ.)

1893 წელს ივ. მაჩაბელმა განაახლა პუბლიცისტური მუშაობა. მოკლე ხანს იგი მუშაობდა „კვალში“.

ივ. მაჩაბელი იდეოლოგი იყო ქართველი თავად-აზნაურობის პროგრესიული ნაწილისა.

¹¹⁸ საიუბილეო ზეიმის პირვანდელი აღწერა მოთავსებული იყო „კავკაზის“ 67 და 81 №-ში 1871 წელს. იგი მიხ. თუმანიშვილის კალამს არ ეკუთვნის. გრიგოლ ორბელიანისათვის მირთმეული აღრესი მოთავსებულია მთლად ამ აღწერილობაში სათაურით: „კიდევ თავად გ. დ. ორბელიანის იუბილეზე“.

¹¹⁹ კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების წესდების გარდა მიხ. თუმანიშვილი იმ მიერ შემუშავებულია წმ. ნინოს საქველმოქმედო საზოგადოებისა და თბილისის საკრებულოს წესდებანი, დებულება სოფლის მეურნეობის და მრეწველობის მმართველობისა კავკასიაში და კავკასიის იქით, ახალი დებულება ამიერკავკასიის საგუბერნიო მმართველობისა და სხვ. ცნობები ამოღებულია სამსახურის სიიდან).

¹²⁰ მიხ. თუმანიშვილის ქალაქებში შენახულა ივ. ყაითმაზოვი - გიხ. წერილი: „მიხეილ ბირთველის-ძევ, - სწერდა ყაითმაზოვი 18 (?) წლის ნოემბრის 28 ს-გადახედეთ, ღვთის გულისთვის, თუ შეიძლება დღესვე ფოსტის გავზავნამდე აქვე დართული კორექტურის სახით გ. ბოროზდინის სტატია „ბატონ-ყმობა სამეგრელოში“ („Крепостное состояние в Мингрелии“). ეს სტატია უნდა დაიბეჭდოს გეოგრაფიული საზოგადოების წერილებში, აგრეთვე ცალკე ბროშურებადაც. გ. სტარიცი [მეფის-ნაცვლის საბჭოს წევრი] არა ხედავს დაბრკოლებას მისი დაბეჭდვისას. ხოლო თავად გიორგი მუხრანსკიმ განმიცხადა მე, რომ ამგვარი სტატიების განხილვა მონდობილი გაქვთ თქვენ. ამიტომ გთხოვთ ნაიკითხოთ იგი და მოგვცეთ თქვენი სავალდებულო აზრი. სალამოს 6 საათზე მე თითონ შემოვივლი თქვენთან. გულითადად თქვენი ერთგული ივ. ყაითმაზოვი“.

მიხ. თუმანიშვილმა უპასუხა, გამოსთქვა რა თავისი აზრი პრესის თავისუფლებაზე:

„არც მე ვხედავ დაბრკოლებას ამ სტატიის დაბეჭდვისას, თუმცა დაბეჭვდა ამ სტატიისა, რომელიც დანიშნულია გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების წერილებში მოსათავსებლად, ჩემის აზრით, შეპირობებულ უნდა იქნეს ამ განყოფილებასთან არსებული განმკარგულებელი კომიტეტის პირდაპირ და უშუალო თანხმობასთან და მაშინ მასვე მიეკუთვნება პასუხისმგებლობა ამ სტატიისათვის. მთავრობას მაინცა და მაინც რა საქმე აქვს ბ-ნი ბოროზდინის ნაწარმოებთან, როგორც კერძო კალმის ნაწარმოებთან, ხოლო კერძო კრიტიკა კი, ეჭვი არ არის, ცერემონიას არ გაუწევს მას, თუ იგი აღმოაჩენს იმ წინააღმდეგ-

გობას, რითაც სავსეა ავტორის შეხედულება ერთსადაიმავე საგანზე".

219

სტატია შემდეგ გადაეცა ბარონ ნიკოლაის — მისდამიხედულებად. თვით ბორობდინი, დაინტერესებული თავისი ნაწარმოების ბედილბლით, რამდენჯერმე სწერდა მასზე მიხ. თუმანიშვილს კახეთიდან, სადაც მაშინ მსახურობდა. 1861 წლის ივლისის 12-ს იგი ეკითხებოდა მას: „მიიღეთ თუ არა თქვენ სარედაქციო კომისიის ნაშრომები, ცენტრ. კომიტ. ურუნალები და სხვ. და შეგიძლიანთ თუ არა გამომიგზავნოთ წასაკითხად, დაკაზმულია თუ არა ჩემი დებულება და განწერილია თუ არა წერილი ბატონყმობაზე სამეგრელოში? მოუთმენლად მოველი... როგორ გეჩვენათ ჩემი ჩანაწერი სამეგრელოზე? გთხოვთ, გულახდით და უღმობელად მითხარით თქვენი აზრი“.

პროკურორი ი. ვ. ყაითმაზოვი მონაწილეობას იღებდა მიხ. თუმანიშვილთან ერთად სხვადასხვა საზოგადო საქმეში, სხვათა შორის, სამასწავლებლო სემინარიის საქმეში. დეკემბრის 8-ის ბარათით (წელი არ არის აღნიშნული) იგი ატყობინებს მიხ. თუმანიშვილს, რომ სალამოთი მასთან შეიკრიბება „რამდენიმე ახალგაზრდა ჩვენი სემინარის სასწავლო ნაწილის მოსაწყობად“ და სთხოვს მივიღეს თათბირზე.

თ ა ვ ი VII

¹²¹ ეგრედწოდებული „დიდკაცური წარმოდგენები“ შემოღებული იყო თბილისშიაც. სცენის მოყვარეთა წარმოდგენებში, რომლებიც დროგამოშვებით იმართებოდა თბილისის ვაჟთა გიმნაზიის დარბაზში, მონაწილეობას იღებდნენ ადმინისტრაციისა და თავადაზნაურობის წარმომადგენელი. სცენისმოყვარეთა პირველ ქართულ წარმოდგენებში, სხვა მოყვარულთა შორის, მონაწილეობას იღებდა აგრეთვე ყოვლადძლიერი ექიმის ანდრეევსკის მეუღლე — ბარბარეგოტოვისას ული, შთამომავლობით თუმანიშვილისა, შვილიშვილი ცნობილი ეგნატეისი, პოეტი გიორგის ქალი (იხ. შენიშვ. 8).

¹²² კერესელიძის თხოვნა დაბეჭდილია წიგნში „თეატრი თბილისში“ მიხ. თუმანიშვილის შავად ნაწერი მის არქივშია.

¹²³ თუმცა პიესა „მაიკო“ დაბეჭდილი იყო გ. ერისთავის თხზულებათა კრებულში, მაგრამ ნამდვილად იგი თარგმანი იყო ბეკლემიშვიტის რუსული დრამისა, რომელიც გადმოკეთებულია კამინსკის მოთხრობიდან. რუსულ სცენაზე „მაიკო“ პირველად დაიდგა 1846 წელს არტისტი სმირნოვის ბენებისში. შემდეგ იგი იდგმებოდა 1850 წ. სეზონში. მიხ. თუმანიშვილი არჩევს რა „დროება“-ში პიესას და არტისტების თამაშს, ეხება აგრეთვე წარმოდგენის საკონცერტო ნაწილსაც (მევიოლინე მარკევიჩი) და იმავე დროს ანალიზს უკეთებს ზურაბანტონოვის პიესასაც „ტივით მოგზაურობა ლიტერატორთა“.

¹²⁴ „გორე ოტ უმა“ („ვაი ჭკუისაგან“) პირველად თბილისში დაიდგა საჯაროდ (რუსულად 1846 წელს, ოქტომბრის 8ს არტისტი ქალის მარქსის საბენეფისოდ — პირველი ჩაქვი იყო იაბლოჩკინი). დადგმაზე იხ. სტატია „კავკაზის“ 1846 წლის 41 და 42 №-ში.

მიხ. თუმანიშვილის შენიშვნები, მის არქივში რომ არის, დაუმთავრებელი დარჩენილა. ერთერთ ვარიანტს აქვს გორგოთუმანიშვილის სქოლიო 1918 წლისა: „ინერებოდა, როგორც ჩანს, წარს. საუკ. სამოციანი წლების დასასრულს ან 70-იანი წლების დასაწყისს თბილისში პეტერბურგელი არტისტების ჩამოსვლის დროს“.

მიხ. თუმანიშვილი ლაპარაკობს იმ განსაკუთრებულ სიმპათიაზე, რომელიც აკავშირებდა თბილისის გრიბოედოვის სახელთან და დანვრილებით არჩევს არტისტების თამაშს.

220

„აქ [ტფილისში] მან პირველად განავითარა ერთ ხმაშენწყობილ მთლიანობად ჯერ კიდევ თავრიზის ბალებში, სამშობლოს მოგონებათა გავლენით, ანასახი სცენები თავისი მომავალი უკვდავი კომედიისა; აქ იგი, — პოეტის სიტყვით — „მყუდროებაში სწვრთნიდა თავის გენიას“ და მწიფდებოდა დიდებულ ქმნილებათათვის მომავალში; აქ მან ფართო შექსპირული ყალმით ასახა პირველი სცენები ტრაგედია „ქართული ლამისა“ („Грузинская гошь“), რომელიც, დასაწყისის მიხედვით ბევრს რასმე გვირდებოდა, მაგრამ, სამწუხაროდ, უდროო სიკვდილის გამო, დაუმთავრებელი დარჩა. ძველი მცხოვრებნი დღემდე გვიჩვენებენ იმ პატარა სახლს, სადაც პოეტი ცხოვრობდა, აზროვნობდა და მუშაობდა თავისი მშობლიური ლიტერატურისათვის. მათ ახსოვთ იგი შემდეგ გვირგვინქვეშ ადგილობრივი არისტოკრატული ოჯახიდან ამორჩეულ თავისი ხანმოკლე ცხოვრების თანამგზავრთან ერთად; დაბოლოს, ჩვენ თითონ ვიხილეთ მისი ძვირფასი ნეშტი მთაწმინდის ეკლესიის ძირას დაკრძალული წმინდა დავითის მთაზე, რომელიც გადმოჰყურებს ტფილისს თვალწარმტაცნი სილამაზით მოსილ ადგილას, და რომელსაც განსვენებული თბილისის პოეტურ კუთხეს უწოდებდა. და, თითქო საბედისწერო წინაგრძნობით განიცდიდა მოახლოებულ აღსასრულს და თვითვე მიიჩნია აქ საუკუნო საფანე“.

¹²⁵ პროცესი დამთავრდა ლაზარევის მსჯავრდადებით.

¹²⁶ ოდესის თეატრი დაიწვა 1873 წ.

¹²⁷ ალექსანდრე რევაზის-ძე, თუმანიშვილი, მიხ. თუმანიშვილ-შვილის ბიძაშვილი.

¹²⁸ იაკოვ საროვი, ალექსანდრე თუმანიშვილის ნათესავი.

¹²⁹ მიხეილ ნიკოლოზის-ძე გარსევანაშვილი (იგივე გერსევანოვი — გარუსებული ქართველი ოჯახიდან; ინჟინერი; ტექნიკური საზოგადოების კავკასიის განყოფილების დამაარსებელი.

¹³⁰ ინახებოდა საქალაქში, რომელზედაც მიხ. თუმანიშვილის ხელით ეწერა: „სხვადასხვა ნაჭაბბნი ქალაქი გაუქმებულად დატოვებული როგორც

მასალა, რომელიც შეიძლება ოდესმე გამოდგეს. 1859 წ. იანვარი („Разным ма-
рания бумаг, оставленных без уничтожения как материал, имеющий быть
годным когда-нибудь“.

თ ა ვ ი VIII

¹³¹ ლექსი სათაურით „მიბაძვა ბაირონისადმი“ მოთავსებულია მ ი ხ. თ უ მ ა-
ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ერთერთ უადრეს რვეულში.

ი ზ ა ბ ე ლ ა გ რ ი ნ ე ვ ს კ ა ი ა ს თარგმანი ამ ლექსისა დაბეჭდილია „ნო-
ვოე ობოზრენიე“-ს 1903 წლის 6325 №-ში:

„В пустыне пламенной, под жгучими лучами,
Кто видел дерево на груди темных скал?
Стоит безмольное, поникнувши ветвями,
Напрасно ветерок его-бы вновь ласкал.
Так сердце, о друзья, мое теперь убито,
Убито выхрем злым и знойным бытия.
Молчит, как дерево в расселине гранита.
Ах, к жизни, как оно, не пробужусь и я“.

221

ს. ვ. ა მ ი რ ე ჯ ი ბ ი ს თარგმანი თავდაპირველად დაბეჭდილია „ნოვოე ობო-
ზრენიე“-ს 1904 წლის 6704 №-ში, შემდეგ გადაბეჭდილია მისსავე „ქართველ
პოეტთა ლექსების კრებულში რუსულად“ (გვ. 51); გამოც. 1909 წ. მოსკოვში.

„Бывали-ль в пустыне темной,
Где солнца луч вам не сиял,
Где ветер странствует бездомный,
Где дико все в ушелях скал?
Видали-ль дуб вы одинокий,
Сраженный бурною грозой,
Чей остов на скале высокой
Висит над бездной поковой?
Таков, друзья, мой рок суровый:
Ряд гроз на жизненном пути...
Иссохло сердце... К жизни новой
Надежде в нем не расцвести!“

მ ი ხ. თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს დაუბეჭდავ პოემას „თასი-თავის სარქველი“ აქვს

ავრეთვე ქვესათაური „ბაირონიდამ“ და შენიშვნა მისივე იმ გარემოებათა გამო, რაც საბაზად გაუხდა ბაირონის ორიგინალის შექმნას.

¹³² ხელნაწერის თავფურცლებზე აღნიშნულია: ერთზე — „ბაღისარაის შადრევანი“ — გარდმოღებული რუსულით თ. მიხეილ თუმანოვის მიერ“; მეორეზე „ბაღისარაის შადრევანი“ თხზულება ალექსანდრე პუშკინისა. — მრავალთა ჩემებრ იხილეს ეს შადრევანი; მაგრამ ზოგნი მათგანნი უკვე არღა არიან, ზოგნი მგზავრობენ უშორეს საადი. სანკტპეტერბურლი, ჩყლ-ს წელსა“.

¹³³ პიტაკის ასლი შენახულა მ. თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს არქივში.

¹³⁴ იხ. სტატია „ისტორია ერთი ძველი სახლისა ტფილისში“, რომელიც ციტირებულია ზემოთ, 77 შენიშვნაში.

¹³⁵ ეს გამოთქმა ამოღებულია ლ ი ვ ე ნ ც ო ვ ი ს მოთხრობიდან.

თ ა ვ ი IX

¹³⁶ იხ. 105 შენიშვნა.

¹³⁷ იხ. 104 შენიშვნა.

¹³⁸ გიორგი წერეთლის მიერ გამოცემული ჟურნალი.

¹³⁹ ა ნ ა ს ტ ა ს ი ა თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ა - წ ე რ ე თ ე ლ ი

¹⁴⁰ იხ. 130 შენიშვნა.

¹⁴¹ გერმან გ ე ტ ნ ე რ ი, ლიტერატურისა და ხელოვნების ისტორიკოსი (1821-1882 წ.წ.).

¹⁴² მ ი ხ . თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს შვილები.

¹⁴³ „კავკაზ“-ის რედაქტორი 70-იან წლების დასაწყისში. მიხ. თუმანიშვილი მას უარყოფითად უყურებდ, სთვლიდა რა, რომ იგი მომზადებული არ იყო ამ როლისათვის.

¹⁴⁴ შ ა ვ ე რ დ ი ა ნ ც ი, ახალგაზრდა ლიტერატორი, რომელიც არაერთხელ იხსენიება თუმანიშვილების შინაურ მიწერ-მოწერაში.

¹⁴⁵ ს კ ა ნ დ ე ლ ი — ნიკ. ნიკოლაძის ფსევდონიმი.

¹⁴⁶ კონსტანტინე ალექსანდრეს-ბ ე ბ ე უ თ ო ვ ი, ლიტერატორი და საზოგადო მოღვაწე, დამაარსებელი კავკასიაში პირველი რუსული გაზეთისა „Тифлисский Вестник“. (1873-1880 წლებში).

¹⁴⁷ დავით გიორგის-ძე ე რ ი ს თ ა ვ ი (1847-1890), ლიტერატორი, დრამატურგი და საზოგადო მოღვაწე, უახლოესი თანამშრომელი „თბილ. ვესტნ.-სა“ და „კავკაზ“-ის რედაქტორი 1882-1884 წლებში. ქართული თეატრის დაამაარსებ-

ლის გიორგი ერისთავის შვილი.

¹⁴⁸ ა ხ ი ლ ბ ა ზ ე ნ ი (1811-1888), საფრანგეთის მარშალი, რეინის არმიის სარდალი ფრანგ-პრუსიელთა ომში 1871 წელს. ზავის დადების შემდეგ იგი სამართალში მისცეს სახელმწიფოებრივი ლალატისათვის იმის გამო, რომ გერმანელებს დანებდა 170.000 კაცისაგან შემდგარი არმიით უომრად. მისჯილი ჰქონდა პატიმრობა სიკვდილამდე. მალე იგი საპრობილიდან ესპანეთს გაიქცა.

¹⁴⁹ ჰანრი და არტუა გრაფ მ ა მ ბ ო რ ი, ჰერცოგ ბორდოსელი (1820-1883) ბერრიელი ჰერცოგის შვილი და ბურბონთა უფროსი შტოს უკანასკნელი წარმომადგენელი. პრეტენდენტი საფრანგეთის სამეფო ტახტისა. კადრილი „à la chambor“ — წარსული საუკუნის სამოცდაათიან წლების საყოველთაოდ გავრცელებული ცეკვა იყო მაღალ საზოგადოებაში.

¹⁵⁰ გიორგი ჯიმშერის-ძე ე ნ ი კ ო ლ ო ფ ო ვ ი, მიხ. თუმანიშვილის მეუღლის ძმისწული.

¹⁵¹ ივან მიხეილის-ძე ს ე ჩ ე ნ ო ვ ი (1829-1905), გამოჩენილი ფიზიოლოგი, რომელსაც ეწოდა რუსული ფიზიოლოგიის მამა.

¹⁵² აბგარ იოსების-ძე ო რ ბ ე ლ ი თბილისის სამოსამართლო პალატის პროკურორის ამხანაგი, მაშინ პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტი.

¹⁵³ პეტრე გრიგოლის-ძე მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი, გ ი ო რ გ ი თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი - ლ ი ს უნივერსიტეტელი ამხანაგი, შემდგომ იმავე ოდესის უნივერსიტეტის პროფესორი და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პირველი რექტორი.

¹⁵⁴ მ რ ე ვ ლ ი შ ვ ი ლ ი, მიხ. თუმანიშვილის შინაური ექიმი.

¹⁵⁵ ეს ინციდენტი შემდეგში მდგომარეობდა (გ ი ო რ გ ი თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი - ლ ი ს 1871 წლის ოქტომბრის 29-ს წერილიდან):

„იურიდიული ფაკულტეტის პირველ კურსზე სლავერი სამართლის ისტორიას კითხულობდა პროფესორი — ჩეხი ბ ო გ ი შ ი ჩ ი . მის ლექციებს მუყაითად არ ვესწრებოდი. ოქტომბრის 16-ს, თავისი ლექციის დროს მან დაურიგა სტუდენტებს დ უ შ ა ნ ი ს კანონთა ეკუმულიარები (მაშინ აუდიტორიაში არა ვყოფილვარ, რათა სტუდენტებს ამ წიგნით ეღვენებინათ ყური ლექციისათვის. ერთი ბეცი სტუდენტი ბ ე რ ი მეტისმეტად თურმე დაიხარა მაგიდაზე ამ წიგნის საკითხავად. პროფ. ბოგიშინი მიმართავს სტუდენტ ბერს და ეტყვის — ასე რას დანეჭით? ბალიში ღა გაკლიათ, რომ დაიძინოთ. სტუდენტი ლამობს თავის მართლებას; პროფესორი ფეხებს უბრახუნებს და შეპასუხების ნებას არ აძლევს, თანაც განაგრძობს თავის შენიშვნებს: გაეთრიეთ! (BOH) შეგიძლიანთ ტალანში გაისეირნოთ: სამიკიტნოში ზიხართ?

ეს ინციდენს 1-ლი კურსის სტუდენტებმა და გადასწყვიტეს ბოგოშიჩის შემდეგ ლექციაზე არ გამოცხადებულიყვნენ. ოქტომბრის 20-ს მოდის ბოგიშიჩი და აუდიტორიას ცარიელსა ხედავს (მე არა ვყოფილვარ არა იმიტომ, რომ ბოგიშიჩმა სტუდენტს აწყენინა, არამედ ჩვეულებისამებრ; კარგად არვიციოდი რაში მდგომარეობდა საქმე). ბოგიშიჩს, აუდიტორიიდან გამოსვლისას, ჩვენი კურსის რამდენიმე სტუდენტი სტვენით შეხვდა“.

შემდგომ ყველა ფაკულტეტის სტუდენტებმა (300 კაცმა ოდესის უნივერსი-

ტეტის ყველა 400 სტუდენტისაგან) თავი მოიყარეს კრებაზე და მოლაპარაკება გამართეს პრორექტორთან, რომლის წინადადებითაც 10 დეპუტატი აირჩიეს და გაგზავნეს ბოვიშიჩთან ახსნა-განმარტებისათვის. მღელვარება რამდენსამე დღეს გაგრძელდა და დამთავრდა რეპრესიებით მასში მონაწილეთა წინააღმდეგ.

¹⁵⁶ ნოვოროსიის გენერალ-გუბერნატორი.

¹⁵⁷ მ ი ხ. თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ერთერთი წერილი სპეციალურად ეხება ტუალეტის (ჩაცმა-დახურვის) საკითხებს. მოგვყავს აქ როგორც ყოფა-ცხოვრების დამახასიათებელი დოკუმენტი:

„1873 წლის აპრილის 6.

„იწერები შენს განზრახვას იყილო მანდ ტანისამოსი სიიაფისა და კარგი ხარისხიანობის გამო. სავესებით ვინონებ შენს აზრს და ნებას გაძლევ იყილო ყველაფერი, რაც საჭიროა, მხოლოდ ერთის პირობით: გადაჭარბებული ეკონომიის გულისათვის არ იყილო არაფერი უხეირო რამ, არამედ იყილო რაც შეიძლება საკადრისი და საუკეთესო საქონელი, თუნდაც რამდენიმე მანეთი გადააყოლო იმ მოსაზრებით, რომ „ძვირია და კარგია“ (дорого да мило). ამ მხრივ ფულს ნუ დაიშურებ, გამოართვი რაც დაგჭირდეს ე რ ე ჩ ა კ ს*. ვგრძნობ, რომ საჭიროა შენთვის: მ ს უ ბ უ ქ ი პ ა ლ ტ ო (გაზაფხულ-შემოდგომისა) კარგი მსუბუქი დრაფის ან ტრიკოსი, მოდური ფასონის და ფერისა (მოითათბირე შენს უფრო ფეშენებელ ამხანაგებთან); კ ო ხ ტ ა მ ს უ ბ უ ქ ი შ ლ ა პ ა — აგრეთვე მოდურ-ფასონისა (მაუდისა, თივთიკისა ან შეიძლება მკვრივი ჩალისა, საგაზაფხულო შარვალი და შილეთი, აგრეთვე პ ი ჯ ა კ ი მსუბუქი დრაფის ან ტრიკოსი; ყ ე ლ მ ო კ ლ ე წ ა ლ ე ბ ი (полусапожки) და ხ ე ლ თ ა თ მ ა ნ ე ბ ი, ხოლო ყველა ამას დედა კიდევ უმატებს აგრეთვე ჰ ო ლ ა ნ დ ი უ რ პ ე რ ა ნ გ ე ბ ს და პ ე რ ა ნ გ ი ს ა მ ხ ა ნ ა გ ე ბ ს ნახევარ-ნახევარ ღუჭინს იმ ვარაუდით, რომ წინანდლები უკვე გაცვდა. კინალამ დამავინწყდა, რომ შენ ხომ გესაჭიროება პ ლ ე დ ი, კარგი, მატყლისა. მანდ იგი იაფი უნდა. იყოს. ეს პლედი გამოგადგება მანდაც და გზაშიაც. მანდ, ალბათ, იაფია და კარგი ხარისხისა მ ს უ ბ უ ქ ი მ ა ტ ე რ ი ი ს ტ ა ნ ი ს ა მ ო ს ი, ამიტომ იყიდე მ თ ე ლ ი ს ა ზ ა ფ ხ უ ლ ო კ ო ს ტ უ მ ი ინგლისური ტილოსი, ასეთივე წ ა მ ო ს ა ს ხ ა მ ი თ ზ ა ფ ხ უ ლ შ ი სიციხისათვის. ნუ იძუნებ, სულო ჩემო, ნურაფერში — იყიდე ყველაფერი, რაც საჭიროა და საკადრისია. გამოსვლისას იყიდე წიგნებიც, რაც შენთვის საჭიროა — ფრანგულიც და რუსულიც“.

¹⁵⁸ მ ი ხ. თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს მიერ შენახული წერილებიდან ჩანს, რომ მისი ნაცნობების წრე მართლაც და მეტად ფართო და მრავალფეროვანი იყო. ამ წიგნის ტექსტი შეიცავს ცნობებს მიხ. თუმანიშვილის მეგობრებზე და მასთან, სამსახურისა თუ პირადი ცხოვრების გამო, ურთიერთობაში მყოფ პირებზე, რომელთა რიცხვიც საკმაოდ დიდია. მაგრამ, ამათ გარდა, მიხ. თუმანიშვილთან მიწერ-მოწერა ჰქონდა (ან წერილებში იხსენიებინ) ბევრ სხვა მისი თა-

ნამედროდეს, რომლებთან მას აკავშირებდა ნაცნობობა და კარგი განწყობილება. თბილისის გიმნაზიის მასწავლებელი ზ ა ქ ა რ ი ა ა ვ თ ა ნ დ ი ო ვ ი, 1832 წლის შეთქმულობის მონაწილე, სთხოვს მას უეჭველად მისას ისადილოს; მას სწერს კ ო ნ ს ტ ა ნ ტ ი ნ ე მ ა მ ა ც ა შ ვ ი ლ ი, რომელთანაც ნაცნობობის დასაწყისი, როგორც ჩანს, ეკუთვნის გიმნაზიაში ერთად სწავლის პერიოდს; ანდრია გ ა რ - ს ე ვ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი კახეთში ცხოვრების დროს, მიხეილ ყ ო რ ლ ა ნ ო ვ ი ო რ დუ - ბათიდან, მიხ. თუმანიშვილის ნათლული ალექსანდრე ე რ ი ს თ ა ვ ი გ ო რ ი დ ა ნ, რომან ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე სიღნაღიდან (1838 წ.), გრიგოლ და პეტრე ბ ე ბ უ თ ო - ვ ე ბ ი, იავორ ლ ო რ ი ს - მ ე ლ ი ქ ო ვ ი და მრავალი სხვა სწერს მას პროვინციულ ცხოვრებაზე, წარმოდგენებზე, საზოგადოებრივ და სამსახურის ამბებს.

* ოდესელი კომერსანტი, რომელიც საბანკო ოპერაციებს ეწეოდა. ყველგან კურსივი მიხ. თუმანიშვილისაა.

ერთერთ წინააღმდეგობის წერილში, რომელიც დათარიღებულია 1849 წლის სექტემბრის 29-ით და რომლის ავტორის გვარი ვერ გავარკვევით, კორესპონდენტი რამდენიმე სტრიქონით იძლევა კახეთის ცხოვრების სურათს „ალავერდობა, წვიმის გამო, საძაგლობა იყო; კახეთს ეწვია რამდენიმე საპატო სტუმარი: ზოგიერთი მათგანი უკვე წავიდა, ხოლო სხვები მეღვინეობას ახალისებენ. თავადმა ჭავჭავაძემ ბრწყინვალე დღესასწაული გადაიხადა ფეიერვერკით; ძალიან გვწყინს, რომ სიღნაღიდან არ ჩამოხველით, — სხვა მხრივ კახეთში მშვიდობაა.“

მიწერ-მოწერა ერთსადაიმავე პირთან ხანდახან ათეული წლების განმავლობაში გრძელდება. ხშირად წერილები მიხ. თუმანიშვილისადმი იწყება ამ სიტყვებით „შენი წიგნი მივიღე“ ან „Ваше письмо получил“, საიდანაც ჩანს, რომ მათ მიხ. თუმანიშვილიც სწერდა.

მიწერ-მოწერა ნათესავებთან ასევე გახურებული იყო. ზოგიერთთან, მაგალითად თავის ძმა ვ ა ს ი ლ თ ა ნ, ბიძაშვილ დ ი მ ი ტ რ ი ს თ ა ნ, ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე ს - თ ა ნ და გ ი ო რ გ ი თუმანიშვილებთან არც ერთი თვით არ შეწყვეტილა.

იმ პირთა შორის, რომლებთანაც მიხ. თუმანიშვილს ნაცნობობა ჰქონდა, იმათ გარდა, ვინც ამ წიგნშია დასახელებული, იყვნენ აგრეთვე: ბ ლ ა ვ ა ტ ს კ ი (ალბათ, ნიკიფ. ვას-ძე, შემდგომ დიდი ადმინისტრატორი); ერევნის ვიცე-გუბერნატორი კ უ რ ი ნ ი, რომელიც ჩივის მის წინაშე ინტრიგებზე მოხელეთა წრეში, მომავალი დიქტატორი მიხ. ტარიელ.-ძე ლ ო რ ი ს - მ ე ლ ი ქ ო ვ ი, კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველი — იანუარი მიხ.-ძე ნევეროვი, — ბელინსკი, გრანოვსკის და სტანკევიჩის ახლო მეგობარი; გრიგოლ შ ა ნ შ ი ე ვ ი; ახალგაზრდა ლიტერატორები — ივ. მაჩაბელი, ძმანი ლ ო ლ ო ბ ე რ ი ძ ე ნ ი, პეტრე უ მ ი კ ა შ ვ ი ლ ი პეტრე და სტეფანე მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ე ბ ი და სხვა მრავალი; ნაცნობებთა შორის სტეფ. ღ ა მ ბ ა რ ო ვ ი, ნიკ. ა კ ი მ ო ვ ი, ვინც. ვ ე რ ყ ბ ი ც კ ი, ელიზბარ ე რ ი ს - თ ა ვ ი, მამუკა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი (მაკარი თომას-ძე 1832 წლის შეთქმულობის მონაწილე, რომელიც შემდეგ ადმინისტრაციაში მსახურობდა), პოეტი ვახტანგ ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი; აუარებელი წარმომადგენელი სასცენო ხელოვნებისა, პედაგოგე-

ბი, ექიმები, მოხელეები; დავით ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ-მ უ ხ რ ა ნ ს კ ი, დ ა ვ ი თ ჭ ა ვ -
ჭ ა ვ ა ძ ე (პოეტ ალექსანდრე ჭავჭავაძის შვილი), კონსტ. მ ე ს ხ ი, დავით ე რ ი ს -
თ ა ვ ი (პოეტი და დრამატურგის გიორგი ერისთავის შვილი), ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი და
სხვ. მეფისნაცვლის კანცელარიის დირექტორთან ვასილ ანტონის-ძე ი ნ ს ა რ ს კ ი ს-
თ ა ნ („რუსკაია სტარინა“-ში 1894 წელს დაბეჭდილი მემუარების ავტორი) მიხ.
თუმანიშვილს აქვს კერძო ხასიათის მიწერ-მოწერა, რაც დამყარებულია საერთო
ინტერესებზე კავკასიის საქმეებისადმი. ერთერთ წერილში (1861 წ. ნოემბრის
25-სა) ინსარსკი ატყობინებს მიხ. თუმანიშვილს: „მე ჭეშმარიტად ვწუხვარ, რომ
არ ძალმიძს სათანადო პასუხი გავცე თქვენი ცნობების სიუხვესა და ღირსებას.
საერთოდ რომ ვსთქვათ, სატახტო ქალაქის ადამიანთა გონებაში დიდი მღელვარ-
ებაა და, ალბათ, მთავრობას არასდროს არ სჭირვებია ასეთი ტაქტი, ენერგია
და გამჭრიახობა, როგორც ახლა. რაც თავად [ა. ი. ბარიათინსკის] შეეხება, იგი
წარმატებით იუმჯობესებს ჯანმრთელობას და მალე დაბრუნდება კავკასიაში.
ეს გარემოება, ეჭვი არ უნდა, სხვა მიმართულებას მისცემს იმ სხვადასხვა თბი-
ლისელ პიროვნებათა სხვადასხვა სწრაფვას, რომელნიც ახლა პეტერბურგს ღვა-
რივით მიანყდნენ, და ზოგნი მათგანი, კავკასიისათვის საბოლოოდ თავის დანე-
ბებას რომ აპირებდნენ, შესაძლოა, უფრო ხელსაყრელად სცნობენ კვლავ ამ მნა-
თობს * აედევნონ... ამათ კატეგორიას უნდა მივაკუთნოთ უპირველეს ყოვლისა

* ე. ი. ბარიათინსკის.

თავად გ ი ო რ გ ი მ უ ხ რ ა ნ ს კ ი, რადგანაც მის კონსულტაციაში გადაყვანას
ჯ ა მ ა გ ი რ ი ა ნ ა დ * დაუძლეველი დაბრკოლებანი ელობებიან...”

ინსარსკის იმედი თბილისში ბარიათინსკის და თვით მისი მალე დაბრუნებისა
არ გამართლდა და იგი 1862 წლის აპრილის 24-ს იწერება: „არა ვკარგავ რა
სულიერ კავშირს თბილისთან, მე არ შემძლიან დაინტერესებული არ ვიყო ყველა
იმიტ, რაც მანდ ხდება. საბედნიეროდ, აქ რამდენიმე თბილისელი პიროვნება შე-
ადგენს მჭიდრო და მეგობრულ წრეს, რომელიც აქ ყველასათვის უკვე მოსან-
ყენ პეტერბურგში, წარმოადგენს სასიამოვნო მოვლენას, და რომელშიაც ყოველ
ამბავს თბილისიდან აქვს საერთო კუთვნილების თვისება. მე და კეთილშობილი
და ბრძენი თავადი მუხრანსკი [გიორგი] ნამდვილის მეგობრობით დავვახლოვ-
დით. იგი აპირებს საზღვარგარეთ წასვლას და იმედოვნებს თავადთან (ბარია-
თინსკი) შეხვედრას...”

ამჟამად პეტერბურგი არაფერ შესანიშნავს არ წარმოადგენს. ის ერთგვარი
მღელვარება ადამიანთა გონებაში, რომელიც უკანასკნელ ხანს იმჩნეოდა, თან-
დათან ნელდება. სხვა რამ მოულოდნელიც იყო, იმიტომ რომ ამ მღელვარებაში
ვლინდებოდა რაღაც უკიდურესად მოდიდგულო, უკიდურესად ახალგაზრდული
და უმედგრო რამ...”

¹⁵⁹ გრიგოლ ი ზ მ ი რ ო ვ ი, საზოგადო მოღვაწე, რომელიც თბილისის ბურ-
ჟუაზიის კულტურულ ფენას ეკუთვნოდა; შემდგომ საქალაქო თვითმმართველო-
ბის ერთერთი ლიდერი.

¹⁶⁰ ოჯახის თხოვნით გაზეთებში არ იყო მოთავსებული არც ნეკროლოგი, არც სამგლოვიარო განცხადება, რადგანაც ოჯახს ეზინოდა მეტისმეტად დაემწეხარებინა გიორგი, რომელიც იმ დროს ოდესის უნივერსიტეტში საბოლოოდ ჩასაბარებელი გამოცდებისათვის ემზადებოდა.

** კურსივი წერილის ავტორისაა.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

ავტორისაგან	5
თავი I	
ოჯახი და მშობლები	7
თავი II	
ბავშვობა	15
თავი III	
გიმნაზია	23
თავი IV	
შემოქმედებითი მუშაობა ახალგაზრდობაში	39
თავი V	
შინაური საქმეები და სახელმწიფო სამსახური	57
თავი VI	
საზოგადო საქმეები	78
თავი VII	
თეატრი და ნაციონალური მუსიკა	108
თავი VIII	
სალიტერატურო მუშაობა	122
თავი IX	
მიხეილ თუმანიშვილის პიროვნება	148
შენიშვნები	
თავი I	169
თავი II	176
თავი III	178
თავი IV	183
თავი V	191
თავი VI	204
თავი VII	220
თავი VIII	221

